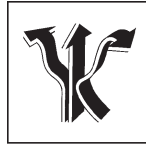

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ЗА ОСНОВНИМИ НАПРЯМАМИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ

*За загальною редакцією
А. М. Кислого і М. П. Стрельбицького*

Навчальний посібник

Частина I

Київ
2021

УДК 351.746.1(477)(075.8)

З-12

Рецензенти: *Р. Г. Щокін*, д-р юрид. наук, доц.
В. В. Остроухов, д-р філос. наук, проф.
М. С. Романов, д-р юрид. наук, проф.

Схвалено Вченою радою ПрАТ “Вищий навчальний заклад “Міжрегіональна Академія управління персоналом” (протокол № 6 від 15.07.20)

З-12   Забезпечення національної безпеки за основними напрямками життєдіяльності України: навчальний посібник: у 2-х ч.: Ч. I / В. А. Омельчук, М. П. Стрельбицький, С. Г. Гордієнко та ін.; за заг. ред. А. М. Кислого і М. П. Стрельбицького. Київ : Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2021. 304 с. Бібліогр. в кінці розділу.

ISBN 978-617-02-0361-8

Розглянуто теоретико-прикладні проблеми й питання: управління сферою національної безпеки України; державної безпеки; воєнної безпеки; економічної безпеки; гуманітарної та екологічної безпеки; захисту державної таємниці; забезпечення безпеки суб'єктів підприємницької діяльності; інформаційної сфери і права на інформацію; інноваційної діяльності та її правових аспектів; інтелектуальної власності та права на її об'єкти. Наведено й проаналізовано теорію та практику їх “життєздатності” і захисту в умовах сьогодення України.

Для студентів, аспірантів, докторантів, наукових і науково-педагогічних працівників та практиків зазначених сфер життєдіяльності суспільства.

УДК 351.746.1(477)(075.8)

ISBN 978-617-02-0361-8

© В. А. Омельчук, М. П. Стрельбицький,
С. Г. Гордієнко та ін., 2021
© Міжрегіональна Академія управління
персоналом (МАУП), 2021

ЗМІСТ

Частина 1

Розділ 1. Загально-теоретичні ідеї становлення безпеки людини, суспільства, держави (В. А. Омельчук, д-р юрид. наук, проф.)	7
Розділ 2. Система державного управління національною безпекою України (М. П. Стрельбицький, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. Міжнародної кадрової академії, Л. М. Стрельбицька, д-р юрид. наук, проф., М. Л. Погребицький, д-р юрид. наук проф.)	17
2.1. Методологічні та організаційно-правові засади формування і функціонування системи державного управління національною безпекою	17
2.1.1. Історіографія та розвиток системи державного управління у сфері національної безпеки України	19
2.1.2. Механізми виявлення зовнішніх та внутрішніх загроз системі державного управління національною безпекою України в умовах інформаційної та гібридної війн	29
2.1.3. Поняття, сутність і класифікація організаційних і правових засад управління національною безпекою України.....	40
Висновки.....	
Використана література	54
2.1.4. Безпека державного управління України: формування і функціонування	56
Використана література	68
2.2. Духовна та інформаційна безпеки (М. П. Стрельбицький, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. Міжнародної кадрової академії, Л. М. Стрельбицька, д-р юрид. наук, проф.)	68
2.2.1. Співвідношення інформаційної та духовної безпеки в сучасних умовах. Роль інформаційного права у забезпеченні інформаційних прав і свобод в Україні.....	70
Використана література	79
2.2.2. Історико-правові та соціальні передумови релігійних взаємовідносин в Україні, забезпечення права на свободу совісті в умовах сучасної гібридної війни	79
Використана література	84
2.2.3. Суспільно-громадські функції православної церкви в Україні. Взаємозв'язок світської і духовної науки в контексті органічної духовної єдності держави, церкви та суспільства в сучасних умовах.....	85
Використана література	91

Розділ 3. Генеза сутності та змісту державної безпеки України (С. Г. Гордієнко, д-р юрид. наук, доц.).....	92
3.1. Трансформація поняття “державна безпека”.....	92
3.2. Складові безпеки української державності за сферами її буття.....	101
3.3. Повноваження державних органів у забезпеченні безпеки держави та напрями їх удосконалення.....	115
Використана література.....	126
Розділ 4. Законодавчо-правові основи воєнної безпеки України (В. А. Омельчук, д-р юрид. наук, проф.).....	129
4.1. Законодавчо-правова основа воєнної безпеки України.....	129
4.2. Теоретико-правове дослідження воєнної безпеки України.....	144
Використана література.....	147
Розділ 5. Економічна безпека України (М. М. Чеховська, д-р екон. наук, проф., О. Л. Лісовська, канд. екон. наук, доц.).....	151
5.1. Теоретико-правові засади економічної безпеки України.....	151
5.2. Фінансова безпека України.....	156
5.3. Економічна безпека реального сектору економіки України.....	160
5.4. Науково-технологічна безпека України.....	163
5.5. Соціально-економічна безпека України.....	165
5.6. Економічна безпека України в умовах глобалізації.....	169
Використана література.....	174
Розділ 6. Гуманітарна безпека України (Ф. М. Медвідь, д-р наук в галузі політолог., проф., М. Ф. Чорна, д-р філософ.).....	178
6.1. Гуманітарна безпека як важлива складова національної безпеки України.....	178
6.2. Основні засади гуманітарної безпеки України.....	179
6.3. Стратегічні пріоритети гуманітарної безпеки України.....	181
Використана література.....	186
Розділ 7. Екологічна безпеки України (А. О. Омаров, д-р наук з держ. упр., проф.).....	189
7.1. Екологічна безпека держави: категоріальний аналіз.....	189
7.2. Концептуальні підходи до питання екологічної безпеки в державі.....	195
7.3. Державне управління процесами екологічної безпеки в Україні.....	204
7.4. Екологічна безпека як результат світового еволюційного процесу.....	211
Використана література.....	217
Розділ 8. Екологічна безпека України (Ф. М. Медвідь, д-р наук в галузі політолог., проф., А. І. Твердохліб, аспірант).....	221
8.1. Екологічна безпека в системі національної безпеки України.....	221

8.2. Фактори, які впливають на екологічну безпеку	223
8.3. Небезпеки і загрози національним інтересам у сфері екологічної безпеки України	225
Використана література	227
Розділ 9. Забезпечення діяльності з охорони державної таємниці (О. Г. Семенюк, д-р юрид. наук)	231
9.1. Характеристика суб'єктів забезпечення діяльності з охорони державної таємниці	231
9.2. Характеристика предмета та об'єкта управління у сфері охорони державної таємниці	233
9.3. Система охорони державної таємниці	235
Використана література	248
Розділ 10. Забезпечення безпеки суб'єктів підприємницької діяльності (В. О. Заросило, д-р юрид. наук, проф.)	251
10.1. Поняття та потенційні загрози безпеці суб'єктів підприємницької діяльності	252
10.1.1. Поняття безпеки підприємницької діяльності. Складові частини формули безпеки	252
10.1.2. Характеристика загроз безпеці підприємницької діяльності	254
10.1.3. Основні напрями забезпечення безпеки підприємницької діяльності	257
10.2. Фізична безпека підприємств та підприємств	260
10.2.1. Поняття та суть фізичної безпеки. Концепція, основні завдання фізичної безпеки	260
10.2.2. Заходи загальної безпеки	261
10.2.3. Заходи з протидії рекету, захопленню заручників. Правила поведінки особи при захопленні у заручники	264
10.2.4. Технологічні заходи забезпечення безпеки. Попередження злочинів через створення адекватного навколишнього середовища	270
10.3. Окремі напрями забезпечення фінансової та економічної безпеки підприємств	275
10.3.1. Поняття та суть економічної та фінансової безпеки підприємств	275
10.3.2. Методика визначення проблем безпеки	277
10.3.3. Заходи по забезпеченню економічної безпеки	280
10.3.4. Інформація — як складова фінансової та економічної безпеки	282
10.4. Захист від внутрішніх загроз	284
10.4.1. Проблеми ризику та загрози в середині фірми	284
10.4.2. Потенційні загрози	286
10.4.3. Інформаційні технології	286
10.4.4. Засоби контролю і попередження	287
10.4.5. Виявлення шахрайства	289

10.5. Окремі питання захисту інформації в комп'ютерних мережах.....	290
10.5.1. Аналіз правового забезпечення захисту інформації в Україні	290
10.5.2. Способи вчинення злочинів у сфері комп'ютерної інформації.....	291
10.5.3. Захист особи, індивідуальної, колективної і державної власності від злочинних комп'ютерних посягань.....	292
10.5.4. Інформаційна безпека комп'ютерних систем	293
10.6. Кадрова безпека підприємств	295
10.6.1. Забезпечення безпеки підприємницької діяльності при прийомі на роботу персоналу.....	295
10.6.2. Організація професійного відбору персоналу в комерційні підприємства	295
10.6.3. Основні рекомендації при організації перевірки кандидата	300
10.6.4. Звільнення кадрів з комерційних структур	301
Використана література	303

Частина 1

Розділ 1

ЗАГАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНІ ІДЕЇ СТАНОВЛЕННЯ БЕЗПЕКИ ЛЮДИНИ, СУСПІЛЬСТВА, ДЕРЖАВИ

Національна безпека у сучасному правовому сприйнятті як за законодавством України, так і в міжнародно-правовому ракурсі розглядає людину і об'єктом, і суб'єктом такої безпеки.

Безпека, як соціальна і правова категорія, формується передусім і у сфері забезпечення прав і свобод людини, адже саме людина, як найвища соціальна цінність і як її об'єкт, є одночасно складовою будь-якого суб'єкта її забезпечення. Без наявності певного людського потенціалу стає неможливим здійснення безпеки. Саме під таким кутом зору, на основі насамперед історичної і філософсько-соціальної складової, розглядається категорія “безпека”.

Такий прийом дозволяє проаналізувати глибинну сутність сучасного сприйняття як національної безпеки, так і в подальшому її складової — державної безпеки України. У цьому поєднанні підкреслюється зіставлення категорій “національна безпека” і “державна безпека” як цілого і частки, що тим самим дає можливість зосередити увагу на їх загальних і конкретних особливостях.

Безпека — явище об'єктивно існуюче, тож незалежно від етапів розвитку цивілізації вона розглядається і оцінюється саме людиною як біосоціальною істотою, як окремим індивідумом, представником інтересів певної соціальної групи. Як соціальне явище безпека не може існувати поза сферою інтересів людини. Безпека держави та суспільства також перебуває у сфері інтересів людини, оскільки і держава, і суспільство у своїй першооснові — це спільнота людей.

Це, власне кажучи, і відображається в тому, що основними, першочерговими функціями означених спільнот є забезпечення потреб, інтересів, прав і свобод людини.

Тому природним є сприйняття безпеки та її оцінка через відповідність правам і свободам людини, насамперед соціальним, які надаються і гарантуються їй державою, незалежно від громадянського статусу, як головний критерій якості безпеки для особи. І сама безпека для людини є різновидом її прав, але співвідношення ролі та значущості такої безпеки має бути урівноваженим з реалізацією інших прав й, особливо, свобод людини.

За історичними свідченнями, ще в давнину, у Стародавньому Єгипті, значущість безпеки була досить вагомою. Однак забарвленість, змістовна складова тодішньої безпеки в Єгипті у нашому нинішньому розумінні мала, як стверджують науковці, релігійний відтінок, оскільки релігійними оракулами Єгипту — жерцями в інтересах безпеки держави був організований суворий режим контролю за життям і діяльністю кожної людини. У Давній Греції, в Афінах, поліцейські функції із забезпечення безпеки зводилися до будівництва приміщень, площ, планування доріг. Така оцінка

змісту безпеки, як наголошують наші сучасники, свідчить, що ці заходи тоді були найбільш важливими для забезпечення безпеки і благополуччя громадян. Державними органами нагляд здійснювався за дотриманням лише моральності громадян. Давньогрецький філософ Аристотель розглядав безпеку громадян, що методологічно значуще для сучасного сприйняття безпеки загалом та цього дослідження зокрема, як мірило ефективності функціонування тодішнього грецького суспільства і держави¹.

У Стародавньому Римі поняття безпеки, як зазначають науковці, ґрунтувалося на більшій порівняно з Грецією самостійності громадян у відношеннях з державою і зміст безпеки більше ототожнювався з матеріальним і духовним благополуччям особи, єдності її інтересів із суспільними.

З погляду нинішнього традиційного ставлення до безпеки повчальним є її сприйняття давньосхідними цивілізаціями. Людина в тому суспільстві захищала не стільки особисті інтереси у володінні матеріальними благами, а й зосереджувалась на захисті свого соціального статусу та громадських чеснот².

У заповідях ранньохристиянських теорій також обумовлювались питання безпеки і благополуччя людини у суспільстві і державі. У ранній середньовічній Європі 1190 р., з посиланням на словник Робера, історичну ретроспективу поняття “безпека” в контексті, до речі, економічної безпеки, термін “безпека” вживався в значенні “спокійний стан духу людини, яка вважала себе захищеною від будь-якої небезпеки”. Надалі, у дещо пізніші середні віки та в період зародження нових економічних відносин, зміст терміна “безпека” пов’язується з діяльністю держави — як стан спокою за відсутності реальної небезпеки (фізичної і моральної), а також як матеріальні економічні політичні умови та відповідні державні органи й організації, що сприяють створенню такого стану розвитку. Щодо визначення безпеки вбачається, що вже тоді, у далекому середньовіччі, закладалися основи роздвоєності чи навіть багатомірності сприйняття безпеки і як певного стану, і відповідної системи його (стану) гарантування, відтворення, за сучасного тлумачення, — забезпечення від небезпеки.

Заслугує на увагу й національний етимологічний аналіз сприйняття і розуміння категорії “безпека”. Так, розглядаючи етимологію українського слова “безпека”, з посиланням на фахівців-філологів, досить оригінальною і нетрадиційною для юристів є думка, за якою в основі українського слова “безпека” може бути дохристиянське вірування в духа-домовика Пека, який забезпечував охорону житла³. Тому відсутність потреби у цьому захисникові й визначало розуміння тодішньої безпеки. З огляду на це таке її сприйняття справді має певні відмінності від російської “безопасности”, тобто без загрози. При цьому англословне “security”, що за розширеним перекладом власне і є безпека, тобто і те, що гарантує і захищає, а також внутрішній стан людини, що піднімає її над стражданнями, і головна мета суспільства. Усе це сприймається цілком співзвучним із нашим розумінням безпеки, що, можливо, сформовано ще на дохристиянських віруваннях.

¹ *Аристотель*. Политика. Москва: Мысль, 1983. Т. 4. С. 509–510.

² *Polanyi K.* Primitive, Archaic and Modern Economics. Boston, 1971. P. 7.

³ *Бодрук О. С.* Системи національної та міжнародної безпеки в умовах формування нового світового порядку: 1991–2001 роки: дис. ... д-ра політ. наук : 21.01.01 / Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки. Київ, 2003. С. 27.

Для розгляду основ формування та становлення національної безпеки як сфери забезпечення прав і свобод людини такий історико-етимологічний екскурс дає підстави до певних висновків і узагальнень. Простежується очевидний взаємозв'язок безпеки і людини як потребуючої, оцінюючої сторони, що фактично реалізує своє право, за сучасним визначенням, на певний моніторинг безпеки. Коли це здійснюється окремою людиною безпосередньо, тоді рівень такої безпеки та її сприйняття досить примітивний, низький. Оскільки за моделюваної, умовно спрощеної за сутністю ситуації, така особа, крім функції потребування й моніторингу, неминуче виконує і функцію реалізатора, сторони, що забезпечує, адже інших варіантів у неї немає.

В умовах сьогодення таку ситуацію певне можна собі уявити, коли окрема людина опинилась в екстремальній ситуації, у замкненому просторі, на обмеженій території, на зразок художнього персонажа Робінзона Крузо.

Однак сучасна людина — це не окремо існуюча від спільноти особа, а соціальна істота, яка живе в суспільстві, державі і пов'язана з їхніми інтересами. Це і формує зміст сприйняття нею тієї ж безпеки вже як соціального продукту. Саме тоді як посередники чи “реалізатори” цієї безпеки виступають інші суб'єкти її забезпечення. Насамперед держава, яка і є продуктом творення спільноти людей серед інших цілей тієї ж безпеки.

Важливо також брати до уваги як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники, які формують середовище для відтворення, започаткування і розвитку соціально-правових відносин у сфері безпеки, насамперед щодо прав і свобод людини. Заслужують на увагу погляди щодо сприйняття безпеки як стану захищеності. Варіантами такого сприйняття безпеки є визначення її як стану стійкості, сталості, усталеності, стабільності суспільства і держави стосовно загроз і небезпек; чи як стану відносин між об'єктами безпеки та суб'єктами її забезпечення, за яким не загрожують небезпеки. Є і менш поширені варіанти визначення безпеки: як стану життєдіяльності держави та суспільства, як стану соціальних і правових норм, якими регламентується безпека та процес її забезпечення. Вважається, якщо безпека визначається через стан, то це вказується на статичність, нерухомість цього феномену й обмежує її динамічність.

Визначаючи безпеку в загальному сприйнятті як стан і тенденції розвитку захищеності життєво важливих інтересів соціуму від внутрішніх і зовнішніх загроз, доцільно наголосити, що безпека передусім — це результат соціальної діяльності із забезпечення безпеки особи, суспільства і держави. А тому зміст безпеки — це, по-перше, здатність системи попереджувати шкоду життєво важливим устоям особи, суспільства і держави; по-друге, стан їх захищеності; і, по-третє, властивість і здатність системи до здійснення необхідних заходів.

Застосування в дефініції законодавчих норм, що визначають поняття безпеки, термінологічного словосполучення “захищеність ... інтересів” є відображенням особливого, а не загального у цьому визначенні.

Усвідомлення того, що при визначенні безпеки через її ототожнення із захищеністю, вона породжує появу інших альтернативних визначень. Так, безпека визнається як стан, за якого небезпека не загрожує кому-небудь, чому-небудь. Такий зміст визначення наводиться і в загальновідомих тлумачних словниках С. Ожегова¹,

¹ Ожегов С. И. Словарь русского языка / ок. 57 000 слов; под ред. Н. Ю. Шведовой. 14-е изд. стер. Москва : Рус. яз., 1983. С. 40.

В. Даля¹ і є, швидше, суто етимологічним ракурсом. А тому викликає справедливую критику з боку юристів, адже неможливо уявити ситуацію, коли щодо будь-якого суб'єкта безпеки (і тим більше — національної чи державної) взагалі немає небезпеки чи загрози. Понад те, відсутність загрози фактично вказує на заперечення всякого розвитку, відтворення, репродукції, оскільки ці процеси апіорі пов'язані з певною загрозою існуючому стану суб'єкта. За Малою енциклопедією етнодержавознавства, виданої Національною академією наук України та Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького, у визначенні національної безпеки увага акцентується на відсутності загрози саме і насамперед правам та свободам людини, а також суспільству і державі².

Вважається також, що безпека й небезпека — дві сторони, які перебувають у динамічному взаємозв'язку. Однак важливо, що певному рівню небезпеки не завжди протистоїть належний рівень безпеки. Адже безпека все ж реакція на певну загрозу — реальну чи ймовірну, але тоді вона є властивістю (атрибутом), станом системи. Сутнісною ознакою будь-якої системи є її спрямованість до власної захищеності й тим самим до підтримки рівноваги з навколишнім середовищем. Ця властивість характерна як для елементарних часток, так і для живих організмів, у тому числі і для людини. Взаємодіючи із середовищем, людина стикається із загрозами, які посягають на її існування, тому вона намагається знайти заходи до їх усунення, нейтралізації, попередження чи зменшення. Таке бачення безпеки — це результат оцінювання її через призму синергетичного сприйняття реальності як результату самоорганізації системи, при цьому зростання значущості прав людини в балансі з інтересами держави і суспільства є очевидною. Тож для соціальної системи важливо не стільки саморегульованість стану захищеності держави та суспільства, як їх сформованість і організованість щодо безпеки.

У такому логічно послідовному ряду безпека не просто родове поняття, а, що особливо, наочно виявляється у соціальній сфері, є наслідком певних обставин, які породжують її. Серед них права та свободи людини безперечно посідають провідне, визначальне місце. Якщо ж розглядати безпеку як атрибутну, тобто обов'язкову, неодмінну, іманентну характеристику соціальної системи, то виникає певний сумнів щодо можливості й необхідності свідомого регульованого соціально-правовими законами процесу забезпечення її безпеки. А такий стан призводить або до беззахисності держави, як системи, або до нерегульованого як авторитарного, так і анархічного стану в цій важливій сфері.

Поширеною є думка, згідно з якою безпека вважається специфічною діяльністю, що передбачає такі форми, як виявлення, попередження, послаблення, усунення, відбиття, нейтралізація небезпек і загроз; створення певних умов для життя і розвитку.

За іншими визначеннями, безпека розглядається як соціально-правові відношення між об'єктами захисту і джерелами загроз. Тобто як сукупність факторів, що забезпечують життєздатність суспільства і держави і тим самим сприяють їх розвитку, або ж як самостійний культурно-історичний феномен з властивими йому форма-

¹ *Даль В. И.* Толковий словарь живого великорусского языка: в 4-х т. Москва : Рус. язык, 1980.

² Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. Київ : Генеза, Довіра, 1996. С. 538.

ми існування, механізмами розвитку чи як здатність держави і суспільства протистояти загрозам і небезпекам, як певна система взаємодії суб'єктів та їхніх інтересів.

Нині при визначенні безпеки загалом і національної безпеки зокрема превалює функціональний підхід, за яким вона розглядається як забезпечення захищеності соціуму від небезпек, нейтралізація реальних і потенційних загроз, створення для людини сприятливих умов для проживання, розвитку і самореалізації, забезпечення захисту її життєво важливих інтересів.

Отже, можна констатувати, що при визначенні безпеки і значущості при цьому людини та її прав і свобод простежуються два напрями: перший — пріоритетність об'єктної складової безпеки як відображення її об'єктивної природи та здатності матеріальних і соціальних систем зберігати свою стійкість за наявності різних негативних впливів; другий — суб'єктивний характер природи безпеки, за яким пріоритет належить значущості для безпеки суб'єктів її забезпечення. Така несхожість тлумачень — цілком закономірне явище і вони не суперечать одне одному, а швидше взаємодоповнюють розуміння безпеки як сучасного феномену з філософського соціально-політичного і частково правового погляду.

В основі різноманітного ставлення до визначення поняття “безпека” лежить не стільки інтелектуальна, скільки вольова, практична, прикладна позиція. Якщо інтелектуальний підхід виходить з бачення безпеки такою, якою вона є, то за вольовим ракурсом безпека розглядається такою, якою вона має бути в уявленні тих осіб, що її аналізують. Хоча емпіричне поняття безпеки виникає в результаті суб'єктивної потреби у виокремленні її від інших явищ шляхом формально-логічного узагальнення її ознак через суб'єктивне бачення дослідника. Одним із наслідків означеного підходу до розуміння безпеки стало і те, що прикладний характер спрямований передусім на значущість силових державних органів, що мають її забезпечувати специфічними оперативними силами і засобами. Саме такий підхід задавав орієнтири для сприйняття сутності безпеки через могутність держави і насамперед цих її органів як провідних захисників безпеки. Безпека через характерні особливості таких суб'єктів її забезпечення здебільшого визначається через видові ознаки цього поняття, як-то: стабільність, стійкість, міцність, невразливість, що властиво насамперед самій державі. Тоді як послідовність принципів у визначенні безпеки загалом та національної зокрема має враховувати інтереси людини як одного з провідних об'єктів, задля якого, власне, і здійснюється безпека. У цьому полягає головна відмінність такого підходу до розуміння безпеки, яка продиктована сучасними політико-правовими реаліями, в основі яких — соціальна цінність людини, що сприймається як найвища. Тому при визначенні сутності безпеки слід послуговуватися не тільки суб'єктивно-емпіричним шляхом, а й застосовувати теоретико-правовий підхід, в основі якого сприйняття безпеки через спектр забезпечення прав і свобод людини. Це дає можливість акцентувати увагу на ролі людини і значенні її прав і свобод в процесі забезпечення загалом і національної безпеки в Україні зокрема.

Уникнення надмірної суб'єктивності, політизованості, схильності до прикладного, емпіричного її характеру при визначенні безпеки може досягатися шляхом застосування єдиних, а не вигідних, потрібних у цей момент принципів та інструментів оцінювання безпеки як загальної категорії, а на цій основі й національної та державної безпеки зокрема. Тому і “державна безпека”, і похідна від неї категорія “забезпечення державної безпеки” потребують свого подальшого впровадження та належної науково-теоретичної розробленості, у тому числі й щодо узгодження з такою категорією, як сектор безпеки.

Важливим є розгляд проблем безпеки через правові аспекти забезпечення безпеки людини, держави й суспільства. На основі науково-теоретичних досліджень визначається і такий різновид, як правова безпека. Визначаючи правову безпеку як забезпечення самої системи права і як здійснення заходів безпеки через правове регулювання щодо всіх її об'єктів і передусім людини, важливо зауважити, що її спрямованість має передбачати не лише правове закріплення позитивних прав і свобод громадян. Складовою правової безпеки одночасно має стати законодавче гарантування упередження загрозового її стану щодо захисту національної безпеки та у всіх вірогідних сферах вияву таких загроз (економічній, військовій та ін.).

Слід зазначити, що теоретико-правова категорія “правова безпека” в деяких державах вже набуває статусу нормативно-правового інституту. Так, у Болгарії з прийняттям Стратегії національної безпеки держави, в її змісті передбачені нові аспекти, а саме поряд з економічною, фінансовою, екологічною та соціальною і правова безпека¹.

Важливо виокремити й такі сутнісні ознаки безпеки, як її направленість на збереження існування об'єктів життєдіяльності та похідного від нього їх стану самозбереження, що збігається із синергетичним ракурсом сприйняття безпеки. Вагомою в цьому контексті вважається спрямованість безпеки на становлення і подальший розвиток об'єктів та сприяння пристосуванню до певних умов, за яких не порушується природне, натуральне їх функціонування. Однак у цьому ряду чи не найголовнішою ознакою безпеки виступає сприйняття безпеки як суб'єктивного визначення самою людиною. Адже колективна думка суспільних структур або певного державного органу складається з конкретних суб'єктивних оцінок тих чи інших осіб — посадовців чи пересічних громадян стосовно загроз їхньому життю, здоров'ю та можливості реалізації інших прав і свобод людини.

За аналізом змісту національної безпеки з урахуванням геостратегічних та геополітичних чи територіально-регіональних особливостей науковцями також вибудовуються відповідні рівні, види безпеки: міжнародна глобальна безпека, міжнародна регіональна безпека і національна безпека як безпека людини, суспільства і держави в рамках її території. Обґрунтовується, що сучасне сприйняття національної безпеки з урахуванням змістовної складової і ролі держави як головного за обсягом виконавця заходів із забезпечення цієї безпеки необхідно сприймати саме як державну безпеку, чи як національну безпеку держави.

При розгляді безпеки загалом та безпеки людини, суспільства і держави зокрема, деякі науковці означили їх єдиним поняттям “соціальна безпека”. На їхню думку, саме соціальна безпека в широкому сприйнятті змісту відображає соціальні вимоги до безпеки і гарантії попередження небезпеки, що загрожує особі (особистісна чи особиста безпека), суспільству (суспільна безпека), окремій групі (колективна, групова безпека), державі. Вона включає умови, що забезпечують збереження і розвиток основ соціальної організації (державно-політичної, зовнішньої і внутрішньої, економічної, екологічної на ін.), а також людину як самотійну соціальну цінність, яка є найважливішою основою існування і функціонування суспільства². Водночас на основі теорії комплексної взаємозалежності

¹ <http://ru.trend.az/regions/world/europe/1836604.html>

² Тер-Акопов А. А. Безопасность человека: социальные и правовые основы. Москва: Норма, 2005. С. 10–11.

сучасних тенденцій ролі держави у здійсненні безпеки, спостерігається вже навіть певна втрата ролі держави у цьому процесі¹.

Доречно загострити увагу на характеристиці визначення національної безпеки з огляду положень вітчизняного і зарубіжного законодавств у конкретних прикладних варіантах. Так, розуміння національної складової у визначенні “національна безпека”, наприклад, у Франції вживається як альтернатива застосовуваному в інших країнах терміна “громадянство”. Або ж, навпаки, у деяких англословних країнах національність означає, що між фізичною особою та державою існують особливі і сталі зв'язки, за якими така людина хоча і не є повноправним громадянином цієї держави, але має право на її захист. Однак порівняно зі статусом повноправного громадянина ця особа має менший обсяг прав і обов'язків².

Термін “національність”, як стверджують науковці, походить ще з феодальних часів, коли існувала особиста залежність індивіда від влади (держави). Більше того, за законодавством багатьох європейських держав не існує такого правового документа як концепція (стратегія) національної безпеки в загальноприйнятому розумінні на зразок США.

Прийнятною є думка, за якої національна безпека формується на основі категорії “національна ідея”, що визначилася і продукується в рамках певного державного утворення. Хоча є і винятки. Наприклад, міжнародна організація “Об'єднана сербська діаспора Євразії” розглядає свою національну безпеку як безпеку сербів, що належать до певної національності, а не безпеку держави Сербія. Члени цієї організації вважають, що нинішня державна влада їхньої батьківщини в сучасних умовах розвитку балканського конфлікту не сприяє справжньому розвитку і збереженню національної державності сербів³.

В іншому ракурсі з огляду на типи загроз і змістовні аспекти національну безпеку поділяють на певні її сфери — економічну, екологічну, ресурсну, соціальну, енергетичну, політичну, правову, культурну, науково-технічну та цілу низку інших безпек. На цій підставі констатується наявність, крім зазначеної національної безпеки держави, також і національної безпеки суспільства та національної безпеки людини. Але тоді може виникнути питання: якщо національна безпека до такого поділу сприймалася як узагальнююча категорія для безпек, відповідно, держави суспільства і людини на певному насамперед територіальному просторі, то що стане узагальнюючою категорією для національної безпеки держави, національної безпеки суспільства та національної безпеки людини в рамках певної державно-територіальної спільноти?

Тому певно доцільне ще якимось іншим узагальнене визначення на зразок “безпека соціуму”, яке б дало можливість вказати на спільні риси цих явищ, адже саме таку функцію відіграє у нинішньому її сприйнятті національна безпека, яка має для безпеки, відповідно, людини, держави і суспільства спільні ознаки, принципи, сили, засоби здійснення шляхом реалізації, дотримання, зміцнення, розвитку, сприяння, що узагальнено розглядається як забезпечення.

¹ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций: пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. Москва : АСТ, 2003. С. 571. С. 35

² Права громадян у сфері виконавчої влади: адміністративно-правове забезпечення реалізації та захисту: монографія / кол. авт. за заг. ред. В. Б. Авер'янова; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Дніпропетров. держ. ун-т внутр. справ. Дніпропетровськ: Літера ЛТД, 2008. С. 34–35.

³ www.usdoj.gov; <http://osdea.ru>

Слід наголосити, що сам процес забезпечення безпеки за своєю процедурою не передбачає поділу на відповідні забезпечення безпеки для суспільства, держави і людини. Адже на практиці використання сил, засобів, форм і методів — фактично єдиний процес. Більше того, хіба можна забезпечувати безпеку українського суспільства, не забезпечуючи при цьому безпеку української держави чи її громадян? В іншому ракурсі важливо акцентувати увагу на суб'єктно-об'єктному статусі не тільки держави як головного “забезпечувальника” безпеки, а й суспільства і людини.

Тому важливо буде навести думку, за якою національна безпека асоціюється з національною силою, міццю держави. Саме сила держави відіграє найважливішу роль у міжнародній політиці та створює не тільки опосередкований, а й прямиий вплив на політичне й економічне життя у глобальному масштабі. В Японії, наприклад, найбільш узагальнюючим є визначення комплексу національної сили за трьома складовими: перша — здатність вносити вклад у міжнародну спільноту; друга — здатність до виживання в кризових і екстремальних умовах і третя — потенціал “можливого силового тиску”. Тобто здатність держави нав'язувати свою волю іншим державам на угоду своїм інтересам.

За такого бачення, асоціюючи націю з державою, належним стан безпеки є тоді, коли їй не змушені приносити в жертву свої національні інтереси, щоб уникнути гірших наслідків, або коли вона здатна, керуючись національними цілями, захищати ці інтереси, застосовуючи політичні, економічні, соціально-психологічні, військові та інші засоби. Відтак значущість і роль людини як біологічної і соціальної істоти, зважаючи, що вона є об'єктом національної безпеки, сприймається через її потреби (індивідуальні, соціальні й духовні) та можливості їх забезпечення. А ці потреби, як відомо, фактично є певним ракурсом прав і свобод людини. Аналогічно про це, але більш розгорнуто писав американський вчений А. Маслоу¹.

Якщо категорію “національна безпека” розглядати за понятійним базисом, то першу групу її сутнісних ознак якраз і становлять держава (нація), суспільство (народ) і особа, особистість (людина), для яких характерні єдність мови, звичаїв традицій і святинь. При цьому особистість розглядається як стійка система суспільно вагомих рис, що характеризують індивідуума як члена суспільства. Суспільство сприймається як сукупність соціальних зв'язків і відносин особистостей (громадян) із загальними цілями і конкретними умовами життя. Держава розглядається як форма політичної організації суспільства, сукупність інститутів управління й організації осілого населення, що займає певну територію і підлегле одній владі. Важливим аспектом є констатація тези, що держава створюється не суспільством чи осілим населенням, а саме нацією в інтересах підвищення її (нації) життєдіяльності.

Не менш значущими елементами понятійного базису категорії “національна безпека” розглядаються такі інші групи, як:

- інтереси, цінності, потреби. Для них важливим є суб'єктивний фактор сприйняття і визначення їх людиною, а також джерела як засоби задоволення таких потреб та інтересів;
- стійкість, стабільність, живучість. Ці ознаки характеризуються стійкістю до сукупності так званих збурюючих факторів і здатністю відбивати їх;
- загроза, небезпека, виклик, ризик, шкода. Щодо важливості цих ознак, то увага до них визначається залежно від їх конкретності за формою та способом виявлення й необхідності чіткої і вчасної реакції для зниження можливих збитків.

¹ Маслоу А. Г. Мотивация и личность. Санкт-Петербург: Евразия, 2001. 479 с.

Тому логічним буде визначити як предмет національної безпеки (тобто, власне, те, на що вона має спрямовуватися) об'єктивні закономірності, появу і зниження шкоди, спричиненої антропогенно-соціальними, природно-екологічними й техногенно-виробничими загрозами і викликами націям, базовими потребами, цінностями та інтересами такої безпеки. А системою національної безпеки визначається об'єктивно сформована і конституційована сукупність правових норм, законодавчих і виконавчих органів, а також засобів, методів і напрямів спрямувань їх діяльності із забезпечення надійного захисту національних інтересів.

Залежно від суб'єкта, що виступає організуючою основою національної безпеки, умовно вона поділяється на державну систему безпеки та суспільну систему безпеки. Обидві вони взаємно доповнюють одна одну у виявленні реальних і потенційних загроз, пошуку шляхів ефективної протидії їм, визначенні національних пріоритетів і, що важливо для створення системи національної безпеки, суспільна її складова контролює державну насамперед з погляду дотримання балансу інтересів держави та суспільства, а також прав і свобод людини. Тоді об'єктами національної безпеки справді можуть розглядатись реально існуючі явища, процеси, відносини, захист яких становить її стратегічну мету і основний зміст. Такими можуть бути особа (людина), суспільство (народ), держава, нація, відносини між ними, а також явища і процеси, що супроводжуються в ході цього. Ефективність системи національної безпеки певної держави досягається її взаємодією з міжнародними і регіональними системами безпеки.

Широка палітра філософсько-теоретичних визначень категорій “безпека”, “національна безпека”, їх тлумачення у філософії, соціології і у праві є взаємопов'язаними. Здебільшого вони не суперечать одне одному, а навпаки — взаємодоповнюють розуміння цих категорій, розглядаючи їх під різними кутами зору. Однак важливим і характерним насамперед для соціальної системи є не тільки самоврегульованість стану захищеності держави та суспільства, як і саме у цьому плані їх сформованість і організованість. Тому в такому логічно послідовному ряду безпека виступає не стільки родовим поняттям, скільки (що особливо виявляється у соціальній сфері) наслідком певних обставин, які її породжують. Серед них права і свободи людини посідають провідне, визначальне місце.

У сутнісному ракурсі безпека сприймається насамперед через безпеку об'єкта. А забезпечення безпеки, з погляду логічної послідовності, є діяльнісним планом, де вже мають фігурувати суб'єкти її здійснення, цілі та певна програма (концепція) реалізації. Однак і в цьому контексті безпосередньо і щодо розгляду сутнісного розуміння безпеки загалом важливо констатувати, що і людина, і суспільство, а особливо держава за своїм статусом у сфері соціальних відносин стосовно безпеки виступають як об'єктами безпеки, так і суб'єктами її забезпечення.

Отже, за результатами історичного, філософського та теоретико-правового огляду сутності категорій “безпека”, “національна безпека”, їх змістовна значущість є більше умовною і закладається з урахуванням історичних реалій певного часу, соціально-політичних орієнтирів та низки інших чинників. Взаємопов'язаність об'єктної і суб'єктної складової сутності безпеки дає підстави у комплексі розглядати як національну безпеку та її забезпечення, так і її складову — державну безпеку та її забезпечення як взаємозв'язані елементи єдиної системи безпеки людини, суспільства та держави у взаємозв'язку та динаміці.

Упродовж певного історичного періоду змістовні складові визначень категорій “безпека”, “національна безпека” змінюються, що в подальшому відображається на

законодавчо-правовому рівні певних держав. Та умовність, що закладена в основу їхнього тлумачення, має не лише історико-соціальну доміную, а й політико-правову основу, і ці аспекти слід обов'язково брати до уваги у ґрунтовному теоретико-правовому аналізі проблем. У сучасну епоху інформаційних технологій, глобалістичних тенденцій, нівелювання ролі держави й права як державного атрибуту та зростання міжнародно-правових інституцій цей процес прискорюється. Підтвердженням цьому може слугувати ідея сучасного західноєвропейського мислителя Дж. Ромма, який вважає, що сучасне поняття “національна безпека” в найближчому історичному майбутньому в сучасному розумінні втратить своє значення, оскільки кожна проблему, на яку натрапляє держава, можна вважати загрозою національній безпеці.

Тому логічним продовженням аналізу проблематики безпеки буде подальший розгляд чинників, що впливають і визначають динамічність цих явищ в історичному та просторовому вимірі, а також складової національної безпеки — державної безпеки в об'єктному і суб'єктному ракурсі.

Розділ 2

СИСТЕМА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНОЮ БЕЗПЕКОЮ УКРАЇНИ

- 2.1. Методологічні та організаційно-правові засади формування і функціонування системи державного управління національною безпекою.
- 2.1.1. Історіографія та розвиток системи державного управління у сфері національної безпеки України.
- 2.1.2. Механізми виявлення зовнішніх та внутрішніх загроз у системі державного управління національною безпекою України в умовах інформаційної та гібридної війни.
- 2.1.3. Поняття та значення організаційних і правових засад управління національною безпекою України.
- 2.1.4. Безпека державного управління України: формування і функціонування.
- 2.2. Духовна та інформаційна безпеки
- 2.2.1. Співвідношення інформаційної та духовної безпеки в сучасних умовах. Роль інформаційного права у забезпеченні інформаційних прав і свобод в Україні.
- 2.2.2. Історико-правові та соціальні передумови релігійних взаємовідносин в Україні, забезпечення права на свободу совісті в умовах сучасної гібридної війни.
- 2.2.3. Суспільно-громадські функції православної церкви в Україні. Взаємозв'язок світської і духовної науки в контексті органічної духовної єдності держави, церкви та суспільства в сучасних умовах.

2.1. Методологічні та організаційно-правові засади формування і функціонування системи державного управління національною безпекою

Державне управління сферою національної безпеки України здійснюється шляхом цілеспрямованого впливу комплексного суб'єкта (системи державних органів влади та управління) на об'єкт управління з метою належного забезпечення національної безпеки.

Згідно з п. 9–10 ст. 1 Закону України “Про національну безпеку України” національна безпека України — це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз. Національні інтереси України визначаються як життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян.

Національна безпека України на сьогодні перебуває у найскладнішому стані з часів незалежності держави. Зросли й ускладнилися її зовнішні та внутрішні загрози. До реальних загроз відносяться зовнішнє втручання, гібридна війна, втрата територій України, політична та владна корупція, які вже привели до відчутних і непоправних наслідків. В основі національної безпеки лежить відповідальна й виважена державна політика відповідно до прийнятих доктрин, стратегій, концепцій і програм у таких сферах як політична, економічна, соціальна, воєнна, екологічна, науково-технологічна, інформаційна тощо.

Фахівці обґрунтовано зазначають, що основним механізмом реалізації вказаної політики є державне управління у сфері забезпечення національної безпеки. Водночас аналіз сучасної наукової літератури з проблем державного управління свідчить, що в науковому розумінні питання про системи управління у сфері національної безпеки нині є малодослідженим. Теоретико-методологічні засади їх формування та організації функціонування розглядаються епізодично, без системного, комплексного підходу, оцінки стану національної безпеки, науково обґрунтованих висновків, пропозицій і рекомендацій.

Теорія національної безпеки на цей час ще знаходиться в стадії розробки. Вітчизняні управлінці поки що в основному обмежуються обґрунтуванням лише теоретичних положень забезпечення національної безпеки в окремих її сферах (політичній, економічній та ін.), а фундаментальних наукових досліджень проблеми ефективного забезпечення національної безпеки з позицій системного підходу бракує. Як наслідок, відсутні загальноприйняті погляди щодо понятійно-категорійного апарату в галузі національної безпеки, мають місце досить суперечливі погляди щодо життєво важливих національних інтересів, подальших напрямів державного будівництва, раціональної структури та управління сектором безпеки, а відтак і методів, засобів, способів та механізмів реалізації державної політики з питань національної безпеки.

Зазначене вимагає від політиків і державних службовців пошуку принципово нових ідей, політичних і державно-управлінських рішень, удосконалення існуючих та створення нових механізмів щодо забезпечення національної безпеки, а від науковців — подальшого розроблення і доопрацювання теоретико-методологічних основ забезпечення національної безпеки крізь призму осмислення сучасних поглядів на сутність, шляхи, засоби, способи і методи захисту національних інтересів.

Процеси радикального оновлення українського суспільства та правоохоронної системи, що відбуваються на сучасному етапі державотворення в Україні, ставлять підвищені вимоги до системи управління у сфері національної безпеки. Проблеми управління у державі є наслідком тієї кадрової ситуації, що складалася протягом тривалого часу в Україні і характеризується низьким професіоналізмом, відсутністю спеціальної управлінської підготовки, невідповідністю фахової підготовки профілю діяльності, бюрократизмом, байдужістю і корумпованістю керівних кадрів. Отже, усе це призводить до нераціонального, малорезультативного й неефективного управління на державному, регіональному, відомчому та місцевому рівнях.

Комплексне дослідження і вирішення проблем управління у сфері національної безпеки дасть можливість здійснити подальшу розбудову цього інституту в напрямі його адаптації до стандартів Європейського Союзу, створити ефективну систему управління, яка б відповідала стандартам демократичної, правової держави, проголошеної Конституцією України. Значною мірою це залежить від керівного кадрового складу державної служби України і потребує прискореного реформування та розвитку її управлінської ланки, залучення на всіх рівнях до системи управління керівних ка-

дрів нової генерації: професійно підготовлених, висококомпетентних, патріотично налаштованих, чесних, порядних, відповідальних, енергійних та ініціативних. У зв'язку з цим проблема управління у сфері національної безпеки набуває особливого значення.

2.1.1. Історіографія та розвиток системи державного управління у сфері національної безпеки України

Управління у сфері національної безпеки України є галузевим різновидом державного управління, що, своєю чергою, розглядається як один із видів соціального управління. Ця діяльність здійснюється у великих масштабах, потребує адекватного управління, яке становить узгодженість між індивідуальними та груповими діями і реалізується через загальні функції держави, що виникають зі спільної соціально-політичної та економічної діяльності. Рівень ефективності вирішення вказаних завдань в умовах складних політичних, соціальних, економічних та воєнних процесів, наявних загроз національній безпеці прямо залежить як від дієвості самого управління, так і стану системи управління нею, управлінського професіоналізму її керівників і виконавців.

Сучасна управлінська діяльність у сфері національної безпеки не може ґрунтуватися тільки на досвіді та інтуїції і не може гарантувати успіху у вирішенні складних завдань. Тому вона обов'язково має будуватися на надбаннях сучасної управлінської науки і практики, управлінських знаннях, уміннях і навичках, таких підходах до організації управлінської діяльності та побудові систем управління, які б відповідали викликам часу, внутрішнім і зовнішнім загрозам національної безпеки. Становлення та розвиток теорії управління у сфері національної безпеки здійснюється не тільки шляхом проведення традиційних наукових досліджень, а й всебічного вивчення управлінської практики, динаміки суспільно-політичних подій.

Комплексне, системне й усебічне вивчення проблеми державного управління сферою національної безпеки зумовлює необхідність аналізу стану її наукової розробки вітчизняними й зарубіжними вченими, які здійснювали свої дослідження в галузях права, політології, державного управління, економіки, психології, соціології, менеджменту тощо. Такий аналіз дає змогу узагальнити досягнуті у цій сфері результати та визначити шляхи подальших наукових пошуків.

Проблема управління здавна привертала увагу багатьох науковців, оскільки успіх розвитку будь-якого суспільства, його захисту від несприятливих факторів значною мірою залежать від ефективної управлінської діяльності, здатності керівних кадрів оперативно й належно відповідати на запити часу.

Цінність управління як виду професійної діяльності полягає в тому, що це єдиний вид суспільної і, власне, управлінської практики, який перетворює безпосередньо потенціал наукових знань про професійні можливості людини на практичну сферу діяльності, стаючи одночасно і важливим чинником, і ресурсом управління суспільством, державою, організацією, їх стабільного розвитку. Предметна сфера діяльності управління така, що її науково-теоретична база має синкретичний та інтегративний характер, а тому її можна віднести до спеціальностей складного управлінського профілю.

Управління, що передбачає вирішення багатьох завдань організації діяльності будь-якого державного органу, виступає важливим чинником реалізації його функцій, повноважень керівних органів, засобом раціонального використання керівного кадрового потенціалу.

Водночас слід зауважити, що система управління сферою національної безпеки досліджувалася лише фрагментарно і до цього часу комплексно не розроблялася.

Ще в Стародавньому світі такі мислителі, як Аристотель, Конфуцій, Геракліт, Сократ, Платон, Цицерон, поділяли суспільство на меншість, яка управляє і керує, та більшість, якою управляють і керують. Уже в античну епоху закладалися теоретичні основи розуміння ролі держави, державної влади і особистості в реалізації управлінських відносин, захисті держави та її населення від зовнішніх ворогів. У своєму трактаті “Політик” Платон звертав увагу на загальну для всіх народів природу державного управління, називав уміння управляти людьми одним із найскладніших і найважкодоступніших учень, незалежно від того, чи назвуть його мистецтвом царювати, державним мистецтвом чи мистецтвом домашнього управління.

Ідеї античного періоду досить повно відображені також у праці Платона “Держава”, в якій зазначається, що державні функції можуть здійснювати лише обрані – ті, хто отримав особливе виховання й достатній досвід управління державними справами. Людей, які не володіють належними здібностями, на його думку, необхідно усувати від здійснення управлінських функцій.

Державно-управлінська думка в стародавні часи найяскравіше відображена в трактатах мислителів Індії та Китаю. Так, Стародавня Індія подарувала людству своєрідний підручник, практичне керівництво з управління державою – трактат “Артхашастра”, що в перекладі означає “Наука політики”. “Артхашастра” містить практичні рекомендації правителям про методи управління людьми, про призначення міністрів, відбір чиновників на службу, про їх розподіл на досконалих, середніх і поганих на основі певного переліку вимог.

У різні періоди ідея про роль державної влади і захисту держави цікавила Ф. Аквінського, Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Ш. Монтеск’є, Т. Джеферсона, Ф. Ніцше, А. Шопенгауера. Так, у центрі уваги Н. Макіавеллі були проблеми влади та механізми її застосування. Саме він уперше звернув серйозну увагу на правлячу групу, що керує суспільством.

Управління (соціальне, державне, відомче, військове) як практична діяльність, як вплив на суспільство, його складові, а також процеси, що відбуваються в них, з метою впорядкування і збереження їхньої якісної специфіки, регулювання, удосконалення і розвитку, виникло та існує вже кілька тисячоліть, необхідність виникнення якого зумовлена не лише як форма існування співтовариства, а насамперед як засіб оберігання, захисту і відвойовування своєї території, родин та помешкання. Про нього говорять і як про стародавнє мистецтво, і як молоду науку.

Управління як наука сформувалося протягом достатньо короткого історичного періоду, хоча його коріння сягають у глибину століть і поділяються на чотири етапи:

1. Стародавній період (5000 рр. до н. е. – XVII–XVIII ст.).
2. Індустріальний період (XVIII – кінець XIX ст.).
3. Період систематизації (початок – середина XX ст.).
4. Сучасний період (із 60-х років XX ст. донині).

Із необхідністю управління людина зіткнулася з моменту зародження первіснообщинного устрою. Розподіл племен на мисливців і землеробів, воїнів і скотарів спричинив виділення людей, здатних організувати, захищати й координувати діяльність кожного члена племені. Цей процес сприяв появі вождів племен. Об’єднання племен у союзи привело до виникнення колегіальних органів управління – так званих рад старійшин, головне завдання яких полягало у захисті членів племені від ворогів.

Із виникненням стародавніх держав пов'язана поява законів, які регламентували життя і військову діяльність у суспільстві. Історичний аналіз діяльності масштабних стародавніх держав Європи і Азії (Македонії при Олександрі Великому, Персії, Стародавнього Китаю, Першого Риму) свідчить про наявність у них формальних організаційних структур із чітко вираженими ієрархічними рівнями управління. Правителями цих держав були королі й царі. Арміями керували генерали, але були і лейтенанти, хранителі житниць, погоничі і наглядачі робіт, губернатори територій і скарбники, що допомагали в організації діяльності структурних елементів держави.

В епоху царювання Хаммурапі, який панував у Вавилоні в 1792–1750 рр. до н. е., було видано зведення законів управління державою для регулювання всього різноманіття суспільних відносин між різними соціальними групами населення та окремими особами різного соціального статусу, належність до воїнства.

Наукове осмислення основ систем і процесів управління почалося ще в Давній Греції, де Сократ (470–399 рр. до н. е.) сформулював два запитання: “Хто управляє?” й “У чому полягають основи управління?”.

Відповідаючи на ці запитання, давньогрецький філософ висловив думку, що необхідно об'єднати воедино управління із знаннями, законами і справедливістю, тобто проголосив принцип універсальності управління і визначив його основи.

Ідея про уявлення цілого як структурної сукупності окремих його частин, так званий принцип системності, належить Платону (428–348 рр. до н. е.), він також увів поняття “кібернетика” як управління взагалі.

Науковцями Давньої Греції і Стародавнього Риму були визначені найважливіші для соціального управління ідеї: спільність інтересів людей; можливість участі кожного в управлінні суспільством за умови оволодіння певною сумою знань (ідея демократії); колегіальність в управлінні та обороні.

Окремі аспекти системного управління в суспільстві й державі, її захисту від ворогів зустрічаються у працях вчених епохи Середньовіччя: філософа і теолога Ф. Аквінського (1226–1274), італійського політичного мислителя Н. Макіавеллі (1469–1527), англійського державного діяча Т. Мора (1478–1535), італійського філософа і політичного діяча Т. Кампанелли (1568–1639), англійського філософа Т. Гоббса (1588–1679) та ін.

У період переходу до капіталізму концепції соціального управління розробляли французькі філософи Д. Дідро (1713–1784) і Ж.-Ж. Руссо (1712–1778). Німецький філософ Г. Гегель (1770–1831) вивів положення, що управління є діяльністю з виконання законів, а французький просвітник Ш. Монтеск'є (1689–1755), розкриваючи причини формування того чи того державного ладу, стверджував, що законодавство країни залежить від форми правління. При цьому засобом забезпечення законності він вважав принцип “розподілу влад” на законодавчу, що формує закон, виконавчу, яка виконує його, та судову, що врівноважує перші дві, спираючись на закон.

Формування наукових основ управління почалося в останнє десятиліття ХІХ ст. під впливом промислової революції у США і Європі, де при найбільших університетах були створені школи бізнесу, що стали основою формування широкої мережі навчальних закладів різного рівня та спрямованості для підготовки фахівців-керівників.

Перші радикальні ідеї про необхідність створення теорії управління були викладені у 1886 р. в статті “Інженер як економіст” американським підприємцем Генрі Ф. Тауном, який стверджував, що управління роботою в його час організовано слабо

і ведеться, у більшості випадків, на інтуїтивному рівні, перешкоджаючи підвищенню ефективності виробництва.

У 1911 р. Ф. У. Тейлор (США) надрукував працю “Принципи наукового управління”, у якій здійснив спробу осмислити методи наукового управління. На думку сучасних істориків, саме ця книга стала підґрунтям для серйозних наукових досліджень у галузі управління. Головні напрями розвитку управлінської думки того періоду згруповані в чотири найважливіші підходи, які вважаються істотним внеском у розвиток теорії і практики управлінської діяльності, а саме:

1. *Організаційний підхід* — виділення і формування різних управлінських шкіл, що поєднали в собі основні напрями й почали розглядати управління організаціями з різних поглядів, — школа наукового управління, школа адміністративного управління, школа людських відносин (пізніше перетворилася в науку про людську поведінку) і школа кількісних методів (у науку управління).

2. *Процесний підхід* — розгляд управління як безперервної послідовності реалізації взаємозв’язаних управлінських функцій.

3. *Системний підхід* — розгляд організацій, закладів, установ як складних систем, а також таких їхніх взаємозалежних, взаємодіючих та взаємопов’язаних елементів як персонал, структура, завдання і технології тощо, зорієнтованих на досягнення різних цілей в умовах внутрішньої та зовнішньої обстановки, яка постійно змінюється.

4. *Ситуаційний підхід* — сконцентрований на тому, що придатність до застосування різноманітних методів управління визначається конкретною ситуацією; єдиного універсального способу управління не існує. За змістом цей підхід акумулює мистецтво й науку управління.

Історично першою стала школа наукового управління (1885 — 20-ті роки ХХ ст.), пов’язана з іменами американських вчених Ф. У. Тейлора, Ф. Гілберта, Г. Гантта та ін. Основна ідея, покладена ними в основу розробленої теорії наукового управління, полягає в тому, що досягти підвищення продуктивності праці, а отже, й ефективності управління можна за рахунок оптимізації виробничих операцій. Для цього необхідно фіксувати трудові операції, що виконуються співробітниками, шляхом спостереження, вимірів, фото- і кінозйомки, а потім на основі логічного аналізу їх удосконалювати. Методологія школи наукового управління включає дві фази: 1) аналіз змісту виконуваних працівником трудових операцій і виділення їхніх основних структурних компонентів; 2) зміна робочих операцій на основі отриманої інформації про зайві, непродуктивні рухи робітників.

Водночас, на думку представників цього підходу, головне положення в управлінській діяльності керівників займає фінансова мотивація праці.

У 20-х роках ХХ ст. зародилася класична (*адміністративна*) *школа управління* (1920–1950 рр.), яскравими представниками якої були французький підприємець А. Файоль, консультант з питань управління Л. Урвік (Англія), один із керівників компанії “Дженерал Моторс” Д. Муні (США), головною турботою яких стало підвищення ефективності роботи організації загалом. При цьому засновники цієї школи прагнули подивитися на організацію з погляду широкої перспективи, намагаючись визначити її загальні характеристики і закономірності.

Метою класичної школи було створення універсальних принципів управління, використання яких сприяло досягненню успіху будь-якою установою або закладом. Ці принципи вимагали вирішення двох складних завдань:

- *розроблення раціональної системи управління організацією*, здійснене А. Файолем, який почав розглядати управління як універсальний процес, сформова-

ний з кількох взаємозв'язаних функцій: передбачення, планування, організації, розпорядження, координації і контролю;

- *побудови структури організації й управління працівниками.*

Обґрунтовуючи вказані завдання, А. Файоль сформулював нові принципи управління: розподіл праці, повноваження і відповідальність, дисципліна, єдиноначальність (що важливо для оборони), єдність дій, підпорядкованість особистих інтересів загальним, винагорода персоналу, централізація, скалярний ланцюг (кількість рівнів управління), порядок, справедливість, стабільність робочого місця для персоналу, ініціатива, корпоративний дух.

Розглядаючи класичну школу управління, слід згадати й про ідеї ідеального управлінського підходу — **бюрократії**, сформульованої німецьким соціологом М. Вебером (1864–1920), де основним суб'єктом управління виступав державний службовець (урядовець). Сутність цих ідей виражається в основних характеристиках ідеально формалізованої організації: розподіл праці, при якій влада та відповідальність чітко визначені для кожного працівника й узаконені як офіційні обов'язки; посади, створені в ієрархії влади, діють за скалярним принципом; всі члени організації відбираються на основі їхньої кваліфікації за допомогою формальних іспитів або шляхом навчання; посадовці призначаються, а не обираються; адміністративні посадовці працюють за фіксовану платню; адміністратори є суб'єктами виконання строгих правил, дисципліни, контролю щодо офіційних обов'язків.

Теоретики управління М. Вебер, Е. Дюркгейм (Франція) і В. Парето (Італія) вважаються творцями організаційної теорії або підходу до управління з позицій соціальних систем, зокрема: а) у працях Е. Дюркгейма наголошується, що групи фахівців на основі встановлення власних цінностей і норм контролюють поведінку людей у будь-якій соціальній організації; б) суспільство як соціальна система, вважає В. Парето, включає в себе низку підсистем, а в діяльності керівника формує тенденцію до пошуку певної рівноваги при зовнішніх або внутрішніх впливах на систему.

Основний внесок представників класичної школи в теорію управління полягає в тому, що вони розглядають управління як універсальний процес, який розвивається в часі і містить реалізацію взаємозв'язаних функцій: планування, організації, мотивації та контролю. Вони розвернули вектор управлінської думки від техніки виконання трудових операцій до організації виробництва загалом, але при цьому основний акцент було зроблено на процес реалізації управлінських функцій безвідносно до того, хто їх виконує.

Серед багатьох проблем, виникнення яких зумовлене бурхливою науково-технічною революцією, найважливішою, мабуть, є проблема вдосконалення управління в усіх сферах людської діяльності. Для досягнення високої якості управління сучасному керівнику далеко не завжди буває достатньо особистого досвіду, інтуїції й організаторських здібностей. При формуванні як стратегічних, так і багатьох тактичних рішень керівник має враховувати численні, нерідко взаємно виключні міркування і спиратися на складні критерії ефективності при виборі шляхів реалізації кінцевої мети. У зв'язку з цим неоціненною допомогою йому можуть стати методи і способи, розроблені школою науки управління або кількісного підходу, яка зародилася наприкінці 30-х років ХХ ст. напередодні Другої світової війни.

У збройних силах США та Англії з експертів високої кваліфікації в галузі математики, економіки, фізики, соціології, політології, психології тощо були сформовані спеціальні (операційні) групи, до завдань яких входила підготовка рекомендацій командувачам щодо застосування зброї, розподілу сил і засобів по різних об'єктах у

військових операціях. У результаті роботи таких груп виник новий науковий напрям управління — дослідження операцій.

Дослідження операцій є науковим методом, на підставі якого військове командування чи інший виконавський орган отримують можливість ухвалювати рішення щодо дій військ або інших організацій, що знаходяться під його управлінням.

Із цього визначення випливає: це науковий метод, в основі якого організована діяльність із певною методикою розв'язання виникаючих проблем і знаходження для них остаточного рішення; метод, пов'язаний з отриманням кількісних оцінок, на основі яких ухвалюються управлінські рішення; дослідження операцій є прикладною наукою, що застосовує всі відомі наукові методи для вирішення специфічних проблем, пов'язаних з ухваленням управлінських рішень; кількісні оцінки й критерії не є вичерпними для ухвалення рішення людиною, але допомагають їй у цьому процесі.

Під операцією розуміється система заходів, об'єднаних єдиним задумом, що спрямована на досягнення конкретної мети. Операція є керованим заходом. Вибір способу розв'язання проблеми в операції називається її рішенням. Оптимальними називаються рішення, які з певних ознак превалюють над іншими. Метою дослідження операцій є попереднє кількісне обґрунтування ухвалення оптимальних управлінських рішень.

Ухвалення рішення виходить за рамки дослідження операцій і належать до переважної компетенції суб'єкта управління, який при виборі може враховувати разом із рекомендаціями, що впливають з математичного розрахунку, ще низку міркувань кількісного та якісного характерів, які цим розрахунком не враховані. Так, один із найбільших фахівців з дослідження операцій Т. Сааті, визначаючи свій предмет, пише, що "... дослідження операцій є мистецтвом давати погані відповіді на ті практичні питання, на які даються ще гірші відповіді іншими методами".

Відмінними особливостями науки управління як підходу до вирішення управлінських завдань є використання системної орієнтації і моделей. Фундаментальною процедурою будь-якого наукового дослідження є науковий метод, що включає: спостереження (збір і всебічний аналіз інформації про проблемну ситуацію); формулювання гіпотези (виявлення наявних альтернатив, оцінювання їх наслідків для ситуації і прогнозування з метою встановлення взаємозв'язку між компонентами проблеми); верифікацію (перевірку вірогідності висунутої гіпотези на основі результатів спостереження реалізації ухваленого рішення).

Моделювання у наші дні використовується у зв'язку з надзвичайною складністю проблем управління і труднощами проведення експериментів у реальному житті. Найбільш значним внеском школи наукового управління є розроблення різноманітних моделей, що дають можливість готувати пропозиції для ухвалення об'єктивних рішень у дуже складних ситуаціях для простої причиново-наслідкової оцінки альтернатив.

В управлінській практиці знайшли поширеного застосування три типи базових моделей: фізичні, що досліджуються за допомогою збільшеного або зменшеного опису об'єкта, системи; аналогові, що замінюють досліджуваний об'єкт аналогом, який поводить як реальний об'єкт; математичні, які використовують символи для опису властивостей або характеристик об'єкта й події; особливого значення вони набули пізніше і в оборонній галузі.

Розвиток логіко-математичних методів управління і засобів обчислювальної техніки призвів до появи в середині 60-х років XX ст. нового класу складних систем — автоматизованих систем управління (АСУ) різних типів і призначення.

Значним є внесок у розроблення принципів побудови АСУ академіка В. Глушкова (1923–1982) – організатора і першого директора Інституту кібернетики (м. Київ).

Автоматизовані системи управління – це сукупність математичних методів, технічних засобів (ЕОМ, засобів зв'язку, пристроїв відображення інформації тощо) й організаційних комплексів, що забезпечують раціональне управління складним комплексом (процесом) відповідно до визначеної мети.

Відмінності АСУ від традиційних систем управління, заснованих на ручному й механізованому виконанні інформаційно-управлінських процесів, були сформульовані В. Глушковым у вигляді спеціальних принципів, які: визначають основні підходи до створення й функціонування АСУ і є ефективними тільки тоді, коли завдання обробки інформації й управління розв'язуються в єдиному комплексі; функціональна діяльність, на яку спрямована автоматизація управління, яка має бути охоплена єдиною математичною моделлю; одноразове введення в АСУ інформації; автоматична фіксація інформації і відхилень в керованих процесах; автоматичний контроль інформаційних повідомлень, що надходять; застосування базових масивів (баз даних), у яких систематизується й групується інформація, що багато разів використовується, їх цілісність, несуперечність і поновлення; уніфікація звернень до АСУ; нові завдання, згідно з якими новітні технології обробки даних, новітні математичні методи й моделі вимагають докорінної реорганізації всієї системи обробки інформації й управління; різнорівневі моделі, що підкреслюють необхідність побудови і використання моделей різного рівня розробки й агрегації для різних цілей тощо.

Достатньо жорстка централізація управління, властива АСУ, виступає в багатьох ситуаціях як негативний чинник, що ускладнює реалізацію творчого потенціалу людини. У зв'язку з цим практика управління останніми роками стала переходити до більш гнучких інформаційних систем управління.

Інформаційні системи управління (ІСУ) – це системи, що включають засоби і канали зв'язку між суб'єктом та об'єктом управління і забезпечують спілкування й обмін інформацією між людьми, соціальними спільнотами, організаціями.

ІСУ є засобами комунікації, тобто обміну інформацією на всіх стадіях управлінського циклу між носіями управлінських відносин. Кожний суб'єкт управління виступає вузлом комунікаційної мережі, в якій здійснюється обмін різноманітною інформацією, що надходить від різних джерел і направляється за різними адресами одержувачам.

Успіх інформаційних систем управління заснований на великих об'ємах типових процедур з обробки інформації, ухвалення рішень і використання системи автоматизованих робочих місць.

Застосування сучасних методів дослідження операцій, автоматизованих та інформаційних систем у вирішенні практичних завдань управління пред'являє до сучасних керівників доволі жорсткі вимоги щодо їхньої професійної підготовки, серед яких головне не глибокі знання ними всіх тонкощів наукових методів – для цього є фахівці, а розуміння необхідності використання цих методів на практиці.

Розгляд управління тільки з позицій різних шкіл буде однобічним, оскільки поза полем зору залишається методологія управління. Тому розрізняють такі підходи до управління, як процесний, системний і ситуаційний.

Уперше концепція *процесного підходу* була запропонована в школі адміністративного управління при спробі описання управлінських функцій керівника в процесі реалізації цілей управління організацією. Проте її автори розглядали ці функції незалежно один від одного.

Процесний підхід розглядає функції управління як взаємопов'язані, а сам процес управління вважає інтегральною сумою функцій цілепокладання, планування, організації, розпорядництва, мотивації, керівництва, координації, контролю, комунікації, дослідження, оцінювання, ухвалення рішень, добору і розстановки персоналу, представництва, ведення переговорів тощо.

До основних функцій управління, поєднаних процесами комунікації й ухвалення рішень, належать планування, організація, мотивація і контроль. При цьому лідерство розглядається як самостійна діяльність, що припускає можливість впливу на окремих підлеглих і групи співробітників так, щоб вони працювали в напрямі досягнення цілей організації.

Розгляд процесного підходу до управління буде неповним, якщо не зупинитися ще на двох моментах, які пов'язують функції управління в єдиний управлінський цикл, — це ухвалення рішень і комунікації.

Усі функції управління мають дві загальні характеристики: по-перше, вони вимагають ухвалення рішень і, по-друге, всі потребують комунікації (обміну відомостями), щоб отримати інформацію для ухвалення правильного управлінського рішення, але потім зробити зрозумілим для виконавців. Оскільки наведені характеристики забезпечують взаємозалежність функцій управління, їх називають пов'язуючими процесами.

Таким чином, підхід до управління як процесу, що протікає в будь-якій організації, дає можливість в динаміці побачити управлінський цикл.

Перша помилка підходів різних шкіл до управління полягає в тому, що їхня увага зосереджувалася тільки на якомусь одному важливому елементі, а не розглядалася ефективність управління як результат, залежний від багатьох різних чинників, тобто із системних позицій. Це має особливо велике значення в процесі управління національною безпекою як складного багатогалузевого системного явища.

Оформлення системних принципів вважається одним зі значущих досягнень наукового знання другої половини ХХ ст. Можна виділити три основні галузі досліджень, що відрізняються цільовим напрямом і ступенем спільності:

1. *Системний підхід* — загальне принципове уявлення про властивості матеріального світу як сукупності систем різної природи.
2. *Загальна теорія систем* — методологічне уявлення про найзагальніші поняття системного мислення, системного підходу до дійсності.
3. *Системний аналіз* — прикладна дисципліна, що надає набір спеціальних методичних засобів, за допомогою яких можна реалізувати принципи системного підходу в конкретних дослідженнях.

Системний підхід, власне, є: з практичного боку — сукупністю методів і засобів, що використовуються для підготовки й обґрунтування рішень щодо складних проблем; з методологічного боку — прикладною діалектикою стосовно конкретних практичних завдань, особливість яких полягає в необхідності як з'ясування причин їхньої складності, так і їх усунення; з методичного боку — міждисциплінарною теорією, що використовує як неформальні, евристичні, експертні методи, так і емпіричні, експериментальні і формально-логічні методи.

Мета системного підходу полягає в інтеграції й систематизації знань, усуненні зайвої надмірності накопиченої інформації і скороченні за рахунок цього об'єму описів, виявленні інваріантів, зменшенні суб'єктивізму в інтерпретації різних явищ. Цей підхід дає можливість виявити прогалини в знаннях про конкретний об'єкт, знайти їх неповноту, в окремих випадках передбачати властивості відсутніх частин опису. Його

застосування не є самоціллю, оскільки в кожному конкретному випадку використання системного підходу повинне давати реальний, цілком відчутний ефект.

Найважливішим елементом системного підходу є системний аналіз, що становить його практичну реалізацію і дає змогу звести складне до простого, важковирішувану й важкозрозумілу задачу перетворити на чітку серію задач, що мають певний метод вирішення.

Процедурною основою системного аналізу є моделювання, а технічною — засоби обчислювальної техніки й автоматизовані інформаційні системи. Системний аналіз характеризується впорядкованим, логічно обґрунтованим підходом до дослідження складних (у тому числі й оперативно-розшукових) проблем, безпосередньо пов'язаний з використанням формально-логічних процедур, а саме: визначення й обґрунтування мети й завдань, які мають бути вирішені; вибір альтернативних шляхів досягнення зазначеної мети; визначення витрат ресурсів для кожної вибраної альтернативи; розроблення формальних моделей, що відображають зв'язки між метою, завданнями, ресурсами, альтернативами, зовнішнім середовищем тощо; вибір показників і критеріїв ефективності; оцінювання ефективності кожної з вибраних альтернатив й ухвалення остаточного рішення.

Теоретичну й методологічну основу як системного підходу, так і системного аналізу складає загальна теорія систем. **Загальна теорія систем** — наука, що вивчає закономірності побудови і функціонування складних систем, що саморозвиваються, різної фізичної та соціальної природи. Вона є методологічною основою теорії управління й організації. Найбільш широке трактування методології системного підходу належить австрійському біологу-теоретику професору Л. фон Берталанфі (1901–1972), який у 1937 р. висунув ідею “загальної теорії систем”.

Біля витоків системної методології стоїть і російський вчений А. Богданов (1873–1928 рр.), який у своїх організаційних принципах передбачив ідеї кібернетики і загальної теорії систем. Його тектологія (поняття ланцюгового зв'язку) знаходиться в одному ряді з кібернетикою, загальною теорією систем, а нині — і з синергетикою. Точніше, вона починає цей ряд.

Система розглядається, передусім, як цілісне утворення. До її істотних ознак належать: наявність безлічі взаємозв'язаних і взаємозалежних елементів; можливість опису власне системи через встановлення її структури; цілісність системи, тобто неможливість звести властивості системи до суми властивостей її структурних елементів, які, своєю чергою, не виводяться з останніх властивостей цілого. Цілісність системи виявляється в інтегративності (емерджентності), тобто виникненні загалом якісно нових властивостей, відсутніх як в окремих елементах, так і в їхній механічній сумі; можливість опису функціонування системи через зміну її станів; цілеспрямованість (здатність системи до вибору поведінки залежно від поставленої мети) і стійкість (якісна визначеність системи, що володіє деякими незмінними співвідношеннями) системи; наявність у системі зворотного зв'язку; наявність підсистеми управління (часто має ієрархічну структуру), розгалуженої інформаційної мережі та інтенсивних потоків інформації.

Із позицій системного підходу управління правомірно розглядати як особливу систему, що включає суб'єкт та об'єкт управління, процес управління й управлінський зв'язок між об'єктом і суб'єктом. Крім того, в системі управління можуть бути виділені такі підсистеми: структурна побудова організації; цілі та завдання діяльності; функції; технології, що використовуються; сили і засоби; умови і чинники, що оточують систему.

Управління на основі застосування системного підходу включає три послідовні етапи (стадії):

1. Визначення сфери діяльності, уточнення області та масштабів діяльності суб'єкта управління, встановлення інформаційних потреб.
2. Проведення необхідних досліджень (системного аналізу).
3. Розроблення альтернативних варіантів вирішення певних проблем і вибір оптимального варіанта щодо кожного завдання.

На основі застосування системного підходу в управлінні керівник має можливість побачити організацію в єдності утворювальних її елементів, які нерозривно переплітаються між собою і з зовнішнім світом. Цей підхід також допомагає інтегрувати внески всіх шкіл, які в різний час домінували в теорії й практиці управління.

Значну цінність для розроблення досліджуваної проблеми мають праці тих вітчизняних і зарубіжних авторів, які розкривають проблеми кадрової політики загалом і державної кадрової політики зокрема, роблять спроби визначити поняття “державна кадрова політика”, основні її цілі, зміст, завдання, принципи, механізми реалізації, визначають співвідношення державної кадрової політики і управління персоналом державної служби, головні напрями здійснення сучасної державної кадрової політики як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

Останнім часом опубліковано низку монографій і статей, в яких проаналізовано позиції щодо понять “*стиль управління*”, “*стиль роботи керівника*”, схарактеризовано основні стилі керівного персоналу у сфері державної служби, їхні переваги й недоліки. Це, насамперед, праці, в яких не лише аналізуються основні стилі управління та стилі роботи керівника, а й обґрунтовується необхідність розвитку найефективнішого демократичного стилю, уміння користуватися всіма стилями та методами впливу залежно від конкретної ситуації і конкретної дії, відповідність стилю особистим рисам керівника.

Цікавими в контексті досліджуваної проблеми є також наукові й навчальні розробки, присвячені питанням, пов'язаним із розвитком і реформуванням системи управління за окремими галузями, а також державної служби та її ключового елементу — керівного персоналу.

Розглядаючи питання становлення і розвитку теорії та практики управління, слід зупинитися і на внеску науковців України. Світове визнання отримали праці, пов'язані з кібернетичним підходом до рішення управлінських завдань, автоматизацією управління.

Центральним поняттям системного підходу є система, що визначає певний матеріальний або ідеальний об'єкт, що розглядається як складне цілісне утворення.

Система (від грец. *systema* — ціле, складене з частин) — це множина елементів, які знаходяться у відносинах, зв'язках один з одним і створюють певну цілісність, єдність.

Підхід — це сукупність прийомів і способів, що використовуються при вивченні кого-небудь або чого-небудь.

Наукові енциклопедичні джерела трактують системний підхід як “напрямок методології наукового пізнання соціальної практики, в основі якого лежить розгляд об'єктів як систем; яке орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта, виявлення множини типів зв'язків у ній і зведення їх в єдину теоретичну картину”.

Відповідно до принципів системного підходу кожний предмет і кожне явище (соціальне, біологічне чи фізичне) слід розглядати як систему. З цього висновується про правомірність і необхідність використання системного підходу в дослідженні

будь-яких фактів, подій, процесів, що стосуються оперативно-службової діяльності, а також управління нею.

Отже:

1. Управлінська діяльність як самостійний практичний вид людської діяльності спрямована насамперед на забезпечення безпечного існування населення і супроводжує цивілізацію увесь період її існування. Її складність та багатогранність підтверджується наявністю цілої низки складних управлінських шкіл різної спрямованості, заснованих на використанні таких складових управління, як: окремі функції управління, адміністрування, мотиваційні підходи, кібернетика, психологічні чинники тощо.

2. Провідні вчені світу в різні періоди існування людства активно досліджували проблеми управління суспільством, ринком, виробництвом, державою, армією тощо, але управлінська наука, незважаючи на активну зацікавленість управлінською діяльністю, виникла лише на зламі XIX–XX ст., а серйозний розвиток отримала тільки в другій половині XX ст.

3. Управління національною безпекою як наука та методика її застосування почали розвиватись наприкінці XX ст. Саме вони стали підґрунтям сучасних поглядів на сутність формування і ефективного функціонування національної безпеки незалежної України.

2.1.2. Механізми виявлення зовнішніх та внутрішніх загроз у системі державного управління національною безпекою України в умовах інформаційної та гібридної війн

Вивчення специфіки управління національною безпекою полягає у розгляді теоретичних і практичних проблем, подій, явищ, фактів, що мають значення для забезпечення національної безпеки України, як цілісних систем у взаємозв'язку й динаміці всіх їх елементів, а також у комплексному застосуванні взаємопов'язаних заходів, об'єднаних єдиним задумом і спрямованих на вирішення завдань забезпечення національної безпеки.

Забезпечення національної безпеки як стану захищеності державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу від зовнішніх і внутрішніх загроз полягає у створенні необхідних умов для захисту зазначених об'єктів, підтриманні їх у належному стані та поновленні у разі порушення. Належний стан національної безпеки досягається проведенням єдиної державної політики, скоординованої системою заходів, адекватних загрозам найважливішим інтересам України.

Проблеми державного управління у контексті сучасної гібридної війни з позицій юридичної або управлінської науки у наш час розробляються і висвітлюються недостатньо. Юридична й управлінська науки в цьому відношенні “заборгували” перед практикою. Тому сучасна вітчизняна теорія і практика державного управління вже тривалий час відстає від цих процесів, а доцільність таких розробок не знаходить переконливих заперечень.

Характерна особливість проведення подібних досліджень полягає в тому, що їм передувало багаторічне інформаційне протистояння як у середині, так і за межами України. Нині нема потреби це підтверджувати чи спростовувати, оскільки його наслідком стали численні жертви громадян України — держави, яку ще до недавнього часу вва-

жали однією з небагатьох, які безкровно здобули незалежність. Нині вона дорогою ціною платить за прорахунки й відсутність державної безпекової і кадрової політики в період незалежного державотворення. Більше того, сьогоднішня інформаційна війна на цьому не завершилась, а вийшла на новий, значно вищий рівень і тепер уже реально загрожує всій національній безпеці та територіальній цілісності Української держави.

Зарубіжний досвід боротьби з інформаційною агресією наповнився новим змістом після 11 вересня 2001 р., коли в США розпочалася глобальна інформаційна операція з боротьби з міжнародним тероризмом, що стала важливою частиною нової світової геополітичної стратегії. Успіх цієї стратегії очевидний. Уперше солідарність із США виразили усі країни світу.

Отже, на початку ХХІ ст. було винайдено інформаційний фантом (важіль), який поступово реалізується, і могутня інформаційна машина працює над його впровадженням у ЗМІ усього світу. Як описує “новий світовий устрій” один із його головних стратегів З. Бжезінський, “...гегемонія тягне за собою комплексну структуру взаємозалежних інститутів та процедур, передбачених для вироблення консенсусу і непомітної асиметрії у сфері державної влади та впливу”.

Американська глобальна перевага національної безпеки, таким чином, підкріплюється складною системою союзів та коаліцій, яка буквально опоясує весь світ. Її основні моменти включають: систему колективної безпеки, в тому числі об’єднане командування та збройні сили, наприклад НАТО, американсько-японський договір безпеки тощо; регіональне економічне співробітництво, наприклад NAFTA, та спеціалізовані глобальні організації співробітництва, наприклад Світовий банк, МВФ, СОТ; процедури, які приділяють особливу увагу спільному прийняттю рішень; надання переваги демократичному членству у ключових союзах; рудиментарну глобальну конституційну та юридичну структуру (від Міжнародного суду до спеціального трибуналу по розгляду військових злочинів у Боснії).

Особливо важливий висновок З. Бжезінського полягає в тому, що, на відміну від імперій минулого, американська глобальна система не є ієрархічною пірамідою. Навпаки, Америка стоїть у центрі взаємозалежного всесвіту, в якій влада функціонує через постійне маневрування, діалог, “дифузю” та бажання формального консенсусу, хоча ця влада походить з єдиного джерела — Вашингтону. Переважна більшість американців (74 %) вважає, що “США на рівні з іншими державами повинні вирішувати міжнародні проблеми”.

З. Бжезінський написав про це більш детально: “Необхідно створити геополітичну структуру, яка буде здатна пом’якшити невідворотні потрясіння та напругу, викликані соціально-політичними змінами, в той же час формуючи геополітичну серцевину взаємної відповідальності за управління світом без війн”.

Геополітики вже давно звернули увагу на дані інститутів щодо вивчення суспільної думки американців стосовно того, звідки походить зовнішня загроза: міжнародний тероризм — 80 %; застосування хімічної та біологічної зброї — 75 %; виникнення нових ядерних держав — 73 %; епідемії — 71 %; хвиля емігрантів у США — 55 %; конкуренція Китаю — 65 %; Японії — 45 %; ісламістський фундаменталізм — 38 %; воєнна могутність Росії — 35 % [11].

Наведені дані стосуються весни 1999 р., оскільки наприкінці 2002 р. загрозу міжнародному тероризму, як першу за значенням, називають уже не 80 %, а більш як 90 % американців. Так, за допомогою ЗМІ була знайдена й актуалізована у суспільній свідомості реальна загроза ззовні, яка могла б стати основою для досягнення американцями національного консенсусу стосовно міжнародних проблем.

Військові експерти США визначають інформаційно-психологічну зброю як “не летальну зброю масового ураження”, що здатна забезпечити вирішальну стратегічну перевагу над потенційним супротивником. Її головна перевага над іншими засобами ураження полягає в тому, що вона не підпадає під прийняті міжнародними нормами поняття агресії.

Директор інформаційних сил Міністерства оборони США визначає інформаційну війну наступним чином: “Інформаційна війна складається із дій, що застосовуються для досягнення інформаційної переваги в забезпеченні національної воєнної стратегії шляхом впливу на інформацію та інформаційні сили супротивника з одночасним захистом та зміцненням нашої власної інформації та інформаційних систем. Інформаційна війна становить всеохоплюючу, цілісну стратегію, покликану віддати належне значенню та цінності інформації у питаннях командування й управління збройними силами і реалізації національної політики” [13].

У контексті цієї проблеми слід розглянути, що являє собою Україна та її державна інформаційна політика. У всіх подіях, що нині відбуваються в нашій державі, починаючи із захоплення й анексії Криму й особливо з перших часів воєнного конфлікту на сході, Україна не змогла нічого суттєвого протиставити в цій інформаційній війні. Власне, так можна сказати і щодо чинників стану готовності Збройних сил України до участі й проведення воєнних дій. Природа цих чинників практично однакова. Як показав досвід, антитерористичні заходи, що здійснювалися силами АТО, залишилися важливими, але не визначальними чинниками протистояння.

На жаль, на сьогодні загроза розв’язання повномасштабної війни стосується не лише України, а й усієї Європи. Саме тому кожен свідомий українець повинен знайти своє місце в системі протидії сепаратизму та тероризму посиленням для нього шляхом, щоб захистити молоду самостійну державу Україна, яка завжди була гостинним домом для кожного, хто приходив із миром. І в наше повсякдення увійшли в ужиток такі слова, як “анексія”, “сепаратизм”, “найманці”, “бойовики” тощо.

Взагалі поняття “сепаратизм” з’явилося в політичному житті майже тоді, коли виникла держава як основний політичний інститут суспільства. Розвиток людської спільноти й держави нерозривно пов’язаний із забезпеченням безпеки громадян від загрози внутрішньодержавних конфліктів. Проблема громадянської безпеки у зв’язку з феноменом внутрішньодержавного конфлікту розглядалася вже у працях античних філософів Платона й Аристотеля, політичного філософа епохи Відродження Т. Гоббса, Н. Макіавеллі та інших мислителів минулого. Так, великий європейський державник Н. Макіавеллі наголошував, що належний рівень внутрішньої безпеки може забезпечити лише могутня держава: “... єдиним засобом, за допомогою якого люди можуть забезпечити свою безпеку від таких же, як вони, є могутність”. Він також вказував на важливість внутрішніх аспектів безпеки: “... правителю (як і його державі) загрожує дві небезпеки — одна внутрішня, яка викликана підданими, інша зовнішня — з боку сильних сусідів” [14–18].

Як свідчить вітчизняний досвід, розвиток молодій державі повинні були регулювати не стільки політичні сили, скільки структури державного управління на відповідних організаційних та правових засадах, ігнорування яких спроможне знищити саму національну державність. Основу такого управління мала формувати його найголовніша складова — управління національною безпекою. Це, на жаль, вдавалося не завжди. У зв’язку з цим уже протягом перших років існування самостійної української держави чітко визначилися принаймні п’ять груп негативних тенден-

цій, наявність яких свого часу й було розкрито, але належних висновків і заходів вжито не було:

- підміна державної управлінської діяльності політичною боротьбою численних течій, груп, окремих осіб за відстоювання власних вузьких (регіональних, ідейних, особистих) інтересів, у яку були втягнуті як законодавча, так і виконавча влада, державні управлінські структури, що ставали засобом досягнення групових і приватних цілей, серед яких “розчинились” інтереси держави та основної частини її трудового населення;
- як наслідок протистояння централізованому управлінню “із Москви” в період розпаду СРСР, активного поширення набув процес дезінтеграції, перерозподілу влади між центром і регіонами, що було об’єктивною необхідністю саме за тих умов, яке пізніше переросло в боротьбу за повну управлінську, економічну та іншу незалежність від усіх структур, що існують “понад ...”, і породило сепаратизм;
- оскільки прийоми політичної боротьби були перенесені до сфери державного управління й економіки, зміна форм власності і власника, структурна перебудова економіки призвели до масового банкрутства і зупинки багатьох потужних виробничих підприємств, а отже, і до різкого падіння рівня життя основної маси населення й появи за рахунок цього “нуборишів”;
- втрата роботи й колишніх загальних соціальних гарантій підштовхувала значну частину активного населення до пошуку самостійного виходу із важкого становища, головним чином, двома шляхами — пошуку будь-яких засобів існування, включаючи злочинні дії маргінальних прошарків населення, або за допомогою акцій непокори і протесту більш освідченої й організованої його частини, які, часто об’єднуючись, спрямовували свої зусилля проти повалення влади;
- за останні 50 років значно погіршився екологічний стан України: гігантська забудова шкідливими промисловими підприємствами й атомними станціями, Чорнобильська катастрофа та ін. Наслідки цього доведеться ліквідувати зусиллями ще не одного покоління. І, здавалося б, у таких умовах повинна взяти гору загальна генетична зацікавленість людей у виживанні. Однак цього не сталося.

На фоні означених тенденцій був спотворений і скомпрометований процес приватизації, на який усі покладали так багато надій, сприймаючи його як можливість одержання економічної незалежності кожним, засіб покращання свого матеріального становища. І надії ці не були безпідставними: на час розпаду СРСР Україна мала найвищий економічний потенціал на одного жителя, виробляла 5 % обсягу світової продукції при 0,8 % населення Землі, сприятливі природні, виробничі та інші умови, 25 % світових площ чорнозему.

Зазначене давало змогу багатьом спеціалістам передбачати і стверджувати, що Україна має можливість першою серед держав СНД вийти з економічної кризи. Проте сталося навпаки. Одні “заговорили країну”, інші — ошукали, відправивши награване за кордон, а треті, і таких переважна більшість, розділили, описавши траєкторію її руху від бідності до злиднів.

Ніяких виправдань не може бути тому, що, як тільки давався історичний шанс, кожного разу нас перемагали не тільки вороги, а й власні недоліки — споживацький інстинкт, індивідуальний та груповий егоїзм, невміння згуртуватися, історичне безпам’ятство. З цього приводу митрополит Андрій Шептицький говорив: “Не треба

Україні ворогів, коли самі українці українцям вороги, що себе взаємно ненавидять і навіть не стидаються вже тої ненависти”. Інший відомий митрополит-патріот Любомир Гузар доповнив: “Україна не поділяється на захід або схід. Вона поділяється на тих, хто любить Україну, і тих, хто не любить”. Хоча й кожен із цих патріархів вкладав свій зміст у сказане, вони проголосили істину правди: без об’єднання і взаємодії усіх громадян України побудувати самостійну незалежну державу, ім’я якій Україна неможливо! Любов до Батьківщини оцінюється за вчинками і в них виявляється, а не на словах, гаслах, ідеях, які часто суперечать природному праву на гідне існування людини, виключають можливість захисту її міжнародно визнаних прав і свобод.

Ще одним підтвердженням цьому є проблеми, що чітко окреслилися вже після перших двох років існування самостійної української держави. Про них йшлося 21 серпня 1993 р. в доповіді колишнього Голови Верховної Ради України І. Плюща на урочистих зборах, присвячених 2-й річниці незалежності України. Він, зокрема, зробив такі узагальнені висновки: хоча складність окремих суспільних процесів в Україні об’єктивно зумовлена перехідним періодом нашого розвитку, однак значна частина проблем, що виникли, є наслідком дій конкретних факторів і має суб’єктивний характер.

Не було чіткості й у визначеності шляху розвитку. Потребували вивчення і коригування, беручи до уваги наші національні особливості, історична практика та світовий досвід державотворення. У багатьох представників керівних структур були відсутні практичні навички самостійного управління державою взагалі і в критичних умовах, зокрема. На початковій стадії державотворення сумлінну працю підмінювали популізмом, а соціально-економічне облаштування суспільства — атрибутивною розбудовою держави.

За перші два роки існування України змінилося три уряди. Плинність кадрів призвела до падіння промислового виробництва. Ця тенденція продовжувалася доти, доки не було до кінця зруйновано промисловість та економіку. Замість цілісної та ефективної системи влади Україна створила конгломерат із напівзруйнованого власного минулого й елементів чужого досвіду, запозиченого часто без достатнього аналізу й осмислення.

Сценарію сучасного розвитку аналогічними є події в історичному минулому, описані Н. Полонською-Василенко: наскільки легко втратити Україні вистраждану віками незалежність при тривалій економічній і соціальній нестабільності свідчить вислів лідера російських кадетів П. Мілюкова, який свого часу цинічно заявляв, що довше в Україні буде непорядок, то легше можна буде її знов прилучити до Росії. Це підтверджував і головний інформатор Франції в політичних справах України Е. Енко, який був у період громадянської війни консулом в Одесі. Він стверджував: “Україна не мала ніколи своєї історії, ні національної окремішності. Вона створена німцями” [17].

Одна з найбільших помилок останнього часу полягає в тому, що орієнтиром подальшого руху було свідомо обране не просування вперед, спираючись на досягнення і здобутки в науково-технічному, суспільно-економічному відношенні. Нині необхідно встановити першопричини цього складного суспільно-правового явища. Насамперед треба з’ясувати, які ж основні фактори на це вплинули і як слід було ними управляти. Результати тривалих досліджень причинно-наслідкових явищ і процесів у галузі суспільного управління свідчать, що ці фактори полягають у наступному:

- географічне розташування України між європейськими і євразійськими спільнотами, інтереси яких часто не лише не збігаються, а інколи є протилежними.

Слід пам'ятати, що Україна єдина, соборна, хоча й багатонаціональна держава, вона давно визначилася щодо євроінтеграційної перспективи. Тому при прийнятті відповідальних рішень внутрішньо- і зовнішньоекономічних програм ігнорувати цей геополітичний фактор неможливо. З урахуванням цього найважливіші рішення мали виноситися на всеукраїнський референдум, не прийматися самочинно та одноосібно чи колуарно, як це мало місце раніше;

- злиття або поєднання бізнесу і влади, внаслідок чого формування та перерозподіл власності і капіталів протягом багатьох років незалежності здійснювалися авторитарно, в кабінетах та коридорах влади, а не за ринковими законами. Кількість українських мільярдерів збільшувалася з небаченою у світі капіталу швидкістю, завдяки ним і створена корупційна система, що поглинула владу.

Із часу незалежності України з 1991 р. виросло ціле покоління її громадян, які на сьогодні складають основу працездатного покоління. Воно формувалося і виховувалося в умовах боротьби за державну незалежність, у новому інформаційному середовищі, має свої ідеали й орієнтири, зокрема на європейські стандарти життя, не рахуватися з якими небезпечно.

Саме ця категорія, основу якої складає студентство і молодь, стала рушійною силою соціальних процесів, що відбувалися в суспільстві, як виклик несприйнятливій владі.

Отже, сьогоденні загрози національній безпеці молодій державі змістилися переважно із внутрішніх до зовнішніх. Якщо (майже до кінця 2013 р.) доля України залежала від неї самої, її внутрішніх чинників, якими можна було управляти без зовнішнього втручання, то з початку 2014 р. її доля вже значною мірою вирішується за межами держави, інколи за участю ООН, інших міжнародних та європейських інституцій. Істотну роль у внутрішніх загрозах, що виникли, відіграють прорахунки окремих гілок влади, що є суб'єктами забезпечення національної безпеки.

Законодавча влада у часи здобування незалежності зіграла свою історичну місію, забезпечивши мирний перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої, створивши в надзвичайно складних умовах необхідну для цього законодавчу базу. У подальшому парламент через внутрішні суперечності та корпоративні конфлікти, формуючись олігархічно — партійними структурами, став усе більше відтворювати й захищати їхні інтереси, перетворюючись в арену антагоністичної боротьби за владу, взаємної нетерпимості опозиції і влади.

Виконавча влада, звичайно, формувалася на однопартійній основі, часто змінювалася, інколи — на шкоду професійності ключових фігур. Структурні підрозділи Адміністрації Президента й Кабінету Міністрів України дублювалися. Значна частина цих функцій могла б на місцях виконуватися органами місцевого самоврядування й повинна бути туди передана від відповідних державних адміністрацій та центральних органів влади.

Судова влада не стала незалежною. У перші роки державотворення суди своїми рішеннями ділили спірну власність, часто за корупційними схемами. Потім здійснювався її перерозподіл.

Четверта влада — ЗМІ — всі роки незалежності грала вирішальну роль у формуванні громадської думки, спрямовуючи й супроводжуючи складні суспільно-політичні процеси.

У сучасних умовах усі чотири гілки влади мусять об'єднатися задля реалізації ідей, проголошених революцією гідності, що прямо залежить від стану інформаційної безпеки. Завдяки демократії нині маємо багатоманітність суспільної думки, по-

глядів людей. І тепер на цьому фоні мусимо забезпечити ще і єдність нації, від чого вирішальною мірою залежить стан національної безпеки. Сучасна вітчизняна парадигма єдності нації вимагає від кожного уміння відрізнити справжні національні інтереси від удаваних, надуманих, кланових, що видаються за національні. Реалізація національних інтересів народу після здобуття незалежності забезпечує, насамперед, стабільність, благополуччя, спокій, еволюційний розвиток нації тощо.

Французький мислитель Ернест Ренан із цього приводу стверджував: “Нація — це щоденний плебісцит. Позаду — спадщина слави і покаяння, попереду — загальна програма дій”. Ось таку програму дій в сьогоднішній Україні і потрібно виробити.

Гарантією від монополізації влади або протистояння владних структур є поліархія. Прикладом цьому може служити об’єднання останнім часом низки партій та блоків. Інші впливові сили, яким це теж пропонувалося, до такої співпраці виявилися неспроможними. У результаті державне управління в Україні здійснюється за законом маятника: що з більшою силою штовхнути маятник в один бік, то з більшою силою він повертається у протилежному напрямку. У фізиці це явище пояснюється кінетичною і потенційною енергією. Мабуть у суспільстві діють такі самі сили.

За роки незалежності українці не навчилися співіснувати з різними поглядами як єдине ціле в одній державі. Орієнтир для будь-якого керівника держави має бути один — прагнення народу, більшості виборців; тоді не буде прикрих помилок і розчарувань у лідерах, а будуть зрозумілими мотиви, що лежать в основі тих чи тих управлінських рішень, які ними приймаються в інтересах переважної більшості населення.

Тим часом загальна демографічна картина в Україні набуває усе драматичніших ознак, зокрема: за середньою тривалістю життя (68 років) Україна посідає 150 місце із 223 країн світу — між Гондурасом і Монголією; щорічно в Україні помирає 1,5 % населення, у більшості ж країн Європи цей показник не досягає 1 %; Україна займає 98-ме місце у світі за рівнем ВВП на душу населення; понад 6 млн осіб як гастарбайтери працює нині за межами України; за нашою державою закріпився імідж країни-постачальника повій за кордон, що ускладнює ведення діалогу із ЄС про спрощення візового режиму, тощо. За відносно короткий період — понад 20 років — таке різке падіння і цю тенденцію не призупинено [20].

Фахівці навчилися підраховувати економічні й фінансові збитки держави. На жаль, останні роки наші аналітики лише цим і займаються. А визначити моральні збитки, нанесені державі недолугою і примітивною управлінською діяльністю, протистоянням різних владних структур, авторитаризмом самозваних лідерів минулих часів, як висловився в лютому 2015 р. Герой України Левко Лук’яненко, — політичних банкрутів і олігархів — неможливо.

Наступила ера еволюційного розвитку суспільства й держави. Тут доречно згадати сучасне гасло українського реєстрового козацтва: “Обіймись, Україно! І ми все подолаємо”. Звучить лаконічно і просто, хоча не легко реалізується. Проте іншого шляху не існує.

Найважчий тягар випав на долю України не випадково: вона найбільша країна Європи й завершує загальноєвропейський процес незалежності. Немає сумнівів, що наша держава гідно витримає чергове випробування, бо це загальноцивілізаційний історичний процес, започаткований у 90-х роках ХХ ст. і нині його ніхто не спроможний зупинити.

Сучасна Європа має продемонструвати спільність і солідарність, що, власне, вона і робить. Але також має істотно посилювати свій рівень впливу в цьому напрямі, бо проблемою для Європи є й відсутність реального механізму збереження миру,

захисту територіальної цілісності та демократії, яка була зруйнована. І саме Україна тепер знаходиться на вістрі глобальної проблеми, саме на неї лягає відповідальність за створення нової моделі європейської безпеки в сучасних умовах.

На початку третього тисячоліття актуальність стратегії забезпечення безпеки зумовлена тим, що проблема існування і розвитку соціумів отримала новий вимір. Він полягає в тому, що не економіка, не політика, а саме питання безпеки стали справді глобальними; необхідним є опрацювання й належне розуміння стану систем міжнародної та національної безпеки, а також визначення пріоритету принципово нових підходів і методів щодо їх забезпечення.

В усі часи велич і сила будь-якої держави багато в чому визначаються рівнем моральності і станом духовності її громадян. Тому сучасні реалії у сфері забезпечення національної безпеки вимагають від України, як і всіх інших країн, вирішення доволі важливої й актуальної проблеми — підвищення ефективності прогнозування, оцінювання та регулювання духовних процесів розвитку соціуму, але вже не на базі традиційної матеріалістичної парадигми, а на основі парадигми духовної, в рамках якої потребується створення нової теорії безпечного світу.

У широкому розумінні безпека — це рівень захищеності від внутрішніх і зовнішніх загроз. Цьому присвячено чимало філософської, юридичної та соціально-економічної літератури.

Національна безпека України на сьогодні є предметом комплексного багатогалузевого наукового дослідження та в синтезованому вигляді визначається як стан держави, що характеризує сукупність державно-правових і суспільних гарантій, які забезпечують необхідний рівень захищеності корінних інтересів людини й громадянина, суспільства й суверенної держави загалом від явних і потенційних внутрішніх та зовнішніх загроз. Їхнє своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація розширюють стабільний всебічний прогрес, стійкий розвиток суспільства.

Національна безпека неможлива без міцної держави, стійкості центральної влади та стабільності суспільства. Забезпечення національної і державної безпеки має здійснюватися за відповідними складовими, ядро й основу яких становить економічна й фінансова безпека.

Складові національної безпеки не можуть бути стандартними або загальноприйнятими для всіх країн. Вони залежать від того, в якому стані розвитку чи занепаду перебуває держава. Наприклад, Рада національної безпеки США орієнтована на вирішення проблем захисту власних національних інтересів США на всесвітньому рівні. В Україні ж багаторічна внутрішня криза потребує насамперед зосередження сил на вирішенні широкого кола внутрішніх проблем.

Виходячи з цього, за критеріями цілеспрямованості виділяється чотири головні: *внутрішня безпека, зовнішня безпека, вирішення транснаціональних проблем, інформаційна безпека.*

На напрямі зовнішньої безпеки передбачено організацію вирішення проблем забезпечення регіональної, європейської, всесвітньої, зовнішньоекономічної та військової безпеки.

Комплекс транснаціональних проблем включає проблеми забезпечення екологічної, епідеміологічної безпеки та безпеки від інших надзвичайних явищ.

Створення необхідних умов та засобів для інформаційної безпеки визнано допоміжним напрямом з погляду забезпечення інформаційної підтримки та відповідного захисту процесів вирішення названих та інших проблем усіх напрямів життєдіяльності держави й суспільства.

Нині вже можна говорити про наявність теорії національної безпеки.

Теорія національної безпеки — це меганаука, що поєднує в собі прикладні аспекти соціальних, військових, гуманітарних, технічних, психологічних, біологічних та інших наук з метою дослідження сутності, змісту, методів, форм і засобів забезпечення безпеки особистості і соціальних спільнот різного рівня.

Не маючи на меті всебічне дослідження феномену національної безпеки, слід торкнутися лише загальнотеоретичних та практичних її аспектів, від яких залежить державне управління сферою національної безпеки України. Питання розроблення та стану національної безпеки є фундаментальним і багато в чому визначає напрям та перспективи розвитку держави, суспільства й кожної окремої особистості. В умовах відсутності національної єдності становище ускладнюється тим, що в суспільстві існують різноманітні конкуруючі тлумачення національних інтересів національної безпеки різними соціальними групами. Це об'єктивно призводить до соціальної напруженості та конфліктів, знижує загальний рівень безпеки усіх без винятку соціальних груп.

Ще більш окремі вчені критикували стан національної безпеки і практичні дії з її забезпечення вже у перші роки незалежності, підводячи до невтішного прогнозу: “Успішно проваливши всі спроби проведення економічної, адміністративної та військової реформи (чи, точніше буде сказати, спроби імітації цих реформ), опинившись після 11 років незалежності серед найбідніших країн-маргіналів Європи (з ВВП на рівні вартості щорічної продукції транснаціональної компанії “Siemens”), сучасна Україна не здатна забезпечити необхідного рівня безпеки для своїх громадян як на індивідуальному, так і соціальному рівнях [26].

Більше того, попереджалося, що тогочасна несприятлива ситуація значно погіршиться в найближчі 5–10 років, коли, в умовах відсутності адекватних військових реформ і хронічного недофінансування збройних сил, більшу частину застарілої військової техніки необхідно буде здавати на металобрухт. Зношеність і старіння основних фондів виробництва призведе до різкого уповільнення зростання ВВП та почастішання виробничих катастроф, порівняно з тими, що спостерігалися у вугільній галузі.

Очевидно, що така оцінка не могла претендувати на винятково правильну, всебічну й вичерпну, оскільки за основу критеріїв бралася лише військово-технічна складова. Це свідчить не лише про фундаментальне значення національної безпеки в численних державних програмах суспільного розвитку, а й про те, що Україні належить пройти тернистий і довгий шлях до досягнення поставленої мети. Додатковим резервом на цьому шляху є громадський контроль і безпосередня участь недержавних суб'єктів у забезпеченні національної безпеки.

Однією з особливостей концептуальної розробки державного розвитку незалежної України є те, що в науковій літературі поняття “національна безпека” раніше було заміщено поняттям “державна безпека”. Багато в чому це зумовлено не стільки застарілим розумінням державної безпеки як непорушності корінних підвалин колишнього соціалістичного суспільства, скільки новими реаліями, які все більше набувають національних ознак.

Охоплюючи за змістом усі види безпеки держави як соціальної системи, поняття національної безпеки вийшло далеко за рамки поняття “безпека держави”, яке обмежується лише станом захищеності основ конституційного ладу, політичного, економічного, оборонного, науково-технічного й інформаційного потенціалів країни від зовнішніх і внутрішніх загроз, що виходять від іноземних спецслужб та організацій, а також злочинних співтовариств, груп та окремих осіб.

Отже, забезпечення державної безпеки виходить за рамки забезпечення безпеки тільки держави. В умовах ринкової економіки з приватною формою власності економічний потенціал країни вже не збігається з економічним потенціалом держави, а тому мусить бути об'єктом забезпечення національної безпеки.

З цього погляду, поняття “державна безпека” наповнюється іншим, значно ширшим змістом, ніж “безпека держави”. Отже, твердження поняття “зміст державної безпеки” є значно вужчим за поняття “зміст безпеки держави”, оскільки:

- безпека держави припускає не тільки протидію загрозам, що характерне для забезпечення державної безпеки, а й зміцнення держави, забезпечення її прогресивного розвитку;
- безпека держави пов'язана з різноманітними загрозами, що виходять за межі державної безпеки.

Обстановка, що склалася у світі, зокрема в Україні, свідчить про фундаментальну, всеохоплюючу кризу як ідеологій, так і інститутів, покликаних забезпечувати безпеку. Прикладом, що демонструє безсилля ідей та інструментів досягнення безпеки, може слугувати феномен тероризму, який нині можна кваліфікувати як глобальна загроза. Проти цієї загрози безсилі як методи традиційної оборони у вузькому, військовому сенсі (наприклад, теоретики визнали безсилля однієї навіть могутньої військової структури в боротьбі з тероризмом), так і відносно нові поліцейські акції з попередження та раннього виявлення цієї загрози (йдеться про удосконалення системи контролю, перевірок підозрілих осіб тощо).

Парадокс ситуації, що склалась у сфері безпеки, полягає в тому, що більше зусиль докладається для нейтралізації загрози, попередження й контролю їх можливої появи, то більше число таких загроз атакує людство. І їх кількість зростає в геометричній прогресії.

Тому, як відповідь на питання “Що не так в стратегіях забезпечення міжнародної та національної безпеки? Чому всі зусилля з протидії загрозам у багатьох сферах у світовому масштабі практично виявляються “помноженими на нуль”?”, слід шукати причину в наступному. Міняти потрібно не окремі підходи та методи забезпечення безпеки, оскільки їх удосконалення здатне привести лише до тимчасового успіху і локального результату. У довготривалій же перспективі забезпечення безпеки в її цілісному, системному вимірі необхідно відмовитися від звичних стереотипів, навіть якщо вони підкріплені ілюзіями так званого “здорового глузду”, поширеними доктринами і практиками спеціальних інститутів.

Водночас до моменту створення та повної імплементації у світовому масштабі нової теорії безпеки дія нинішньої безпекової парадигми не повинна втрачати свого максимально можливого ефекту, тобто, якщо говорити про Україну, то, вимушено вирішуючи питання миру військовими та силовими засобами, треба одночасно враховувати роботу дипломатії, а також підвищення свідомості людини на принципах духовної парадигми, в результаті чого особа априорі буде не здатна нести у своїй соціальній поведінці будь-яку загрозу. Саме тому потрібні кардинально нові підходи до вирішення зазначеної проблеми, і лежать вони у перегляді, передусім, світоглядних орієнтацій світового соціуму і кожної людини окремо до питань безпеки.

Щодо інформаційних загроз, то вони для України стали найбільш небезпечними у сфері державного управління та управління національною безпекою, де неодноразово за роки незалежності призводили до масового невдоволення владою, що зрештою і паралізувало її.

Нині до найбільш вразливих загроз у сфері державного управління належать такі:

1. Інформаційно завуальована цільова підготовка силових підрозділів і засобів, особливо на території південно-східних районів, поширення закликів до населення про сумнівність легітимності влади, руйнування органів державного управління, параліч їхньої діяльності, інформаційно-військова агресія.
2. Наполеглива інформаційна атака свідомості населення України з боку окремих зовнішніх та внутрішніх деструктивних сил та ЗМІ, що спрямована на порушення конституційних вимог та системи державного управління під виглядом мирних акцій, народного волевиявлення, плебісцитів та референдумів проникнення спецслужб іноземних держав в інформаційний простір держави та сфери її управління, несанкціоноване проникнення до закритої інформації й інформаційних ресурсів органів влади та управління, кібератаки їхніх сайтів.
3. Недостатня поінформованість населення про прийняті та вжиті органами влади й управління рішення.
4. Відверте дезінформування та фальсифікація стосовно мети, масштабів, заходів органів влади та управління, їхньої зовнішньої та внутрішньої політики, допущених помилок чи прорахунків.
5. Фінансова розвідка та промислове шпигунство з метою зманювання фахівців, проведення інформаційного дезінформування, тиску на прийняття невигідних управлінських рішень, нав'язування їх керівництву країни.
6. Пільгові умови для поширення інформації з іноземних джерел з одночасним обмеженням інформації всередині країни щодо органів влади та управління.
7. Недосконалість та слабкість законодавчого й нормативного регулювання інформаційного обміну у сфері управління.
8. Відсутність громадського контролю за об'єктивністю управлінської інформації щодо формування і функціонування усіх ланок державного управління та гілок влади.
9. Необ'єктивність і навмисне перекручування суспільно-економічної інформації та даних системи державної статистики, пошук історичних ворогів із метою підтримання протистояння в суспільстві на національній основі.
10. Неефективність та недостатнє фінансування заходів інформаційної безпеки держави, що породжує несвоечасність та спотвореність інформації, яка надходить у вищі ешелони державної влади та управління, що, своєю чергою, зумовлює, відповідно, незапізнілість та неефективність прийнятих управлінських рішень на державному рівні, постійне відставання.
11. Систематичне розміщення у ЗМІ матеріалів щодо насилля, які продукують у суспільній думці реакцію безнадійності, самозахисту, сепаратизму, шовінізму, агресивності, національної ворожнечі.

Отже:

1. Сучасне суспільство розвивається за чіткими об'єктивними законами природи, неврахування яких призводить до катастрофи та колапсу. Україні сьогодні потребує ґрунтовної розробки інформаційних технологій саме для усунення зазначених як внутрішніх, так і зовнішніх загроз, ризиків та факторів.

2. Інформаційна війна давно перевела поняття “поле бою” в поняття “бойовий простір”, куди, крім традиційних цілей ураження, включені також емоції, сприйняття та психіка широких мас населення, у чому переконливо можна пересвідчитись з останніх подій в Україні. Недооцінювання загроз інформаційної війни та несвое-

часність вжитих заходів призвели до застосування насильницьких дій і загострення громадянського протистояння. Інформаційний фантом у поєднанні з тероризмом — один із головних стратегічних засобів, за допомогою якого ведеться геополітичний переділ світу. Нині доволі важко знайти у світі хоча б одну країну, яка зможе гарантувати своїм громадянам мирне існування в умовах загрози міжнародного тероризму. Україна, на жаль, не виняток, оскільки поєднання технологій інформаційної війни з акціями тероризму перевищує критичний рівень загроз і неминуче призводить до найтрагічніших наслідків. За таких умов кланові, маргінальні й екстремістські анклавні виявилися неспроможними до спільного демократичного суспільного життя, вони страждають авторитаризмом і непримиренністю в питаннях влади і майна, як пережитком минулого, застарілою ідеологією колишніх лідерів попередніх поколінь замість сучасних духовних і соціальних цінностей.

3. Одним із головних завдань операцій з підтримання миру і безпеки є проведення своєчасних інформаційних акцій, покликаних викрити інформаційну війну й агресію, якщо вони здатні призвести до розпалювання будь-яких конфліктів — конфесійних, етнонаціональних, територіальних, культурних, воєнних. Крім того, у структурі Ради Безпеки ООН слід утворити комісію із захисту критичної інфраструктури в державах світу, розробки спеціальних технологій для захисту інформаційного простору від усіх видів інформаційної агресії. Міжнародній спільноті необхідне єдине бачення найбільш гострих та вибухонебезпечних проблем сучасності. Інакше інформаційні війни здатні зруйнувати найголовніший здобуток людства — цілісне сприйняття сучасного світу.

2.1.3. Поняття та значення організаційних і правових засад управління національною безпекою України

Комплексний підхід до розгляду організаційних та правових засад державного управління зумовлений сучасними терористичними та сепаратистськими загрозами національній безпеці незалежної України, які посягають на її суверенітет і територіальну цілісність. Це вимагає мобілізації зусиль усіх суб'єктів безпекового сектору України й удосконалення управління ними. Діяльність органів державного управління у сфері національної безпеки має досить складний характер, що пояснюється наявністю особливих об'єктів безпеки: особистість, суспільство й держава, проти яких сьогодні спрямована розвідувально-підбивна діяльність окремих країн із подальшими бойовими діями.

Як стверджує професор Ю. Битяк, в адміністративно-правовій теорії та практиці державного управління до сфери адміністративно-політичної діяльності належать такі галузі, як національна безпека, оборона, внутрішні справи, закордонні справи, юстиція. Органи управління цими галузями є елементами єдиної системи державного управління, стосуються органів виконавчої влади й активно здійснюють функції держави. Особливе місце в цій системі належать національній безпеці та органам, що здійснюють управління нею. Слід зауважити, що на сьогодні ще не існує чіткого механізму діяльності органів державного управління у сфері національної безпеки, але безперечно те, що національна безпека України є об'єктом державного управління [28]. Важливу роль тут відіграють правоохоронні органи.

Хоча правоохоронні органи не належить до органів державного управління України, їм належить особливе місце в системі національної безпеки. Їм властиві

загальні для всієї системи державного управління риси, правові та організаційні принципи. Конкретні вияви цих загальних рис і принципів у діяльності органів державного управління щодо гарантування безпеки мають специфічний характер, зумовлений їхнім особливим місцем у системі державного управління, пов'язаним із її чітким правоохоронним спрямуванням.

Це означає, що правоохоронні органи й органи державного управління спеціальної компетенції виконують багато загальних державних завдань у сфері безпеки, але при цьому потрібно мати на увазі, що діяльність цих органів управління спрямована насамперед на захист основних об'єктів безпеки — прав і свобод особистості, матеріальних і духовних цінностей суспільства, конституційного устрою, суверенітету й територіальної цілісності держави. Всебічний характер загальнодержавних заходів гарантування національної безпеки України, різниця у засобах, силах та організаційних формах їх реалізації визначають конкретну роль кожного органу державного управління щодо гарантування національної безпеки України, його правові та організаційні засади.

Національна безпека забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, військовій, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах. Саме тому чинним законодавством України передбачено, що в здійсненні заходів щодо національної безпеки беруть участь органи законодавчої, виконавчої і судової влади, недержавні організації та громадяни.

Український народ в особі громадян на виборах, референдумах, а також через органи державної влади й органи місцевого самоврядування висловлює і реалізує своє бачення щодо забезпечення національної безпеки, привертає увагу суспільних і державних інститутів, сектору безпеки і оборони України до небезпечних явищ, захищає власну безпеку.

Склад сектору безпеки і оборони (суб'єкт) забезпечення національної безпеки досить різноманітний. Його, а також покладені на нього функції, визначено в розділі IV Закону України “Про національну безпеку України” [1].

Сектор безпеки і оборони України складається з чотирьох взаємопов'язаних складових (ст. 12): сили безпеки; сили оборони; оборонно-промислового комплексу; громадян та громадських об'єднань, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки. Функції та повноваження окремих складових сектору безпеки і оборони визначаються Законом України “Про національну безпеку України” [1] та чинним законодавством України.

До складу сектору безпеки і оборони входять: Міністерство оборони України, Збройні сили України, Державна спеціальна служба транспорту, Міністерство внутрішніх справ України, Національна гвардія України, Національна поліція України, Державна прикордонна служба України, Державна міграційна служба України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Служба безпеки України, Управління державної охорони України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Апарат Ради національної безпеки і оборони України, розвідувальні органи України, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну військово-промислову політику.

Інші державні органи та органи місцевого самоврядування здійснюють свої функції із забезпечення національної безпеки у взаємодії з органами, які входять до складу сектору безпеки і оборони.

Управління та керівництво у сферах національної безпеки і оборони здійснюється відповідно до ст. 13 зазначеного Закону. Керівництво у сферах національної безпеки і оборони згідно з Конституцією України здійснює **Президент України**, який:

- забезпечує державну незалежність та національну безпеку;
- є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України, як Верховний Головнокомандувач видає накази і директиви з питань оборони;
- очолює Раду національної безпеки і оборони України, вводить у встановленому порядку в дію її рішення;
- видає укази і розпорядження з питань національної безпеки і оборони, які є обов'язковими до виконання на території України, зокрема указами Президента України затверджуються Стратегія національної безпеки України, Стратегія воєнної безпеки України, інші стратегії, доктрини, концепції, якими визначаються актуальні загрози національній безпеці, основні напрями і завдання державної політики у сферах національної безпеки і оборони, розвитку сектору безпеки і оборони;
- звертається з посланнями до народу та зі щорічними та позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
- реалізує право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України щодо законодавчого врегулювання питань національної безпеки і оборони;
- вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України; подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України; призначає на посади та звільняє з посад Секретаря Ради національної безпеки і оборони України та його заступників; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних сил України за поданням Міністра оборони України, а також вище командування інших військових формувань за поданням керівників органів центральної виконавчої влади, яким підпорядковуються відповідні військові формування;
- здійснює загальне керівництво розвідувальними органами України;
- вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про застосування Збройних сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;
- приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;
- приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України.

Управлінську функцію координації у сферах національної безпеки і оборони здійснює **Рада національної безпеки і оборони України** відповідно до ст. 107 Конституції України та ст. 14 Закону України “Про Раду національної безпеки і оборони України”.

В умовах воєнного або надзвичайного стану, в особливий період, а також у разі виникнення кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України, Рада національної безпеки і оборони України координує і контролює діяльність органів виконавчої влади, розглядає пропозиції щодо застосування відповідно до закону спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів.

У випадках, передбачених законом, Рада національної безпеки і оборони України подає на розгляд Президенту України пропозиції щодо утворення вищого колегіального стратегічного органу воєнного керівництва обороною держави в особливий період. Пропозиції про утворення цього органу та його персональний склад затверджуються рішенням Ради національної безпеки і оборони України та вводяться в дію Указом Президента України. Положення про вищий колегіальний стратегічний орган воєнного керівництва обороною держави в особливий період затверджує Президент України.

Основні функціональні завдання сектору безпеки і оборони та його суб'єктів визначені Законом України "Про національну безпеку України" [1].

Так, **Міністерство оборони України** згідно зі ст. 15 цього Закону є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань національної безпеки у воєнній сфері, сферах оборони і військового будівництва у мирний час та особливий період.

До повноважень Міністерства оборони України належать організація в силах оборони заходів оборонного планування, визначення засад воєнної, військової кадрової та військово-технічної політики у сфері оборони, здійснення в установленому порядку координації діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування щодо підготовки держави до оборони. Положення про Міністерство оборони України затверджується Кабінетом Міністрів України. Міністерство оборони України є центральним органом виконавчої влади та військового управління, у підпорядкуванні якого перебувають Збройні сили України та Державна спеціальна служба транспорту.

У ст. 16 зазначається, що **Збройні сили України** є військовим формуванням, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності.

Головнокомандувач Збройних сил України відповідає за готовність до виконання покладених завдань і за безпосереднє військове керівництво та управління застосуванням Збройних сил України, а також переданих в його підпорядкування сил і засобів інших складових сил оборони. Головнокомандувач Збройних сил України підзвітний Президенту України та Міністру оборони України з питань досягнення воєнно-стратегічних цілей у сфері оборони військовими силами і засобами, а також підтримання спроможностей цих сил і засобів до застосування. Повноваження Головнокомандувача Збройних сил України затверджуються Президентом України.

Генеральний штаб Збройних сил України є головним органом військового управління з планування оборони держави, стратегічного планування застосування Збройних сил України та визначених сил і засобів інших складових сил оборони, координації і контролю за виконанням завдань у сфері оборони органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та силами оборони у межах, визначених законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України.

Генеральний штаб Збройних сил України в особливий період виконує функції стратегічного керівництва Збройними силами України, іншими складовими сил оборони.

Повноваження начальника Генерального штабу Збройних сил України, основні завдання та порядок функціонування Генерального штабу Збройних сил України визначаються в положенні, яке затверджується Президентом України. Функції Збройних сил України, склад та правові засади організації їх діяльності, керівництва та управління ними визначаються законом.

Державна спеціальна служба транспорту (ст. 17) є спеціалізованим військовим формуванням, що входить до системи Міністерства оборони України, призначеним для забезпечення стійкого функціонування транспорту в мирний час та в особливий період, зокрема виконання завдань з технічного прикриття, відбудови, встановлення загороджень на об'єктах національної транспортної системи України з метою забезпечення діяльності Збройних сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України.

Міністерство внутрішніх справ України (ст. 18) є центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах:

- забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання громадської безпеки і правопорядку, а також надання поліцейських послуг;
- захисту державного кордону України та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні;
- цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності;
- міграції (імміграції та еміграції), зокрема протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, зокрема біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.

Діяльність Національної поліції України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій та Державної міграційної служби України спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через міністра внутрішніх справ України.

Повноваження Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій та Державної міграційної служби України визначаються законодавством України.

Служба безпеки України (ст. 19) є державним органом спеціального призначення з правоохоронними функціями, що забезпечує державну безпеку, здійснюючи з неухильним дотриманням прав і свобод людини і громадянина. Повноваження Служби безпеки України визначаються законодавством України.

Розвідувальні органи України (ст. 20) — державні органи або структурні підрозділи у їх складі, уповноважені законом здійснювати розвідувальну діяльність з метою захисту національних інтересів України від зовнішніх загроз. Розвідувальні органи як суб'єкти забезпечення національної безпеки і оборони України беруть участь у формуванні і реалізації державної політики з питань національної безпеки і оборони у визначених законодавством сферах. Повноваження розвідувальних органів визначаються законодавством України. Президент України може створювати координаційний орган з питань розвідувальної діяльності відповідно до ст. 106 Конституції України.

Управління державної охорони України (ст. 21) відповідно до закону здійснює державну охорону органів державної влади України, забезпечення безпеки посадових осіб та охорони об'єктів, визначених законом.

Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України (ст. 22) є державним органом, призначеним для забезпечення функціонування і розвитку державної системи урядового зв'язку, Національної системи конфіденційного зв'язку

ку, формування та реалізації державної політики у сферах кіберзахисту критичної інформаційної інфраструктури, державних інформаційних ресурсів та інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом, криптографічного та технічного захисту інформації, телекомунікацій, користування радіочастотним ресурсом України, поштового зв'язку спеціального призначення, урядового фельд'єгерського зв'язку, а також інших завдань відповідно до закону.

Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну військово-промислову політику (ст. 23), разом з іншими органами сектору безпеки і оборони визначає пріоритетні напрями розвитку оборонно-промислового комплексу, забезпечує нормативно-правове регулювання у цій сфері, аналізує стан та тенденції розвитку оборонно-промислового комплексу України, розробляє та організовує виконання державних програм розвитку оборонно-промислового комплексу. Головним завданням оборонно-промислового комплексу України є забезпечення оперативних спроможностей сил та засобів сектору безпеки і оборони шляхом постачання нових і модернізації наявних зразків озброєння, військової та спеціальної техніки.

Законом України “Про національну безпеку України” [1] відпрацьовано також систему і засади демократичного цивільного контролю (розділ III). Система цивільного контролю (ст. 4) складається з контролю, що здійснюється Президентом України; контролю, що здійснюється Верховною Радою України; контролю, що здійснюється Радою національної безпеки і оборони України; контролю, що здійснюється Кабінетом Міністрів України, органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування; судового контролю; громадського контролю.

Цивільний контроль здійснюється за принципами верховенства права, законності, підзвітності, прозорості, ефективності та результативності.

Відповідно до ст. 106 і 107 Конституції України [29] і ст. 5 Закону України “Про національну безпеку України” [1] Президент України здійснює контроль за сектором безпеки і оборони як безпосередньо, так і через очолювану ним Раду національної безпеки і оборони України та створювані ним у разі необхідності консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби.

Рада національної безпеки і оборони України здійснює контроль за сектором безпеки і оборони на підставі ст. 107 Конституції України у порядку і в межах компетенції, визначених Законом України “Про Раду національної безпеки і оборони України”.

Верховна Рада України в межах своїх повноважень здійснює законодавче регулювання й контроль за діяльністю органів державної влади та посадових осіб щодо реалізації ними відповідних повноважень у сфері національної безпеки. При цьому вона:

- визначає пріоритети в захисті національних інтересів та об'єктів безпеки;
- розробляє систему правового регулювання відносин у сфері безпеки;
- встановлює порядок організації та діяльності органів гарантування безпеки; здійснює контроль за кадровою політикою державних органів та посадових осіб щодо здійснення ними відповідних повноважень у сфері національної безпеки;
- заслуховує щорічну доповідь Президента України про гарантування національної безпеки України;
- визначає бюджетні асигнування на фінансування органів і програм гарантування національної безпеки;
- ратифікує та денонсує міжнародні договори й угоди України з питань національної безпеки.

До повноважень Верховної Ради України також належать: питання війни та укладення миру; направлення підрозділів Збройних сил України до іншої країни; введення воєнного чи надзвичайного стану тощо (ст. 85, 92 Конституції України).

Верховна Рада України відповідно до ст. 85 Конституції України ст. 6 Закону [1] здійснює парламентський контроль та приймає закони України, які визначають і регулюють діяльність органів сектору безпеки і оборони та їхні повноваження, а також затверджує відповідні бюджетні асигнування та приймає рішення щодо звіту про їх використання; відповідно до ст. 89 Конституції України створює комітети Верховної Ради України, до повноважень яких належить, зокрема, забезпечення контролю за діяльністю органів сектору безпеки і оборони.

З метою гарантування неухильного і безумовного дотримання державними органами спеціального призначення з правоохоронними функціями, правоохоронними органами, правоохоронними органами спеціального призначення та розвідувальними органами вимог Конституції України щодо забезпечення національної безпеки створюється комітет Верховної Ради України, до повноважень якого належить забезпечення контрольних функцій Верховної Ради України за діяльністю цих органів. Завдання та повноваження цього комітету Верховної Ради України визначаються законом.

Відповідно до ст. 101 Конституції України парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, повноваження якого визначаються законом.

Кабінетом Міністрів України, Службою безпеки України, Управлінням державної охорони України подаються до Верховної Ради України щорічні письмові звіти про діяльність складових сектору безпеки і оборони.

Кабінет Міністрів України відповідно до ст. 113, 116, 117 Конституції України та ст. 7 Закону України [1] та інших законів здійснює контроль за дотриманням законодавства та реалізацією державної політики у сферах національної безпеки і оборони, звітує з цих питань перед Президентом України і Верховною Радою України; забезпечує цивільний контроль за діяльністю Збройних сил України, Державної спеціальної служби транспорту, Національної поліції України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Державної міграційної служби України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, інших органів виконавчої влади, які входять до сектору безпеки і оборони України.

Центральні органи виконавчої влади, що мають у підпорядкуванні утворені відповідно до законів України військові формування, розвідувальні та правоохоронні органи: забезпечують цивільний контроль у межах своїх повноважень; створюють необхідні умови для здійснення іншими суб'єктами цивільного контролю передбачених законами повноважень.

Місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених Конституцією і законами України (ст. 8) [1]: заслуховують, за потреби, доповіді посадових осіб правоохоронних органів, що знаходяться на відповідній території, про виконання вимог законодавства щодо забезпечення громадської безпеки та правопорядку; контролюють стан допризовної підготовки і відбору громадян на військову службу, правового і соціального захисту громадян, які мають бути призвані на військову службу, перебувають на військовій службі, звільнених у запас чи відставку, учасників бойових дій та членів їхніх сімей.

Судовий контроль (ст. 9). Рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, посадових і службових осіб можуть бути оскаржені в суді. Контроль за виконанням судових рішень здійснюють суди.

Громадський контроль (ст. 10). Громадяни України беруть участь у здійсненні цивільного контролю через громадські об'єднання, членами яких вони є, через депутатів місцевих рад, особисто шляхом звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або до державних органів у порядку, встановленому Конституцією України, Законом України “Про громадські об'єднання” та іншими законами України. Сфера громадського контролю може бути обмежена виключно Законом України “Про державну таємницю”.

Громадським об'єднанням, зареєстрованим у встановленому законом порядку, гарантується відповідно до Конституції і законів України, а також статутних положень можливість: отримувати в установленому порядку від державних органів, зокрема від керівників складових сектору безпеки і оборони, інформацію з питань діяльності складових сектору безпеки і оборони, крім інформації з обмеженим доступом; здійснювати дослідження з питань національної безпеки і оборони, публічно презентувати їх результати, створювати для цього громадські фонди, центри, колективи експертів тощо; проводити громадську експертизу проектів законів, рішень, програм, представляти свої висновки і пропозиції для розгляду відповідним державним органам; брати участь у громадських дискусіях та відкритих парламентських слуханнях з питань діяльності і розвитку сектору безпеки і оборони, питань правового і соціального захисту військовослужбовців та працівників розвідувальних та правоохоронних органів, зокрема звільнених у запас чи відставку, учасників бойових дій та членів їхніх сімей.

Засоби масової інформації, висвітлюючи питання національної безпеки і оборони, інформують суспільство про стан захисту національних інтересів України.

З метою систематичного інформування суспільства про діяльність сектору безпеки і оборони України, забезпечення обґрунтованості рішень державних органів з питань національної безпеки і оборони, про стан виконання заходів розвитку сектору безпеки і оборони періодично, але не рідше ніж раз на три роки, органами сектору безпеки і оборони видаються “Білі книги” або інші аналітичні документи (огляди, національні доповіді тощо).

Президент України як глава держави забезпечує державну незалежність, здійснює загальне керівництво у сферах національної безпеки й оборони. У разі воєнного нападу або загрози збройної агресії проти України Президент приймає рішення про оголошення стану війни, загальної або часткової мобілізації і своїм указом вводить воєнний стан на всій території України чи в окремих її місцевостях. Про введення воєнного стану та інші заходи з цих питань Президент України зобов'язаний невідкладно повідомити Верховну Раду України.

Президент України також приймає рішення і видає накази Збройним силам України на ведення бойових дій (ст. 85, 106 Конституції України; ст. 5 Закону України “Про оборону України”) [30]. Він очолює Раду національної безпеки і оборони України, основними завданнями якої відповідно до ст. 107 Конституції України, а також Закону України “Про Раду національної безпеки і оборони України” є: визначення стратегічних інтересів України, концептуальних підходів і напрямів забезпечення національної безпеки та оборони; здійснення поточного контролю діяльності органів виконавчої влади у сфері національної безпеки й оборони; підготовка оперативних рішень, спрямованих на попередження надзвичайних ситуацій, які можуть

зумовити значні соціально-політичні, економічні, військові та інші наслідки, та заходів щодо їх ліквідації.

Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади застосовує заходи щодо забезпечення обороноздатності, національної безпеки й боротьби зі злочинністю. У межах визначеної законом компетенції забезпечує: управління державними органами у сфері національної безпеки; організовує й контролює розробку та реалізацію заходів щодо її гарантування міністерствами і відомствами, іншими підпорядкованими йому органами України.

Кабінет Міністрів України також здійснює заходи щодо оснащення Збройних сил України озброєнням, військовою технікою, керує мобілізаційною підготовкою й мобілізаційним розгортанням народного господарства, його переведення на режим роботи в умовах воєнного стану тощо (ст. 116 Конституції України, ст. 7 Закону України “Про оборону України”) [30].

До спеціальних служб України належать: Служба безпеки України, Управління державної охорони України, Державна прикордонна служба України, Служба зовнішньої розвідки України, а також Головне управління розвідки МО України.

Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів у сфері національної безпеки Конституції України й дає офіційне їх тлумачення.

Суди загальної та спеціальної юрисдикції здійснюють правосуддя у сфері забезпечення національної безпеки.

Прокуратура України здійснює наглядові повноваження у сфері національної безпеки.

Національний банк України розробляє та здійснює емісійно-кредитну політику в інтересах національної безпеки.

Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади в межах своїх повноважень забезпечують реалізацію законів, указів, концепцій, програм, постанов органів державної влади у сфері національної безпеки, створюють і підтримують у стані готовності й застосування відповідні сили та засоби безпеки. Також ці органи несуть відповідальність за якість розроблення та виготовлення озброєння і військової техніки, за здійснення заходів постачання на потреби оборони у воєнний час (ст. 9 Закону України “Про оборону України”) [30]. Також до суб’єктів забезпечення національної безпеки належать й органи місцевого самоврядування та громадські організації.

Особливе місце серед названих суб’єктів посідає Служба безпеки України. Згідно зі ст. 2 Закону України “Про Службу безпеки України” в інтересах національної безпеки держава покладає на ці органи завдання захисту державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалів України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, злочинних посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління й економіки, інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам особистості, суспільства і держави [31].

Завданням органів Служби безпеки України відповідає система прав, яка містить у собі, з одного боку, права, що забезпечують правильну організацію і нормальне функціонування власне системи Служби безпеки України (внутрівідомча управлінська діяльність), а з іншого — права, якими вони наділені безпосередньо

для виконання завдань гарантування національно-державної безпеки України як суверенної незалежної країни. При цьому головну роль відіграють права на проведення контррозвідувальної, оперативно-розшукової, кримінальної процесуальної та зовнішньої адміністративної (виконавчо-розпорядчої) діяльності. Діяльність органів Служби безпеки України згідно з їх завданнями конкретизується у їхніх функціях, реалізація яких забезпечує життєво важливі інтереси України. До таких функцій слід віднести: виявлення й прогнозування загроз об'єктам безпеки, здійснення комплексу оперативних та інших заходів щодо їх попередження і нейтралізації; створення та підтримка у постійній готовності сил і засобів гарантування національної безпеки у повсякденних умовах і надзвичайних ситуаціях; здійснення системи заходів щодо відновлення нормального функціонування об'єктів безпеки в регіонах, які потерпіли в результаті виникнення надзвичайної ситуації мирного і воєнного часів; участь у заходах щодо гарантування національної безпеки за межами України відповідно до міжнародних договорів і угод, укладених або визнаних Україною (ст. 16, 25) [31].

У ст. 24 Закону України “Про Службу безпеки України” закріплено права й обов'язки її органів. Відповідно до основних завдань вони зобов'язані [31]:

- здійснювати контррозвідувальну та інформаційно-аналітичну роботу;
- проводити заходи контррозвідувального забезпечення дипломатичних представництв, консульських та інших державних установ;
- виявляти, припиняти та розкривати злочини, розслідування яких віднесено законодавством до їх компетенції;
- проводити дізнання та слідство в цих справах, розшукувати осіб, які переховуються у зв'язку з учиненням зазначених злочинів;
- здійснювати контррозвідувальне забезпечення оборонного комплексу, енергетики, транспорту, зв'язку, а також важливих об'єктів інших галузей господарства;
- брати участь у розробці та здійсненні заходів щодо захисту державних таємниць;
- надавати допомогу Прикордонним військам, органам внутрішніх справ, митної служби в боротьбі зі злочинністю, порушниками прикордонного режиму й митних правил.

Указом Президента України “Про контроль за діяльністю Служби безпеки України” від 22 жовтня 1998 р. затверджено його організаційні засади в цій сфері. Основну увагу приділено заходам, спрямованим на посилення контролю, втілення нових форм його здійснення, у тому числі тих, яких раніше не було. Введено також спеціальну посаду – Уповноважений з питань контролю за діяльністю Служби безпеки України, який призначається Президентом України і якому підпорядковується. Уповноваженому надано широкі права у сфері контролю за діяльністю Служби безпеки України та її посадових осіб.

Стаття 3 Закону України “Про Службу безпеки України” передбачає, що діяльність Служби безпеки України, її органів і співробітників ґрунтується на засадах законності, поваги до прав і гідності особи, позапартійності та відповідальності перед народом України [31]. Науковці з проблем адміністративного права називають ще засади єдності системи органів Служби безпеки України і централізації управління ними, поєднання гласних і негласних методів і засобів діяльності [28].

Вибір конкретних засобів і шляхів забезпечення національної безпеки України обумовлюється необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз національним інтересам.

У ст. 3 Закону України “Про розвідувальні органи України” зазначається, що вони здійснюють на основі принципів “законності; поваги і дотримання прав і свобод людини та громадянина; безперервності; поєднання в межах, визначених законом, гласних та негласних методів і засобів; розмежування сфер діяльності розвідувальних органів, взаємодії і координації їх діяльності; незалежності й оперативності у поданні розвідувальної інформації; позапартійності; підконтрольності і підзвітності відповідним органам державної влади в межах, передбачених законом” [32].

Стаття 5 Закону України “Про інформацію” визначає, що основними принципами інформаційних відносин є: “гарантованість права на інформацію; відкритість, доступність інформації та свобода її обміну; об’єктивність, вірогідність інформації; повнота і точність інформації; законність одержання, використання, поширення та зберігання інформації” [33].

Деякі дослідники цілком аргументовано виокремлюють організаційні принципи у виконавчо-розпорядчій діяльності, що дає змогу обрати найоптимальніші варіанти структури і функціонування управлінського апарату, чітко розподілити компетенцію між його ланками, усунути паралелелізм і дублювання у виконанні функцій і цим забезпечити високу ефективність його роботи. Ними розроблена система організаційних принципів державного управління, яка поділяється на дві групи [34]:

- а) принципи побудови апарату управління;
- б) принципи діяльності управлінських структур.

До **першої групи** належать такі принципи побудови системи управління: галузевий, територіально-виробничий, лінійний, функціональний та подвійного підпорядкування.

Галузевий принцип побудови системи управління є провідним в організації управління і дає змогу найповніше враховувати особливості й потреби кожної галузі державного управління, створювати необхідні умови для здійснення галузевої спеціалізації і централізації.

Сутність *територіально-виробничого принципу* полягає у підпорядкуванні одному органу однорідних за профілем діяльності підприємств, установ або організацій, розміщених на певній території. Якщо галузевий принцип побудови системи державного управління показує її “вертикальний” зріз, то територіально-виробничий — “горизонтальний”.

Лінійний принцип побудови системи державного управління виявляється у чіткому розмежуванні компетенції між керівниками різних рівнів управління, а також у безпосередньому підпорядкуванні кожного підрозділу або працівника тільки одній посадовій особі (керівникові).

Функціональний принцип передбачає діяльність спеціальних ланок апарату державного управління, що здійснюють загальні надвідомчі функції управління. Застосування функціонального принципу забезпечує вирішення питань, що мають спільне значення для всіх або багатьох галузей управління, сприяє досягненню узгодженості в діяльності галузевих систем управління.

Найчастіше лінійний і функціональний принципи побудови системи управління поєднуються у лінійно-функціональний або змішаний принцип.

Принцип подвійного підпорядкування означає, що певний орган управління підпорядкований по вертикалі вищому органу галузевої компетенції й, одночасно, по горизонталі — місцевому органу виконавчої влади загальної компетенції [34].

До **другої групи** організаційних принципів діяльності управлінських структур належать:

- а) раціональний розподіл повноважень;
- б) відповідальність органів управління;
- в) поєднання колегіальності та єдиноначальності в управлінні [34].

Принцип раціонального розподілу повноважень передбачає чітке закріплення в законодавчих та інших нормативно-правових актах за кожним органом управління і посадовою особою певних прав та обов'язків, урегулювання їхніх взаємин у виконавчо-розпорядчій діяльності, забезпечує належну ефективність управління.

Із раціональним розподілом повноважень тісно пов'язана *відповідальність органів управління*, їхніх посадових осіб за результати роботи. Недоліки й хиби в діяльності органів управління, їхніх посадових осіб тягнуть за собою певну відповідальність.

Поєднання колегіальності з єдиноначальністю зумовлене двома формами побудови й організації роботи органів виконавчої влади. Колегіальність створює умови для глибокого всебічного обговорення питань, що особливо важливо для вирішення складних, комплексних проблем. Вона є перешкодою для суб'єктивізму, зловживання владою.

Єдиноначальність у побудові й функціонуванні органу управління виявляється у тому, що на чолі його стоїть один керівник. Це сприяє оперативності в управлінській діяльності, збільшує персональну відповідальність керівника за роботу очолюваного ним органу, виконання покладених на нього функцій. Однак єдиноначальність не виключає використання колегіальних форм обговорення і вирішення найважливіших питань.

Поєднання колегіальності з єдиноначальністю спрямоване на забезпечення високої ефективності виконавчо-розпорядчої діяльності, сприяє розвитку демократії в управлінні, підвищує його науковий рівень, виключає суб'єктивізм у прийнятті й реалізації управлінських рішень, забезпечує персональну відповідальність керівників за результати роботи очолюваних ними органів управління.

Таким чином, державне управління національною безпекою в Україні здійснюється згідно з певними принципами, тобто основними вихідними положеннями, правилами.

Побудова і функціонування системи державного управління згідно із зазначеними принципами сприяє забезпеченню належного правопорядку в державі, розвитку економіки і політики, зростанню міжнародного авторитету України.

Залежно від критеріїв класифікації, основою яких є сутність, походження та нормативно-правове оформлення, засади управління Служби безпеки України становлять дві великі групи: організаційні та правові.

Організаційні засади управління СБ України — це сукупність основних правил і принципів, спрямованих на формування системи й апарату управління, гармонійне функціонування діяльності управлінських структур СБ України, які визначають структуру управління, його елементи, сили, засоби, напрями, процес, форми, методи, підпорядкованість тощо. Ці засади через відомчі нормативно-правові акти (накази, вказівки, положення, функціональні обов'язки, інструкції, розпорядження тощо) забезпечують успішну реалізацію окремих функцій управління, насамперед планування, прогнозування, координацію, взаємодію, мотивацію, відбір, розстановку, підготовку, виховання кадрів, контроль, фінансове і матеріально-технічне забезпечення діяльності органів та підрозділів СБ України.

До організаційних засад управління належать: відомчість, лінійність, функціональність, чітке підпорядкування, централізм управління, оперативність ке-

рівництва, раціональний розподіл повноважень, персональна відповідальність, поєднання колегіальності і єдиноначальності, головна ланка, адекватність оперативних сил і засобів особливостям і динаміці оперативної обстановки, відповідності кадрової політики покладеним завданням; розмежування сфер діяльності оперативних органів, взаємодії і координації їх діяльності; незалежність та оперативність у поданні оперативної інформації; гарантованість права на інформацію; доступність відкритої інформації та свобода її обміну; об'єктивність, вірогідність інформації; повнота і точність інформації; законність одержання, використання, поширення та зберігання інформації; опора на громадськість; конкретність; оптимальність; ефективність.

Правові засади управління СБ України — це сукупність конституційних, законодавчих, адміністративно-правових та відомчих нормативних актів, які встановлюють, змінюють або відновлюють правовідносини між суб'єктом та об'єктом управління на основі чинних Конституції України, законів України, постанов Кабінету Міністрів України. Вони законодавчо визначають риси і принципи, а також компетенцію, права та обов'язки структурних підрозділів і посадових осіб СБ України, їхню підпорядкованість і спрямовані на забезпечення функціонування всіх ланок управління у сфері національної та державної безпеки, успішне виконання покладених на СБ України завдань і функцій.

До правових засад управління СБ України належать: законність, повага та дотримання прав, гідності та свобод людини, громадянина; позапартійність; відповідальність перед народом України; безперервність; конспірація, поєднання гласних і негласних форм, методів та засобів діяльності; комплексне використання правових, профілактичних та організаційних заходів; адекватність заходів щодо захисту державної безпеки реальним і потенційним загрозам; взаємодія з органами державної влади України, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами; підконтрольність та підзвітність відповідним органам державної влади в межах, передбачених законом.

Увесь комплекс наведених організаційних, правових, відомчих та загальних засад сфери національної безпеки дає змогу системно забезпечити на практиці протидію загрозам та викликам людині, суспільству та молодій незалежній державі.

Висновки

1. Проблема управління державами і людьми з античних часів привертала увагу древніх мудреців та вчених тому, що успіх розвитку будь-якого суспільства, його майбутнє вирішальною мірою залежать від ефективності управлінської діяльності. Вченими проаналізовано та розроблено: сучасні погляди на проблеми методології й практичного вирішення питань державного управління; проблеми управління, менеджменту, управлінських процесів і функцій; питання управління персоналом у сфері державної служби й управління керівним персоналом тощо.

2. Головні напрями розвитку управлінської думки минулого можна згрупувати в чотири найважливіші підходи, які стали істотним внеском у розвиток теорії і практики управлінської діяльності, а саме: організаційний підхід; процесний підхід; системний підхід; ситуаційний підхід. За змістом ці підходи поєднують у мистецтво і науку управління.

3. Одним із найбільш значущих досягнень наукового знання управління другої половини ХХ ст. вважається дослідження системних принципів, системного підходу, загальної теорії систем, системний аналіз. Системний підхід включає: з практич-

ного боку — сукупність методів і засобів, що використовуються для підготовки й обґрунтування рішень щодо складних проблем; з методологічного — прикладна діалектика стосовно конкретних практичних завдань, особливість яких полягає в необхідності з'ясування причин їх складності й усунення цих причин; з методичного — міждисциплінарна теорія, що використовує як неформальні, евристичні, експертні, так й емпіричні, експериментальні та формально-логічні методи. Відповідно до принципів системного підходу кожний предмет і кожне явище треба розглядати як систему, з чого висновується правомірність і необхідність використання системного підходу в дослідженні будь-яких фактів, подій, процесів щодо оперативно-службової діяльності, а також управління нею. З позицій системного підходу управління також слід розглядати як особливу систему, що складається з таких підсистем: структурної побудови організації; цілей та завдань управлінської діяльності; управлінських функцій і технологій; сили та засобів управління; умов і чинників, що оточують систему.

4. Проблеми державного управління у контексті інформаційної та гібридної війн з позицій юридичної чи управлінської науки нині розробляються і висвітлюються явно недостатньо, юридична та управлінська науки в цьому відношенні заборгували перед практикою, у зв'язку з чим Україна дорогою ціною платить за прорахунки й відсутність державної кадрової політики в період незалежного державотворення. Більше того, сучасна гібридна та інформаційна війна вийшла на новий, значно вищий рівень і тепер уже реально загрожує всій національній безпеці та територіальній цілісності Української держави.

5. Сучасна національна безпека України також є предметом комплексного багатогалузевого наукового дослідження та в синтезованому вигляді визначається як стан держави, що характеризує сукупність державно-правових і суспільних гарантій, які забезпечують необхідний рівень захищеності корінних інтересів людини й громадянина, суспільства й суверенної держави загалом від явних і потенційних внутрішніх та зовнішніх загроз, їхнього своєчасного виявлення, запобігання і нейтралізації, що уможливорює стабільний всебічний прогрес, стійкий розвиток суспільства. Водночас у сфері внутрішньої безпеки не до кінця було вирішено проблеми забезпечення соціальної, внутрішньополітичної, гуманітарної, економічної, фінансової безпеки, а на напрямі зовнішньої безпеки не реалізовані транснаціональні заходи щодо забезпечення зовнішньоекономічної, військової, регіональної, європейської, екологічної безпеки.

За умов відсутності національної єдності ситуація ускладнюється тим, що в суспільстві існують різноманітні взаємоконкуруючі тлумачення національних інтересів національної безпеки різними соціальними групами. Це призводить до соціальної напруженості та конфліктів і знижує загальний рівень безпеки усіх без винятку соціальних груп. Але при цьому слід враховувати, що до моменту створення та повної імплементації у світовому масштабі нової теорії безпеки дія нинішньої безпекової парадигми не повинна втрачати свого максимально можливого ефекту для України. Вимушено вирішуючи питання миру військовими чи силовими засобами, треба одночасно з цим працювати над дипломатією, а також над свідомістю людини на принципах духовної парадигми, в результаті чого вона апріорі буде не здатна нести у своїй соціальній поведінці будь-яку загрозу.

Для сьогоденної України найбільш небезпечними стали загрози у сфері державного управління, а також інформаційні загрози, що неодноразово за роки незалежності призводили до масового невдоволення владою. Це, своєю чергою, вимагає

грунтового інформаційного переформатування саме з урахуванням зазначених як внутрішніх, так і зовнішніх загроз, ризиків і факторів.

6. Залежно від критеріїв класифікації, основу яких складають сутність, походження та нормативно-правове оформлення, засади управління національною безпекою складають дві великі групи: організаційні та правові. До *організаційних засад* належать: відомчість, лінійність, функціональність, чітке підпорядкування, централізм управління, оперативність керівництва, раціональний розподіл повноважень, персональна відповідальність, поєднання колегіальності і єдиноначальності, головна ланка, адекватність оперативних сил і засобів особливостям і динаміці оперативної обстановки, відповідності кадрової політики покладеним завданням; розмежування сфер діяльності оперативних органів, взаємодії і координації їх діяльності; незалежність та оперативність у поданні оперативної інформації; гарантованість права на інформацію; доступність відкритої інформації та свобода її обміну; об'єктивність, вірогідність інформації; повнота і точність інформації; законність одержання, використання, поширення та зберігання інформації; опора на громадськість; конкретність; оптимальність; ефективність.

Правові засади управління національною безпекою України — це єдність конституційних, законодавчих, адміністративно-правових та відомчих нормативних актів, які встановлюють, змінюють або відновлюють правовідносини між суб'єктом та об'єктом управління на основі чинних Конституції України, законів України, постанов Кабінету Міністрів України. Вони законодавчо визначають риси та принципи, а також компетенцію, права й обов'язки структурних підрозділів та посадових осіб СБ України, їхню підпорядкованість і спрямовані на забезпечення функціонування всіх ланок управління у сфері національної та державної безпеки, успішне виконання покладених на суб'єкти забезпечення національної безпеки завдань і функцій.

7. На СБ України поширюються засади сфери національної безпеки, до яких належать: пріоритет прав і свобод людини та громадянина; верховенство права; пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів; своєчасність і адекватність заходів захисту національних інтересів від реальних і потенційних загроз; чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади у забезпеченні національної безпеки; демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією держави та іншими структурами в системі національної безпеки; використання в інтересах України міждержавних систем та механізмів міжнародної колективної безпеки. Весь комплекс наведених організаційних, правових, відомчих та методологічних засад сфери національної безпеки дає змогу системно забезпечити на практиці протидію загрозам та викликам особі, суспільству та Українській незалежній державі.

Використана література

1. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII // Відом. Верховної Ради України. 2018. № 31. Ст. 241.
2. Національна безпека: навч. посіб. / М. М. Чеховська, В. В. Остроухов, О. Л. Лісовська, І. М. Ничитайло, М. М. Присяжнюк, О. Ю. Полтораков, О. В. Чабала, В. С. Андрійчук, Н. В. Крапівіна; за заг. ред. проф. М. М. Чеховської. Київ: Нац. акад. СБ України, 2017. 344 с.
3. Морз Ф. М., Кимбелл Дж. Е. Методы исследования операций: пер. с англ. Москва: Сов. радио, 1956. 292 с.

4. *Саати Т. Л.* Математические методы исследования операций: монография: пер. с англ. Москва: Воениздат. 1956. 420 с.
5. *Глушков В. М.* Введение в АСУ : монографія. Киев: Техника, 1972. 430 с.
6. *Князев С. М.* Управління: мистецтво, наука, практика : навч. посіб. Мінськ: Арміта – Маркетинг – Менеджмент, 2002. 511 с.
7. Постанова Верховної Ради України “Про концепцію (основи державної політики) національної безпеки України” від 16.01.1997 р.
8. Радянський енциклопедичний словник / під ред. А. М. Прохорова. 4-те вид. Москва: Рад. енцикл. 599 с.
9. *Философский энциклопедический словарь.* Москва: Наука, 1989. 680 с.
10. *Бжезинский З.* Великая шахматная доска. Господство США и его стратегические императивы. Москва, 1998. С. 248.
11. An Emerging Consensus – a study of American Public Attitudes on America’s Role in the World // College Park, 1996.
12. *Бжезинский З.* Выбор: мировое господство или глобальное лидерство. Москва, 2004. С. 131.
13. Foreign Policy. Spring, 1999. P. 104.
14. *Василенко И. А.* Геополитика современного мира : учеб. пособ. Москва: Гардарики, 2006. 317 с.
15. International Herald Tribune. 2002. 5–6. P. 7.
16. *Платон.* Собрание сочинений: в 4 т.: пер. с древнегреч. Москва, 1990–1994.
17. *Аристотель.* Сочинения: в 4 т.: пер. с древнегреч. Москва, 1983. Т. 4.
18. *Макиавелли Н.* Государь. Размышления на первую декаду Тита Ливия. Москва: АСТ, 2002. 704 с.
19. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. Київ, 1993. Т. 2. 360 с.
20. *Бузина О.* Залізний закон революцій // Сьогодні. 2014. 29 берез. С. 12.
21. Катастрофогенний чинник політичного насилля // Політ. менеджмент. 2004. № 3 (6). С. 15–18.
22. *Лысенко В.* СМИ и общественное мнение: технологии манипулирования // ПЕРСОНАЛ. 2004. № 9. С. 35–40.
23. Сто найвідоміших українців 2004 р. Київ: Кн. дім “Орфей”. 584 с.
24. *Лисенко О. О.* Правові аспекти захисту суспільства від негативного інформаційного впливу // Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. Київ, 2010. № 2(4). С. 31–34.
25. *Мороз В. В.* Національна безпека — безпека людини. Київ: Екслібрис, 1994. 61 с.
26. *Данільян О. Г.* Національна безпека України: структура та напрямки реалізації: навч. посіб. / О. Г. Данільян, О. П. Дзьобань, М. І. Панов. Харків : Фоліо, 2002. 285 с.
27. *Гончаренко О.* Громадський контроль і система національної безпеки / О. Гончаренко, Р. Джангужин, Е. Лисицин // Дзеркало тижня. 2002. № 35. С. 1–12.
28. *Битяк Ю. П.* Адміністративне право України : підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2005.
29. Конституція України (зі змін. та допов.) // Уряд. кур’єр. 1999. Київ: Політ. л-ра. 98 с.
30. Про оборону України: Закон України № 1932-ХІІ.
31. Про Службу безпеки України: Закон України [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2229-12>

32. Про розвідувальні органи України: Закон України від 15.12.2005 р. № 3200-1.
33. Про інформацію: Закон України від 23.06.2005 р. № 2707-IV.
34. Організаційно-правові засади державного управління у галузі національної безпеки [Електронний ресурс] : <http://studies.in.ua/admin-pravo-shpora/2101-organzacyno-pravov-zasadi-derzhavnogo-upravlnnya-u-galuz-oboroni.html>

2.1.4. Безпека державного управління України: формування і функціонування

Останнім часом у гуманітарних науках помітного значення набуває сфера безпекознавства, що зумовлено глобальними загрозами світовій цивілізації і людству, а також необхідністю залучення вчених до вироблення адекватних заходів захисту. Насамперед це стосується України, її національної, державної, прикордонної, управлінської, кадрової, економічної, кібернетичної, інформаційної, енергетичної, духовної, релігійної, продовольчої, медичної, громадської, екологічної, біологічної, фінансової, банківської, соціальної, воєнної, внутрішньо-політичної, гуманітарної, демографічної, правової, техногенної, радіологічної, регіональної, пожежної, зовнішньополітичної і міжнародної безпеки. Наведена розгалуженість нараховує **30 основних видів безпеки**, які тією чи іншою мірою науково досліджувалися вченими. Цей перелік не претендує на вичерпність і потребує методологічного та теоретичного узагальнення у межах окремої науки безпекознавства. Види безпеки слід систематизувати за єдиним критерієм, залежно від суб'єктів, на які покладено обов'язки із забезпечення цих видів безпеки та контролю за ними. Насамперед, це **стосується національної і державної безпеки, які забезпечуються державою, її законодавчою, виконавчою і судовою владою, міністерствами, відомствами України**. До неї також належать: конституційна, антитерористична, прикордонна, управлінська, кадрова, економічна, кібернетична, інформаційна (захист "закритої" інформації), національно-культурна; демографічна, енергетична, функціонування об'єктів критичної інфраструктури; воєнна, гуманітарна, зовнішньополітична і міжнародна безпека тощо.

Крім цього, відносно самостійно сформувалась безпека особистої та колективної життєдіяльності, яка охоплює такі види безпеки, як: медична, охорони здоров'я, генетична, психологічна, соціальна, антикримінальна, антинаркотична, техногенна, виробнича, побутова, транспортна, протипожежна, духовна, просвітницько-виховна, продовольча, природна, екологічна, хімічна, біологічна, фінансова, банківська, підприємницька, інвестиційно-іноваційна; радіологічна, регіональна, технологічна, соціокультурна тощо.

Наявні також види безпеки, які забезпечують політичні партії, громадські, релігійні організації, спілки, асоціації: внутрішньополітична, громадська, релігійна безпека тощо.

Завершує систему класифікації видів безпеки підсистема міжнародної колективної безпеки (ООН, ЄС та інші міжнародні інституції) від глобальних всесвітніх та зовнішніх загроз: антивоєнна, протиепідеміологічна, міжнародна антитерористична, загального клімату, протиастероїдна тощо.

Унаслідок такої систематизації вже нараховується майже 50 видів безпеки. І це ще не межа! Все це свідчить про необхідність не лише кваліфікації видів безпеки за одними й тими самими критеріями, створення єдиної системи, а й про доціль-

ність вироблення механізму управління цією складною і важливою для світу безпечною системою, своєчасного виявлення реальних загроз, викликів і ризиків. Ці та інші складові теоретичні основи має обґрунтувати наука безпекознавство.

Як справедливо відзначають А. Кузьменко та Я. Жарков “Безпекознавство — основоположний теоретико-методологічний науковий напрям та навчальна дисципліна в системі підготовки фахівців військових, правоохоронних відомств та спецслужб”¹.

При цьому А. Кузьменко додає, що предметом науки безпекознавство є певне коло об’єктивних закономірностей гарантування безпеки, які стосуються соціально-правових, організаційно-управлінських, психологічних та синергетичних аспектів відносин безпеки в різних сферах суспільного буття. Предметом безпекознавства також є явища, тенденції та закономірності процесу забезпечення безпеки, зміст якого полягає у формуванні системи безпеки, адекватної загрозам і небезпекам, а також середовищу функціонування. Із розвитком уявлень та теоретико-методологічних безпекознавчих знань предмет безпекознавства має уточнюватися, розширюватися або звужуватися, залежно від об’єктивних умов розвитку фундаментальної теорії про безпеку.

Міждисциплінарна сутність нового наукового напрямку безпекознавства зумовлюється тим, що воно утворюється на засадничих положеннях таких дисциплін, як екобіоніка, технетика, інформаціологія, ноокозіологія, акмеологія, етіологія, безпека життєдіяльності, теорія управління, синергетика. Головним у його специфічному предметі є закономірності управління самоорганізаційними системами.

“Наука безпекознавство — це суспільна міждисциплінарна наука, яка досліджує загальні та специфічні об’єктивні закономірності організації та функціонування систем безпеки і виробляє на підставі їх пізнання загальні теоретичні положення, які спрямовані на підвищення ефективності їх функціонування. Зміст науки безпекознавство зумовлений комплексністю самого феномену безпеки, ступенем його дослідження й розробленості іншими науками”².

Досвід формування засад безпеки державного управління України на фоні тих змін, які відбулися в державі протягом останніх років, свідчить, що ці зміни зумовили настання істотних змін у переліку зовнішніх та внутрішніх загроз, ризиків й викликів національній безпеці незалежної держави, основу якої становить державне управління. Стабільність саме цього інституту тепер є об’єктом критики, від його стану та ефективності залежить побудова складових ланок управління різними сферами життєдіяльності та надання цим структурам симетричних сучасним загрозам функцій. Проаналізовано підходи до формування нової парадигми системи безпеки управління. На цій основі, а також аналізу історичного й міжнародного досвіду підготовлені пропозиції з прогнозування нових загроз та запобігання й мінімізації їхніх руйнівних наслідків державному управлінню, збереженню ефективності управління в умовах системної міжнародної кризи України.

Виникнення нових зовнішніх, внутрішніх, регіональних загроз, ризиків і викликів у процесі прийняття та реалізації управлінських рішень гостро означили проблему виокремлення управлінської безпеки в новий самостійний напрям, оскільки ця найважливіша функція держави вже давно опинилася під найбільшою загрозою. Однак з боку влади вже у перші роки незалежності України своє-

¹ Тези доповідей VII Міжнародної науково-практичної конференції “Військова освіта: сьогоднішня та майбутня” / за заг. ред. В. В. Балабіна. Київ: ВІКНУ, 2012. 365 с.

² Там само.

часних та адекватних заходів вжито не було. Владні структури та високопосадовці захопились розподілом та привласненням державної власності під час переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої. За таких умов нагальною постає проблема вивчення сутності безпеки державного управління (публічного управління), його стану, розроблення та практичного забезпечення реалізації основних напрямів надійного захисту від зовнішніх і внутрішніх загроз та захисту й забезпечення безпеки цієї важливої складової національної безпеки.

Дослідження ретроспективної парадигми проблем запобігання внутрішнім загрозам безпеці державного управління України дасть можливість не лише виявити найбільш гострі загрози, а й визначити шляхи їх усунення. Становлення інститутів громадянського суспільства та соціальний розвиток демократичних процесів в Україні в умовах сьогодення стримує низка факторів, серед яких найбільшою мірою, — корупція. В одному зі своїх перших інтерв'ю на запитання литовського представника, чим Литва може допомогти Україні, новообраний Президент України В. Зеленський назвав корупцію “глобальною внутрішньою війною, з якою Україна має не лише боротися, але мусить її перемогти”. Негативний вплив корупції на функціонування громадянського суспільства стає дедалі відчутнішим і нині становить реальну загрозу національній і економічній безпеці України, призводить до олігархізації країни та криміналізації суспільного життя. Тому без адекватної протидії системній корупції перспективи розбудови незалежної України стають примарними. Як показує вітчизняний досвід, корупція і організована злочинність є взаємопроникаючими (явище кримінальної дифузії) та є антиподом державного й соціального управління. На сьогодні саме з цієї причини затягується вступ України в ЄС, не виділяються в необхідних обсягах кредити, інвестиції, озброєння, інші види допомоги та підтримки в реалізації геополітичних програм молодій державі.

У цьому параграфі розглядається дослідження теоретичних основ і прикладного досвіду формування та функціонування основ безпеки державного управління України на тлі тих змін, що відбулися у державі упродовж останніх років. Ці зміни внесли істотні корективи у зовнішні та внутрішні загрози, ризики й виклики національної безпеки незалежної держави, основу якої складає державне управління. Саме воно є тепер основним об'єктом підривної діяльності іноземних спецслужб і від його стану та ефективності залежить побудова складових ланок управління різними сферами життєдіяльності та надання цим структурам симетричних сучасним загрозам функцій. Проаналізовано підходи до формування нової парадигми системи безпеки управління. На цій основі, а також аналізу історичного й міжнародного досвіду підготовлені пропозиції з прогнозування нових загроз та запобігання й мінімізації їхніх руйнівних наслідків, запобігання паралічу державного управління, збереженню ефективності управління в умовах системної кризи й надзвичайного стану, боротьби з підривною діяльністю проти України.

Зовнішні й внутрішні загрози державному управлінню набули катастрофічних масштабів й інколи доводили до його паралічу, внаслідок чого органи державного управління можуть бути позбавлені можливості виконувати покладені на них важливі функції, що стає вже загрозою існування самої держави. Однак дослідження державного управління з позицій забезпечення безпеки держави, як складової національної безпеки, досі не проводилось, окрім Н. Нижник і С. Мосова, які розглядали феномен “управлінської безпеки” крізь призму прийняття управлінських рішень, що не є тотожними поняттями.

Самостійний шлях розвитку української державності протягом останньої чверті ХХІ століття свідчить, що Україна уже з перших років загалом успішно сформувалась у незалежну державу, утворила необхідні державний механізм та інститути державного управління для реалізації програм міжнародного співробітництва, внутрішньої політики, запровадження ринкової економіки. З метою належного нормативно-правового регулювання проведена титанічна законодавча робота, запроваджено нові конституційні засади державності тощо.

Однак на цьому тернистому шляху не можливо уникнути об'єктивних та суб'єктивних перешкод, які належить подолати, аби успішно й послідовно просуватися до поставленої мети незалежної національної держави. Представниками засновників державного управління в Україні правильно підмічено, що “державне управління всіма сферами громадського життя здійснюється державою як суб'єктом управління. У цьому випадку державне управління, що становить цілеспрямовану діяльність органів усіх гілок державної влади (законодавчої, виконавчої, судової) з вироблення й здійснення регулюючих, організуючих і координуючих впливів на всі сфери суспільства з метою задоволення його потреб, що змінюються” [1]. Водночас значення рішень, що виробляються у процесі управління, не завжди приносять користь державі й спрямовані на розвиток суспільних процесів. На думку цих фахівців, наявність таких фактів в Україні добре відома й не вимагає окремого підтвердження у зв'язку з їхньою очевидністю. Відсутність часом позитивних (запланованих) результатів є, найчастіше, наслідком існування безлічі проблем, що неминуче для ще молодій державі, яка йде шляхом свого становлення у складних динамічних умовах зовнішнього й внутрішнього середовища [1].

Шлях здобуття незалежності й становлення нашої держави виявився досить складним історичним процесом. “Україна наприкінці ХХ ст. пододала тривалу внутрішню економічну кризу, але, майже через п'ять років, потрапила в політичну кризу, яка супроводжувалася різними проблемними ситуаціями, пов'язаними з питаннями газу, бензину, цукру, інноваційних технологій і т. д., негативні наслідки якої для країни ще до кінця не з'ясовані. У зв'язку з цим виникає низка питань щодо якості управлінських рішень, які приймалися й приймаються на різних етапах керівниками різних рангів у різних органах існуючих гілок влади” [1].

У перші роки незалежності України, як повідомляв на сесії Верховної Ради України 19 грудня 1992 р. Л. Кучма, коефіцієнт керування в Україні складав лише 3–4 %, що стало вразливою сенсацією без розкриття першопричин. Вважається, що коли цей коефіцієнт опускається нижче 15 %, виникає ситуація з некерованою управлінською системою. В індустріально розвинених державах Заходу цей показник становить не менш як 80 %. У американців або німців державне управління та патріотизм невіддільні й виявляються через реальні економічні справи, що робить їхні країни і їх самих заможними. У цьому полягає не лише генетично-етнічна різниця між ними та нашими управлінцями, а й тут знаходимо відповідь на запитання “Чому нам так погано живеться?”

Ще у 2009–2011 рр. було підготовлено й опубліковано в постановочному плані ряд проблемних матеріалів у галузі безпеки державного управління. Вони були присвячені державному управлінню, як арені зіткнень і боротьби, характеристики актуальних на той час зовнішніх і внутрішніх загроз, а також поширених ризиків з позицій інформаційної безпеки у сфері державного управління. Останню публікацію завершено висновком “...безпека управлінської системи в сьогоднішніх умовах є надто уразливою, зовсім не пристосованою до сучасних загроз і ризиків,

з якими вона щоденно стикається, а тому тепер, як ніколи, важливими є наукове обґрунтування, практичне відпрацювання й реалізація належних заходів, здатних протидіяти цим загрозам та ризикам” [4]. Тоді йшлося здебільшого про внутрішні загрози, які залежали значною мірою від нас. Тепер же вони переросли переважно у зовнішні загрози, які реально нанесли збитки територіальній цілісності України і призвели до необхідності зі зброєю в руках відстоювати незалежність держави. Сьогоднішня Стратегія національної безпеки [12] не поділяє загроз на внутрішні й зовнішні, а виділяє лише найбільш істотні у цій сфері, де головною ланкою є державне управління. А тому ці загрози складають основу загроз державного управління, а їх поділ на зовнішні та внутрішні дасть можливість відстежити часову динаміку їхніх змін. Як часто наголошується, державне управління у зовнішньополітичній сфері в сучасних умовах зазвичай здійснюється за межами країни за участю міжнародної спільноти, де й приймаються доленосні рішення стосовно України. У зв'язку з цим його ще називають зовнішнім управлінням. Це покладає великі й відповідальні завдання на Міністерство закордонних справ України, вітчизняні дипломатичні представництва за кордоном по ефективному відстоюванню інтересів незалежної держави.

Загрози державному управлінню поділяються не лише на зовнішні та внутрішні. Вони можуть класифікуватися і за іншими ознаками: за часом — довготривалі, короткотривалі і тимчасові; за місцем поширення — місцеві, регіональні, загальнодержавні; за наслідками — локальні, масштабні, катастрофічні тощо.

Національною академією державного управління при Президентіві України розроблено та запропоновано власне бачення дефініції “управлінська безпека”, згідно з якою під цим поняттям пропонується розуміти “стан внутрішніх і зовнішніх умов діяльності керівника у сфері державного управління, що нейтралізують або виключають можливість вироблення, прийняття й реалізації управлінських рішень, які можуть призвести до негативних наслідків для держави й суспільства у різних сферах, у тому числі в зовнішньополітичній” [1]. Якщо під поняттям “керівник” сприймати кого-небудь з управлінців держави, наділених відповідними і достатніми владними повноваженнями, то з цим визначенням за певних умов і виведення на рівень інших зовнішніх, внутрішніх, регіональних загроз, ризиків і викликів, а також факторів та управлінських функцій, що впливають на стан державного управління, можна погодитись. Тому при розробці Концепції управлінської безпеки треба визначити її змістовні складові, до яких необхідно включити: забезпечення управлінської безпеки; виклики, небезпеки та загрози управлінській безпеці; захист об'єктів управлінської безпеки; загальну структуру системи управлінської безпеки. Це слід ініціювати з огляду на підтримку та подальші наукові розвідки фахівців зазначеної проблематики.

У сучасних умовах в контурі державного управління в Україні значно зростає роль суб'єктивного фактора в особі керівника, яка, залежно від його досвіду та здібностей, може бути як сильною, так і слабкою ланкою всієї системи державного управління, особливо у нинішній кризовій ситуації, де істотну роль відіграє не лише індивідуальне мистецтво, стиль управління, як раніше, а й сучасні технології управління, своєчасне і єдино правильне управлінське рішення.

Основа державного управління завжди складала кадрова політика. Щоб уявити важливість вироблення і реалізації нових принципів кадрової політики, а також складність державного управління в умовах державотворення в Україні, достатньо навести лише одну характеристику його стану, викладену Національною

академією державного управління при Президентіві України 20 років тому: “Державне управління сьогодні в Україні являє собою складне, суперечливе явище з багатьма бюрократичними деформаціями, слабкими сторонами, недоліками та вразливими місцями, успадкованого від тоталітарного минулого. Тому в суспільстві зростає занепокоєння за державу, її реальні можливості в реалізації політичних та економічних реформ” [5, 4]. Наскільки це управління стало ефективнішим за час, що пройшов, не важко переколатися, оскільки очевидно, що “недоліків та вразливих місць” у ньому стало не менше. А ось “занепокоєння за державу, її реальні можливості в реалізації політичних та економічних реформ” були не марними. Не дослухалися тоді до застереження вчених високопосадовці. До речі, інколи доводилося чути від тодішніх можновладців думку, що наука не давала їм корисних порад. Даремно, бо наука якраз виробляла ефективні, науково обґрунтовані рішення і пропозиції щодо реформ, але з цими порадами не рахувались, а інколи вони, просто, ігнорувались. У доленосних рішеннях у той період переважав волюнтаристський, аматорський підхід у кадровій політиці, нехтування напрацюваннями та висновками науки. Чому? Відповідь на це питання можна знайти у монографії добре відомого автора, академіка НАПрН України В. Шакуна, який констатував: “Сьогодні ж, на жаль, в Україні склалася система повної персональної безвідповідальності чиновників різних рівнів за невиконання законів, державних програм і власних розпоряджень” [6, 4]. Відповідні принципи використовувались й у кадровій політиці – призначення не за діловими якостями, а за протекцією. Отут якраз і спрацював принцип, придуманий ще у XV ст. італійським мислителем Н. Макіавеллі: “Ціль оправдує засоби” [7, 4]. Ціль – приватні споживацькі інтереси чиновників протиставлялися суспільним та державним інтересам населення. Тому в період приватизації державного майна і формування приватної власності з використанням владних можливостей взяли гору приватні інтереси, коли в основу управлінських рішень високопосадовців закладався особистий розрахунок, відбулося розшарування суспільства на провладних крадіїв державного майна та обкрадених. Кадрова політика у вищих ешелонах влади обслуговувала тогочасну олігархічно-кланову систему, є її віддзеркаленням, завдяки чому на високі посади попадали випадкові, сумнівні, а то й кримінальні особи зі споживацьким інстинктом. До цього часу не подолано неоправданої плинності, неосвідченості та непрофесійності керівних кадрів та державних службовців.

Розглянемо тлумачення самого поняття кадрова політика. Це не є щось новітнім, відомчим або приватним, а тому не може розглядатися з позицій окремої якої-небудь науки або одного відомства чи особи. Це загальнодержавне багатогалузеве всебічно доведене й ґрунтовно перевірене управлінською практикою явище. Визначень із цього приводу не бракує, достатньо звернутися до точки зору широко відомого вченого, засновника в Україні Міжнародної кадрової академії (МАУП) доктора психологічних наук, професора Г. Щокіна, який схарактеризував її так: “**Кадрова політика** є генеральним напрямом усіх видів і форм соціального управління, оскільки, як відомо, ніякої політики не можна здійснити не виражаючи її в призначенні тих або інших людей, тобто кадрів управління. Це головний напрям організації суспільства” [8, 4]. Аналіз кадрової політики в Україні свідчить, що вона проводилася з небаченою в історії плинністю управлінських кадрів, при якій лише за 25 років незалежності змінилося 5 президентів і 1 – виконувач обов’язки президента. Лише один із президентів працював на посаді два строки поспіль. Один – повний строк. У **Верховній Раді України**, єдиному органі законодавчої влади, за 25 років працювали

вісім скликань Ради, що значно більше, ніж передбачено Конституцією України. У **Кабінеті Міністрів України**, вищому органі виконавчої влади, за 25 років змінилося **18 складів** уряду держави, зокрема **14 прем'єр-міністрів**. Так, **4 прем'єр-міністри** очолювали по два різних склади уряду. Найбільша плинність урядової команди була за часів президентства Леоніда Кучми (**7 складів КМУ і 7 прем'єр-міністрів**). Тобто кожен уряд України в середньому працював не більш як **півтора року**, чого, безумовно, вкрай замало для стабілізації економічної та правової систем держави. **Прокуратура України** — спеціальний орган нагляду і контролю за додержанням законності та боротьби зі злочинністю у державі, що не входив структурно до жодної з гілок влади. За минулий період органи прокуратури очолювали **17 генеральних прокурорів**, з них: один — **тричі** й двоє — **двічі**. Беручи до уваги інтегровану вертикаль підпорядкованості управлінських кадрів, ці зміни неминуче призводили до шаленої плинності кадрів на місцях (у містах, районах, областях). За ці роки **Службу безпеки України** та **Міністерство внутрішніх справ** очолювали по **11 голів СБУ** чи **міністрів МВС**. У середньому кожен голова СБУ чи міністр МВС працювали на своїй посаді **два з половиною роки** [9].

На цьому фоні виникає потреба вивчення й короткого огляду зарубіжного досвіду реалізації кадрової політики, що дає змогу позбавити систему державного управління плинності цінних й досвідчених кадрів, зберегти їх, незалежно від суспільно-політичних процесів і потрясінь та зміни влади, забезпечити стабільність й ефективність системи державного управління загалом.

Зарубіжна практика управління персоналом державної служби базується на таких основних моделях управління кадровою політикою:

- *американській*, в основі якої лежить індивідуалізм, і яка передбачає початкове визначення професійно-кваліфікаційних вимог та спеціальну підготовку відповідно до посади;
- *японській*, в основі якої лежать колективізм, вивчення сильних і слабких сторін кадрової одиниці та підготовка до відповідної посади;
- *європейській*, при якій поєднуються позитивні й усуваються негативні сторони обох моделей, проходить пошук працівника, який би найбільше відповідав вимогам, підготовка працівників до посад (система: посада — працівник — посада) [10, 281].

Нині для України актуальним є зарубіжний досвід розмежування політичних та адміністративних посад. Для системи державної служби всіх розвинених країн світу принцип поділу політичних та адміністративних посад є ключовим. Так, вищими адміністративними посадами в уряді та міністерствах є: постійні секретарі — у Великій Британії, Ірландії, Ісландії; генеральні секретарі — у Франції; державні секретарі — у Нідерландах, Швеції, Латвії, Литві, Естонії, Угорщині; генеральні директори — у Польщі. Усі вони відбираються шляхом відкритого конкурсу, який проводить урядова комісія, державний секретар уряду або центральний орган виконавчої влади з питань державної служби. Вищі державні службовці не можуть бути звільнені з посад у зв'язку зі зміною персонального складу уряду, здійснюють управління персоналом в органах державної влади й відповідають за призначення, просування по службі, дисциплінарне провадження та звільнення державних службовців [11, 29].

У більшості країн законодавчо закріплено розподіл посад на політичні посади і посади державних службовців. Керівники великих підрозділів державної служби, у підпорядкуванні яких є службовці та інші посадові особи, належать до чиновників. Чиновники, які довго пропрацювали на відповідальній роботі, навіть після виходу на

пенсію, залишаються членами апарату, в якому служили. Наприклад, у ФРН сформувався інститут чиновників у відставці, що постійно виступають як експерти, консультанти, радники з різних питань, які вимагають досвіду і незалежної оцінки [12].

Отже, державне управління у сфері національної безпеки, оперативно-службової діяльності, а також роботи з відбору, розстановки та виховання особового складу правоохоронного органу має здійснюватися на основі сучасної кадрової політики, спроможної забезпечити спадкоємність, поєднання молодих та досвідних кадрів, безперебійного й ефективного функціонування всієї системи забезпечення державної та національної безпеки. Історичний та міжнародний досвід показує, що успішне забезпечення національної безпеки неможливе без високопрофесійних, підготовлених, патріотично налаштованих, ідеологічно незаангажованих кадрів, які мають складати основу правоохоронних органів. Як свідчить вітчизняний досвід, ніякі іноземні “специ”, що не обізнані з нашою специфікою і умовами життя, не замінять національних кадрів і не задовольнять наші національні інтереси. Тому процеси кадрового очищення: люстрації, деполітизації, девоєнізації повинні проводитись на основі саме національної кадрової політики відповідно до Конституції України, як це свого часу було проведено декадєбізацію особового складу та діяльності СБ України. Маємо власний досвід. Важливо, щоб відомче (галузеве) управління було логічним продовженням, органічною складовою державного управління, що виключає протиріччя на практиці й позитивно впливає на його стан і кінцеві результати.

Перед Україною відкрито нові можливості для побудови системи державного управління національною безпекою, а також відносин між громадянином і державою, на що спрямована “Стратегія національної безпеки України”. Оголошена Указом Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 р. Стратегія визначає актуальні на сьогодні загрози національній безпеці України. Серед **внутрішніх загроз** виділяють наступні.

Неефективність системи забезпечення національної безпеки і оборони України: несформованість сектору безпеки і оборони України як цілісного функціонального об’єднання, керованого з єдиного центру; інституційна слабкість, непрофесійність, структурна незбалансованість органів сектору безпеки і оборони; недостатність ресурсного забезпечення та неефективне використання ресурсів у секторі безпеки і оборони; відсутність ефективних зовнішніх гарантій безпеки України; діяльність незаконних збройних формувань, зростання злочинності, незаконне використання вогнепальної зброї.

Корупція та неефективна система державного управління: поширення корупції, її укорінення в усіх сферах державного управління; слабкість, дисфункціональність, застаріла модель публічних інститутів, депрофесіоналізація та деградація державної служби; здійснення державними органами діяльності в корпоративних та особистих інтересах, що призводить до порушення прав, свобод і законних інтересів громадян та суб’єктів господарської діяльності.

Економічна криза, виснаження фінансових ресурсів держави, зниження рівня життя населення: монопольно-олігархічна, низькотехнологічна, ресурсовитратна економічна модель; відсутність чітко визначених стратегічних цілей, пріоритетних напрямів і завдань соціально-економічного, воєнно-економічного та науково-технічного розвитку України; високий рівень “тінізації” та криміналізації національної економіки, кримінально-кланова система розподілу суспільних ресурсів; деформоване державне регулювання і корупційний тиск на бізнес; надмірна залежність

національної економіки від зовнішніх ринків; неефективне управління державним боргом; зростання рівня безробіття; активізація міграційних процесів унаслідок бойових дій; руйнування економіки та систем життєзабезпечення на тимчасово окупованих територіях, втрата їх людського потенціалу, незаконне вивезення виробничих фондів на територію Росії.

Загрози енергетичній безпеці: спотворення ринкових механізмів в енергетичному секторі; криміналізація та корумпованість енергетичної сфери; недієва політика енергоефективності та енергозабезпечення.

Загрози інформаційній безпеці: ведення інформаційної війни проти України; відсутність цілісної комунікативної політики держави, недостатній рівень медіа-культури суспільства.

Загрози кібербезпеці і безпеці інформаційних ресурсів: уразливість об'єктів критичної інфраструктури, державних інформаційних ресурсів до кібератак; фізична і моральна застарілість системи охорони державної таємниці та інших видів інформації з обмеженим доступом.

Загрози безпеці критичної інфраструктури: критична зношеність основних фондів об'єктів інфраструктури України та недостатній рівень їх фізичного захисту; недостатній рівень захищеності критичної інфраструктури від терористичних посягань і диверсій; неефективне управління безпекою критичної інфраструктури і систем життєзабезпечення.

Загрози екологічній безпеці: надмірний антропогенний вплив і високий рівень техногенного навантаження на територію України; негативні екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи; незадовільний стан єдиної державної системи та сил цивільного захисту, системи моніторингу довкілля.

Стратегія хоча й не поділяє ризики на внутрішні та зовнішні, доволі повно розкриває їх зміст. Водчас вона не виділяє такого небезпечного і дуже поширеного у державі ризику, яким для України останнім часом є **екстремізм**, дослідженню стану протидії якому приділяється особлива увага з боку правоохоронних органів. Як показали результати цих досліджень, в Україні серйозну загрозу представляють кримінальний, політичний, молодіжний, релігійний та етнічний екстремізм. Основними рисами сучасного екстремізму є: нетерпимість до інших поглядів, переконань, вірувань тощо; застосування дій насильницького характеру; ірраціональність та емоційність; поляризація світосприйняття добро–зло. Екстремістська діяльність включає планування, організацію, підготовку або здійснення дій, що охоплюються видами екстремістської діяльності. За даними означених досліджень, причини екстремістської діяльності полягають у суперечностях соціально-економічного розвитку суспільства, зокрема, у надто несприятливих тенденціях в економічному житті (спад виробництва, безробіття, гіперінфляція, соціальна незахищеність широких верств населення, протиріччя у політичних відносинах, відсутність належної системи контролю за перерозподілом національного багатства, спотвореність моральної, правової і релігійної свідомості). Усе це викликає потребу розроблення та прийняття окремого Закону України “Про боротьбу із екстремізмом”. Аналогічні науково обґрунтовані пропозиції надходять уже давно, але закон, без якого неможливо подолати екстремізм, що заважає будувати цивілізовану незалежну державу, так і не прийнято. Не дивлячись, що йдеться про один із найтяжчих злочинів проти держави, суспільства і особи, адекватної кримінальної відповідальності в КК України не передбачено і про нього не згадується. Екстремізм одночасно можна віднести до зовнішніх та внутрішніх загроз, оскільки

він, як і тероризм та сепаратизм, часто формується, фінансується та спрямовується із зовнішніх джерел та в їхніх інтересах, а співучасниками злочинної діяльності є переважно громадяни України.

Отже, **безпека державного управління** — це стан гарантованого захисту механізму та апарату державного управління України від зовнішніх та внутрішніх загроз, які виходять від іноземних військових формувань, спецслужб, а також внутрішніх екстремістських об'єднань, злочинних співтовариств, груп і окремих осіб. Такий стан забезпечує своєчасне виявлення і нейтралізацію загроз у сфері державного управління як на рівні органів законодавчої, виконавчої і судової влади, так і в окремих регіонах, а також проведення кадрової політики в інтересах держави, уникаючи управлінських конфліктів, ризиків та викликів. Безпека державного управління в сьогоденних умовах — головна ланка в системі національної безпеки, оскільки від її стану та надійної захищеності залежить доля і майбутнє незалежної держави, суспільства й кожного без винятку громадянина, як основних об'єктів національної безпеки.

Надійна безпека державного управління дає змогу здійснити комплекс взаємопов'язаних, об'єднаних єдиним задумом, науково обґрунтованих заходів, які ґрунтуються на положеннях Конституції України, Стратегії національної безпеки України, законодавства у сфері державного управління, спрямованих на вироблення, прийняття та реалізацію управлінських рішень в інтересах держави, суспільства й людини у зовнішньополітичній, внутріполітичній, соціально-економічній, правохоронній сферах.

Забезпечити захист демократичної, правової української держави можуть лише керівники та співробітники спеціального правоохоронного органу, які мають високий рівень професійної, організаторської та оперативної підготовки, сучасні знання, уміють по-новому мислити в умовах динамічної політичної і оперативної обстановки, здатні приймати нові рішення і творчо підходити до вирішення поставлених завдань, а в разі потреби — ризикувати в інтересах України.

Стратегія, окрім зазначення загроз, передбачає конкретні заходи, серед яких значне місце посідають заходи з усунення внутрішніх загроз України, що охоплюють усі означені складові напрями. Серед них також — реформування та розвиток розвідувальних, контррозвідувальних і правоохоронних органів України, що передбачається здійснювати на основі принципів верховенства права, патріотизму, компетентності, департизації, доцільної демілітаризації, координації та взаємодії, розподілу завдань і усунення дублювання функцій, демократичного цивільного контролю та прозорості. Реформа Служби безпеки України має забезпечити створення динамічної, укомплектованої високопрофесійними фахівцями, забезпеченої сучасними матеріальними і технічними засобами спеціальної служби, здатної ефективно захищати державний суверенітет, конституційний лад і територіальну цілісність України.

Назріла потреба, як це передбачено Стратегією, реформування системи державного управління, проведення нової якісної антикорупційної політики. Державне управління має ґрунтуватися на принципах верховенства права, рівності громадян перед законом, чесності та прозорості влади, а його пріоритетом має стати захист прав, свобод і законних інтересів громадян, національних інтересів України. При цьому з метою забезпечення надійної безпеки державного управління передбачається очищення влади від корупціонерів і агентури іноземних спецслужб, непрофесіоналів, політичної кон'юнктури, унеможливлення переважання особистих,

корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними; реформування інституту державної служби, формування висококваліфікованого, патріотичного, політично нейтрального корпусу державних службовців, реформування системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів державної служби, впровадження сучасних етичних норм для державних службовців, військовослужбовців, працівників правоохоронних органів. Очевидною є потреба наділити спецслужбу відповідними правами і повноваженнями, для чого внести необхідні зміни до Закону України “Про Службу безпеки України”. Вирішення поставлених завдань без надання таких повноважень виглядає примарно. Нагальною є потреба застосування дієвих заходів щодо розвитку системи управління державою в умовах надзвичайного стану і в особливий період та оновлення Плану організації виконання Указу Президента України від 25 вересня 2017 р. № 283. Його слід доповнити такими напрямками: а) кадрова політика та кадрове забезпечення в умовах надзвичайного стану і в особливий період; б) удосконалення організації підготовки органів та кадрів управління, які залучаються до керівництва державою; в) підготовка та перепідготовка кадрів (державних службовців, військовослужбовців правоохоронних органів та силових структур).

ВИСНОВКИ

Сьогодні можна схарактеризувати стрімкими поворотами історичного розвитку нації, суспільства, держави. На цьому шляху виникає чимало несподіванок, невизначеності, бездоріжжя, крізь які доводиться пробиратись кожному зокрема, і всім разом. Ці випробування випали саме на долю України і на сучасне покоління. В історію цей період увійде як епоха революційних доленосних змін світового планетарного значення, які матимуть продовження і в подальшому, в близькій і далекій перспективі. Чи набудуть ці політичні, соціально-економічні і демографічні зміни геополітичного, транснаціонального, загальногуманітарного або техногенного змісту, чи стануть вони керованими та будуть гармоніювати з волею і свідомістю людей, залежить тепер від рівня безпеки державного управління.

Як можна було пересвідчитись, безпека державного управління — це стан гарантованого захисту механізму та апарату державного управління України від зовнішніх та внутрішніх загроз, які виходять від іноземних військових формувань, спецслужб, а також внутрішніх екстремістських об'єднань, злочинних співтовариств, груп і окремих осіб. Такий гарантований стан забезпечує своєчасне виявлення й нейтралізацію загроз у сфері державного управління як на рівні органів законодавчої, виконавчої і судової влади, так і в окремих регіонах, а також реалізацію об'єктивної кадрової політики в інтересах держави, уникаючи управлінських конфліктів, ризиків та викликів. Безпека державного управління в умовах сьогодення є головною ланкою у системі національної безпеки, оскільки від її стану та надійної захищеності залежить доля і майбутнє незалежної держави, суспільства й кожного без винятку громадянина як основних об'єктів національної безпеки.

Надійна безпека державного управління дає змогу здійснити комплекс взаємопов'язаних, об'єднаних єдиним задумом, науково обґрунтованих заходів, які базуються на положеннях Конституції України, “Стратегії національної безпеки України”, законодавства у сфері державного управління, спрямованих на вироблення, прийняття й реалізацію управлінських рішень в інтересах держави, суспільства й людини у зовнішньополітичній, внутріполітичній, соціально-економічній, правоохоронній сферах.

Як і всі зміни такого масштабу, цей процес відбувається болісно, здійснюється часто методом проб і помилок, безпосередньо зачіпає інтереси кожної без винятку людини в умовах реформування та інтеграції державної власності у приватну. Це створює умови, в яких людина має повною мірою виявити свій національний дух, свідомість, волелюбність і відповідальність за свою епоху перед прийдешніми поколіннями.

Найнебезпечнішою загрозою для держави та її національної безпеки в сьогоднішніх умовах є владна корупція, яка разом із політичною складають системну корупцію. Змістовні визначення та наведені ознаки державної й політичної корупції пояснюють внутрішню сутність цих явищ, їх зв'язок із міжнародними центрами, прогресуючу тенденцію поширення конвертування влади у капітал, приватизації національного багатства України. Нині першочерговим є вдосконалення законодавства, що регулює діяльність політичних партій, законодавчої та виконавчої гілок влади.

Події, активними учасниками чи свідками яких довелося бути громадянам України, вписані окремою главою у новітню історію. Їм часто були притаманні спонтанність, динамічність, психологічна емоційність і юридична невизначеність у той час, коли вони відбувались. У зв'язку з цим у процесі безпечного державного управління, зокрема, правоохоронною діяльністю, важливо відпрацювати правильну кадрову політику держави, модель формування керівного складу, основу на ролі, досвіді, знаннях та вміннях сучасного керівника, професійних вимог до керівних кадрів та їх класифікації, яку можна реалізувати лише з урахуванням рівнів керівництва і обсягу державно-владних повноважень керівників різних категорій.

Право сприяє забезпеченню національної безпеки в умовах державотворення в Україні, створює загальну нормативну систему, що впливає на формування управлінських рішень, і регулює економічні та фінансові відносини у суспільстві, що зумовлює управлінську безпеку та безпекознавство. Крім цього, праву належить важливе місце в організації самої системи управління. Воно застосовується не тільки для регулювання суспільних відносин, а й у тіснішій сфері безпосередньої організації управління. Ця організаційна функція права має істотне значення для всієї системи державного управління. Норми визначають, на якому рівні приймаються рішення, який порядок їхньої підготовки та реалізації, чії рішення та для кого обов'язкові, як погоджуються управлінські рішення різних рівнів.

Можливості права як засобу управління мають сприяти усвідомленню наявних суперечностей, їхньому вирішенню, недопущенню трансформації у конфлікт, що є одним з найважливіших аспектів соціальної цінності права. На всіх стадіях процесу правотворчості мають розкриватися вимоги об'єктивних законів розвитку, зокрема й протиріччя в суспільних відносинах, що вимагають правового урегулювання. Мають встановлюватися і специфічні засоби впливу на розвиток цих відносин, які визначають ефективність застосування права.

Створення адекватної правової форми забезпечення безпеки управління, зміцнення цінності закону й упорядкування підзаконної нормотворчості — важливий засіб реалізації стратегії державного управління. Не менш значущою є реалізація права, втілення у життя норм та принципів, закріплених у Конституції України, законах і у всій системі нормативних актів. Ці дві сторони мають бути тісно пов'язані.

Прогнози на майбутнє досить обнадійливі й оптимістичні. Адже попередній розвиток України свідчить, що на зламі кожної суспільно-політичної формації

важко уникнути складнощів та потрясінь, яких не оминати стороною. А потім, з урахуванням як позитивного, так і негативного досвіду управління безпековою сферою (якого нам не займати), люди еволюційно зростатимуть до прагматичної розбудови. Справа лише в тому, коли це відбудеться. А це вже залежить від кожного з нас.

Сьогодні характеризується не гарантіями, а можливостями — використаними або упущеними. Це, насамперед, стосується стану національної безпеки України.

Використана література

1. *Мосов С. П.* Концептуальний підхід до управлінської безпеки в системі державного управління в Україні / Н. Р. Нижник, С. П. Мосов // Університет. наук. зап. 2012. № 2 (42). С. 44–50.
2. *Стрельбицький М. П., Стрельбицька Л. М.* Державне управління крізь призму інформаційної безпеки України // Інформаційна безпека людини, суспільства держави. 2009. №2(2). С. 53–56.
3. *Стрельбицький М. П., Стрельбицька Л. М.* Інформаційний тероризм та кіберзлочини: природа і наслідки // Інформаційна безпека людини, суспільства держави. 2011. № 2(6). С. 90–95.
4. *Стрельбицький М. П., Стрельбицька Л. М.* Інформаційна безпека у сфері державного управління // Юрид. вісн. України. 2010. № 37(793). 11–17 верес. С. 6–7.
5. Державне управління в Україні: централізація і децентралізація: монографія / кол. авт.; відп. ред. проф. Н. Р. Нижник. Київ: УАДУ при Президентові України, 1997. 448 с.
6. *Шакур В. І.* Влада і злочинність. Київ: Пам'ять століть, 1997. 226 с.
7. *Макиавелли Н.* Государь. Изд-во АСТ; Мтинск: Харвест, 2005. 704 с.
8. *Щекин Г. В.* Теория кадровой политики: монография. Киев: МАУП, 1997. 176 с.
9. Електронний ресурс — <http://ua.racurs.ua/1738-pravova-systema-ukrayiny-stan-zdobutky-prorahunku-i-perspektivu>
10. *Попов А.* Очистительное жертвоприношение // 2000: еженедельник. 2014. № 41. 10–16 окт.
11. *Желюк Т. Л.* Державна служба : навч. посіб. Київ: ВД “Професіонал”, 2005. 576 с.
12. *Боссарт Д., Деммке К.* Державна служба у країнах-кандидатах до вступу в ЄС: нові тенденції та вплив інтеграційного процесу: пер. з англ. О. М. Шаленко. Київ : Міленіум, 2004. 128 с.
13. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 трав. 2015 р. “Про Стратегію національної безпеки України” від 26.05.2015 р. № 287/2015.
14. Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України // Відом. Верховної Ради. 1998. № 35. Ст. 237.

2.2. Духовна та інформаційна безпеки

У наш час стрімко зростає роль церкви у духовному, соціальному житті, формуванні громадянського суспільства та становленні демократичної і правової держави. Зміни в суспільно-економічній формації України, що відбулися у ХХ–ХХІ ст., змушують шукати новий формат державно-церковних відносин, які мають прийти

на зміну ері войовничого атеїзму. Для України це питання ширше релігійного, адже йдеться про незалежність і духовну свободу. **Разом із Томосом про автокефалію створення помісної Православної церкви в Україні, яка налічує близько 7 тис. парафій, нашій державі і православній церкві у 2019 р. передали долю духовної безпеки України.** Адже, окрім цього, за даними преси станом на 2018 р., УПЦ МП нараховувала 13 тис. парафій. Митрополит Єпіфаній тоді заявляв: “Я б не хотів прогнозувати певну кількість, ставити завдання для того, щоб чисельно збільшити церкву. Ми повинні працювати над тим..., щоб громада мала право вільного вибору...”¹.

У церкви нині невпинно збільшується чисельність її прихильників та віруючих, які беруть активну участь у суспільно-політичних та інформаційних процесах суспільства, стають учасниками глобалізаційних викликів, що впливають на інформаційну, церковну і загалом національну безпеку України та її громадян. Церкву вже не влаштовує статус другорядного, допоміжного, навіть дорадчого елемента в державотворчих процесах, як це було раніше. А тому не тільки роль, а й відповідальність церкви має бути адекватною за долю незалежної держави, поглиблення соціальної кризи, формування моральних і духовних цінностей у суспільстві в умовах нестабільності розвитку суспільства і держави. Непередбачуваність долі людини призводить до знеособлення передусім самої людини, а відтак суспільства і держави. Цим зумовлений масовий потяг людей до одухотворення їхньої долі, життя, майбутнього суспільства та держави, апелюючи до віровчення церкви і покровительства й захисту, очікуваних від Бога.

Покликання церкви вбачається, насамперед, у формуванні довіри громадян до законів, дотримання правових норм у процесі спілкування та виконання Божих заповідей. Церква як соціальна інституція є союзницею держави у формуванні громадянського суспільства, яке ґрунтується переважно на постулатах християнського вчення. Церква має закликати своїх вірних до суспільно активної світоглядної позиції, поширювати такі загальнолюдські цінності, як: миролюбність, висока моральність, доброта, гуманістичне ставлення до людської особистості, повага до людського життя і гідності людини; свобода; справедливість; рівність і солідарність; громадський порядок тощо. У такому разі цілі держави і церкви збігаються і їхні спільні зусилля спрямовуються на побудову морально здорового суспільства в інтересах безпеки держави і кожної людини. Найоптимальнішою тут є духовна співпраця цих інститутів. За даними історико-правових досліджень, розумні державно-церковні відносини відіграють вирішальну роль у забезпеченні безпеки будь-якої держави і її населення. При цьому часто виявляються дві крайності як тоталітарні держави, так і диктаторські релігійні режими, заперечуючи один одного, що неодноразово доводили себе до самознищення зсередини. Церква не може виконувати функцій держави, відділена від неї, має суто специфічні властиві лише їй духовно-гуманітарні функції і мусить їх здійснювати. В іншому випадку, як це вже не один раз було, їй загрожує атеїзм, насилля, дискримінація не лише з боку держави, а й міжконфесійні війни, розкол та конфлікти всередині самої церкви, свідками чого ми не раз були. Все це має місце у духовному середовищі України, що породжує нові загрози її національній безпеці, особливо в умовах інформаційної війни.

¹ biqkiev.com.ua № 1 від 22/01/19

2.2.1. Співвідношення інформаційної та духовної безпеки в сучасних умовах. Роль інформаційного права у забезпеченні інформаційних прав і свобод в Україні

Стаття 4 Закону України “Про національну безпеку України” (Розділ 2: Засади національної безпеки України) [1] серед фундаментальних національних інтересів України називає: державну політику у сфері національної безпеки і оборони, яка спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, **інформаційної**, екологічної **безпеки**, кібербезпеки України тощо. Таким чином, цей перелік видів безпеки можна вважати основним, оскільки він визначений законодавчо, але не є вичерпним. О. Данільян, О. Дзьобань, М. Панов, окрім цього, обґрунтовано виділяють політичну, демографічну, міжнародну, правову безпеку” [2].

Згідно з положеннями цього Закону загрози національній безпеці України та відповідні пріоритети державної політики у сферах національної безпеки і оборони визначаються у Стратегії національної безпеки України, Стратегії воєнної безпеки України, Стратегії кібербезпеки України, інших документах з питань національної безпеки і оборони, які схвалюються Радою національної безпеки і оборони України і затверджуються указами Президента України (ст. 5).

Отже, поняття інформаційної безпеки значно ширше інших аналогічних родових понять, бо включає в себе захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності, оборонного і науково-технічного потенціалу, кібербезпеки, економічної та духовної безпеки держави, об’єктів критичної інфраструктури тощо.

Вважається, що **інформаційне право в Україні** – відносно нова галузь правової науки. Але інформаційні права і свободи проголошені Загальною декларацією прав людини і затверджені Генеральною Асамблеєю ООН майже 70 років тому – 10 грудня 1948 р. Інформація як об’єкт правовідносин з того часу увійшла до міжнародного права. Ця обставина важлива в сьогоднішніх умовах проведення гібридної війни, в результаті чого такі права цинічно порушуються, критичною стала духовність особи, нематеріальний світ, який значною мірою тепер належить моралі, духовності, релігії та церкві. І потрібно визнати, що в умовах гібридної війни поки-що успішніше цей фактор використовують вороги України, створюючи внутрішню напругу, грубо порушуючи ними ж підписані норми міжнародного права.

Як же забезпечити інформаційні права та свободи особи? За всю історію людство перенесло понад 15 тис. воєн, переважна більшість з яких виникали на релігійній основі. За лаштунками окремих здебільшого закордонних релігійних лідерів можна й нині спостерігати сприяння релігійному екстремізму, радикалізму, тероризму, сепаратизму.

До інститутів інформаційного права, що регулюють відносини, пов’язані з обігом інформації відкритого характеру, належить інститут масової інформації (ЗМІ), які разом із політичними партіями і громадськими організаціями втручаються у міжконфесійний діалог, досить часто розпалюючи міжконфесійну та міжрелігійну ворожнечу, в якій одночасно може бути задіяно близько 70 % населення України. Цього людського потенціалу особливо з протилежними поглядами достатньо, щоб не тільки зірвати масові заходи, а й мирний процес у державі, чи вирішити долю будь-яких виборів тощо. У наш час, як стверджує академік Національної академії правових наук України О. Костенко, набули **поширення в Україні кризові явища корупції, сепаратизму, псевдопатріотизму та інших соціальних патологій**, які є ви-

явами соціопатії особи на практиці і в реальному житті у формі радикалізму, агресії, атрофії національних почуттів та відповідальності за власні вчинки. Він зробив правильний висновок із нашої дійсності, що **не можливо забезпечити права людини за межами правопорядку та національної безпеки**. Соціальні явища існують за законами природи. “Для всього сущого Природа є Вищим Законодавцем. Діє принцип соціального натуралізму. Існує три субстанції природи — фізична, біологічна і соціальна. Воля і свідомість людей мають узгоджуватись із законами соціальної природи. Ця неузгодженість продукує комплекс своєволія та ілюзій, що робить людину соціопатичною особою із сукупністю негативних якостей, схильністю до різних злочинів, корупції” [5]. Засоби протидії соціопатизації та соціомаргінальності покликані розробити наша соціологічна, юридична та богословська науки. Адже основна місія релігії, зокрема християнства, — це протидія людському свавіллю і небезпечним ілюзіям заради збереження суспільного життя людей на Землі. **Щоб люди нормально жили, вони мають узгоджувати свою волю і свідомість із Законами Божими. Нам потрібен україноцентричний світогляд.** О. Костенко вдало називає джерелом загроз для національної безпеки України — соціопатизацію (соціопатію) населення та особи, тобто зниження загальної і правової культури.

Гібридна війна, що ведеться проти України останніми роками, принесла нам великі руйнівні наслідки і втрати. На сьогодні вона вийшла на новий, значно вищий рівень і тепер уже реально загрожує всій національній безпеці та територіальній цілісності молодій українській державі. Які передумови цьому сприяли, і які шляхи виходу із цього становища існують належить ще дослідити й дати на ці питання вичерпну відповідь за кожним напрямом наукових досліджень окремо нашим вченим, насамперед кримінального права. В останні роки загострилася суперечність між державою та владою. Як стверджував один митрополит, під час революційного піднесення, **цілились у владу, а попали у державу**. Чиновники розбіглися, а механізм державного управління зруйновано. Завдяки демократії нині ми маємо широку багатоманітність суспільної думки, поглядів людей. Тепер на цьому тлі мусимо забезпечити ще й дотримання інформаційних прав і свобод, **єдність нації**. В умовах сьогодення внутрішні загрози безпеки молодій державі посилились зовнішніми. Її доля вже значною мірою вирішується за межами держави інколи за участю ООН, інших міжнародних та європейських інституцій.

Отже, нарізла гостра необхідність законодавчого вирішення проблем забезпечення інформаційних прав і свобод в умовах сучасної гібридної війни шляхом внесення відповідних змін та доповнень до чинних законів, спрямованих на урегулювання конфліктів на інформаційному та релігійному ґрунті, а також дотримання чинних законодавчих актів. Крім цього, має гарантовано виконуватись працівниками ЗМІ та іншими відповідальними особами загальне правило, що особа може використовувати об'єкт права інтелектуальної власності, яке їй належить, на власний розсуд за умови, що його використання не повинно завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадянам й інтересам суспільству. ЗМІ в Україні всі роки незалежності грали вирішальну роль у формуванні громадської думки, у тому числі маніпулюванні свідомістю та поведінкою співгромадян України, часто налаштовуючи одних проти інших, спрямовуючи й супроводжуючи небезпечні суспільно-політичні процеси. Окремі її представники також включилися у боротьбу за реальну владу з меркантильними, споживацькими інтересами. Наявність кризових явищ у суспільстві часто активізує радикальні процеси в релігійному середовищі. На сучасному етапі спостерігається ситуація, коли релігійні суперечності є одним із факторів ескалації

збройних конфліктів та “полем діяльності” спецслужб іноземних держав і їхніх клерикальних центрів.

За умов глобальної інтеграції та жорсткої міжнародної конкуренції головною ареною зіткнень і боротьби різновекторних національних інтересів молодшої української держави стає інформаційний простір, що виступає однією з найважливіших передумов забезпечення безпеки нації, єдності українського суспільства. Це явище за нових умов набуває соціально-політичного значення, оскільки його межі охоплюють всю територію України і кожного громадянина. **Національний інформаційний простір**, що циркулює в інформаційних мережах, має відповідати національним інтересам України, національній ідеї і не повинен бути провайдером іноземної духовності й культури. В сучасних умовах усе ще відбувається формування українського інформаційного простору. Тому головною передумовою досягнення належного рівня інформаційної безпеки є об'єднання нації для вирішення завдань культурного, в тому числі релігійно-духовного життя на основі підтримки загальної стабільності та злагоди у суспільстві і державі.

В Україні раніше національному інформаційному простору не приділялось належної уваги, тому нині сформувалось протистояння низки державних і недержавних суб'єктів національного інформаційного простору як між собою, так і з державою, що зумовлює проблеми із входженням України в систему **світового інформаційного простору**. Беручи до уваги поліетнічний характер нашої держави, а також поширення новітніх засобів комунікації, які стирають міждержавні та міжцивілізаційні кордони, при формуванні українського інформаційного простору мають бути в полі зору потреби всіх суб'єктів та об'єктів, а заходи узгоджуватись із державною інформаційною політикою. Використовуючи неспроможність молодшої держави у фінансовій підтримці інформаційного простору, його тепер узурпують у власних інтересах певні приватні групи, цілі яких не завжди збігаються або є прямо протилежними цілям суспільного розвитку України.

Для сучасної епохи найхарактернішою її ознакою є третя з часу виникнення людства **інформаційна революція**. Перша — полягала в поширенні писемності, основна заслуга у чому для християнства належить святому Кирилу і Мефодію, величні імена яких нині носить Ужгородська українська богословська академія. Друга інформаційна революція дала світу друкарство, а третя — пов'язана зі створенням комп'ютера, впровадженням у всі сфери життєдіяльності інформаційних технологій. Перетворення набули глобальних масштабів і стали визначальним чинником переходу від індустріального до інформаційного суспільства, головною характеристикою якого є принципово новий суспільний порядок, коли найважливішим ресурсом стає інформація.

За твердженням фахівців, крім революцій на сьогодні на нашій планеті триває Четверта світова війна — інформаційна, яка бере відлік із 1991 р. — часу завершення холодної війни і переходу її в нову стадію — інформаційну. Офіційно її ніхто не оголошував. У цьому її відмінність від Першої (1914–1918), Другої (1939–1945) і навіть холодної війни, яку іноді називають Третьою (1946–1991) [6]. До речі, якщо трьом інформаційним революціям і чотирьом світовим війнам ведеться відлік, то локальних інформаційних війн — безліч, а тим більше міжособистісних, які стали так популярні, в тому числі, а можливо — у першу чергу в Україні.

Вітчизняний досвід свідчить, що в Україні на сприятливому підґрунті виникло чимало псевдореволюціонерів, у тому числі інформаційних, спроможних маніпулювати громадською думкою і звести нанівець ефективність державного управління. На сучасному етапі бракує відповідальних прагматиків-державників, здатних не

лише проголошувати революційні гасла, а й реалізовувати їх в інтересах народу, до якого часто апелюють. Тому й за умов глобальної інтеграції та жорсткої міжнародної конкуренції головною ареною зіткнень і боротьби різновекторних національних інтересів держав стає інформаційний простір, що є однією з найважливіших передумов забезпечення безпеки нації, єдності українського суспільства. Це явище за нових умов набуває соціально-політичного значення, оскільки його межі охоплюють всю територію України і кожного громадянина. Національний інформаційний простір може бути за формою і походженням як україномовним, так й іншомовним, залежно від інформації, що циркулює в інформаційних мережах, але головне, щоб цей простір відповідав національним інтересам України, національній ідеї і не був провайдером іноземної ідеології та культури.

Сучасні інформаційні технології дають змогу окремим лідерам та державам реалізувати власні інтереси без застосування воєнної сили, послабити або завдати значної шкоди безпеці будь-якої держави, яка не має дієвої системи захисту від негативних інформаційних впливів. Це часто спостерігається на прикладі багатьох держав сучасного світу. В Україні раніше національному інформаційному простору не приділялося належної уваги, тому нині сформувалося протистояння низки державних і недержавних суб'єктів національного інформаційного простору як між собою, так і з державою, що викликає проблеми із входженням у систему світового інформаційного простору. Беручи до уваги поліетнічний характер нашої держави, а також поширення новітніх засобів комунікації, які стирають міждержавні та міжцивілізаційні кордони, при формуванні українського інформаційного простору мають враховуватись потреби всіх суб'єктів та об'єктів, а заходи узгоджуватись із державною інформаційною політикою. Використовуючи неспроможність молоді держави у фінансовій підтримці інформаційного простору, його тепер узурпують у власних інтересах певні приватні групи, цілі яких не завжди збігаються або є прямо протилежними цілям суспільного розвитку України. А тому має функціонувати державна адекватна і надійна система захисту національного інформаційного простору від недружньої пропаганди, здатна нейтралізувати або істотно послабити довготривалий іноземний інформаційний вплив.

Сподвижник гетьмана Скоропадського В'ячеслав Липинський заповідав: "Націю ніхто не створить окрім нас. Патріотами мають бути всі громадяни, які проживають на даній території, незалежно від походження, національності, віросповідання".

Усе це становить сьогоднішні передумови, які визначають характер і напрями інформаційної війни, що ведеться в сучасних умовах між різними політичними силами, які існують в Україні, широко залучаючи весь арсенал пропагандистських засобів, зокрема інформаційного терору через засоби масової інформації та комунікації і знаходять матеріальну чи моральну підтримку в зацікавлених у цьому процесі осіб.

Джерела зовнішньої інформаційної війни, або агресії чи терору, звичайно, перебувають за межами України і фінансуються міжнародними, державними, приватними структурами, іноземними спецслужбами, організаціями та особами, що здійснюють відверту антиукраїнську політику, спрямовану на підрив державницьких основ країни та єдності її суспільства і громадян.

Слід виховувати патріотизм сучасного громадянина не лише на прикладах минулого, до того ж такого неоднозначного й суперечливого, а, найперше, залучаючи його до активного процесу морального й духовного очищення. Минулим чварам треба протиставити згуртованість і єдність нового покоління та сучасної держави, надійно захищати національний інформаційний простір держави, який становить

сукупність інформаційних джерел та потоків як внутрішніх, так і зовнішніх. У сучасних умовах усе ще відбувається формування українського інформаційного простору. Головною передумовою досягнення належного рівня інформаційної безпеки має бути об'єднання нації для вирішення завдань релігійно-духовного, культурного життя на основі підтримки загальної стабільності та злагоди у державі.

Захист національного інформаційного простору неможливий без високорозвинутої духовної сфери, яку покликана формувати, насамперед, церква, національна еліта, творча інтелігенція, вчені, генеруючи продуктивні ідеї, загально визнані переважно більшістю народу, а не культивовану окремими малочисленими анклавами, що немає відношення до більшості населення і не відображає його православної ідеології та свідомості, що історично склалася. Важливо також успішно практично вирішити проблему реального контролю інформаційного простору, не допускаючи зловживаннями свободою слова, пропаганди насильницьких дій, закликів до національної, релігійної ворожнечі тощо. Ірраціональне мислення і поступки стають можливими і визначальними тоді і там, коли і де засоби масової інформації оперують символами, які вони ж продукують і ретранслюють, використовуючи інформаційно-психологічні технології з арсеналу ідеологічної боротьби або холодної війни.

Нагальна потреба неінституційного підходу до традиційних друкованих й електронних мас-медіа, а також internet-медіа, нового розуміння ролі ЗМІ як основних засновників соціально-організованого мислення, форм і способів взаємодії їх із суспільними, державними й наддержавними інститутами в умовах кризових явищ, що супроводжують становлення глобального інформаційного простору. Саме з цих позицій повинна будуватися інформаційна політика для протидії політичному екстремізму. Насамперед це розуміння феномену інформаційного простору, формування зусиль із розроблення й створення моделі контролю й управління в інформаційній сфері, створення відповідної нормативно-правової бази, яка регламентує дії ЗМІ, характер взаємодії мас-медіа й державних структур і відомств у протистоянні інформаційному тероризму [9].

Значну частину інформаційного простору будь-якої суспільної цивілізації, зокрема християнської, складає релігійна доктрина. Вона, виходячи з того, що Бог є творець Всесвіту, живої і неживої природи, найвищою владною субстанцією, незалежно від конфесій, відіграє об'єднуючу роль, несе людям любов до ближнього. Прадавня тисячолітня духовність полягає в любові до Бога, вчить жити в гармонії із самим собою, оточенням, природою. Тоді людина не знищуватиме природу чи собі подібних, особливо в умовах стрімкого збільшення населення земної кулі.

Динаміка демографічних даних лише за одне ХХ ст. свідчить, що чисельність населення на Землі зросла учетверо попри всі спустошувальні війни і революції, здійснені у цей період людством. Така тенденція триває, і в найближчі 50 років чисельність людства збільшиться ще на третину, очікується, що в 2050 р. на земній кулі проживатиме 9 млрд людей. Цього процесу ніхто не призупинить, оскільки від одного народу чи нації це не залежить. Більше того, збільшення одних народностей, їх асиміляція за межі власної держави відбувається за рахунок інших і до цих інших народів, належить і Україна! Християнство традиційно залишається найбільшою релігією і об'єднує 33 % населення на землі. І хоча щорічний приріст християн становить 20,7 млн осіб, але це в 2,5 рази повільніше, ніж приріст решти нехристиянського населення [10].

У сучасних умовах хронічного суспільно-політичного протистояння в Україні головною передумовою досягнення загальної стабільності та злагоди у суспільстві є об'єднання нації для вирішення завдань культурного, у тому числі релігійно-ду-

ховного життя на основі **об'єднувальної національної ідеї**. Вічною ідеєю в Україні, незалежно від ситуативних революцій та їхніх вождів, була і залишається **християнська ідея**, в основі якої лежить віра в духовні цінності і силу нації, готовність до прощення. Багатоважкова історія свідчить, що українці були найбільш згуртованими тоді, коли опирались на щиру віру, Божі заповіді спроможні їх об'єднати, бережно передаючи спадкоємцям із покоління у покоління.

У розвинених країнах спостерігається падіння інтересу широких прошарків населення до релігії. Протилежна картина спостерігається в економічно слабких країнах, зокрема Україні, де населення свої сподівання пов'язує з релігією і в переважній більшості вірно служить їй. Національна особливість нашої країни полягає в тому, що відродження релігійної самосвідомості відбувається одночасно не лише з одержанням давно омріяної незалежності і створенням самостійної держави, а й після ортодоксального войовничого атеїзму, що залишив глибокі шрами в людській пам'яті багатьох поколінь українців в угоду проімперській політиці тодішньої владної системи. Слід сподіватися, що цей феномен назавжди вийшов з інформаційного простору держави і на ньому можна, за образним висловом, поставити хрест.

Сам по собі атеїзм відомий з прадавніх часів, витоки якого сягають V ст. до Різдва Христового, коли давньогрецькі опоненти вели суперечки з ранніми християнами. Особливо поширеними нападки на християнство були в XII–XIII ст. від Різдва Христового завдяки протестантським мислителям Гоббсу, Голанду та іншим, а потім вже – Фейербаху, Шопенгауеру, аж до авторів діалектичного та історичного матеріалізму в особі Маркса й Енгельса. Доволі потужний інтелектуальний потенціал був задіяний проти християнства. На основі тієї теоретичної спадщини Ленін пішов ще далі й оголосив нещадну силову боротьбу з релігією. Наслідки відомі. Цікаво, що серед принципів, які обґрунтовували цю боротьбу, називалось також використання релігійних ідей державними чиновниками для встановлення зв'язку з релігійним культом заради узурпації і збереження влади. Ера масового атеїзму в Україні відійшла в минуле, на зміну йому прийшло **духовне відродження**. Сучасне українське законодавство створює необхідні умови і надає широке поле діяльності церкви. Справа за церквою, наскільки вона ці умови зможе використати. Такі гарантії забезпечують Конституція України (1996), Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” (1991), Указ Президента України “Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна (1992) тощо, які відновили конституційні засади регулювання державно-церковних і міжконфесійних відносин в Україні, актуалізували роль церковних організацій у суспільному житті.

За офіційними даними у 2010 р. в Україні діяло 55 конфесій та 36,5 тис. релігійних організацій. Зареєстровано 85 центрів і 29 управлінь релігійних об'єднань, 30 880 священиків, 441 монастир, 6 769 монахів, 201 духовний навчальний заклад, де навчалось 1 975 слухачів. Щорічно спостерігається стійкий приріст кількості релігійно-церковних інститутів приблизно на 2 %. Для богослужінь релігійні організації використовують 24 495 культових споруд, що становить 66,1 % від потреби. Лише в 2011 р. споруджено 300 культових споруд. Найбільша їх кількість в УПЦ (МП)–138, УГКЦ–72, УПЦ(КП)–39 тощо. У стадії будівництва знаходилося 2 399 культових об'єктів. Загальна кількість задекларованих віруючих лише в УПЦ(МП) – 6,5 млн осіб, УПЦ (КП) – 4,2 млн осіб, УГКЦ – 2,1 млн осіб. З часом кількість віруючих невпинно зростала на користь УПЦ Київського патріархату, створивши передумови для утворення помісної церкви. Лише за 7 років в Україні число православних віруючих збільшилось на 3 млн осіб.

Якщо об'єктивно, то з набуттям Україною незалежності, ми насправді позбулися атеїстичних догм. Стара мораль хоча вже і віджила, але нова ще не опанувала свідомістю індивідуума і пустоти людських душ, що утворилися внаслідок цього, миттєво заповнили такі антиподи як корупція, вимагання, алкоголізм, наркоманія, проституція, зокрема політична, тощо, які стали діагнозом цілого суспільства. Для підтвердження цієї тези достатньо розглянути **динаміку злочинності** серед населення України у відповідний період становлення молоді державності, коли злочинці кинули смертельний виклик державі, що лише спиналася на ноги: хто–кого?

Що ж до найбільш резонансних злочинів, то показники їх скоєння багато в чому залежать не лише від соціально-економічного стану держави та її політики відносно боротьби зі злочинністю, але передусім і морально-психологічного клімату у суспільстві, на який церква має істотний вплив. Так, в Україні у перші роки незалежності активізувалися вияви бандитизму, яких уже в 1997 р. було зареєстровано 110 випадків. У 1996 р. в Україні зареєстрували 1 752 випадки зґвалтувань. Динамікою у бік збільшення в цей період характеризуються показники таких злочинів, як торгівля людьми (в 2001 р. зареєстровано 81 випадок, в 2004 р. — 269); легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом (у 2002 р. зареєстровано 347 випадків, у 2004 р. — 419); хабарництва (у 1995 р. — 1860 випадків, у 2004 р. — 3080). Відносно 1995 р. зростання цього злочину становило +65,6. Дещо суперечливо виглядає динаміка скоєння злочинів проти власності. Загалом показники її реєстрації вказують на збільшення цих злочинів. Так, якщо в 2002 р. було зареєстровано 267 724 злочинів, то в 2004 р. — 317 443. Зокрема, зросли показники скоєння грабежів: у 2001 р. їх було зареєстровано 23 251, у 2004 р. вже — 40 785 грабежів. У 2004 р. скоєно 5538 розбоїв тощо. Усе це свідчить про корисливу мотивацію злочинців, їхню крайню жорстокість. Найбільш сталим зростаючим показником, що має викликати суттєве занепокоєння українського суспільства, є динаміка скоєння злочинів у сфері обігу наркотиків. За період з 1996 по 2004 р. зростання цих злочинів в Україні становило +73,0 % (у 1996 р. було зареєстровано 38 002, а в 2004 — 65 740). Кількість цих злочинів постійно зростає, що вказує на те, що в Україні збільшується незаконний обіг наркотиків. Отакий невтішний “рентгенівський” зріз криміногенних внутрішніх органів нашого суспільства. Не хотілося б вірити, що це психологічний портрет української нації. До того ж існує небезпека переходу в хронічну хворобу цього ганебного явища. Байдужими і остронь до цього не можуть сьогодні бути жодна як державна, так і недержавна інституція, передусім церква. Звертаючись до християн, апостол Павло закликає: “Умоляю вас поступать достойно звания, в которое вы призваны” (Еф.4:1). Апостол і молить, і закликає Господом, щоб християни не чинили як інші народи “дойдя до бесчувствия, предались распутству так, что делают всякую нечистоту с ненасытностью” (Еф. 4:18–19). Не лише християни, а й усе населення країни щиро сподіваються на духовне оздоровлення нації, тому й людство масово сьогодні потягнулось до культових споруд, об'єднуючись і шукаючи порятунку, не дуже розраховуючи на державу. Загалом церква за віком значно древніша за таку інституцію, як держава, і не обмежена її атрибутами територією, кордонами тощо. Церква завжди відігравала роль засобу міжнародної інтеграції, міжетнічного порозуміння, сіючи любов до ближнього.

До складу сучасного **інформаційного українського суспільства** входять як віруючі, так і не дуже, або й вчорашні атеїсти як заможні, так і не дуже, або зовсім збіднілі верстви населення, представники різних релігійних конфесій, але головне, щоб вони у спілкуванні між собою не користувались **засобами інформаційної зброї** та

війни, спроможними підірвати єдність і спокій нації, виявляли християнську любов один до одного.

Стаття 35 чинної Конституції України декларує **право на свободу світогляду і віросповідання**, тобто нам вже ніхто не заважає, створено всі умови для безперешкодного ведення релігійної діяльності. Але на заваді залишається зайва заполітизованість людей, міжконфесійні чвари, протистояння, унаслідок чого вже тривалий час українці борються за незалежність України один з одним. Без критичного осмислення власної значущості надаємо історію чужих нині країн на свою. До сьогодні у богослов'ї залишаються не до кінця вирішеними інформаційні суперечності важливих позицій та наукових фактів, зокрема у таких історичних подіях, як залучення русичів до християнської віри, оскільки православні літописці часто виходили з тогочасних імперських міркувань, а не з принципу об'єктивності. Свідомо чи ні було принижено роль і по-різному й тенденційно викладається не лише догматична міфологія, а й відомі історичні факти, зокрема заслуги у цьому давньоруського князя Аскольда, з іменем якого пов'язаний вихід Київської Русі на міжнародну арену як сильної у воєнному відношенні держави, а також його приєднання до християнської віри грецького обряду. Наслідком успішних військових походів на Візантію стало прийняття християнства як Аскольдом, так і його оточенням, про що повідомляє сам патріарх Фотій.

Складні інформаційні процеси відбуваються у наші дні між окремими релігійними конфесіями і течіями, у тому числі й православними. Цьому є багато пояснень як суб'єктивних, так і об'єктивних. Однак чимало стурбованих українців подалися в авторитарні секти на кшталт колишнього кримінального “Білого братства” Деві Марії чи пастора церкви “Посольства Божого” Сандея Аделаджа. У цих сектах у результаті цілеспрямованого інформаційного впливу через засоби психологічної обробки, гіпнозу та зомбування, маніпулювання їхньою свідомістю і вчинками, довірливі українці віддали свої кошти, квартири, майно і самих себе, ставши жертвами аферистів, які вміло використовували релігійну риторіку.

Деструктивний вплив на свідомість громадян України на сьогодні здійснюють окремі релігійні організації або неокульти (секти). З відміною всіх колишніх перепон і обмежень у сфері релігії, в духовний вакуум, що утворився на території України, безперешкодно хлинули зарубіжні вчителі, гуру, проповідники, а також з'явилися свої вітчизняні організації екстремістського і деструктивного характеру. Нині захопленість окультними науками захльостує суспільство. При цьому адепти (послідовники) таємного знання апелюють до фактів науки, запозичуючи у них термінологію і наукові методи. При цьому особливу увагу приділяють психології. Часто використовуються гіпноз та інші методи впливу на психіку, і навіть спеціальні апарати, створені для прямого впливу на мозок, які підключаються до комп'ютерних мереж “АУМ сіркіьо”, “Церква Сайєнтології” та ін.

За даними Українського науково-дослідного інституту соціальної і судової психіатрії, такі релігійні організації використовують спеціальні прийоми, зокрема, багаторазові культові ритуали, шоківі форми впливу на психіку, техніку контролю за поведінкою, думками, свідомістю, почуттями, емоціями членів сект тощо. У результаті комплексного застосування цих заходів знижуються вищі інтелектуальні функції людей, їхня воля і розумова діяльність, критичне мислення, творча індивідуальність, що, своєю чергою, призводить до психічної залежності, легкої керованості. У психологічній структурі особистості виявлялися такі нові риси, як: соціальна дезадаптація; схильність до формування чи сприйняття так званих надціннісних

ідей, що з часом оволодівають свідомістю індивіда, знецінюючи усе інше; поєднання підвищеної збудженості з емоційною холодністю, відчуженістю у зв'язках із соціальним середовищем.

Одним з ефективних видів впливу на свідомість людей у сучасних умовах є інформаційна війна, яка в широкому розумінні спрямовується проти конкретної держави, а у вузькому – проти особистості чи групи людей, соціума, основним засобом ведення якої є інформаційна зброя. У даному випадку ця зброя спрямовується на психіку людей, їхню індивідуальну й суспільну свідомість, стійкі особисті та морально-психологічні якості з метою досягнення поставленої цілі.

Характерними особливостями інформаційної зброї, що відрізняють її від інших видів зброї, є те, що вона: найдешевша за вартістю, її не потрібно заново виготовляти, достатньо скористатися існуючими можливостями та засобами, найефективніша за наслідками, володіє найбільшою уразливістю, вибірковістю, необмеженою масштабністю, має всі властивості інформаційної сфери тощо. До цих властивостей належить: невичерпність інформаційних ресурсів, миттєвість безперешкодної доставки до місця і об'єкта призначення, можливість легендування джерел інформації та контролювання реакції протилежної сторони, дозування і коригування змісту інформації за часом по ходу розвитку подій тощо.

Такою зброєю можуть бути вже існуючі і широко вживані засоби та види: ЗМІ (радіо, преса, телебачення), Інтернет, мобільний зв'язок, наукова, художня та спеціальна література, фільми, телепередачі, твори мистецтва. Окрім цього, в **спеціальних операціях** широко застосовуються психотропні засоби, призначені для дистанційного зомбування населення і військового персоналу; оптико- і радіоелектронні засоби, що випромінюють електромагнітні хвилі та імпульси; лінгвістичні засоби (спеціальна термінологія); психотропні засоби (медпрепарати, наркотики, алкоголь і т. п.).

Отже, під **інформаційною зброєю** розуміється сукупність спеціальних засобів, технологій, інформування і дезінформування, вживаних для деструктивних дій на менталітет населення. Тобто напрашується жахливий висновок: людство навчилося використовувати великі відкриття не лише собі на користь, а й на зло. Як розчеплення ядра атома дало світу не лише мирний атом, а й ядерну зброю, так і інформаційні технології тепер мають подвійне призначення. І як тут обійтися без релігійної моралі, основу якої становить християнська цивілізація?! Оскільки існує реальна небезпека розв'язання глобальної інформаційної війни.

Українська держава є секулярною інституцією, нейтральною щодо різних релігій та вірувань. Держава гарантує особі свободу совісті, віросповідання, але нормативно не закріплює, які релігійні організації вважаються деструктивними. Тому слід орієнтуватись і розраховувати на власні сили, опиратись на свідомість, активність, мудрість християн, відстоювати наші християнські ідеї, примножувати їх, створювати сучасне християнське інформаційне середовище і суспільство. Це наше історичне покликання, сам Бог послав Україні незалежність, створивши необхідні для цього передумови і це відбувається в контексті світових тенденцій щодо відтворення традицій попередніх мудрих християнських поколінь, які про сьогоднішні умови споконвічно лише мріяли. Необхідно підняти катастрофічно низький рівень релігійної інформованості в нашій країні. Камінний будинок будується із міцного каменю, а християнське суспільство – із справжніх християн, яких нам всім, передусім православним, належить ще **виростити на своїй землі і виховати на власному прикладі відданості ідеалам християнства**, уміння втілювати їх у реальне життя, а не лише декларувати.

Отже, співвідношення інформаційної та духовної безпеки України в сучасних умовах знаходиться в прямій залежності від суспільно-політичних, криміногенних чинників, ризиків, викликів та загроз, що виникають на шляху державотворення.

Використана література

1. *Бориславська О. М., Різник С. В.* Організація державної влади в сучасному світі: конституційно-правова енциклопедія. Львів: ПАІС, 2013. 456 с.
2. *Колодний А. М.* Україна в її релігійних виявах: монографія. Львів: СПОЛОМ, 2005. 336 с.
3. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. // Відом. Верховної Ради УРСР. 1991. № 25. Ст. 283
4. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / упоряд. Ю. К. Качуренко. 2-ге вид. Київ: Юрінформ, 1992.
5. *Костенко О.* Академік НАПрН “Нотатки Інституту Соціального Просвітництва України”. 2015. № 35. 7 трав.
6. Закон України “Про національну безпеку України” // Відом. Верховної Ради України. 2018. № 31. Ст. 241.
7. *Данільян О. Г., Дзьобань О. П., Панов М. І.* Національна безпека України: структура та напрямки реалізації: навч. посіб. Харків: Фоліо, 2002. 284 с.
8. *Бабієв А.* Катастрофогенний чинник політичного насилля // Політ. менеджмент. 2004. № 3 (6). С. 15–18.
9. *Лысенко В.* СМИ и общественное мнение: технологии манипулирования // Персонал. 2004. № 9. С. 35–40.
10. Word Cristian Encyclopedia...Oxford University Pres. 2011/95
11. Ru. wikipedia. Ord/wiki/
12. Сто найвідоміших українців 2004 р. Київ: Кн. дім “Орфей”. 584 с.
13. *Лисенко О. О.* Правові аспекти захисту суспільства від негативного інформаційного впливу // Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. Київ, 2010. № 2(4). С. 31–34.

2.2.2. Історико-правові та соціальні передумови релігійних взаємовідносин в Україні, забезпечення права на свободу совісті в умовах сучасної гібридної війни

Відносно самостійне існування держави і церкви, не виключає їх духовної єдності через суспільство. З відомих причин на сучасному етапі розвитку демократичної України питання захисту свободи совісті і віросповідання в контексті міжконфесійних відносин усе частіше привертають до себе увагу не лише української, але і європейської та світової громадськості. Виходячи з того, що Україна є поліконфесійною державою, релігійні процеси постійно розвиваються, набувають нових форм та все глибше переплітаються із соціально-політичною та економічною ситуацією в Україні.

Фахівці стверджують, що в громадській думці переважає оцінка релігії як визначального елемента духовної культури, невід’ємної складової духовності особи. **Якщо ще в недалекому минулому до релігійних відносило себе лише 5 % громадян України, то на сьогодні (за різними соціологічними опитуваннями) – 70 % і більше.**

Конституційне та міжнародне публічне право досить чітко трактують зміст права на свободу світогляду і віросповідання, яке є одним з основоположних консти-

туційних прав людини в демократичній державі та передбачає вільне здійснення релігійного волевиявлення віруючих. В Україні історично склалася широка система конфесій та релігійних течій, а міжконфесійні та міжрелігійні відносини завжди були і залишатимуться в центрі уваги громадськості та нашої науки. Україна є поліконфесійною і багатоцерковною країною і національної єдності вона може досягти лише за умови дотримання принципу світоглядного й релігійного плюралізму.

Так, у ст. 3 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” передбачено визначення **права на свободу совісті**. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання [2, 284].

Також у цій статті зазначається, що здійснення свободи сповідувати релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, що встановлені законом і відповідають міжнародним зобов'язанням України.

Загальна декларація прав людини у ст. 29 передбачає, що під час здійснення своїх прав і свобод кожна людина має зазнавати лише таких обмежень, що встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту в демократичному суспільстві. Усі інші обмеження є недопустимими і являються дискримінацією віруючих за релігійною ознакою.

У Конституції України закріплено важливий принцип, згідно з яким “жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова”. За визнанням експертів розвинених країн світу, законодавство України про релігію загалом є демократичним і відповідає міжнародним стандартам. Останніми роками воно значною мірою сприяло своєрідному ренесансу релігійного життя в Україні, а отже, і практичній реалізації права на свободу віросповідання.

Не зважаючи на це, в сучасних умовах активізації релігійних процесів в Україні кількість конфліктогенних факторів, які спричиняють міжрелігійні, міжконфесійні та етноконфесійні протиріччя, на жаль, постійно зростає. Тому питання правового врегулювання релігійних взаємовідносин доволі актуальне, оскільки релігійні процеси відіграють значну роль у формуванні соціальних інститутів у державі, впливають на відносини між державами на міжнародній арені, віддзеркалюють рівень дотримання прав і свобод людини і громадянина у державі загалом. Масштабні багатоаспектні зміни, які відбуваються у сучасному світі, в тому числі і в релігійній сфері, викликають певну зумовленість необхідності дослідження міжконфесійних взаємин, їх впливу на процес побудови державного механізму, зміст і напрями геополітичних процесів, викликаних релігійним фактором.

Релігійне життя сучасної України — складна система взаємодії та взаємовпливів організаційно-структурних релігійних суб'єктів (церков, релігійних організацій, релігійних громад), яке виражається у: відношеннях між суб'єктом релігійної діяльності та державою; відношеннях між різними релігійними суб'єктами (міжрелігійні та міжконфесійні відносини); відношеннями всередині релігійного суб'єкта (внутрішньоконфесійні відносини).

Досить часто такі відносини перетворюються на міжконфесійне або міжрелігійне протистояння, що в більшості випадків викликає значний резонанс у державі.

Історично в Україні склалася складна релігійна ситуація, яка є підґрунтям для міжконфесійних конфліктів.

Що ж юридична наука розуміє під терміном релігійний чи міжрелігійний конфлікт? **Релігійні конфлікти** — це антагонізм інтересів і цінностей суб'єктів релігійно-церковної сфери, які активізуються, щоб досягти влади або перерозподілити вплив, ресурси, статуси, привілеї тощо, внаслідок чого релігійно-конфесійні розбіжності стають чинником ідейної (а за певних умов політичної та етнічної) мобілізації віруючих.

Їх предметом, зазвичай, є релігійні норми. Основоположною причиною релігійного конфлікту виступають чітко розмежовані особливості віровчення. Вживати загальновідомий термін **міжрелігійний конфлікт** на теренах України не зовсім вірно, оскільки міжрелігійна ворожнеча не має загальнопоширеного характеру та виникає в районах щільного розселення етнічних груп або може відображатися тимчасово унаслідок окремих релігійних процесів — наприклад, щорічне паломництво хасидів до м. Умань Черкаської області.

У зв'язку з цим, виходячи з етимології поняття “конфесія” та сучасної релігійної ситуації, в Україні часто вживають поняття міжконфесійний та внутрішньоконфесійний конфлікт.

Міжконфесійний конфлікт — це різновид релігійних конфліктів, деструктивні форми зіткнення різноконфесійних суб'єктів у намірах реалізувати власні інтереси, уявлення та цінності, зберегти або перерозподілити владу, майно, ресурси, статуси, привілеї та інше, захистити власну ідентичність. Існує також думка, що зміст міжконфесійного конфлікту виражається через ідеологічні, політичні, кількісні характеристики.

Деякі автори зазначають, що конфлікти на етнічному або релігійному ґрунті визначаються як дії осіб — представників одного чи кількох народів (етносів) або релігійної групи, спрямовані на збудження національної чи релігійної ворожнечі, приниження національної гідності, що потягли за собою спричинення учасникам конфлікту фізичних, моральних або матеріальних збитків, у тому числі масових вбивств, знищення майна, релігійних святинь тощо.

Таким чином, **у більшості випадків в основі міжконфесійних конфліктів містяться не тільки догмати віросповідання, а й ціла низка інших причин, частіше майнових.**

Фахівці схиляються до думки, що потрібно застосовувати термін **конфлікт на релігійному ґрунті** під яким слід розуміти — один із різновидів соціальних конфліктів, що виражається у процесі протиборства і протидії конфесій, релігійних груп, віруючих різних віросповідань, а також конфронтацією та формою боротьби між носіями релігійних цінностей, що охоплює низку майнових та особистих немайнових питань у зв'язку з необхідністю захисту власних інтересів та реалізації прав і свобод людини і громадянина на тлі міжконфесійних відносин [10].

В Україні зі складною релігійною системою, історичними міжконфесійними протиріччями релігійний фактор відіграє вагомий роль у стабільності національної безпеки. Під поняттям “фактор” слід розуміти твердження, що служить для визначення тієї сили із числа тих, що визначають розвиток об'єкта, які в даних конкретних умовах мають особливий вплив на нього. Під “соціальним фактором” розуміють рухому силу суспільства, явище чи процес, що зумовлює ті чи інші соціальні зміни. А в рамках конфліктологічних теорій за відправний пункт береться той факт, що релігія може по своїй природі призводити до протесту та конфлікту.

Отже, під “релігійним фактором” розуміється вплив релігії, як соціального інституту на інші, нерелігійні сторони суспільного життя, який залежить від окремих соціально-політичних та історичних передумов та може бути використаний в інтересах соціальних, політичних груп і клерикальних центрів, які прагнуть посилити вплив церкви на суспільно-політичне й культурне життя країни, особливо за кордоном під час кризових явищ в тій або іншій державі.

Під релігійним фактором вважають функціональний стан і характер взаємозв'язків і взаємодії релігії та її компонентів з об'єктами впливу: суспільством, політикою, культурою, державною владою, нацією тощо.

Основними шляхами використання релігійних протиріч в Україні є: поширення ідей сепаратизму та автономізації клерикальними центрами — використовуються, насамперед, можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізації настроїв населення та виявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин та релігійних громад, враховується складна система релігійних взаємовідносин в Україні, існування релігійної напруги в конфесіях, політична ситуація у країні, психологічні елементи менталітету українців та “православна єдність народів”.

Аналізуючи конфліктогенні чинники, що сприяють поширенню конфліктів на релігійному ґрунті, варто відокремлювати окремі причини їх виникнення та умови, що їм сприяють, а саме:

1. *Володіння культовими спорудами чи майном*: станом на 1 січня 2013 р. релігійні організації використовують 23 814 культових та пристосованих під молитву будівель, з них у власності релігійних організацій перебувають 11 340, у користуванні 4581 (у тому числі в почерговому 340) будівель, з яких 3967 є пам'ятками архітектури. Крім того, релігійні організації користуються 7893 пристосованими під молитовні приміщеннями.

На сьогодні рівень забезпеченості релігійних організацій України молитовними приміщеннями становить 67,1 %, у тому числі: Закарпатська (угорська) реформатська церква забезпечена на 93,8 %, РКЦ? — 90,3 %, УПЦ — 84,0 %, УГКЦ — 76,9 %, ВСО ЄХБ — 68,6 %, Союз церков ХВЕП — 64,6 %, Церква АСД — 64,6 %, УПЦ КП — 64,5 %, УАПЦ — 59,4 %, іудейські організації — 48,9 %, мусульмани — на 26,7 % [12].

Незважаючи на досить високий відсоток забезпеченості молитовними приміщеннями, часто виникають конфлікти на релігійному ґрунті, пов'язані з боротьбою за культові споруди, захопленням їх. Дані конфлікти можуть носити досить тривалий характер. Відбуваються порушення чинного Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”, а саме ст. 5 у частині, де вказується, що релігійна організація зобов'язана дотримуватися вимог чинного законодавства та ст. 17 у частині: “Самовільне захоплення культових будівель чи привласнення культового майна не допускається” [2]. Однак ніде більше в законодавстві ця норма не прописана. Цікавий той факт, що в Кримінальному кодексі України у ст. 341 “Захоплення державних або громадських будівель чи споруд” предметом злочину культові споруди релігійних організацій не виступають” [15].

2. *Втручання ЗМІ, політичних партій і громадських організацій у міжконфесійний діалог*: нерідко розпалювання міжконфесійної та міжрелігійної ворожнечі відбувається через діяльність політичних партій та громадських організацій, особливо з протилежними поглядами напередодні виборів, масових заходів тощо. Так, у Законі України “Про свободу совісті та релігійні організації” в частині ст. 5 передбачено, що релігійні організації не беруть участі в діяльності політичних партій та не ведуть

агітацій або фінансування виборчих кампаній кандидатів [2]. Колізія полягає в тому, що віруючі є одночасно виборцями, або учасниками передвиборчих кампаній, носіями і виразниками певних політичних інтересів.

3. *Ідеологічні, догматичні розбіжності в системі віровчень, негативне ставлення “традиційних” конфесій до новітніх релігійних течій.* Такі ситуації мають місце у православному та мусульманському середовищі ряду населених пунктів Криму, а також у Черкаській, Чернігівській, Рівненській та інших областях [12].

Нині основними передумовами конфліктогенної релігійної ситуації в Україні залишаються: низька моральна та правова свідомість частини суспільства; “взаємозалежність” релігійних організацій та держави; демографічні та соціальні процеси в Україні; низький рівень правового забезпечення міжконфесійних відносин, систематичне порушення чинного законодавства України; історично-соціальні процеси в державі, які спровокували і поглибили міжконфесійну ситуацію.

Отже, назріла необхідність законодавчого вирішення цих проблем шляхом внесення відповідних змін та доповнень до чинних законів, спрямованих на урегулювання конфліктів на релігійному ґрунті, а також дотримання чинних законодавчих актів.

Сьогодні 38 держав світу із 194 загальної кількості (193 членів ООН та Ватикан) мають державну (офіційну) релігію та/або церкву, із них: 24 – іслам; 3 – буддизм; 11 – християнство (серед яких Ватикан, Великобританія, Греція, Грузія, Данія, Швеція) [17, 433]. Решта релігій не мають державного статусу.

Із цього приводу доречними будуть слова Степана Бандери, коли німці обіцяли Україні державність, а потім відмовили: “Одним із головних аргументів гітлерівської облудної політики був закид, що українці не підготовані, необ’єднані, розсварені, нема з ким говорити і т. п. А при тому була ставка на розігравання одних проти одних, не допускаючи до порозуміння” [24, 69]. Досліджуючи ще більш давній період України – XVII ст., професор історії та політології із Торонто О. Субтельний підсумовує: “Через 20 років Хмельницького перемоги над спільним ворогом були зведені нанівець нездатністю українців об’єднатися для досягнення спільної мети. В результаті було втрачено багатообіцяючу можливість політичного самовизначення, створену повстанцями Хмельницького”. Узагальнюючи причини невдач українців, О. Субтельний називає три головні: 1) внутрішні протиріччя між елітарними й егалітарними тенденціями розвитку суспільства; 2) інтенсивний зовнішній тиск на ще не сформоване суспільство з боку наймогутніших держав та Московії; 3) відсутність виразно окреслених політичних цілей, а також відповідних інститутів ефективного управління всіма верствами українського суспільства. Проїшло понад 350 років, а проблеми ті ж самі. Хто ж тепер заважає порозумітися громадянам єдиної і незалежної держави? Воістину, як стверджував Фрідріх Гегель, **досвід та історія вчать, що народи та уряди ніколи нічому не навчилися з історії.** А тому вся надія на Православну церкву та її Богові вірну паству. Або, як писав Шекспір: “О милосердний Боже, притупи зрадницький клинок, який міг би вернути минуле, щоб знову Вітчизна кровавими сльозами облилась...”!

Після одержання Томосу про автокефалію і створення помісної Православної церкви в Україні нова церква має всі шанси очиститися і перетворитися на більш демократичну структуру. Україна отримала новий статут, який робить об’єднану церкву демократичнішою. У нас немає патріарха, митрополит залежить від Синоду, що дає можливість людям впливати на церкву. І це справді в традиціях української православної церкви столітньої давнини, яку репресувала радянська влада.

Процес створення цієї церкви “важливий сам по собі з погляду безпеки держави”. Українські ієрархи нової церкви мають бути мудрими, аби дотримуватися певного мораторію, щоб у пантеоні святих нової помісної церкви не з’явилися “фігури, які, м’яко кажучи, не об’єднують”. У вже й так надто політизованій ситуації навколо нової помісної церкви. Ця церква має відмовитись від поширення релігійної корупції, релігійного бізнесу, які були притаманними її попередникам.

Таким чином, на внутрішню нестабільність в Україні істотно впливає ускладнення та радикалізація релігійного чинника, в тому числі і під впливом зовнішніх факторів, таких, як інформаційна та гібридна війна з боку суміжних держав, пряма підтримка антиукраїнських сил та рухів, що виступають під гаслами порушення існуючої територіальної цілісності України або завдання іншої шкоди її національним інтересам. Основними методами використання релігійного фактора в Україні на сьогодні є: проведення акцій інформаційного впливу та спеціальних інформативних операцій, поширення чуток і пліток про расову, релігійну чи національну нетерпимість в Україні, маніпулювання свідомістю населення тощо.

Цілями окремих політичних сил іноземних держав є використання існуючих конфліктів на релігійному ґрунті для проведення антиукраїнської діяльності; провокація ескалації релігійної ворожнечі з метою дестабілізації внутрішнього суверенітету України; диверсифікація громадської думки; використання релігійної ворожнечі, як окремої складової гібридної війни.

Використана література

1. *Колодний А. М.* Україна в її релігійних виявах: монографія. Львів: СПОЛОМ, 2005. 336 с.
2. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. // Відом. Верховної Ради УРСР. 1991. № 25. Ст. 283.
3. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / упоряд. Ю. К. Качуренко. 2-ге вид. Київ: Юрінформ, 1992.
4. *Войтович С. А.* Фактор социальный // Социол. справочник. Київ, 1990. С. 117.
5. *Карпачова Н. І.* Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. 2-ге вид. Харків: Консум, 2001. 464 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2007. 1736 с.
7. *Арістова А. В.* Релігійні конфлікти в перехідних європейських суспільствах: природа, динаміка, вплив на релігійно-суспільні процеси: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.11 “Релігієзнавство”. Київ, 2008. 16 с.
8. *Зеленков М. Ю.* Религиозные конфликты: проблемы и пути их решения в начале XXI века (политико-правовой аспект). Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2007. 244 с.
9. Конфесіологія релігії: кол. монографія / за наук. ред. д-рів філософ. наук, проф. Анатолія Колодного та Людмили Филипович // Укр. релігієзнавство. Київ, 2009. Спецвип. 2009-2. 237 с.
10. *Льницька Н. І.* Поняття релігійного конфлікту [Електронний ресурс] // Мультиверсум: філософ. альманах. Київ: Центр духовної культури. 2006. № 56. Режим доступу: www.filosoft.com.ua
11. *Антонян Ю. М., Давиатадзе М. Д.* Этнорелигиозные конфликты: проблемы, решения. Москва, 2004. С. 12–13.

12. Інформаційний звіт Міністерства культури України про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2013 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.igs.in.ua
13. Релігійно-інформаційна служба України [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.risu.org.ua
14. Кримінальний кодекс України // Відом. Верховної Ради України. 2001. № 25–26.
16. Інформаційний звіт Державного комітету України у справах національностей та релігій станом на 01.01.2009 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.igs.in.ua
17. *Бориславська О. М., Різник С. В.* Організація державної влади в сучасному світі: конституційно-правова енциклопедія. Львів: ПАІС, 2013. 456 с.
18. *Гараджа В. И.* Социальная религия. Москва, 2004. 150 с.
19. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: АТФ “Перун”, 2001. 1440 с.
20. *Рагузин В. Н.* Роль религиозного фактора в межнациональных отношениях. Москва: РАГС, 1998. С. 28.
21. Лавров: Сотрудничество МИД и РПЦ развивается “по нарастающей”. РИА НОВОСТИ. 2011. 24 янв.
22. У Луганську священики УПЦ (МП) і УПЦ КП знаходяться по різні сторони барикад [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/56182/
23. Міжцерковні відносини: Аналіт. доп. Центру Разумкова “Церква і суспільство в Україні: проблеми взаємовідносин” // Нац. безпека і оборона. 2000. № 10. С. 29–39.
24. *Бандера С.* Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном. Лондон: На чужині, 1948. 120 с.
25. *Субтельний О.* Україна. Історія. Київ: Либідь, 1992. 509 с.
26. Великие мысли великих людей. Т. 3. Ленинград: Лениздат, 2007. С. 269.
27. Шекспір У. Річард Третій.
28. Інф.-аналіт. тижневик “Дзеркало тижня”. 2019. № 3 (399). 26 січ. — 1 лют. С. 13.

2.2.3. Суспільно-громадські функції православної церкви в Україні. Взаємозв'язок світської і духовної науки в контексті органічної духовної єдності держави, церкви та суспільства в сучасних умовах

У наші дні ніхто не стане заперечувати проти важливості тих **суспільно-громадських функцій, які здійснює православна церква в сучасних умовах**, серед них як **інтегративна**, так і **дезінтегративна функції**. У першому випадку релігія сприяє безконфліктному зв'язку, злагоді, солідарності, згуртованості релігійної спільноти чи суспільства загалом, а в другому — за певних умов може послабити стабільність і стійкість особи, певних соціальних груп чи суспільства і навіть викликати релігійне протистояння, прикладів чого в сьогоdnішньому житті більше, ніж достатньо.

Виконуючи *компенсаційно-психологічну функцію* релігія здатна своїми специфічними засобами і властивостями компенсувати обмеженість, безсилля, залежність людей від об'єктивних умов існування, розриви у соціальному житті та ціннісні орієнтації людей, наповнити новим сенсом їхнє життя.

Завдяки *комунікативній функції* релігія здатна впливати на процес спілкування віруючих, їх соціалізацію, передавати та засвоювати інформацію, формувати духовні зв'язки між ними.

Через *регулятивну функцію* виявляється здатність релігії через систему норм, цінностей, примусів, установок, канонів, інститутів управляти поведінкою, вчинками віруючих, діяльністю релігійних організацій і, формувати та коригувати міжособистісні стосунки.

До цих основних функцій віднести легітимізуючу функцію (здатність виховувати шанобливе ставлення до певних суспільних цінностей та норм поведінки) та ін.

Першочергову роль у реалізації цих функцій покликана відігравати наука як світська, так і богословська. Сприяти виконанню цього важливого спільного завдання покликані усі без винятку освітянські заклади та наукові установи і, насамперед, новостворена наприкінці 2012 р. Міжнародна академія богословських наук, яка після утворення єдиної Православної церкви України має зайняти гідне місце і відігравати свою генеруючу роль у новій духовній системі.

Це було перше в Україні академічне об'єднання православних церков і тепер йому належить очолити духовне виховання віруючих. Час накопичив великі суперечності важливих підходів та наукових фактів, зокрема в таких історичних подіях, як залучення русичів до християнської віри, оскільки православні літописці часто виходили з тогочасних імперських міркувань, а не принципу об'єктивності.

І сьогодні є усі підстави констатувати, що Міжнародна академія богословських наук з честю витримала випробування, хоча вони були надто серйозними. Вона гідно робила перші кроки, помітні на загальному фоні вітчизняної науки: сформувала робочі органи; одержала державне визнання; її включено до єдиного загальнодержавного реєстру наукових установ України з чітким визначенням завдань у гуманітарній сфері, на ряду з провідними науково-дослідними інституціями незалежної української держави; проведено з іншими провідними навчально-науковими закладами України цілий ряд науково-практичних конференцій з актуальних проблем духовного розвитку в сучасних умовах тощо. Це не все, але ще трудніший шлях очікує у майбутньому і більш складні завдання висуваються на перспективу.

Єдиним державним реєстром відведені МАБН наступні завдання:

- проведення науково-дослідної діяльності в галузях богослов'я, філософії, педагогіки, психології, правознавства, гуманітарних і природничих наук та в інших галузях наук у контексті розвитку богословської науки і освіти;
- проведення наукової експертизи, наукових і освітніх інновацій, наукової, навчальної, методичної літератури та освітньо-наукової діяльності.

І варто було б налаштуватися на тривалу і важку, але надзвичайно цікаву і важливу роботу. Створення МАБН — лише перший крок на довгому шляху протягом століть до поставленої мети. Тому так важливо зосередити зусилля на вирішення головних завдань, робити правильні практичні кроки. Нині має йтися про створення працездатної структури Академії, ефективного механізму управління генеруванням нових ідей у сучасних умовах, лише в такому разі її помітять на науковому небосхилі, як одну з новітніх і яскравих зірок всесвітньої наукової галактики. Вчені не повинні заговорити себе, особливо на старті, в перші роки існування помісної церкви. Слід взяти за правило і виходити з того, що це багатопланова богословська наукова установа і вона має будувати свою роботу на наукових засадах і вирішувати актуальні наукові проблеми.

За аналогією з Національною академією наук України у МАБН формуються уже на напрацьованій основі і практично функціонують відповідні секції: перша —

суспільних і гуманітарних наук, у складі якої вирізняються чотири відділення: 1) інформаційно-психологічної, духовної, релігійної безпеки особи і суспільства; 2) державно-церковних відносин; 3) філософії, релігієзнавства, етнопонаціональних та міжконфесійних проблем; 4) духовної культури, православного виховання та старослов'янської мови.

А також друга секція богословських наук з відділеннями: 1) історії древньої церкви, помісних православних церков і римсько-католицької церкви; 2) сучасного православного, римсько-католицького й протестантського богослов'я; 3) церковного християнського мистецтва.

Передбачається також видання академічного наукового “Духовного журналу”, який донині видається духовними студіями у м. Києві.

Ставку потрібно робити на сучасних молодих вчених. По-перше, вони не заангажовані застарілими ідеологіями; по-друге, зросли в сучасних умовах, сформувалися й адаптовані не до антагоністичного класового суспільства, а в сучасному інформаційному середовищі; по-третє, ідейно сприйнятливі до православної спадкоємності українських поколінь.

Уся ця робота проводиться в умовах складних соціально-політичних процесів, що відбуваються в українському суспільстві та релігійних конфесіях.

Визначаючи основні вектори науково-дослідницької діяльності в галузі богословської (духовної) науки, насамперед треба відзначити, що розширення наукової сфери на сучасному етапі має позначитися наступними тенденціями: створенням та подальшим розвитком міжгалузевих наукових шкіл; примноженням зв'язків між національними та міжнародними науковими закладами; систематизацією теоретико-прикладних наукових пошуків і досліджень; універсалізацією дослідницької методології у пізнанні світу, вивченні актуальних суспільствознавчих проблем на основі принципів наукової міждисциплінарності; виокремленням та примноженням морально-духовних засад у сучасній науці (своєрідне “одухотворення науки”), як модернового методологічного інструментарію за умов суб'єктивної раціоналізації та мультикультуралізму наукової сфери.

Міжнародна академія богословських наук є науково-дослідною установою, яка має поєднати новаторські технології вирішення актуальної наукової проблематики і водночас бути своєрідним синтезом богословського (духовного) та традиційного світського знання. Центральною засадничою ознакою академії є розвиток богословської науки в системі православ'я та, зрештою, примноження загальнолюдських моральних цінностей. При цьому кінцевим результатом наукових досліджень та розробок мають стати: фундаментальні теоретичні дослідження, спрямовані на одержання нових знань про світобудову, природу людини та суспільства у формі новаторських гіпотез і теорій; прикладні дослідження, спрямовані на практичну апробацію у сфері міжконфесійних взаємостосунків, регулювання державно-церковних правовідносин, визначення пріоритетів дослідження соціальної та духовної складових людини тощо; впровадження результатів наукових досліджень у практичну площину на рівні церкви, держави, суспільства.

Оскільки МАБН є науково-дослідною установою теоретико-прикладного характеру, спрямованою на розроблення нових наукових горизонтів, базовими принципами діяльності закладу є розвиток богословської (духовної) науки, проведення досліджень у відповідності та в системі православних християнських цінностей. Академія у своїх концептуальних засадах не передбачає перегляд релігійних догм та канонів інших віровчень та конфесій, беручи за основу загальнолюдські цінності;

міждисциплінарний характер досліджень — сприяння розвитку богословської (духовної) науки у поєднанні з традиційними філософськими, гуманітарними та природничими галузями наук.

Таким чином, науково-дослідна діяльність Академії має бути спрямована на відтворення духовного, національного, інтелектуального та культурного потенціалу української нації, утвердження християнських, загальнолюдських і національних цінностей. Відповідно до поставленої мети головним завданням визначається забезпечення сталого розвитку богословської (духовної) науки з урахуванням тенденцій духовного, культурного, політичного та соціально-економічного розвитку України та на міжнародному рівні.

Отже, МАБН у сучасних умовах має бути провідною науковою установою з питань методологічного забезпечення взаємодії богослов'я (православ'я) і світської науки в умовах формування інформаційного суспільства. Вона реалізує державну політику у сфері інформатизації, забезпечення інформаційної та релігійної безпеки; підтримує розвиток національних інформаційних ресурсів на основі досягнень науки і техніки, духовно-культурних традицій та особливостей народу України; розробляє та досліджує інноваційні напрями духовного виховання всебічно розвиненої, гармонійної особистості громадянина України.

Хоча методологія цих напрямів науки формувалась в різних умовах, але вона має як істотні відмінності, так і спільні ознаки. Більше того, вона може не лише співпадати, адже історії відомі факти, коли носії цієї методології, чи вчені — дослідники були одні й ті самі особи як у світській, так і богословській науці. Зокрема, богословами були всесвітньо відомі фізики Ісак Ньютон, Е. Резерфорд, Нільс Бор, Маріот та ін. Останній, крім відкриття законів фізики, заснував та очолив кафедру антиатезму Кембріджського університету. Для них поділу на світську чи богословську науку не існувало, вони розглядали науку як цілісне всеохоплююче явище людського інтелекту, спрямованого на наукове пізнання та сприйняття світу.

Цікаво, що однією з найстаріших і найпрестижніших академій світу є утворена в 1542 р. Папська академія наук, яка нині виступає гідною конкуренцією національної академії наук не лише Італії, а й багатьом зарубіжним. У її складі нараховується понад 30 лауреатів Нобелівської премії, більшість з яких стали лауреатами, вже працюючи у складі саме цієї академії. Серед них 10 фізиків, 7 фізіологів, хіміки, біологи, філософи, економісти. З 1611 р. в її складі перебував Галілео Галілей. Академія пройшла досить довгий і складний шлях становлення. До 1847 р. вона існувала здебільшого формально, а реально запрацювала, коли папа Пій IX затвердив Устав Папської академії. Сучасний її статус був визначений папою Пієм XI у 1936 р. В рамках цієї академії, при активній матеріально-фінансовій підтримці католицького світу, створено 9 галузевих академій, у тому числі Папська міжнародна Моріанська академія і Ватиканська обсерваторія. Папська академія веде широку дискусію щодо теологічного та наукового пізнання світу задля майбутнього людства. Чим не повчальний для сучасного православ'я цей історичний християнський досвід.

Академічна богословська наука — особливий вид діяльності вчених, спрямований на вироблення об'єктивних, системних і логічно обґрунтованих знань про сучасне суспільство і навколишній його світ, незалежно від конфесійної належності. Не стоїть завдання дати вичерпні відповіді на запитання, що колись вважалося науковим чи ненауковим, як виник чи формувався сучасний світ, первинності матеріального чи ідеального і т. ін. Про це вже багато написано. Догматичне вчення про створення та існування світу сповідує власне світобачення і світосприйняття.

Нас, найперше, об'єднує сучасна потреба пізнання світу, тому цікавить інше, чому при такій високоорганізованій матерії як людський розум до цього часу так багато в цьому світі і людстві суперечностей, ворожнечі, антагонізму, і що тут визначальне: те, що об'єднує людей чи роз'єднує, спільне чи відмінне.

Як не дивно, матеріальний світ природного походження більш організований, ніж духовний, хоча саме останнє більшою мірою залежить від свідомості і волі людини та її світогляду. Причина цього явища полягає в бездуховності самої людини, яка становить єдність фізіологічної і духовної субстанції конкретної епохи та географічної належності, або мешкання. Якраз у духовній площині і знаходиться як гуманітарна, природнича світська, так і богословська наука. В цьому інформаційному мегапросторі не буває нікому тісно, окрім обмежених егоїстів, що антагоністично конфліктують між собою, і в такому конфліктному стані вбачають своє головне поклонання, спосіб самореалізації.

Наочно співвідношення цих наукових напрямів та шкіл можна простежити на прикладі світського правознавства, канонічного та партикулярного права. У першому випадку на основі теорії держави і права, численних галузей права досліджуються проблеми нормативно-правового регулювання суспільних правовідносин, у тому числі державно-церковних, нормами, встановленими державою. А в другому і третьому — нормами, встановленими Вселенськими соборами та локальними церковними актами, які теж регулюють суспільні взаємовідносини, але в релігійній сфері, між віруючими людьми, які складають переважну частину сьогоденішнього суспільства.

Канонічне право — це звід норм і правил, діючих у сфері еkleзіологічних і світських взаємин усередині держави, яке виявляє себе через сукупність етичних, суспільних цінностей, а саме: справедливість, порядок, любов, моральність, правдивість, вірність, надію, віру. Інколи його ще називають церковним правом. Це право формує споконвічні права людини. Зазначена наука має викладати право церкви не лише на основі канонів, а й на основі державних законів, суспільного і звичаєвого права. Нині не стоїть завдання детально розкривати проблеми канонічного чи партикулярного права, оскільки з цього приводу не бракує самостійних видань в Україні, що предметно їх розглядають. Сьогоднішнє завдання — визначити їх місце у загальній системі нормативно-правового регулювання.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави. Релігійні організації не мають права брати участь у діяльності політичних партій, надавати їм фінансову підтримку, висувати кандидатів до органів державної влади, агітувати за них. Держава є секулярною інституцією, нейтральною щодо різних релігій та вірувань взагалі. Але держава і церква співпрацюють у суспільній сфері. Крім цього, місцеві ради народних депутатів і місцеві державні адміністрації здійснюють державний контроль за додержанням законодавства України про релігійні організації.

Реалізацію державної політики стосовно релігій і церкви забезпечує Міністерство культури України, яке є центральним органом державної виконавчої влади, підвідомчим Кабміну України, і здійснює державне управління соціально-культурною сферою.

Дефініція “партикулярне право” означає, що в кожній помісній (або партикулярній) церкві існує власне право, яке відмінне від того, що має інша церква. У партикулярному праві кожної церкви знаходить своє відображення її історичний і юридичний досвід, який є наслідком історичного розвитку церковного законодавства. Партикулярне право розвивається настільки, наскільки розвивається сама церква.

Канон зараховує до категорії партикулярного права всі закони, звичаї і правові приписи, які діють в окремії церкві свого права.

Аналогічну тему “Історично-юридичний розвиток партикулярного права Київської церкви в 1596–2004 роках” розглядав у своїй дисертації О. Левицький (дослідження виконане в Івано-Франківській теологічній академії Української греко-католицької церкви).

Вивчення історичних умов та юридичних принципів створення документів у галузі партикулярного права Київської церкви у 1596–2004 рр. та аналіз положень партикулярного права показує, що вони знайшли своє відображення в історичному і юридичному досвіді, який є наслідком історичного розвитку церковного законодавства, а до категорії партикулярного права зараховуються всі закони, звичаї і правові приписи, які діють у церкві свого права.

Новим у вітчизняній науці щодо аналізу історичних передумов та правових принципів формування положень партикулярного права Київської церкви протягом 1596–2004 рр. є системний аналіз передумов, причин і приводів, які характеризують становлення і формування партикулярного права у Київській церкві протягом більш як чотирьохсот років.

Спільні зусилля вчених світської і богословської науки сприятимуть всебічному пізнанню навколишнього світу, духовному очищенню всієї спільноти, утвердженню християнської добродетності, милосердя, доброзичливості в стосунках між людьми. Добрі справи, здійснювані не заради користі, а від щирого серця, мають стати частиною нашого життя. Лише тоді ми відчуємо зміни в суспільному бутті, коли усвідомимо наявність непорушного зв'язку між зробленим нами добром і суспільним благополуччям. Настав час кожному перейти від споживацького інстинкту до духовного благочестя. Розвиток науки та загалом науковий потенціал є своєрідним каталізатором розвитку суспільства й держави і вагомим чинником міжнародної наукової консолідації, а відтак актуалізує питання вітчизняної інтеграції у світову наукову спільноту. В сучасних умовах глобалізованого інформаційного суспільства поступове нівелювання наукових міждержавних та цивілізаційних кордонів водночас призводить до втрати національних основ самобутності окремих країн або цілих світових цивілізацій. Вочевидь, що міцна багатовікова духовно-історична основа є тим потенційним фактором, що здатен сприяти розширенню науково-дослідного поля. Саме в цьому контексті розвиток церкви богословської (духовної) науки ставить кардинально нові виклики перед вітчизняною та світовою науковою спільнотою.

Кожна наука має властивий їй метод та предмет дослідження. Присутні вони і в богословській науці, яка в Україні вперше на пострадянському просторі введена з напряму філософії. Поруч із відомими загальнонауковими методами богословська наука традиційно використовує такі методи як ірраціональний (те, що опирається не лише на практику), містицистичний (сприйняття того, чого не можна довести або відхилити) та ін. З позицій і традицій християнської цивілізації, виходячи з прагнення досягнення гармонії між Богом і людьми, православна церква ніколи не виступала проти держави, закликаючи людей, щоб вони також були в гармонії між собою, морально стійкими, порядними, чесними, патріотично налаштованими.

Наша свідомість, за висловом професора В. Бебіка, на 1/3 раціональна, а на 2/3 — міфологічна. Відповідно до цього психологи стверджують, що свідомість людини на 1/3 — раціональна, на 1/3 — напівраціональна, на 1/3 — нераціональна. Тому лише 1/3 свідомості особи складає індивідуальне сприйняття нею соціальних, економічних та інших процесів. Решта 2/3 свідомості формується під впливом тисячоліт-

ніх цивілізаційних, у тому числі й релігійних факторів. Як підтвердження цьому, В. Бебік наводить приклад відносно Європи, яка вже упродовж тривалого часу будує нову імперію, але цьому щораз щось заважає: то угорський, то інший фактор. Бо сьогодні кожна нація, велика чи маленька, має власний менталітет, який наполегливо обстоює.

Першочергову роль у реалізації цих функцій покликана відігравати наука як світська, так і богословська. Сприяти виконанню цього важливого спільного завдання покликані всі без винятку освітянські заклади та наукові установи і, насамперед, Міжнародна академія богословських наук, яка після створення утворення єдиної Православної церкви України має зайняти гідне місце і відігравати свою генеруючу роль у новій духовній системі. Спільні зусилля вчених світської і богословської науки сприятимуть всебічному пізнанню навколишнього світу, духовному очищенню всієї спільноти, утвердженню християнської добропорядності, милосердя, доброзичливості у стосунках між людьми, а відтак — і забезпеченню духовної безпеки України.

Висновки

У сучасних умовах важливо правильно вибудувати співвідношення інформаційної та духовної безпеки України, яка прямо залежить від суспільно-політичних процесів, що відбуваються у державі. На сьогодні особливо важливими є основні суспільно-громадські функції, які здійснює православна церква, зокрема, інтегративна, дезінтегративна, компенсаційно-психологічна, комунікативна, регулятивна, легітимізуюча функції, через які виявляється здатність релігії через систему норм, цінностей, примусів, установок, канонів, інститутів управляти поведінкою, вчинками віруючих, діяльністю релігійних організацій і формувати та коригувати суспільні та міжособистісні стосунки.

Використана література

1. Катастрофогенний чинник політичного насилля / А. Бабієв // Політ. менеджмент. 2004. № 3 (6). С. 15–18.
2. СМИ и общественное мнение: технологии манипулирования / В. Лысенко // Персонал. 2004. № 9. С. 35–40.
3. Word Cristian Encyclopedia...Oxford University Pres. 2011/95
4. Ru. wikipedia. Ord/wiki/
5. Сто найвідоміших українців. Київ: Кн. дім “Орфей”, 2004. 584 с.
6. Правові аспекти захисту суспільства від негативного інформаційного впливу / О. О. Лисенко // Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. Київ, 2010, № 2(4). С. 31–34.

Розділ 3

ГЕНЕЗА СУТНОСТІ ТА ЗМІСТУ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

- 3.1. Трансформація поняття “державна безпека”.
- 3.2. Складові безпеки української державності за сферами її буття.
- 3.3. Повноваження державних органів у забезпеченні безпеки держави та на-пряма їх удосконалення.

3.1. Трансформація поняття “державна безпека”

Державна незалежність і безпека є базовою політичною цінністю, а їх зміцнення і розвиток — головною стратегічною метою сучасної української держави.

Незалежність передбачає спроможність і готовність держави захистити свою цілісність та непорушність кордонів; вести незалежну зовнішню політику винятково на підставі національних інтересів; мінімізувати зовнішню залежність. Державна незалежність є головною умовою успішної реалізації державного курсу на створення комплексної, цілісної, інтегрованої системи національної безпеки на суспільному, державному та політичному рівнях.

Суспільство в цьому комплексі відіграє роль джерела ресурсів і бази лояльності; **державна і політична система** — роль мобілізуючого й організуючого чинника; **збройна сила, дипломатія, пропаганда** — роль засобів реалізації пріоритетів національної безпеки.

Розвиток засад безпекової діяльності передбачає формування самодостатнього суспільства, здатного вижити й вистояти за несприятливих зовнішніх умов та за відсутності міжнародної підтримки. Для цього необхідними є налагоджені й тісно інтегровані системи життєзабезпечення (збройні сили і військово-промисловий комплекс, державне адміністрування, освіта, охорона здоров'я, базові технологічні цикли та процеси і критичні ресурси) та відповідні кадрові ресурси (офіцерів, інженерів, лікарів, викладачів, науковців тощо).

У загальному розумінні національна безпека України — це спосіб самозбереження українського народу, який досяг рівня організації у формі незалежної держави.

Відповідно до пропозицій ЮНЕСКО національна безпека — це система державних і суспільних гарантій стабільного розвитку нації, захисту її базових цінностей та інтересів, джерел духовного і матеріального добробуту від зовнішніх та внутрішніх загроз.

Більшість авторів визначають безпеку як певну характеристику якісного стану системи та її основних частин¹.

¹ *Власюк О. С.* Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики : Вибр. наук. пр. Київ: НІСД, 2016. 528 с.

Так, О. Українчук одним із перших визначив, що *національна безпека* — це специфічний вид суспільних відносин, які складаються між людьми та їх колективами у процесі здійснення цілеспрямованої діяльності щодо досягнення стану оптимального функціонування і розвитку суспільства та його структур шляхом правильного вибору перспективних цілей, ефективної централізації загроз, що виникли, стишування і створення позитивних процесів¹.

Національна безпека України забезпечується специфічною діяльністю суспільних інститутів, спрямованою на створення й удосконалення умов та чинників (гарантій) ефективної життєдіяльності народу. Відповідні суспільні інститути утворюють **систему забезпечення національної безпеки України**.

Однією з важливих ключових складових національної безпеки є державна безпека, національну безпеку не можна звужувати до державної, адже це загрожуватиме пріоритетом інтересів держави над інтересами народу.

У системі національної безпеки одними з головних пріоритетів є державно-політичний та соціально-економічний аспекти.

Державно-політичний аспект полягає у забезпеченні територіальної цілісності України, недоторканності її кордонів, внутрішніх і міжнародних інтересів Української держави та її впливу на світовій арені, захисту державно-політичного ладу від спроб ліквідувати чи змінити його неконституційним шляхом, а також прав та свобод громадян, виживання у випадках катастроф, стихійних лих і мінімізації їх наслідків.

Соціально-економічний аспект забезпечує стійкість соціально-економічної системи держави, вдосконалення структури народного господарства, захищеність його від зовнішніх та внутрішніх загроз, подолання кризових явищ в економіці і соціальній сфері.

Усталеною традицією для будь-якої цивілізованої держави є прагнення до забезпечення територіальної цілісності, недоторканності кордонів як найважливіших передумов безпечного існування і вільного розвитку народу. Вирішення пов'язаних з цим завдань покладається на спеціально утворені державні інституції: Збройні сили України, спецслужби; Міністерство внутрішніх справ; відомства, які здійснюють дипломатичну та зовнішньоекономічну діяльність та ряд інших.

Загрози національній безпеці України (внутрішні та зовнішні, реальні та потенційні) безпосередньо впливають на якісний стан безпеки держави.

Головною характеристикою якості стану безпеки нації та держави, як організації політичної влади, є її обороноздатність (можливість суверенної держави забезпечити територіальну недоторканність власними силами, що є найбільш значущою її характеристикою) **та здатність протистояти антиконституційним та антикорупційним виявам в українському суспільстві**.

Сучасні ідеалісти й еkleктики з легкістю оперують різними поняттями, довільно змінюють їх історичний та науковий зміст, але ламання наукових понять, насамперед, означає радикальну зміну їх змісту, основних, істотних ознак, заміну старих класичних понять новими, що принципово відрізняються за змістом від усталених наукових понять. Розвиток понять у суспільних науках показує, що при крутому ламанні їх зміст принципово змінюється, що ці якісні зміни виникають тоді, коли

¹ Українчук О. В. Обеспечение национальной безопасности в условиях формирования в Украине гражданского общества и демократического, правового, социального государства: дис. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1985.

відбувається взаємоперехід кількості в нову якість у всіх головних ознаках соціального поняття¹.

Тобто загальних правил визначення понять необхідно беззаперечно дотримуватися².

Національна безпека, державна безпека і безпека держави за їх семантичної схожості не є тотожними поняттями, однак у результаті “міждисциплінарного транзиту” категорії “безпека” її похідні (національна безпека, державна, воєнна та ін.) поступово “розмиваються”, а їх зміст утрачає свою категоріальну чіткість.

З одного боку, поняття національної безпеки стало невід’ємним атрибутом більшості воєнно-політичних концепцій, аналітичних і прогностичних розробок довгострокового, глобального характеру. А з іншого — й досі немає чіткої, загальноновизнаної дефініції поняття, і до того ж розбіжності між науковими школами та окремими дослідниками досить радикальні.

Відповідно до законодавства України державну безпеку забезпечує лише Служба безпеки України та й то від загроз невоєнного характеру. А як же зрозуміти призначення Президента, Верховної Ради, Кабінету Міністрів і всіх його складових: Збройних сил, Державної прикордонної служби тощо у повсякденні? Тобто Збройні сили, а саме їх військовий потенціал у мирний час не є стримуючим фактором від будь-якої військової агресії проти країни!!!

Останнє є логічно безглуздом.

Тобто, гіпотетично, безпеку держави, як апарату влади та управління, забезпечує достатня кількість органів та організацій держави, але у кожній з них — своя компетенція!

Таким чином, визначення поняття “національної безпеки України” та “державної безпеки України” відповідно Закону України “Про національну безпеку України” потребує уточнення, хоча б до такого: це — “надійне, стабільне функціонування суспільства та держави і нарощування їх потенціалу як умови їх існування і захищеності від реальних та потенційних загроз”³.

Відповідно до попередніх доробок, основу яких становлять матеріали з грифами обмеження у доступі⁴ (на які безпідставно посилаються А. Капуловський та О. Жа-

¹ *Гордієнко С. Г.* Методологічні орієнтири розробки понятійно-категоріального апарату у сфері державної безпеки // Зб. наук. пр. НА СБ України. Критерії оцінки діяльності органів СБ України. Київ, 2004. № 12. С. 140–146.

² *Гордієнко С. Г.* Молодому науковцю коротко про необхідне [Текст] : науково-практ. посіб. Київ: КНТ, 2007. 90 с.; *Гордієнко С. Г.* Молодому науковцю СБ України коротко про необхідне: наук.-практ. посіб. Київ: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2008. 89 с.; *Гордієнко С. Г.* Молодому науковцю коротко про необхідне [Електронний ресурс] : наук.-практ. посіб.; КПІ ім. Ігоря Сікорського. Електронні текстові дані (1 файл: 900 Кбайт). 2-ге вид., перероб. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 105 с. [Назва з екрану]: <http://ipr.kpi.ua/about/vikladachi/gordienko/>

³ *Яценко В. А.* Щодо визначеності поняття “національна безпека України” // Право національної безпеки та військовоє право: історія, сучасність і перспективи: зб. матеріалів круглого столу, (Київ, 28 берез. 2019) / М-во оборони України, Нац. ун-т оборони України ім. Івана Черняхівського; Нац. акад. правових наук України, Наук.-дослід. ін-т інформатики і права / упоряд.: М. М. Прохоренко, П. П. Богуцький; за заг. ред. М. М. Прохоренка. Київ: ФОП О. В. Ямчинський, 2019. С. 45–48.

⁴ *Гордієнко С. Г.* Про поняття “державна безпека” // Наук. вісн. Акад. СБ України. Київ, 1998. № 6–7. С. 33–41; *Гордієнко С. Г.* Сутність та зміст поняття “державна безпека” // Стратегічна панорама. Київ, 2003. № 2. С. 114–120; *Гордієнко С. Г.* Методологічні орієнтири розробки

рий), та достатньої кількості відкритих публікацій стосовно визначення поняття державної безпеки, можна зробити ряд висновків.

Потрібно враховувати, що зміст поняття “безпека” ширший, ніж статичний “стан захищеності” соціальної системи від внутрішніх і зовнішніх загроз, а тим більше — “стан її непорушності”.

Можна передбачити, що безпека соціальної системи залежить від її здатності:

- ефективно нейтралізувати (можливо з попередженням) внутрішні та зовнішні загрози, що виникли;
- стимулювати та використовувати у своїх інтересах позитивні явища, фактори і процеси, що впливають на соціальну систему, а також створювати їх;
- стимулювати трансформацію нейтральних щодо даної системи факторів у позитивні і водночас протидіяти їх трансформації у негативні фактори, процеси, явища.

Отже, безпека соціальної системи є станом її оптимального функціонування і розвитку за умов правильного вибору перспективних цілей, ефективної нейтралізації загроз, що виникають, стимулювання і створення позитивних процесів.

Визначення поняття “державна безпека” зустрічається у виданнях “Контррозвідувальний словник”, “Єдиний словник чекістської термінології”, “Основи контррозвідувальної діяльності радянських органів державної безпеки”, працях Вищої школи КДБ СРСР та ін.

Проте єдиного поняття так і не відпрацьовано, тому що загальної методики визначення поняття не було вибрано.

Розглядаючи низку визначень державної безпеки, що зустрічаються в спеціальній літературі і які висвітлюють сучасні погляди на цю проблему, слід зазначити, що вони не відповідають вимогам, які до них висуваються (немає чітких критеріїв відмінностей від інших, неоднозначні й суперечливі).

У публікаціях зустрічаються визначення державної безпеки юридичного характеру. Однак усі вони без винятку занадто політизовані (вживаються терміни: внутрішні і зовнішні вороги, ворогуючі елементи, антирадянські центри, ворожі соціальному ладу сили, противник та інші, які загалом можуть бути замінені терміном “загрози”). Таким шляхом йдуть законодавці більшості країн, де в нормативному акті після визначення якого-небудь поняття надається розлоге пояснення через визначення мети, завдань і принципів діяльності.

Майже у всіх визначеннях державна безпека розглядається як стан суспільного та державного ладу або його основ, що характеризується певними якостями, а саме: міцністю, непорушністю, незалежністю, захищеністю. Недоліком наведених визначень є також те, що їх права, визначальна частина розпливчата, вживаються загальні фрази: внутрішні і зовнішні класово-ворожі сили; будь-які підривні сили і елементи; інші джерела безпеки; внутрішні і зовнішні вороги, корінні підвалини розвиненого соціалістичного суспільства, корінні інтереси радянського народу, різні зарубіжні антирадянські центри та ін. Визначення хи-

---

понятійно-категоріального апарату у сфері державної безпеки // Зб. наук. пр. НА СБ України. Критерії оцінки діяльності органів СБ України. Київ, 2004. № 12. С. 140–146; *Гордієнко С. Г.* Методологічні аспекти теорії державної безпеки України та захисту інтелектуальної власності Службою безпеки // Концептуальні засади забезпечення державної безпеки України: матеріали наук.-практ. конф., (Київ, 29 черв. 2004 р.). Київ: Вид-во НА СБ України, 2004. С. 70–73.

бують на стилістику, наприклад, “незалежність соціалістичної держави з боку всяких підірваних сил...”

Перспективною є ідея поєднання поняття “державна безпека” з категорією “відносини”.

Отже, зрозуміло, що поняття “державна безпека” досить складне, багатоаспектне, інтегроване з багатьох понять і відповідно висвітлює безпеку не тільки держави, а й окремої особи та суспільства загалом¹.

Хоча кожне визначення має свої особливості, ознак сучасне трактування безпеки як “стану захищеності” конкретного соціального об’єкта (особи, суспільства, держави) позитивно сприймається у політичних та наукових колах.

Беручи до уваги істотну специфіку визначення терміна “державна безпека” за часів СРСР, визначення цього поняття траплялося лише у виданнях КДБ СРСР.

Одним із перших до цієї проблеми звернувся Є. Борисоглебський. До початку 1990-х років зазначені питання висвітлювалися у статтях В. Тетеріна, Ю. Коршунова, Ю. Долгополова, С. Володіна, Ю. Авдеева, П. Коршикова та О. Ніколаєва.

Проблеми забезпечення державної безпеки досліджувалися також вченими України, які безпідставно і неправомірно ототожнюють державну безпеку з національною.

Аналізуючи зміст практичної діяльності органів державної безпеки — Служби безпеки України, яка визначена законодавством єдиним органом, який її забезпечує, вона завжди здійснюється за межами захисту тільки державних інституцій.

Розглядаючи суспільні відносини, можна зробити висновок, що спецслужба будь-якої країни не спроможна (й не має таких повноважень) забезпечити безпеку у повному обсязі усіх без винятку суспільних відносин. З огляду на це Служба безпеки України має забезпечувати пріоритетні інтереси суспільства через забезпечення безпеки держави в основних сферах діяльності України: економічній, політичній, воєнній та науково-технічній.

Однак, і це принципово, держава має бути тільки ефективним засобом, суб’єктом виконання завдань, які необхідно вирішувати суспільству. Тому пропонувалося визначити пріоритетність діяльності Служби як державного органу таким чином: органи державної безпеки мають забезпечувати безпеку суспільства у спосіб забезпечення передусім безпеки власне держави спеціальними формами, методами, силами та засобами. Бо забезпечити одночасно безпеку всіх “осіб”, без конкретної їхньої причетності, наприклад, до “секретів”, навіть теоретично неможливо. А забезпечити безпеку суспільства загалом і його основи — держави — спецслужби не тільки спроможні, а й повинні, інакше вони не виправдають свого призначення як державного органу. Тобто необхідно реалізовувати принцип розумного балансу інтересів особи, суспільства і держави, їх взаємної відповідальності.

Використовуючи формально-логічний метод, поняття “державна безпека” можна сформулювати так. **Безпека держави** — це різновид національної безпеки, що передбачає спроможність держави забезпечувати стабільне функціонування державних та суспільних інституцій, а також стан їхньої захищеності від потенційних і реальних загроз. Саме за таких умов безпеці держави притаманні окремі ознаки національної безпеки.

---

¹ Гордієнко С. Г. Про поняття “державна безпека” // Наук. вісн. Акад. СБ України. Київ, 1998. № 6–7. С. 33–41.

Таким чином, згідно з теоретичними положеннями забезпечення безпеки держави, СБ України забезпечує її безпеку зазвичай тільки “спеціальними” силами та засобами, формами і методами. Це й зрозуміло, адже кожному суб’єкту влади (Президенту, Міністерству оборони, Міністерству внутрішніх справ, прикордонним військам, судам, прокуратурі тощо) належить забезпечувати безпеку держави лише їм дозволеними законодавством силами та засобами.

Отже, статус та сутність діяльності СБ України може визначатися наступним чином: Служба безпеки України — державний орган, який забезпечує безпеку держави у спосіб виявлення, попередження та припинення протиправної діяльності (розвідувально-підривної діяльності спеціальних служб іноземних держав та посягань на суверенітет України) організацій, груп та осіб у політичній, економічній, науково-технічній, військовій та соціальній сферах діяльності України спеціальними силами, засобами, методами та формами згідно.

Можна констатувати, що діяльність СБ України щодо забезпечення безпеки держави полягає у підтриманні певного якісного стану суспільних відносин, що потребують нормативно-правового закріплення і постійного коригування залежно від конкретних соціально-політичних умов та оперативної обстановки.

Нині термін “державна безпека” автоматично підміняє поняття “безпека держави”, яке конкретніше та точніше, ніж перше, але не таке придатне для політичного вжитку.

Однак, якщо взяти за вихідне твердження, що термін “державна безпека” відображає тільки забезпечення безпеки держави, можна уникнути низки протиріч, що постали останнім часом. Застосувавши теорію домовленості, можна зняти формальні протиріччя, але не змістовні. На цій підставі можна створити, звичайно, недосконалу, але систему класифікації “безпек”: національна безпека, суспільна безпека, безпека держави, воєнна безпека, політична безпека, економічна безпека тощо.

Таким чином, поняття “безпека держави — як здатність системи суспільних відносин (у державно-політичній та соціально-економічній сферах діяльності суспільства), що безпосередньо пов’язана із забезпеченням оптимального функціонування її інститутів (насамперед державної влади) забезпечити безпеку особи, суспільства і держави при конкретному балансі їх життєво важливих інтересів” знаходить своє підтвердження¹.

Спроба аналізу сутнісних і змістовних характеристик різних “безпек”: нації, народу, етносу, політичної нації, території, країни та держави приводить до вкрай простого висновку, що обсяг понять і їх “вага”, а саме — безпеки нації, політичної нації, етносу, народу, території, території держави, країни, держави та суверенної держави є різним.

Останнє абсолютно аргументовано засвідчив у своїх працях М. Степико².

Згідно з Концепцією національної безпеки України головним суб’єктом забезпечення національної безпеки є держава, яка також має відповідні ознаки та критерії своєї безпеки.

¹ Гордієнко С. Г. *Методологічні аспекти теорії державної безпеки України та захисту інтелектуальної власності Службою безпеки // Концептуальні засади забезпечення державної безпеки України: матеріали наук.-практ. конф.*, (Київ, 29 черв. 2004). Київ: Вид-во НА СБ України, 2004. С. 70–73.

² https://scholar.google.com.ua/citations?user=A_lr9BMAAAAJ&hl=ru

До інституцій, без яких не може існувати й ефективно функціонувати будь-яка держава, насамперед відносять: державний суверенітет, державний кордон, територіальну цілісність, конституційний лад, економічний, науково-технологічний і оборонний потенціал, відповідно організовану державну владу, яка проводить незалежну внутрішню і зовнішню політику, захищає своїх громадян за кордоном¹.

Зазначене частково підтверджується аналізом доробок з Вікіпедії² та О. Чувакова.

Зіставлення понять “державна безпека” та “національна безпека” показує, що вони виражають єдину сутність — стан країни, при якому забезпечується розвиток особи, суспільства і держави та захист національних інтересів від внутрішніх і зовнішніх погроз. Отже, ці поняття можна розглядати як ідентичні, однак поняття “національної безпеки”, як уже відзначено, більш точно і предметно відображає сутність розглянутого явища³.

З останнім погодитися складно, оскільки О. Чуваков наостанок суперечить собі, зіставляючи безпеку країни з безпекою держави. Останнє, швидше за все, і завадило йому дати власне визначення державної безпеки.

Так, В. Чумак і Б. Бернадський обґрунтовують нетотожність безпеки нації та держави. Вони підтримують І. Храбана, який зауважив, що ототожнення цих двох відмінних понять створює загрозу утвердження пріоритету інтересів держави над інтересами народу.

Тож питання державної безпеки зводиться до питання захищеності державної влади.

Тобто йдеться про захищеність державного суверенітету, державного апарату, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного та оборонного потенціалу України від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Головними напрямками державної політики у сфері забезпечення державної і громадської безпеки, на їх погляд, на довгострокову перспективу повинні стати посилення ролі держави як гаранта безпеки особистості, удосконалення відповідного правового регулювання⁴.

Л. Акімова стверджує, що в рамках концепції національної безпеки розглядається, насамперед, забезпечення самого існування держави, дотримання її суверенітету та територіальної цілісності, а також здатності адекватно реагувати на будь-які реальні і потенційні внутрішні та зовнішні загрози⁵.

Також поняття безпеки аналізують О. Турченко та А. Гончарова, як міждисциплінарну категорію, однак не даючи їй визначення, а лише наводять свої висновки з проблеми⁶.

Слід зауважити, що таке є неприпустим і недоречним у наукових працях.

¹ Картавіцев В. С., Гордієнко С. Г. До питання про концептуальні засади діяльності Служби безпеки України // Наук. вісн. Акад. СБ України. Київ, 1997. № 5. С. 3–10.

² Матеріал з Вікіпедії

³ Чуваков О. А. Національна і державна безпека: співвідношення понять // Правова держава. 2012 С. 193–196.

⁴ Чумак В. В., Бернадський Б. В. Теоретико-правовий аналіз понять “національна безпека” і “державна безпека” // Правничий вісн. ун-ту “КРОК”. 2014. Вип. 20. С. 95–103.

⁵ Акімова Л. М. Теоретичні основи державного управління розвитком національної безпеки // Держ. упр.: удосконалення та розвиток. 2015. № 5.

⁶ Turchenko O., Ovcharova A. “Безпека” як міждисциплінарна категорія // Правничий часоп. Донец. ун-ту, [S.l.], n. 1/2, p. 30-39, jan. 2015. ISSN 2518-7953. Режим доступу: <<http://jpch.donpu.edu.ua/article/view/2704>>. Дата доступу: 04 dec. 2019.

А. Капуловський при визначенні пріоритетів безпеки особистості і державної безпеки відзначає, що держава, забезпечуючи свою безпеку, може одночасно сама становити постійну небезпеку і загрозу для населення країни¹.

На думку І. Козьякова, однією з новел Закону України “Про національну безпеку України” від 21 червня 2018 р. є те, що вперше сформульовано та закріплено у нормативно-правовому акті вищої юридичної сили норму-дефініцію, яка містить тлумачення правового поняття “державна безпека”.

Передусім автор зазначає, що загальним для доктринального визначення “державної безпеки” є те, що вона є компонентом категорії “національна безпека” та співвідноситься з нею як окреме й загальне, а опис найістотніших ознак поняття проведений з логічними та лінгвістичними недоліками.

Беручи до уваги основні підходи законодавства до визначення національних інтересів, правове поняття **державна безпека** має відображати певний стан держави, за якого створені умови для існування встановленого конституційного ладу, суверенітету та територіальної цілісності України².

В. Настюк відзначає, що державна безпека є системою загальних та спеціальних заходів, які забезпечують надійне та стабільне існування держави, як політичної організації всього суспільства, а також забезпечує її захист від реальних і потенційних загроз (ризиків) зовнішнього та внутрішнього характеру, які здатні завдавати шкоди її нормальному функціонуванню, що є цілком справедливим і доведеним³.

Так, І. Корж виділяє три великих види безпеки, які у своїй сукупності і системності складають **безпеку України (безпеку держави)**: державна безпека; суспільна безпека і безпека особистості (людини і громадянина). Найбільш прийнятним сучасним визначенням держави є його визначення як організації політичної влади, необхідної для виконання не лише класових завдань, а й загальних справ, що витікають із природи будь-якого суспільства.

Також автор робить кілька не завжди обґрунтованих припущень стосовно широкого і вузького розуміння понять, як системи складових поняття, що є вже нонсенсом. Однак заслуговує на увагу його визначення державної безпеки, хоч і зроблене з певними логічними помилками.

На превеликий подив у науковій періодиці зустрічаються статті, які є лише переписуванням чужих думок та висновків і які не несуть в собі нове знання стосовно визначення поняття державної безпеки⁴.

Інші автори лише погоджуються з висновками та визначеннями своїх попередників, але не надають своїх трактовок понять: “Зважаючи на виклики сучасного стану суспільно-політичного, міжнародного розвитку України, наукові дослідження окремих вчених та з метою розведення тотожного сприйняття понять

¹ Капуловський А. В. Визначення пріоритетів безпеки особистості і державної безпеки при прийнятті управлінських рішень // Вісн. НАДУ. 2014. С 38–42.

² Козьяков І. Законодавче визначення державної безпеки: проблеми теорії та практики // Теорія держави і права. 2019. С. 160–164.

³ Настюк В. Я. Сучасні підходи до визначення сутності та поняття державної безпеки // Міжнародна наук.-практ. конф. “Сучасний стан та перспективи розвитку сектору безпеки України: публічно-приватні аспекти”, (16 квіт. 2015). ХЮА ім. Ярослава Мудрого. С. 56–58.

⁴ Жарий О. К. Генезис законодавчого терміна “державна безпека” // Проблеми законності: акад. зб. наук. пр. Харків, 2011. Вип. 116. С. 17–25; Капуловський А. В. Визначення пріоритетів безпеки особистості і державної безпеки при прийнятті управлінських рішень // Вісн. НАДУ. 2014. С 38–42.

“державна безпека” і “безпека держави”, найвдалішим, лаконічним, змістовним є твердження С. Гордієнка, за яким “державна безпека — різновид національної безпеки, що передбачає спроможність держави забезпечувати стабільне функціонування державних та суспільних інституцій, а також стан їхньої захищеності від потенційних і реальних загроз”¹.

У побутовому розумінні національна безпека України — це спосіб самозбереження українського народу (нації), який досяг рівня організації у формі незалежної держави, або стан, що забезпечує захист держави, її інститутів і джерел її могутності від зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Таким чином, загалом, **категорія національної безпеки** структурно окреслюється як ступінь (міра, рівень) захищеності життєво важливих інтересів, прав і свобод особи (громадянина), суспільства (народу, нації) і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз або ступінь (міра, рівень) відсутності загроз правам і свободам людини, базовим інтересам і цінностям суспільства й держави, і однією з важливих її складових є державна безпека.

Тож у системі національної безпеки головними пріоритетами є державно-політичний та соціально-економічний аспекти.

З урахуванням зазначеного, термін “державна безпека” визначається як якісно визначений законодавством стан функціонування держави, як політичного інституту влади, що досягається шляхом прогнозування, попередження, виявлення та мінімізації негативного впливу існуючих і ймовірних загроз основним ознакам держави (насамперед, інститутам державної влади, територіальній цілісності, суверенітету, грошово-кредитній та податковій системам) та дозволяє державі ефективно реалізовувати своє соціальне призначення щодо забезпечення подальшого розвитку особи (громадянина), суспільства та держави.

Виходячи з того, що найбільш прийнятним визначенням держави є визначення її як організації політичної влади (**складова суспільства, яка його організовує**), можна зазначити що **безпека держави, як системи політичної влади в Україні, залежить від її політичної, економічної, наукової та науково-технологічної складових, які є фундаментом інноваційної політики України**. Останні, як і їх якісні характеристики, мають бути визначені та закріплені законами та іншими нормативними актами в доктринах, концепціях, стратегіях та програмах.

Тобто державна безпека — це:

- безпека державно-політичного, конституційно легітимізованого політичного ладу держави від змін його неконституційним шляхом;
- безпека державотворення і конструктивної політики задля стабільності суспільства;
- наявність політичного суверенітету;
- територіальна цілісність України і недоторканність її кордонів;
- безпека інститутів державної влади;
- безпека національно-державних інтересів у сфері економіки.

Таким чином, **гіпотеза, що безпеку держави, як апарату влади та управління, забезпечує значна кількість її органів, у кожного з яких є своя компетенція, знаходить своє попереднє підтвердження**.

¹ *Баяк М. І.* Гуманітарна складова політики державної безпеки: поняття, принципи // Університет. наук. зап. 2018. № 1. С. 186–199. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2018_1_18

3.2. Складові безпеки української державності за сферами її буття

Для з'ясування стратегічних складових державної безпеки доцільно, насамперед, визначитися з такими феноменами як політика, безпека політичної системи та державного устрою України, політична економія та економіка. Усі ці визначення дуже міцно пов'язані між собою, взаємопереходять одне в одне та найбільш реально дають можливість окреслити стратегічні, пріоритетні напрями державної діяльності, а також визначити напрями її забезпечення.

Що ж таке політика? Це: і мистецтво можливого; і наука державного управління; і участь у справах держави; і напрям діяльності держави; і певні форми, мета, завдання, зміст діяльності держави. Сфера політики охоплює питання державного устрою, управління країною, керівництво соціальними спільнотами: класами, різними суспільними групами людей, політичну боротьбу політичних партій, політичних рухів та ін. У політиці відображаються корінні, життєві інтереси соціальних спільнот, класів.

У питанні визначення поняття політики в суспільствознавстві сформувались дві основні позиції.

Перша — традиційна. Політика визначається через суть і зміст діяльності держави, через участь людей у здійсненні, або опануванні державної влади. Політика — наука про державу, більш давня і водночас більш близька до здорового глузду.

Друга — політика визначається як певний вид соціальної діяльності, не обов'язково поєднаної з державною владою.

Отже, визначення суті політики дає можливість зробити висновок, що політика не утворює особливу сферу суспільного життя, але й не заперечує наявності власної державно-владної сфери, інтегрує різні сторони явищ, але й не зводиться до жодного з них. Політика має свою якісну визначеність, складність і багатогранність. **Політика** — це: по-перше, наука державного управління, по-друге, види, наміри і мета владних структур та їх дії нерідко приховують інші, взагалі самотутні способи дії.

Політика є управлінською діяльністю стратегічного рівня щодо внутрішніх та зовнішніх правових стосунків і взаємодій.

Багато інших науково-довідкових джерел трактують політику як:

- діяльність самоуправління у місті-державі;
- “мистецтво управління” державою і суспільством;
- діяльність з вирішення питань життя суспільства чи певної його частини.

Цілеспрямована діяльність, пов'язана з прийняттям відповідальних рішень у галузі взаємовідносин між різними суспільними групами, державами й народами, пов'язана з боротьбою за здобуття або утримання державної влади, як знаряддя регулювання і формування цих стосунків. Це такі інструменти і методи, як дипломатія, торгівля, міграційна політика, співпраця у глобальних проектах та міжнародна співпраця, наукові та освітні проекти, силова (військова) конкуренція та політичні, економічні та військові союзи тощо.

У побутовому розумінні політика — програма або напрям діяльності, сукупність засобів та методів реалізації певних стратегічних інтересів задля досягнення визначених цілей у певному соціальному середовищі. Політикою позначають процес прийняття рішень, а також поведінку в суспільно-державних установах.

У демократичних суспільствах політику можна спостерігати у взаємодії між певними групами людей у корпоративних, академічних, релігійних інституціях з основою демократичної форми влади та певної політекономічної системи країни.

Розмірковуючи про політику, найчастіше йдеться про владу одного класу над іншим, однієї соціальної групи над іншими, однієї особистості над масою тощо. **Ядром політики** виступає боротьба за завоювання, утримання і використання влади, водночас політична влада є реальною здатністю соціальних сил реалізувати свої специфічні об'єктивні інтереси, проводити свою волю в політиці й правових нормах.

Політика в будь-якому суспільстві, на будь-яких історичних етапах його розвитку стає засобом забезпечення насамперед власних інтересів індивіда чи великих груп людей, територіальних одиниць, класів і націй. Метою політики як усвідомленої діяльності є націленість на забезпечення оптимально можливого у цьому суспільстві й конкретних умовах здійснення суспільних процесів, вивчення їх та регулювання і розвиток у тому напрямі, якого бажає домінуюча чи опозиційна група. Політика — це реалізація певної мети переважно через відносини протиборства (не обов'язково революційності, адже політичний компроміс, наприклад, — також подолання власних амбіцій однією із сил, подолання нетерпимості до інших).

Структурні складові політики:

- політичні відносини;
- взаємозв'язки соціальних суб'єктів;
- політична свідомість;
- політичний інтерес;
- політична діяльність суб'єктів політики;
- суб'єкти політики;
- політичний процес;
- політичні організації.

У результаті політичної боротьби різних партій, угруповань, рухів у державі складається законодавчо затверджена державна політика — система пріоритетів та напрямів діяльності, що, принаймні теоретично, відповідають інтересам держави і народу. Державну (публічну) політику визначають як “систему дій, регулятивних заходів, законів, і фінансових пріоритетів з того чи іншого напрямку, проголошену органом державної влади або його представниками”. Державна (публічна) політика зазвичай втілюється у “конституціях, законодавчих актах і судових рішеннях”.

У цій системі розрізняють політику внутрішню і зовнішню. Внутрішня політика охоплює основні напрями діяльності держави, її структур і органів державної влади з регулювання взаємодії людей усередині країни.

Вивченням політичної, управлінської поведінки, методами досягнення політичної мети займається політологія.

Політологія — це наука, що аналізує і характеризує політику, насамперед, як науково обґрунтовану діяльність політичних партій, суспільно-політичних і громадських рухів, об'єднань, товариств та державних політичних інститутів, що впливає із самого повсякденного життя людей та суспільства.

У вітчизняній політології вирізняють такі *функції політики*:

- керівництво та управління суспільством, збереження організованості й загального порядку;
- забезпечення захисту основних прав людини;
- управлінська (політичне керівництво суспільством);
- інтегруюча, що забезпечує консолідацію суспільства, досягнення стабільності суспільства загалом і складових його частин, систем;
- регулятивна, що сприяє упорядкуванню, регламентації політичної поведінки та політичних відносин;

- теоретико-прогностична, мета якої — вироблення концепції, курсу розвитку суспільства;
- сприяння виявленню інтересів різних груп суспільства та узгодження цих інтересів;
- нормативна, пов'язана з виробленням і затвердженням системи норм і цінностей у суспільстві;
- соціалізації особистості — функція залучення, включення індивіда у суспільне життя, певне політичне середовище;
- забезпечення суспільства дієвим принципом розподільчої справедливості;
- забезпечення наступності та інноваційності соціального розвитку як суспільства загалом, так і окремої особи;
- гарантування як усередині самої держави, так і поза її межами безпеки для всіх груп і верств суспільства.

Сутність політичної безпеки (ПБ), як складової національної безпеки (НБ) та основних механізмів її забезпечення, зазвичай визначається наступним чином.

Саме поняття **політична безпека** як сукупність різних соціально-політичних явищ має багато напрямів. *Перший* з них розглядає **безпеку** як систему заходів держави і суспільства із захисту політичних інтересів країни і громадян. *Другий* — як стан ненасильницьких суспільних відносин, що виключають досягнення політичних цілей збройним шляхом. *Третій* — як політичне й правове вирішення проблем, пов'язаних зі зменшенням соціальної і політичної напруженості. *Четвертий* — як соціально-політичне явище, в якому визначальну роль відіграє конфлікт. Сутність безпеки в самому загальному сенсі означає здатність соціуму зберігати можливість розвитку в умовах загроз. Поза розглядом викликів, ризиків, небезпек і загроз поняття “безпека” фактично втрачає свій сенс.

Внутрішньополітична безпека передбачає стабільність конституційного ладу, інститутів державної влади, забезпечення громадянського миру і національної злагоди, територіальної цілісності, єдності правового простору, правопорядку, нейтралізацію причин і умов, що сприяють виникненню політичної безпеки.

Зовнішньополітична безпека полягає у забезпеченні суверенітету країни, зміцненні її позицій як суверенної держави — одного з впливових центрів сучасного багатопольярного світу, у розвитку взаємовигідних відносин з усіма країнами та інтеграційними об'єднаннями.

На думку сучасних політологів, політична безпека є сукупністю заходів щодо виявлення, попередження та усунення тих факторів, які можуть завдати шкоди політичним інтересам країни, народу, суспільству, громадянам, зумовити політичний регрес і навіть політичну загибель держави, а також перетворити владу і політику з конструктивної у руйнівну силу. Тобто політична безпека це також і безпека влади і політики.

Таким чином, базою для визначення суті і цілей політичної безпеки виступають політичні інтереси країни. Це визначення не тільки істотно розширює спектр об'єктів політичної безпеки, включаючи всі життєво важливі інститути, відносини і процеси політичної сфери життя суспільства, а й підкреслює пріоритетну необхідність захисту політичної безпеки таких суб'єктів, як народ, суспільство та громадяни. Причому, передбачається захист не тільки законної влади, а й політичної опозиції як своєрідного “запобіжника” від застою, “стимулятора енергії” творчості, необхідних для держави і суспільства.

Політологічний словник трактує політичну безпеку як комплекс заходів, спрямованих на збереження конституційно легітимізованого політичного ладу тієї чи іншої держави, забезпечення державотворення і конструктивної політики. **Сутність політичної безпеки** полягає у наявності стійкого політичного суверенітету в межах міждержавних відносин і політичної стабільності суспільства, що досягається формуванням стійкої політичної системи. Ця система покликана забезпечувати баланс інтересів різних соціальних груп, який потребує правової держави, де правовий закон і чітка система його функціонування однаковою мірою розмежовують і регулюють державну владу й народ. Саме в цьому сенсі система ПБ говорить про державу як гаранта права громадянина та людини на високу якість життя.

Так, О. Кравчук, розмірковуючи про особливості політичної безпеки України, відзначає, що сутність ПБ трактується по-різному. Одні розуміють її як збереження існуючого конституційного ладу, політичної і соціальної стабільності. Інші — як обстоювання демократичних цінностей, народовладдя. Треті — як невикористання насильства у політичних цілях.

Пріоритетність того чи іншого виду національної безпеки (економічної, соціальної, екологічної, військової тощо) визначається об'єктивними чинниками, а саме:

- ступенем потреби людей у цьому виді безпеки;
- уразливістю людей і життєво важливих об'єктів від цього виду небезпек;
- наявністю широкого кола надзвичайних небезпек, яким повинна протистояти ця система безпеки.

За цими показниками політична безпека займає одне з перших місць у системі національної безпеки України та безпеки держави.

По-перше, впродовж усієї історії посилюється визначальна роль влади, держави, політичної системи, політики в забезпеченні добробуту народу, соціально-економічного і культурного розвитку, підтримці внутрішнього порядку, управлінні країною, здійсненні вигідної взаємодії України з іншими країнами.

По-друге, влада і її органи стають уразливішими для проникнення у них зловмисних елементів і сил, шкідливі можливості яких також істотно зростають.

По-третє, робиться жорстокою боротьба за владу, вплив, ресурси всередині держави і на світовій арені.

По-четверте, проблема політичної безпеки загострюється тим, що в другій половині ХХ ст. істотно зросли сили влади порівняно зі здатністю народу впливати на неї у потрібному напрямі.

У науці робляться спроби визначити показники політичної безпеки: відсутність перешкод і утисків політичних прав і свобод громадян; наявність політичної опозиції; справедливість і відповідність державно-політичного пристрою національним інтересам; політична потужність і геополітичний статус країни; ефективність політики і державного управління, що виражаються у здатності енергійно долати кризи, забезпечувати відновлення і стійкий розвиток; довіра і добровільна підтримка влади більшістю суспільства; оптимальна політична стабільність; зростання внутрішніх та іноземних інвестицій у розвиток країни.

До основних загроз політичній безпеці Української держави потрібно віднести:

- брак аналізу управлінських рішень;
- низька ефективність державного контролю за виконанням прийнятих рішень;
- збереження антидемократичного механізму формування внутрішньої і зовнішньої політики;
- корупція та протекціонізм у державних структурах;

- брак інформації у світового співтовариства про дійсний стан та розвиток процесів в Україні;
- підпорядкування засобів масової інформації правлячій еліті.

Історія називає кілька типів систем політичної безпеки:

- 1) карально-репресивний: орієнтація на пошук ворогів, їхнє придушення, ізоляцію, вигнання і знищення;
- 2) охоронно-силовий: зосередження уваги на забезпеченні безпеки правлячої еліти і режиму, основна опора на силу, але і застосування “гнучких” заходів (підкуп, обман, створення фальшивих асоціацій, опозиції тощо);
- 3) такий, що ґрунтується на демократичному законодавстві, застосуванні переважно невійськових засобів насильства (духовно-психологічних, інформаційних, судово-правоохоронних тощо).

В ідеалі як модель майбутнього може з’явитися 4-й тип ненасильницької політичної безпеки.

Отже, політична безпека є сукупністю заходів з виявлення, попередження і усунення тих чинників, які можуть завдати збитків політичним інтересам країни, народу, суспільству, громадянам, зумовити політичний регрес і навіть політичну загибель держави. Існує багато небезпек, які здатні підірвати владу, правовий порядок, викликати хаос. Своєю чергою, накопичення цих загроз зумовлює необхідність створення дієвого механізму забезпечення політичної безпеки¹.

Більш повним є таке визначення: “Політична безпека — захищеність політичної системи суспільства від зовнішніх і внутрішніх загроз. Вона припускає забезпечення стійкого політичного суверенітету в рамках системи міждержавних відносин, можливості нації та державних інститутів самостійно вирішувати питання державного устрою і незалежно проводити внутрішню і зовнішню політику, а також політичної стабільності, що ґрунтується на балансі життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави”.

Політична безпека України є певним станом, внутрішньою властивістю, найважливішою атрибутивною характеристикою, необхідною умовою існування і функціонування політичної системи і всього соціуму, взаємозв’язок, взаємодія і співвідношення всієї сукупності чинників, що забезпечують їх збереження, захищеність, функціонування, розвиток і вдосконалення в несприятливих умовах².

В. Васенко відзначає, що політична безпека — це стійкий стан і ефективний розвиток політичної системи суспільства, який дає можливість адекватно реагувати на негативні внутрішні і зовнішні дії, зберігати цілісність соціуму і його сутнісні якості.

Система політичної безпеки будь-якого суспільства покликана вирішувати досить суперечливу задачу: з одного боку — надійно захищати політику, яка відповідає національно-державним інтересам, а з іншого — виключити її збитковий і небезпечний для національно-державних інтересів процес.

Політична безпека — один з найголовніших різновидів безпеки, що використовує політичні засоби для економічного та соціального балансу (або його відсутнос-

¹ *Кравчук О. Ю.* Особливості політичної безпеки України // Lviv Polytechnic National University Institutional Repository <http://ena.lp.edu.ua> Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, випуск 23, 2011 86.

² *Кравчук О. Ю.* Політична безпека України як наукова і практична проблема // Політ. науки: міжнар. наук. журн. 2016. № 6, т. 3.

ті) державного устрою. Відрізняється від деяких інших різновидів тим, що в нього немає сталого носія.

Беззаперечно, координаційна і керівна роль у процесі забезпечення економічної безпеки країни має належати державі, дії якої у цьому разі не узгоджуються з інтересами власної економічної безпеки. Проте така суперечність об'єктивно зумовлена функцією держави як гаранта національних інтересів¹.

На думку О. Косілової, в сучасних умовах провідну роль у забезпеченні національної безпеки держави відіграють політична, військова та економічна безпеки. Однак, на відміну від економічної безпеки, політична безпека держави здебільшого залишається поза увагою наукового аналізу. З цим слід повністю погодитися і доповнити, що першопричиною цього є висока складність питання і відсутність політичної волі керівництва держави у вирішенні зазначеної наукової і політичної проблеми.

Тобто, якщо основою для визначення суті і цілей політичної безпеки виступають політичні інтереси країни, які не вирішуються, тоді причиною цього є керівництво держави.

Під поняттям *політична безпека держави* слід розуміти рівень захищеності національних інтересів у політичній сфері. Своєю чергою, вона передбачає такий стан правових норм і діяльності відповідних інститутів безпеки, що гарантують захист політичного суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності та конституційного ладу держави, тобто можливість нації та створених нею соціальних інститутів проводити незалежну внутрішню і зовнішню політику.

Таке визначення є недоречним, адже політична безпека держави не може виражатися через національні політичні інтереси.

Головними **об'єктами** політичної безпеки України є *громадяни*, їхні політичні права і свободи, повсякденні форми виявлення їх політичних інтересів та політичної активності; громадські інститути та суспільні відносини в їх політичному вимірі; *держава*, її конституційний лад, суверенність, незалежність і територіальна цілісність, спадковість демократичних традицій функціонування.

До **індикаторів політичної безпеки держави** належать: відсутність перешкод і обмежень політичних прав і свобод громадян; наявність політичної опозиції; справедливості і відповідності державно-політичного ладу національним інтересам; політична міць і геополітичний статус країни; ефективність політики і державного управління, що виражається в здатності енергійно переборювати кризи, забезпечувати відновлення і стійкий розвиток; довіра і добровільна підтримка влади більшістю суспільства; політична стабільність; зростання внутрішніх і зовнішніх інвестицій у розвиток країни.

Велике значення для забезпечення політичної безпеки держави має попередження та нейтралізація загроз та викликів політичній безпеці.

Визначивши місце політичної безпеки в системі національної безпеки, проаналізуємо її складові. Залежно від місця дислокації джерел загроз політичній безпеці, способів і методів їх нейтралізації та попередження в системі політичної безпеки держави виділяємо внутрішню і зовнішню безпеки.

---

¹ *Васенко В. К.* Вплив неконтрольованої економіки на економічну безпеку держави / Стратегічні пріоритети детінізації економіки України у системі економічної безпеки: макро- та мікрорівні: монографія / за ред. О. В. Черевка. Черкаси : ПП Чабаненко Ю. А., 2014. С. 352–374.

Збалансована **внутрішня політична безпека держави** відображає стан її політичної системи, що забезпечує стабільний розвиток суспільства, інтереси всіх його соціальних груп, сприяє консолідації нації і дає можливість ефективно вирішувати завдання економічного, соціального і культурного розвитку. Внутрішня політична безпека досягається шляхом ефективної, соціально спрямованої, узгодженої діяльності державних органів та інститутів громадянського суспільства, що задовольняє і захищає політичні, соціальні інтереси особи та суспільних груп, сприяє досягненню стану громадської злагоди та соціального партнерства всередині держави.

Основними складовими внутрішньої політичної безпеки є державно-управлінська складова, що забезпечує ефективне функціонування державної влади та системи управління органами державної влади різних рівнів; суспільно-політична складова, у структурі якої виявляються та забезпечуються політичні інтереси окремих груп громадян та суспільства загалом, забезпечуються соціально-політичні права громадян, реалізується їх політична активність у несилових формах; суспільно-конфліктологічна складова, що забезпечує ненасильницьке розв'язання внутрішніх суспільних конфліктів; ідеологічно-інформаційна складова, що ґрунтується на ідеологічному, соціально-психологічному та інформаційному забезпеченні суспільно-політичної стабільності.

Головними викликами внутрішній політичній безпеці України наразі є: комерціалізація політики, перетворення її на інструмент одержання комерційного зиску; надмірна політизація громадського життя на фоні зростаючої політичної пасивності й апатії більшості населення; низький рівень політико-правової культури громадян; відчуження народу від влади, зменшення можливостей впливу виборців на своїх представників; відсутність конструктивної опозиції; зловживання маніпуляційними технологіями у політичній сфері; недостатня професійна підготовка частини українських політиків; високий рівень корупції в системі органів державної влади; відсутність політичної відповідальності державних діячів та вищих посадових осіб на тлі слабких демократичних традицій та нерозвиненого громадянського суспільства в Україні.

Зовнішня політична безпека держави становить комплекс заходів для забезпечення зовнішньополітичної стабільності через створення ефективного механізму зміцнення державного суверенітету, її правового та політичного статусу на світовому і регіональному рівнях.

Основними складовими зовнішньополітичної стабільності мають бути: захист територіальної цілісності та недоторканності кордонів; захист зовнішнього державного суверенітету від політичного диктату; збільшення числа держав — стратегічних партнерів та потенційних союзників; співпраця з іншими державами у правовій, політико-дипломатичній, економічній, військово-політичній та інформаційній сферах.

Таким чином, політична безпека посідає одне з провідних місць у системі національної безпеки, адже під поняттям “політична безпека” слід розуміти якісний рівень захищеності національних інтересів у політичній сфері.

У свою чергу вона передбачає такий стан правових норм і відповідних інститутів безпеки, що гарантують захист політичного суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності та конституційного ладу держави, тобто можливість нації та створених нею соціальних інститутів здійснювати незалежну внутрішню і зовнішню політику.

Політична безпека держави досягається шляхом реалізації системи заходів, що закріплюють сталість конституційного ладу держави, дотримання демократичних

процедур проведення виборів, реалізації та гарантії конституційних прав і свобод громадян, контролю діяльності органів держави громадянським суспільством¹.

Отже:

- *політика* — це стратегічна програма, система засобів та методів реалізації якої і її пріоритетів та напрямів управлінської діяльності держави відповідають інтересам особи, суспільства та держави, які проголошені владою, або її представниками і які забезпечуються державою у певному соціальному середовищі;
- *політична безпека* — це якісний стан політичної системи суспільства, який має визначатися законодавчо і який досягається системою заходів, спрямованих на збереження конституційно легітимізованого політичного ладу тієї чи іншої держави, забезпечення державотворення і конструктивної політики стабільності суспільства за можливості: нації та державних інститутів самостійно вирішувати питання державного устрою; гарантований захист політичного суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності та конституційного ладу держави; незалежно проводити внутрішню і зовнішню політику, що ґрунтується на балансі життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави.

Політика і політична безпека передбачає найперше чітку політику держави у соціально-економічній сфері її діяльності. Це визначається законами політекономії, як науки, і економіки, як прикладної сфери діяльності держави.

Політична економіка, політекономія — галузь економічної науки, сферою інтересів якої є соціально-економічні відносини, економічні закони, що складаються на різних щаблях розвитку людського суспільства у процесі виробництва, розподілу, обміну й споживання матеріальних благ. Вивчає всю систему економічних відносин, їх єдність і взаємодію з продуктивними силами та політичними, ідеологічними та соціальними інститутами суспільства.

Саме економіка є об'єктом економічної науки. Щодо предмета цієї науки, то він спочатку обмежувався дослідженням домашнього господарства, а згодом всієї економічної системи суспільства. Сама ж наука зрештою отримала назву політекономії і вже з кінця XIX ст. стала неодмінним елементом вищої освіти, що вивчається в усіх університетах.

Вирішальний внесок у таку трансформацію цієї дисципліни зробив К. Маркс, зосередивши всю свою увагу на дослідженні сфери економічного життя суспільства, а саме на аналізі виробничих відносин. Це справді наукове визначення предмета політичної економії, бо суспільне виробництво може існувати тільки в межах цих відносин. Оскільки виробничі відносини складаються між людьми, то вони виступають суб'єктами цих відносин. При цьому таким суб'єктом може бути як окрема людина, так і певні угруповання людей (колектив, клас, загалом). К. Маркс наголошував на відносинах між класами. Саме завдяки цьому марксистська політекономія характеризується як наука, що ґрунтується на класовому підході. Такий спосіб — це тільки один з аспектів аналізу виробничих відносин і до нього не слід зводити все дослідження виробничих відносин.

Саме класична школа, зокрема праці А. Сміта, перетворили політичну економію на повноцінну наукову дисципліну.

¹ Косілова О. І. Політична безпека в системі національної безпеки України // Правова інформатика. 2011. № 1(29).

Класики проголосили ідею природного порядку, дію об'єктивних економічних законів. А це змінило напрям досліджень від системи регламентуючих правил до економічної свободи, яка одна тільки й забезпечує ефективний розвиток економіки.

“Економікс” – це такий напрям економічної теорії, предметом якого виступає ринкова економіка і організація її функціонування. Проте ця наука не становить якоесь цілісне дослідження, чітко визначене за тематикою і методологічною базою. Різні школи і течії цього напрямку економічної теорії накладають свій відбиток на предмет дослідження, а відтак, і на кінцеві висновки дослідників. Можна тільки в досить загальній формі визначити основні принципи постулати і найбільш типові напрями досліджень в “економікс”.

Отже, головний блок економічних наук, а саме економічна теорія, складається з політекономії і “економікс”, яка, своєю чергою, включає мікро- і макроекономіку. Більшість західних вчених вживають термін “політекономія” і термін “економікс” як такі, що істотно не відрізняються і практично є тотожними. Вони часто зводять політекономію до “економіко”, розчиняючи її предмет у предметі “економікс”. Проте таке ототожнення не має сенсу, бо вони мають різні предмети дослідження. І тільки ці дві основні теоретичні дисципліни в поєднанні можуть дати повне загальнотеоретичне відображення процесу функціонування і розвитку суспільного виробництва.

Наведені недоліки обох складових економічної теорії посилюються і значною кількістю економічних теорій, що становлять основу загальної концепції. Це призводить інколи до протилежних, а то й зовсім взаємовиключних висновків стосовно одного й того самого явища. Особливо все це помітно щодо економічної теорії в країнах, які нещодавно перейшли до ринкової системи організації суспільного виробництва.

В Україні така економічна теорія з об'єктивних та суб'єктивних причин ще не склалася. На сьогодні, по суті, мають місце лише спроби пристосування західної економічної теорії до пояснення й прогнозування основних закономірностей розвитку суспільного виробництва у нашій країні. Однак цей період, безсумнівно, мине, і запорукою тому є невідворотність соціально-економічних змін у нашому суспільстві, певна їх динаміка і значний науковий потенціал української науки загалом і економічної зокрема.

Сучасна економічна теорія стверджує, що політична економіка – це наука, сферою інтересів якої є соціально-економічні відносини, економічні закони, що складаються на різних щаблях розвитку людського суспільства у процесі виробництва, розподілу, обміну й споживання матеріальних благ. Вивчає всю систему економічних відносин, їх єдність і взаємодії з обмеженими продуктивними силами та політичними, ідеологічними та соціальними інститутами суспільства. Вона показує, як люди і суспільство мають здійснювати кінцевий вибір рідкісних ресурсів, як найкраще виробляти різні товари та послуги й обмінювати їх з метою максимального задоволення потреб людини.

Класичне розуміння економіки передбачає наступне.

Економіка – найважливіша сфера суспільного життя, в якій на основі використання різноманітних ресурсів здійснюється виробництво, обмін, розподіл та споживання продуктів людської діяльності, формується і постійно розвивається система продуктивних сил і економічних відносин, якими управляють різні типи економічних законів. Економіка має складну структуру, її матеріальною основою є система продуктивних сил, що відображає активне ставлення людини до природи у процесі праці й створення матеріальних та нематеріальних благ.

На всіх етапах розвитку людської цивілізації до системи продуктивних сил входили *людина-працівник, засоби виробництва, сили природи, які використовувалися людьми*. У XIX ст. новим елементом цієї системи стають форми і методи організації виробництва, у другій половині XX ст. — *наука та інформація*. Як матеріальна основа економіки — це продуктивні сили, які розвиваються за властивими їм внутрішніми законами та відносно самостійними суперечностями. Другим елементом економіки є техніко-економічні відносини — відносини спеціалізації, кооперування, комбінування виробництва, його концентрації, обміну діяльністю між людьми та ін. Техніко-економічні відносини значною мірою збігаються із суспільним розподілом праці в загальній, частковій та одиничній формах і їх покладено в основу відгалуження окремих сфер і галузей розвитку економіки.

Залежно від ступеня розвитку суспільного поділу праці та усупільнення виробництва *економіка* — це система сфер, видів і галузей виробництва. Розрізняють економіку: народного господарства (економіка сфери матеріального виробництва, економіка сфери нематеріального виробництва); окремих галузей (економіка промисловості, економіка сільського господарства, економіка транспорту тощо). У межах галузей виділяють економіку окремих видів діяльності виробництв (економіка тваринництва, економіка рослинництва та ін.). На основі інтернаціоналізації продуктивних сил та поглиблення міжнародного поділу праці (міжнародної спеціалізації, кооперування та ін.) утворилися світова економіка, регіональна економіка.

В історії розвитку людства розрізняють технологічні способи виробництва, засновані на ручній машинній та автоматизованій праці. Найрозвиненіші країни світу стали на шлях інтенсивного створення технологічного способу виробництва, що ґрунтується на автоматизованій праці. Його головними ознаками є кількість найновіших комп'ютерів (п'ятого та шостого поколінь) промислових роботів, “безлюдних виробництв”, біотехнологічна революція, інтегрована система зв'язку тощо. В Україні переважає технологічний спосіб виробництва, заснований на ручній та машинній праці, причому якість системи машин низька.

У межах економіки також виділяють організаційно-економічні відносини, тобто відносини між людьми з приводу організації виробництва, зокрема менеджмент, маркетинг. Залежно від ступеня розвитку технологічного способу виробництва, його окремих елементів (техніки, інформації тощо) в західній економічній, філософській та соціологічній літературі давалися різні визначення існуючого та майбутнього суспільства: технотронна цивілізація, кібернетичне суспільство, інформаційна цивілізація, постіндустріальне суспільство та ін. Така техніко-економічна класифікація суспільства одностороння (оскільки не враховує соціально-економічну форму розвитку продуктивних сил), але має право на існування.

Відносини економічної власності — це відносини між різними суб'єктами власності (державою, промисловими компаніями, банками, окремими індивідами тощо) з приводу привласнення різноманітних об'єктів власності (засобів праці, предметів праці, робочої сили, предметів споживання та ін.) у різних сферах суспільного відтворення — у безпосередньому виробництві, розподілі, обміні та споживанні. В Україні найбільшою перешкодою для прогресу продуктивних сил є відчуження працівників від власності (на засоби виробництва, створений продукт та ін.), ставлення до державної власності та капіталістичної власності як до чужої, що виявляється в її масовому розкраданні, безініціативності працюючих тощо.

Відносинам власності також властиві внутрішні економічні закони, закони суперечності, концентрації власності, привласнення частки доходів відповідно до витрат

праці, вартості та ін. У розвинених країнах світу дедалі інтенсивніше відбувається процес соціалізації власності. Виробничі відносини (відносини економічної власності) разом з техніко-економічними та організаційно-економічними відносинами формують систему економічних відносин суспільства. Отже, неправомірно ототожнювати економічні відносини з виробничими, оскільки вони співвідносяться між собою як ціле і частина. Виробничі відносини є соціально-економічною формою розвитку продуктивних сил, а техніко-економічні відносини — їх речовою формою, організаційно-економічні відносини — їх організаційною формою. Опосередковано **розвиток продуктивних сил, а отже, й економіки, можуть гальмувати або прискорювати недосконала система законодавства** (зокрема право власності), діяльність держави, мораль, культура та інші сфери суспільних відносин. Своєю чергою, на ці сфери активно впливають економічні відносини і, насамперед, відносини власності. Їх відповідність розвитку продуктивних сил залежить передусім від плюралізму форм власності, від панування в економіці тієї форми власності, яка найбільше відповідає інтересам суспільства¹.

На сучасному етапі розвитку людської цивілізації до системи продуктивних сил усе настирливіше проникає новий елемент — наука та інформація. У ХХІ ст. вони стають визначальними чинниками функціональної структури економіки і стають її основою.

Економіку схематично можна відобразити так: економіка науки (інформація => інформаційні ресурси => інноваційна діяльність => якісно нові знання => інтелектуальні ресурси), науково-технологічна економіка та економіка матеріального виробництва.

Лише визначивши пріоритети економіки сьогодення і майбутнього актуальною є тема її безпеки.

На думку С. Лекаря, поняття “безпека” може застосовуватись як до найбільш загальних речей, так і конкретних ситуацій, пов’язаних з особистістю, суспільством, державою. Система безпеки охоплює такі основні елементи: наукову теорію (філософію), доктрину (концепцію), політику, стратегію і тактику забезпечення безпеки; сукупність міжнародних, державних і громадських (недержавних) інститутів та організацій, які забезпечують безпеку особи, суспільства, держави; засоби, способи і методи забезпечення безпеки.

Оскільки економіка є однією з життєво важливих сторін діяльності суспільства, то поняття національної безпеки обов’язково включає в себе надійний захист економіки на випадок можливих зовнішніх чи внутрішніх загроз. За цих обставин в економіці поняття “безпеки” розглядається у контексті захисту економічних інтересів держави від негативних наслідків глобалізаційних процесів, фінансових криз, природних катастроф тощо.

У **Концепції економічної безпеки**, затвердженій Кабінетом Міністрів України у серпні 1996 р., економічна безпека розуміється як “стан економіки, суспільства та інститутів державної влади, при якому забезпечується реалізація та гарантований захист національних економічних інтересів, прогресивний соціально-економічний розвиток України, достатній оборонний потенціал навіть за несприятливих внутрішніх та зовнішніх процесів”.

---

¹ Економічна енциклопедія: у 3 т. / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Т. 1. Київ: Вид. центр “Академія”, 2000. 864 с.

У Концепції (основі державної політики) національної безпеки України економічну безпеку визначено як такий стан національної економіки і кредитно-фінансової системи, який дає можливість: гарантувати економічний розвиток держави на підставі досягнень науково-технічного прогресу; забезпечувати стійке функціонування своєї кредитно-грошової системи і задоволення потреб суспільства за несприятливих внутрішніх і зовнішніх умов.

Узагальнення існуючих способів визначення сутності та змісту поняття “економічна безпека” дозволили виокремити три методики її розуміння, які засновані на важливих параметрах економічної безпеки:

- перша — визначає економічну безпеку як стан захищеності національних економічних інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз;
- друга — як можливість (здатність) прогресивного економічного та соціального розвитку (постійного зростання рівня життя і добробуту населення);
- третя — ґрунтується на ототожненні економічної безпеки з економічним суверенітетом як правом уповноважених народом органів проводити незалежну соціально-економічну політику та зовнішньоекономічну діяльність в інтересах усього населення.

Вивчення проблем економічної безпеки дає підстави зробити висновок, що під **економічною безпекою**, звичайно, розуміється надійна захищеність національних інтересів у сфері економіки від реальних і потенційних внутрішніх та зовнішніх загроз, і, найперше, — від прямих та опосередкованих економічних збитків. Це дає можливість визначити економічну безпеку держави як стан захищеності цінностей та інтересів держави від загроз та небезпек, створення можливостей для розширеного самовідтворення для задоволення потреб суспільства і держави на всіх рівнях економіки в умовах глобалізації світових фінансових та торгових ринків¹.

В. Мартиненко, узагальнюючи думку більшості вчених, стверджує, що економічна безпека — це стан захищеності економіки країни від внутрішніх та зовнішніх загроз. Він вважає, що визначення поняття економічної безпеки має спиратися на такі положення:

- економічна безпека є найважливішою складовою системи національної безпеки будь-якої країни та пов’язана з іншими елементами системи тісним взаємозв’язком;
- об’єктом захисту виступають економічні інтереси, тобто життєво необхідні потреби людини, суспільства та держави в економічній сфері;
- забезпечення економічної безпеки неможливе без визначення рівня її захищеності від негативного зовнішнього та внутрішнього впливу;
- повноцінний захист національних інтересів можливий тільки за наявності чіткої системи виявлення реальних загроз, попередження потенційних загроз та знешкодження причин їх появи;
- загрози економічній безпеці можуть мати як внутрішні, так і зовнішні джерела, які собою характеризують внутрішні та зовнішні фактори економічної системи країни.

На основі зазначеного висновується, що **економічна безпека** — це стан економіки, при якому забезпечується захищеність життєво необхідних потреб та інтересів

¹ *Лекарь С. І.* Економічна безпека України: поняття та сутність термінології // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. 2012. С. 4–16.

людини, суспільства й держави від реальних і потенційних загроз зовнішнього та внутрішнього характеру¹.

Це визначення також повністю не розкриває всієї багатогранності цього феномену.

Спроби виробити специфічний аналітичний інструментарій щодо оцінки економічної безпеки та аналізу ефективності поточних рішень у сфері економічної політики часто лише поглиблюють сумніви у коректності методик, що застосовуються у цій сфері.

Наприклад, В. Білоус під економічною безпекою розуміє “надійну захищеність національних інтересів у сфері економіки від реальних та потенційних внутрішніх загроз, і найперше — від прямих та опосередкованих економічних збитків”.

З. Варналій визначає економічну безпеку як “стан національної економіки, за якого зберігається економічна стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз і задовольняються потреби особи, суспільства, держави”.

На думку В. Оргинського, економічна безпека — це “стан і здатність економічної системи протистояти небезпеці руйнування її структури і статусу, а також перешкодам у досягненні цілей розвитку”.

Л. Шеришев вважає, що в основі “концепції безпеки, її структури та механізмів має лежати нове ноосферне світобачення, нове уявлення про ланки і життєво важливі інтереси та базові цінності Росії, її ролі і місця у світовому суспільстві”. При цьому ключовим елементом ноосферного укладу життя виступає людина, але не як засіб чужих цілей, а як абсолютна мета. Абсолютна цінність людини є мірою всьому і метою суспільства виступає особистість безпечного типу для себе, навколишніх, середовища проживання.

О. Бельков визначає безпеку як “стан, тенденції розвитку (у тому числі латентні) і умови життєдіяльності соціуму, його структур і установ, при яких забезпечується збереження їх якісної визначеності з об’єктивно обумовленими інноваціями в ній і вільне, яке відповідає власній природі і нею ж визначається, функціонування”.

Н. Казаков визначає безпеку як динамічно-стійкий стан щодо несприятливих впливів і діяльність із захисту від внутрішніх та зовнішніх загроз, із забезпечення таких внутрішніх і зовнішніх умов існування держави, які гарантують можливість стабільного всебічного прогресу суспільства і його громадян.

На думку М. Лескова, під поняттям безпеки “прийнято розуміти тип динамічної рівноваги, характерний для складних саморегульованих систем і станів у підтримці істотно важливих для збереження системи параметрів у допустимих межах”.

В. Васенко поділяє точку зору Л. Шеришева і вважає, що складових і напрямів економічної безпеки дуже багато — демографічний, екологічний, військовий, політичний, соціальний, кримінальний, фінансово-грошовий, ціновий, ресурсний, енергетичний, продовольчий, прісноводний, інноваційний, інвестиційний, податковий, інформаційний та ін.

З позицій багатоаспектного підходу визначення поняття “економічна безпека” нерозривно пов’язане з такими поняттями, як:

- *інтереси* (національні, державні, індивідуальні, корпоративні, суспільні та ін.);
- *стійкість* (національної економіки, економічного розвитку, соціально-економічної системи тощо);

¹ Мартиненко В. В. Теоретичні основи та сутність економічної безпеки України // Економіка промисловості. 2010. № 3. С. 41–47.

- *незалежність* (економіки від зовнішніх ринків, вироблення національної економічної стратегії без зовнішнього впливу);
- *відтворення* (головних життєво важливих інтересів в економічній сфері для суб'єкта будь-якого рівня — від особи до держави, що віддзеркалюють відтворення свого існування).

Дослідження цієї проблеми переконує, що економічна безпека — це не лише дієздатність самої держави, тобто її спроможність реалізовувати власні владні рішення, а й можливість для економічних суб'єктів різних рівнів діяти відповідно до своїх базових інтересів, проте у загальному руслі **зміцнення економічної безпеки країни**¹.

Безпека економіки — це спроможність системи суспільних відносин, що стосуються економічної діяльності, яка безпосередньо пов'язана із забезпеченням оптимального функціонування її інститутів забезпечити безпеку держави, особи і суспільства за конкретного балансу їх життєво важливих інтересів².

Інакше кажучи, під економічною безпекою слід розуміти надійну захищеність національно-державних інтересів у сфері економіки від реальних та потенційних внутрішніх і зовнішніх загроз, а в першу чергу — прямих та опосередкованих економічних збитків. Стан економічної безпеки оцінюється системою параметрів, які визначають сприятливі умови функціонування економічної системи.

Таким чином, під **забезпеченням економічної безпеки держави** розуміється: забезпечення від реальних, а за можливості і потенціальних збитків пріоритетним напрямом системи суспільних відносин, що стосуються економічної діяльності держави специфічним для кожного державного органу видом діяльності³.

Отже, визначаючи компетенцію державних органів у забезпеченні безпеки держави, можна зробити такі висновки.

Безпека держави, як системи політичної влади в Україні, залежить від її політичної, економічної, наукової та науково-технологічної складових, які є фундаментом інноваційної політики України.

Політична безпека — це якісний стан політичної системи суспільства, який має визначатися законодавчо і досягатися системою заходів, спрямованих на збереження конституційно легітимізованого політичного ладу держави, забезпечення державотворення і конструктивної політики стабільності суспільства за можливості: нації та державних інститутів самостійно вирішувати питання державного устрою; гарантований захист політичного суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності та конституційного ладу держави; незалежно проводити внутрішню і зовнішню політику, що ґрунтується на балансі життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави.

Економічна безпека — це надійна захищеність національно-державних інтересів у сфері економіки від реальних та потенційних внутрішніх і зовнішніх загроз,

¹ *Васенко В. К.* В Вплив неконтрольованої економіки на економічну безпеку держави / Стратегічні пріоритети детінізації економіки України у системі економічної безпеки : макро- та мікрорівні: монографія / за ред. Черевка О. В. Київ, Черкаси: ПП Чабаненко Ю. А., 2014. С. 352–374.

² *Гордієнко С. Г.* Сутність та зміст поняття “державна безпека” // Стратегічна панорама. Київ, 2003. № 2. С. 114–120.

³ *Гордієнко С. Г.* Забезпечення економічної безпеки держави контррозвідкою СБ України // Проблеми контррозвідального захисту економічної безпеки держави: Тези доп. та наук. повідомлень наук.-практ. конф., (Харків, 19 груд. 2003 р.). Харків: ФПС для СБ України (СФ) у складі Нац. юрид. акад. України, 2004. С. 55–61.

насамперед — прямих та опосередкованих економічних збитків. Стан економічної безпеки оцінюється системою параметрів, які визначають сприятливі умови функціонування економічної системи.

У сучасному світі рушійною силою економіки стають якісно нові знання, тому структуру економіки, як інноваційної, можна звести до наступної формули: загальна економіка = економіка науки + науково-технологічна економіка + економіка матеріального виробництва.

Тобто безпека держави залежить, найперше, від її політичної складової із забезпечення економічної безпеки суспільства.

3.3. Повноваження державних органів у забезпеченні безпеки держави та напрями їх удосконалення

Безпеку держави Україна забезпечує весь апарат влади та управління суспільством. Аналіз основних конституційних актів свідчить про наступну компетенцію основних органів державної влади та управління України **у сфері забезпечення безпеки держави:**

1. Верховна Рада України — єдиний орган законодавчої влади в Україні, який складається із 450 народних депутатів, що запряглися **боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу.**

Основні повноваження Верховної Ради України:

- прийняття законів;
- затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;
- визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору;
- затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
- заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
- оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;
- розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;
- призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, призначення за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, звільнення зазначених осіб з посад, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України;
- призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Служби безпеки України;

- здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до цієї Конституції та закону;
- затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Служби безпеки України, Збройних сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;
- схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;
- надання згоди на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора; висловлення недовіри Генеральному прокуророві, що має наслідком його відставку з посади;
- призначення на посади третини складу Конституційного Суду України;
- затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;
- надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;
- здійснення парламентського контролю у межах, визначених цією Конституцією та законом;
- затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації, визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності;
- розгляд питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняття резолюції недовіри Кабінету Міністрів України;

Виключно законами України Верховною Радою визначаються:

- засади використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку;
- правовий режим власності;
- засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;
- організація і діяльність органів виконавчої влади, основи державної служби, організації державної статистики та інформатики;
- територіальний устрій України;
- судоустрій, судочинство, статус суддів;
- засади судової експертизи;
- організація і діяльність прокуратури, нотаріату, органів досудового розслідування, органів і установ виконання покарань;
- порядок виконання судових рішень;
- засади організації та діяльності адвокатури;
- основи національної безпеки, організації Збройних сил України і забезпечення громадського порядку;
- правовий режим державного кордону;
- правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації;
- Державний бюджет України і бюджетна система України;
- система оподаткування, податки і збори;

- засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків;
- статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України;
- порядок утворення і погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу;
- порядок випуску та обігу державних цінних паперів, їх види і типи;
- порядок направлення підрозділів Збройних сил України до інших держав;
- порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України¹.

2. Президент України — глава держави, виступає від її імені, є **гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина**, є гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору.

Повноваження Президента України:

- забезпечує **державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави**;
- представляє державу в міжнародних відносинах, **здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави**, веде переговори та укладає міжнародні договори України;
- вносить подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України;
- вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України;
- призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора;
- призначає на посади та звільняє з посад половину складу Ради Національного банку України;
- призначає на посади та звільняє з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;
- вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України;
- зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності;
- є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України;
- призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних сил України, інших військових формувань;
- здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;
- очолює Раду національної безпеки і оборони України;
- вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;
- приймає рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;

¹ Конституція України // Відом. Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

- призначає на посади третину складу Конституційного Суду України;
- має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України;
- здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України;
- видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

3. Рада національної безпеки і оборони України – координаційний орган з питань національної безпеки і оборони при Президентіві України.

Рада національної безпеки і оборони України координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони.

Головою Ради національної безпеки і оборони України є Президент України¹.

Функціями Ради національної безпеки і оборони України:

- 1) внесення пропозицій Президентіві України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони;
- 2) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони у мирний час;
- 3) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

Відповідно до функцій, визначених Конституцією України та Законом України “Про Раду національної безпеки і оборони України”, Рада національної безпеки і оборони України:

1) розробляє та розглядає на своїх засіданнях питання, які відповідно до Конституції та законів України, Стратегії національної безпеки України, Воєнної доктрини України належать до сфери національної безпеки і оборони, та подає пропозиції Президентіві України, приймає рішення щодо:

- визначення стратегічних національних інтересів України, концептуальних підходів та напрямів забезпечення національної безпеки і оборони у політичній, економічній, соціальній, воєнній, науково-технологічній, екологічній, інформаційній та інших сферах;
- проектів державних програм, доктрин, законів України, указів Президента України, директив Верховного Головнокомандувача Збройних сил України, міжнародних договорів, інших нормативних актів та документів з питань національної безпеки і оборони;
- удосконалення системи забезпечення національної безпеки та організації оборони, утворення, реорганізації та ліквідації органів виконавчої влади у цій сфері;
- проекту Закону України про Державний бюджет України та пропозицій до Бюджетної декларації по статтях, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки і оборони України;
- матеріального, фінансового, кадрового, організаційного та іншого забезпечення виконання заходів з питань національної безпеки і оборони;
- заходів політичного, економічного, соціального, воєнного, науково-технологічного, екологічного, інформаційного та іншого характеру відповідно до масштабу потенційних та реальних загроз національним інтересам України;

¹ Конституція України // Відом. Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

- питань оголошення стану війни, загальної або часткової мобілізації, введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях, оголошення в разі потреби окремих місцевостей України зонами надзвичайної екологічної ситуації;
- невідкладних заходів із розв'язання кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України;

2) координує виконання прийнятих Радою національної безпеки і оборони України рішень, введених в дію указами Президента України, і здійснює поточний контроль діяльності органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони, подає Президентові України відповідні висновки та пропозиції;

3) ініціює розроблення нормативних актів та документів з питань національної безпеки і оборони, узагальнює практику їх застосування та результати перевірок їх виконання;

4) координує і контролює переведення центральних і місцевих органів виконавчої влади, а також економіки країни на роботу в умовах воєнного чи надзвичайного стану;

5) координує і контролює діяльність органів місцевого самоврядування в межах наданих повноважень під час введення воєнного чи надзвичайного стану;

6) координує та контролює діяльність органів виконавчої влади по відбиттю збройної агресії, організації захисту населення та забезпеченню його життєдіяльності, охороні життя, здоров'я, конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян, підтриманню громадського порядку в умовах воєнного та надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України;

7) координує і контролює діяльність органів виконавчої влади з протидії корупції, забезпечення громадської безпеки та боротьби зі злочинністю з питань національної безпеки і оборони¹.

4. Кабінет Міністрів України – вищий орган у системі органів виконавчої влади, відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією.

Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, а також указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України.

Функції Кабінету Міністрів України:

- **забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави**, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;
- забезпечує реалізацію стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору;
- вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;
- забезпечує проведення **фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики**; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, **екологічної безпеки** і природоохористування;

¹ Закон України “Про Раду національної безпеки і оборони України” // Відом. Верховної Ради України. 1998. № 35. Ст. 237.

- розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;
- забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону;
- розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання;
- здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;
- організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи.

Місцеві органи виконавчої влади на відповідній території забезпечують:

- виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин — також програм їх національно-культурного розвитку;
- реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

5. Правосуддя в Україні здійснюють виключно суди.

Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються.

В Україні діє Вища рада правосуддя та адвокатура, які мають свою компетенцію¹.

Таким чином, безпека держави, як системи політичної влади в Україні, залежить від її політичної, економічної, наукової та науково-технологічної складових, які є фундаментом інноваційної політики України.

Тобто, якщо державна безпека — це безпека:

- державно-політичного, конституційно легітимізованого політичного ладу держави від змін його неконституційним шляхом;
- державотворення і конструктивної політики задля стабільності суспільства;
- політичного суверенітету;
- територіальної цілісності України і недоторканності її кордонів;
- інститутів державної влади;
- національно-державних інтересів у сфері економіки, задля ефективної реалізації соціального призначення держави — забезпечення подальшого розвитку особи, суспільства та самої держави,
- то зазначені результати повинні досягатися, як мінімум, перерахованими органами влади та управління. Однак їх компетенцію доцільно було б систематизувати, навіть у Конституції України та ряді інших законів конституційного характеру, а не викладати популярною серед політиків і політиканів мовою. Конституція написана для людей, тим паче суть її складають норми прямої дії, які мають бути зрозумілими пересічним громадянам України.

Досягнення зазначених результатів може бути забезпеченим тільки безпосередньо спрямованими та опосередкованими, гласними та негласними формами, методами та заходами, які відповідатимуть діючим правовим режимам у державі.

¹ Конституція України // Відом. Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

Останні також повинні бути систематизованими на законодавчому рівні для кожного органу влади та управління України, починаючи з Верховної Ради і закінчуючи місцевими органами влади та недержавними організаціями.

Компетенція вищих органів влади та управління України з питань забезпечення державної безпеки в Конституції та законах викладена еkleктично. Тому слід спробувати систематизувати їх права та обов'язки, беручи до уваги правові режими життєдіяльності суспільства: воєнний стан, надзвичайний стан та ін.

Тобто викладені повноваження Верховної Ради, Президента, РНБО та судової гілки влади можуть бути викладені наступним чином.

1. Верховна Рада України — єдиний орган законодавчої влади в Україні, який призначений **боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут українського народу** шляхом прийняття законів та інших нормативно-правових актів обов'язкових до виконання всіма органами влади та управління України.

Повноваженнями Верховної Ради України у політичній, воєнній, економічній та судовій сферах є питання:

1. Політична сфера:

- основ національної безпеки;
- засад внутрішньої і зовнішньої політики;
- згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;
- організації діяльності органів виконавчої влади;
- основ державної служби, державної статистики та інформатики;
- правового режиму державного кордону;
- контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України;
- прийняття рішення щодо Програми діяльності Кабінету Міністрів України;
- відповідальності Кабінету Міністрів України та прийняття резолюції недовіри Кабінету Міністрів України;
- територіального устрою України;
- заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
- парламентського контролю.

2. Воєнна сфера:

- оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру;
- схвалення рішення Президента України про використання Збройних сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;
- організації Збройних сил України;
- порядку допуску та умов перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України;
- порядку направлення підрозділів Збройних сил України до інших держав;
- затвердження указів Президента про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію;
- правовий режим воєнного стану.

3. Економічна сфера:

- основ зовнішньоекономічної діяльності та митної справи;
- засади формування Державного бюджету України і бюджетної системи України;

- засади використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку;
- засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків;
- затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;
- затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
- затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації, визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності;
- порядок випуску та обігу державних цінних паперів, їх види і типи;
- порядок утворення і погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу;
- правовий режим власності;
- система оподаткування, податки і збори;
- статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України;
- затвердження указів Президента про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;
- правовий режим надзвичайного стану;
- правовий режим зон надзвичайної екологічної ситуації.

4. Сфера правосуддя:

- засад забезпечення громадського порядку;
- засад організації та діяльності адвокатури;
- засад судової експертизи;
- засад організації і діяльності прокуратури, нотаріату, органів досудового розслідування, органів і установ виконання покарань;
- порядку виконання судових рішень;
- судоустрою, судочинства та статусу суддів;

2. Президент України — глава держави, виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, є гарантом реалізації стратегічного курсу держави.

Повноваженнями Президента України у політичній, воєнній, економічній та судовій сферах є питання:

1. Політична сфера:

- національної безпеки;
- захищеність державного суверенітету, державної незалежності і правонаступництва держави від реальних та потенційних загроз;
- захищеність територіальної цілісності від реальних та потенційних загроз;
- захищеність демократичного конституційного ладу від реальних та потенційних загроз;
- керівництва у сфері безпеки держави;
- представництва держави у міжнародних відносинах;
- керівництва зовнішньополітичною діяльністю держави, ведення переговорів та укладення міжнародних договорів;

- подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра, Міністра оборони, Голови Служби безпеки та Міністра закордонних справ України;
- призначення та звільнення з посад половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;
- головування у Раді національної безпеки і оборони України;
- ветоування прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України;
- видання указів і розпоряджень, які є обов'язковими до виконання на території України.

2. Воєнна сфера:

- Головнокомандування Збройних сил України;
- призначення та звільнення з посад вищого командування Збройних сил України та інших військових формувань;
- керівництва у сфері оборони держави;
- внесення до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України прийняття рішення про використання Збройних сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;
- про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України.

3. Економічна сфера:

- призначення та звільнення з посад половини складу Ради Національного банку України;
- призначення та звільнення з посад голів державних адміністрацій;
- зупинення дії актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності цій Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності.

4. Сфера правосуддя:

- призначення та звільнення з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора;
- призначає на посади третину складу Конституційного Суду України;
- призначення та звільнення з посад суддів.

3. Рада національної безпеки і оборони України — координаційний орган при Президентові України, який координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони.

Повноваженнями РНБО України у політичній, воєнній, економічній та судовій сферах є питання:

1. Політична сфера:

- розроблення та розгляд на засіданнях питань, які належать до сфери державної безпеки та надання пропозицій Президентові України;
- виконання прийнятих Радою національної безпеки і оборони України рішень, введених у дію указами Президента України;
- здійснення поточного контролю та координації за діяльністю органів виконавчої влади в умовах воєнного або надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують державній безпеці України, подання Президентові України відповідних висновків та пропозицій;

- ініціація розроблення нормативних актів та документів з питань державної безпеки, узагальнення практики їх застосування та результатів перевірок їх виконання;
- внесення пропозиції Президентів України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері державної безпеки;
- визначення стратегічних національних інтересів України, концептуальних напрямів забезпечення державної безпеки у політичній, економічній, соціальній, військовій, науково-технологічній, екологічній, інформаційній та інших сферах;
- формування проектів державних програм, доктрин, законів України, указів Президента України, директив Верховного Головнокомандувача Збройних сил України, міжнародних договорів, інших нормативних актів та документів з питань державної безпеки;
- удосконалення системи забезпечення державної безпеки, утворення, реорганізації та ліквідації органів влади у сфері національної безпеки;
- розроблення та впровадження системи невідкладних заходів із розв'язання кризових ситуацій, що загрожують державній безпеці України.

2. Воєнна сфера:

- координації та контролю діяльності органів влади по відбиттю збройної агресії, організації захисту населення та забезпеченню його життєдіяльності, охороні життя, здоров'я, конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян, підтриманню громадського порядку в умовах воєнного та надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують державній безпеці України;
- координації та контролю діяльності органів виконавчої влади у сфері оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують державній безпеці України;
- координації та контролю переведення центральних і місцевих органів виконавчої влади, а також економіки країни на роботу в умовах воєнного чи надзвичайного стану;
- координації та контролю діяльності органів місцевого самоврядування в межах наданих повноважень під час введення воєнного чи надзвичайного стану.

3. Економічна сфера:

- координації та контролю діяльності органів виконавчої влади у сфері державної безпеки у мирний час;
- законодавства про Державний бюджет України та пропозицій до Бюджетної декларації по статтях, пов'язаних із забезпеченням державної безпеки;
- матеріального, фінансового, кадрового, організаційного та іншого забезпечення виконання заходів з питань державної безпеки;
- розробки, реалізації та контролю заходів політичного, економічного, соціального, воєнного, науково-технологічного, екологічного, інформаційного та іншого характеру відповідно до масштабу потенційних та реальних загроз національним інтересам України у сфері забезпечення державної безпеки;
- координації та контролю діяльності органів виконавчої влади з протидії корупції;
- оголошення стану війни, загальної або часткової мобілізації, введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях, оголошення в разі потреби окремих місцевостей України зонами надзвичайної екологічної ситуації.

4. Сфера правосуддя:

- координує і контролює діяльність органів виконавчої влади з протидії корупції, забезпечення громадської безпеки та боротьби зі злочинністю.

4. Кабінет Міністрів України — вищий орган у системі виконавчої влади, відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України.

Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, виконує постанови Верховної Ради України та укази Президента України відповідно до правового режиму у державі.

Повноваженнями Кабінету Міністрів України у політичній, військовій, економічній та судовій сферах є питання:

1. Політична сфера:

- забезпечення державного суверенітету і економічної самостійності України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;
- забезпечення реалізації стратегічного курсу держави;
- вжиття заходів із забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

2. Військова сфера:

- здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності і державної безпеки України.

3. Економічна сфера:

- розроблення проекту закону про Державний бюджет України і забезпечення виконання Державного бюджету України та подання Верховній Раді України звіту про його виконання;
- організація і забезпечення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;
- розроблення і здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;
- забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики;
- забезпечення проведення політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;
- забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності;
- здійснення управління об'єктами державної власності.

4. Сфера правосуддя:

- здійснення заходів з забезпечення громадського порядку, боротьби зі злочинністю;
- здійснення заходів щодо забезпечення державної безпеки України.

Місцеві органи виконавчої влади на відповідній території забезпечують:

- виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин — також програм їх національно-культурного розвитку;
- реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

5. Правосуддя в Україні здійснюють виключно суди.

Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються.

В Україні діє Вища рада правосуддя та адвокатура, які мають свою компетенцію.

Висновки

Розглянуті питання мають бути втіленими в доктрини, концепції, стратегії та програми діяльності органів влади та управління.

Тобто державна безпека — це безпека:

- державно-політичного, конституційно легітимізованого політичного ладу держави від змін його неконституційним шляхом;
- державотворення і конструктивної політики для стабільності суспільства;
- політичного суверенітету;
- територіальної цілісності України і недоторканності її кордонів;
- інститутів державної влади;
- національно-державних інтересів у сфері економіки;
- для ефективної реалізації соціального призначення держави — забезпечення подальшого розвитку особи, суспільства та самої держави знаходить своє чергове підтвердження.

Ефективна реалізація соціального призначення органів влади та управління (якісні показники зазначених безпек мають бути викладені та закріплені у нормативно-правових актах) визначеними законодавством формами та методами, силами і засобами із забезпечення подальшого розвитку особи, суспільства та самої держави в умовах конкретних правових режимів у політичній, економічній, військовій, науково-технологічній та інших важливих сферах діяльності суспільства залежить від чіткого розмежування компетенції останніх.

Тобто безпеку держави у сучасних умовах розвитку українського суспільства забезпечує не лише Служба безпеки України, як-то зазначено в законодавстві, а й інші органи влади та управління, від яких вона напряму залежить: Верховна Рада, Президент, РНБО та суди України, Міністерство оборони, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України; Міністерство енергетики та захисту довкілля України; Міністерство закордонних справ України; Міністерство фінансів України; Міністерство юстиції України; Державна податкова служба України; Державна служба України з етнополітики та свободи совісті; Державна митна служба України; Державна служба геології та надр України; Державна служба України з надзвичайних ситуацій; Державна служба фінансового моніторингу України; Державна служба експортного контролю України; Державна фіскальна служба України та практично всі інші державні інституції.

Однак їх діяльності у цьому напрямі властиві свої специфічні ознаки, які потрібно виокремити та закріпити в нормах права.

Використана література

1. *Картавцев В. С., Гордієнко С. Г.* До питання про концептуальні засади діяльності Служби безпеки України // Наук. вісн. Акад. СБ України. Київ. 1997. № 5. С. 3–10.
2. *Гордієнко С. Г.* Про поняття “державна безпека” // Наук. вісн. Акад. СБ України. Київ, 1998. № 6–7. С. 33–41.
3. *Гордієнко С. Г.* Сутність та зміст поняття “державна безпека” // Стратегічна панорама. Київ, 2003. № 2. С. 114–120;
4. *Гордієнко С. Г.* Методологічні орієнтири розробки понятійно-категоріального апарату у сфері державної безпеки // Зб. наук. пр. НА СБ України. Критерії оцінки діяльності органів СБ України. Київ. 2004. № 12. С. 140–146.

5. *Гордієнко С. Г.* Методологічні аспекти теорії державної безпеки України та захисту інтелектуальної власності Службою безпеки // Концептуальні засади забезпечення державної безпеки України: матеріали наук.-практ. конф., (Київ, 29 черв. 2004). Київ: Вид-во НА СБ України, 2004. С. 70–73.
6. *Власюк О. С.* Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: Вибр. наук. пр. Київ: НІСД, 2016. 528 с.
7. *Українчук О. В.* Обеспечение национальной безопасности в условиях формирования в Украине гражданского общества и демократического, правового, социального государства: дис. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1985.
8. *Гордієнко С. Г.* Методологічні орієнтири розробки понятійно-категоріального апарату у сфері державної безпеки // Зб. наук. пр. НА СБ України. Критерії оцінки діяльності органів СБ України. Київ, 2004. № 12. С. 140–146.
9. *Гордієнко С. Г.* Молодому науковцю коротко про необхідне [Текст]: наук.-практ. посіб. / С. Г. Гордієнко. Київ: КНТ, 2007. 90 с.; *Гордієнко С. Г.* Молодому науковцю СБ України коротко про необхідне: наук.-практ. посіб. Київ: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2008. 89 с.; *Гордієнко С. Г.* Молодому науковцю коротко про необхідне [Електронний ресурс]: наук.-практ. посіб.; КПП ім. Ігоря Сікорського. Електронні текстові дані (1 файл: 900 Кбайт). 2-ге вид., перероб. Київ: КПП ім. Ігоря Сікорського, 2019. 105 с. [Назва з екрану]: <http://ipp.kpi.ua/about/vikladachi/gordienko/>
10. *Яценко В. А.* Щодо визначеності поняття “національна безпека України” // Право національної безпеки та військове право: історія, сучасність і перспективи: зб. матеріалів круглого столу, (Київ, 28 берез. 2019) / М-во оборони України, Нац. ун-т оборони України ім. Івана Черняхівського; Нац. акад. правових наук України, Наук.-дослід. ін-т інформатики і права / упоряд.: М. М. Прохоренко, П. П. Богуцький; за заг. ред. М. М. Прохоренка. Київ: ФОР О. В. Ямчинський, 2019. С. 45–48.
11. *Гордієнко С. Г.* Про поняття “державна безпека” // Наук. вісн. Акад. СБ України. Київ, 1998. № 6–7. С. 33–41.
12. *Гордієнко С. Г.* Сутність та зміст поняття “державна безпека” // Стратегічна панорама. Київ, 2003. № 2. С. 114–120; *Гордієнко С. Г.* Методологічні орієнтири розробки понятійно-категоріального апарату у сфері державної безпеки // Зб. наук. пр. НА СБ України. Критерії оцінки діяльності органів СБ України. Київ, 2004. № 12. С. 140–146; *Гордієнко С. Г.* Методологічні аспекти теорії державної безпеки України та захисту інтелектуальної власності Службою безпеки // Концептуальні засади забезпечення державної безпеки України: матеріали наук.-практ. конф., (Київ, 29 черв. 2004). Київ: Вид-во НА СБ України, 2004. С. 70–73.
13. *Гордієнко С. Г.* Про поняття “державна безпека” // Наук. вісн. Акад. СБ України. Київ, 1998. № 6–7. С. 33–41.
14. *Картавіцев В. С., Гордієнко С. Г.* До питання про концептуальні засади діяльності Служби безпеки України // Наук. вісн. Акад. СБ України. Київ, 1997. № 5. С. 3–10.
15. *Чуваков О. А.* Національна і державна безпека: співвідношення понять // Правова держава. 2012. С. 193–196.
16. *Чумак В. В., Бернадський Б. В.* Теоретико-правовий аналіз понять “національна безпека” і “державна безпека” // Правничий вісн. Ун-ту “КРОК”. 2014. Вип. 20. С. 95–103.

17. *Turchenko O., Ovcharova A.* “Безпека” як міждисциплінарна категорія // Правничий часоп. Донец. ун-ту, [S.l.], п. 1/2, р. 30-39, jan. 2015. ISSN 2518-7953. Доступно за адресою: <<http://jpch.donnu.edu.ua/article/view/2704>>. Дата доступу: 04 dec. 2019
18. *Капуловський А. В.* Визначення пріоритетів безпеки особистості і державної безпеки при прийнятті управлінських рішень // Вісн. НАДУ. 2014. С 38–42.
19. *Козьяков І.* Законодавче визначення державної безпеки: проблеми теорії та практики // Теорія держави і права. 2019. С. 160–164.
20. *Настюк В. Я.* Сучасні підходи до визначення сутності та поняття державної безпеки: міжнар. наук.-практ. конф. “Сучасний стан та перспективи розвитку сектору безпеки України: публічно-приватні аспекти”, (16 квіт. 2015) ХЮА ім. Ярослава Мудрого. С. 56–58.
21. *Жарий О. К.* Генезис законодавчого терміна “державна безпека” // Проблеми законності: акад. зб. наук. пр. Харків, 2011. Вип. 116. С. 17–25; *Капуловський А. В.* Визначення пріоритетів безпеки особистості і державної безпеки при прийнятті управлінських рішень // Вісн. НАДУ. 2014. С 38–42.
22. *Баяк М. І.* Гуманітарна складова політики державної безпеки: поняття, принципи // Університет. наук. зап. 2018. № 1. С. 186–199. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2018_1_18
23. *Кравчук О. Ю.* Особливості політичної безпеки України // Lviv Polytechnic National University Institutional Repository <http://ena.lp.edu.ua> Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, випуск 23, 2011 86.
24. *Кравчук О. Ю.* Політична безпека України як наукова і практична проблема // Політ. науки: міжнар. наук. журн. 2016. № 6, т. 3.
25. *Васенко В. К.* Вплив неконтрольованої економіки на економічну безпеку держави / Стратегічні пріоритети детінізації економіки України у системі економічної безпеки: макро- та мікрорівні: монографія / за ред. О. В. Черевка. Черкаси : ПП Чабаненко Ю. А., 2014. С. 352–374.
26. *Косілова О. І.* Політична безпека в системі національної безпеки України // Правова інформатика. 2011. № 1(29).
27. *Лекарь С. І.* Економічна безпека України: поняття та сутність термінології // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. 2012. С. 4–16.
28. *Мартиненко В. В.* Теоретичні основи та сутність економічної безпеки України // Економіка промисловості. 2010. № 3. С. 41–47.
29. Конституція України // Відом. Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
30. Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України // Відом. Верховної Ради України. 1998. № 35. Ст. 237.

Розділ 4

ЗАКОНОДАВЧО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ВОЄННОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

4.1. Законодавчо-правова основа воєнної безпеки України.

4.2. Теоретико-правове дослідження воєнної безпеки України.

Воєнна безпека, як складова національної безпеки, — складне і багатогранне явище. Власне воєнна безпека є предметом вивчення в багатьох навчальних дисциплінах: військовій підготовці, політології, соціології, економічних та інших напрямках і в праві. Всі ці шляхи споріднені між собою, оскільки предмет вивчення один, але акцентування уваги на певних її особливостях вказує на різносторонність як у змісті, так і в реалізації. Воєнну безпеку слід розглядати як предмет права.

Подальший розгляд воєнної безпеки здійснюється у двох ракурсах — через призму її законодавчо-правової основи і, відповідно, її теоретико-правового дослідження. Ці два напрями тісно пов'язані між собою, мають взаємний вплив, але саме для повноти і системності висвітлення матеріалу алгоритм буде саме таким.

4.1. Законодавчо-правова основа воєнної безпеки України

Головною законодавчою нормою у цьому розгляді є п. 2. ст. 1 Закону України “Про національну безпеку України”, за якою **воєнна безпека визначається як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз** [1]. Ця визначальна для тлумачення категорії “воєнна безпека” норма зазначеного Закону, крім власне чіткого і однозначного визначення вказує на кілька значущих аспектів:

перший — воєнна безпека є законодавчо визначеною складовою національної безпеки України;

другий — законодавчо-правове регулювання воєнної безпеки, як зазначено в цьому Законі, ґрунтується на основі Конституції України, а саме її ст. 1, 2, 17, 18, 92 [2]. Перша і друга статті вказують на загальні засади Конституції, норми яких у тій чи іншій сфері стосуються воєнної безпеки, як-то: що Україна є суверенною державою (ст. 1), що її територія в межах існуючого кордону є цілісною (ст. 2).

Стаття 17 Основного Закону України є для змісту воєнної безпеки чи не найголовнішою, оскільки її нормами констатується:

- захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу;

- оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні сили України;
- забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначається законом;
- Збройні сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкодження їх діяльності;
- на території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом;
- на території України не допускається розташування іноземних військових баз.

Норма ст. 18 Конституції вказує, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і **безпеки** (виділення. — *Авт.*) шляхом підтримання мирного і взаємовигідного міжнародного співробітництва.

Кожна із зазначених конституційних тез ст. 17 і 18 має стосовно визначення воєнної безпеки широкий і глибинний зміст, на що в подальшому розгляді увага буде звертатись.

Ст. 92 Конституції України, на яку в Законі України “Про національну безпеку України” також йде посилання, відноситься до розділу IV Верховна Рада України, і вказує на перелік питань, вирішення яких визначається виключно законами України. Серед них розглянемо:

п. 17 — основи національної безпеки, організації Збройних сил України і забезпечення громадського порядку;

п. 18 — правовий режим державного кордону;

п. 19 — правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації.

А також у переліку питань, які встановлюються виключно законами України:

п. 2 — порядок направлення підрозділів Збройних сил України до інших держав та порядок допуску і умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України.

Такий законодавчо визначений за Законом України “Про національну безпеку України” конституційний механізм правового регулювання воєнної безпеки, як складової національної безпеки нашої держави.

Водночас у Конституції України є й інші посилання щодо національної безпеки і тим самим воєнної безпеки. Це стосується статей її розділу II, в яких йдеться про можливість обмеження окремих прав і свобод в інтересах національної безпеки і тим самим її складової воєнної безпеки. Це:

ст. 32 — щодо не допускання збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом і лише в інтересах національної безпеки...;

ст. 34 — щодо права вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в іншій формі з можливістю обмеження в інтересах національної безпеки;

ст. 36 — щодо права громадян на свободу об’єднання у політичні партії та громадські організації та задоволення політичних, економічних, соціальних і культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених в інтересах національної безпеки;

ст. 37 — щодо утворення і діяльності політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або діяльність яких спрямовані на ліквідацію незалежності

України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення влади, пропаганду війни..., діяльність яких забороняється;

ст. 39 — щодо права збиратись мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи, демонстрації..., з можливістю обмеження цього права судом в інтересах національної безпеки;

ст. 41 — щодо можливості примусового відчуження об'єктів права приватної власності громадян на підставі і в порядку, встановлених законом, з наступним повним відшкодуванням їх вартості лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану;

ст. 44 — щодо здійснення права на страйк з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки.

Більше того, в ч. 2 ст. 64 констатується, що в умовах воєнного і надзвичайного стану можуть встановлюватись окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. А далі перераховуються статті Конституції України, які передбачають права і свободи, що не можуть бути обмежені, а саме: ст. 24 (про рівність конституційних прав), ст. 25 (про неможливість позбавлення громадянина України громадянства і право зміни громадянства), ст. 27 (право на життя), ст. 28 (право кожного на повагу до його гідності), ст. 29 (право на свободу і особисту недоторканність), ст. 40 (право направляти індивідуальні чи колективні звернення до влади), ст. 47 (право на житло), ст. 51 (шлюбні права), ст. 52 (права дітей), ст. 55 (захист прав і свобод судом), ст. 56 (право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди), ст. 58 (про незворотність законів і нормативно-правових актів, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність), ст. 59 (право на правову допомогу), ст. 60 (про невиконання явно злочинних розпоряджень чи наказів), ст. 61 (про неможливість двічі бути притягнутим до юридичної відповідальності за одне правопорушення), ст. 62 (про невинуватість особи у вчиненні злочину і неможливості піддати її кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено і встановлено обвинувальним вироком суду), ст. 63 (про відсутність відповідальності давати показання чи пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів).

Важливою складовою конституційно-правового регулювання воєнної безпеки є також конкретні норми Основного Закону України із розділів V “Президент України”, VI “Кабінет Міністрів України, інші органи виконавчої влади”.

Так, Президент України згідно зі ст. 106 Конституції України за:

п. 17 — є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;

п. 19 — вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;

п. 20 — приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні, або в окремих її місцевостях надзвичайного стану.

Щодо ролі Кабінету Міністрів в конституційно-правовому регулюванні воєнної безпеки, то в Основному Законі України констатується:

- за ч. 3 ст. 114 — Міністр оборони України як член Кабінету Міністрів України призначається Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України;

- за п. 7 ст. 116 Кабінет Міністрів України здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України.

Таким є механізм конституційно-правового регулювання воєнної безпеки, який формує її зміст і створює поле для подальшого законодавчого і відомчого нормативно-правового регулювання.

Законодавча основа воєнної безпеки України, яка має ґрунтуватись виключно на основі конституційних положень, формується передусім на низці ключових законів. Першочерговий для розгляду з них є Закон України “Про національну безпеку України” [1]. Його увага, що приділена саме питанням законодавчого регулювання воєнної безпеки, зафіксована у розділі IV “Сектор безпеки і оборони”.

Розглядаючи спочатку склад сектору безпеки і оборони (ст. 12), далі питання керівництва у сферах національної безпеки і оборони (ст. 13) та координації у сферах національної безпеки і оборони (ст. 14), законодавець у ст. 15 визначає роль Міністерства оборони України у сфері національної безпеки і воєнній сфері, а також окремі положення статусу міністра Міністерства оборони та його першого заступника. Саме в цьому аспекті наголошується, що ці посадові особи призначаються із числа цивільних осіб.

У Законі України “Про Збройні сили України” визначено їх як військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності, регламентує та забезпечує стримування та відсіч збройної агресії проти України, охорону повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом [3].

Крім цього, визначається статус Головнокомандувача Збройних сил України, роль Генерального штабу Збройних сил України та статус начальника Генерального штабу і командувачів видів, окремих родів військ (сил) Збройних сил України, які підпорядковуються Головнокомандувачу Збройних сил України.

У ст. 8 Закону також передбачено функціонування Об’єднаного оперативного штабу Збройних сил України, як органу управління міжвидовими та міжвідомчими угрупованнями військ (сил). Об’єднаний оперативний штаб Збройних сил України підпорядковується Командувачу об’єднаних сил, який призначається на посаду і звільняється з посади Президентом України за поданням Міністра оборони України. Президент України може призначати командувача (командувачів) об’єднаних сил для здійснення управління операціями на окремих напрямках.

Командувач об’єднаних сил підпорядковується Головнокомандувачу Збройних сил України та здійснює через Об’єднаний оперативний штаб Збройних сил України оперативний контроль за набуттям ними оперативних (бойових) можливостей, планування застосування та безпосереднє управління об’єднаними силами і засобами Збройних сил України, інших складових сил оборони, які передані у його підпорядкування, а також національним контингентом і національним персоналом, які беруть участь у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки.

Командувачі видів, окремих родів військ (сил) Збройних сил України, командувачі (керівники) інших військових формувань, від яких визначений комплект сил і засобів переданий до складу об’єднаних сил, продовжують здійснювати їх укомплектування особовим складом, озброєнням, боєприпасами, військовою та спеціальною технікою, іншими матеріально-технічними засобами.

Командувач об'єднаних сил відповідає за набуття Об'єднаним оперативним штабом спроможностей з управління військами (силами), що необхідні для ефективного виконання об'єднаними силами завдань в операціях (бойових діях).

Командувач об'єднаних сил у межах наданих йому повноважень бере участь у стратегічному плануванні застосування Збройних сил України та інших складових сил оборони.

Командувач об'єднаних сил за погодженням з Міністром оборони України і Головнокомандувачем Збройних сил України має право доповідати безпосередньо Президентові України про готовність та хід виконання завдань об'єднаними силами.

Замисел застосування об'єднаних сил в операціях затверджується Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України.

Повноваження Командувача об'єднаних сил, основні завдання та порядок функціонування Об'єднаного оперативного штабу Збройних сил України визначаються в положенні, яке затверджується Президентом України.

Законодавче регулювання забезпечення воєнної безпеки такими суб'єктами складу сектору безпеки, як Міністерство оборони України і Збройні сили України підсумовується кінцевою нормою ст. 16 Закону України "Про національну безпеку України", в якій зазначається, що функції Збройних сил України, склад та правові засади організації їх діяльності, керівництва та управління ними визначаються законом, тобто іншим законом, що регламентує ці питання.

Беручи до уваги окремі завдання, що покладаються на Міністерство внутрішніх справ України, як центрального органу виконавчої влади, які констатуються Законом України "Про національну безпеку України", а саме:

- забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидію злочинності, підтримання громадської безпеки і правопорядку, а також надання поліцейських послуг;
- захист державного кордону України та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні;
- та інші напрями діяльності, вказують на належність МВС, як законодавчо визначеного суб'єкта забезпечення національної безпеки, який забезпечує реалізацію і воєнної безпеки.

Підтвердженням цьому є і законодавчі положення, відповідно до яких Національна поліція України, як центральний орган виконавчої влади, забезпечує громадську безпеку і порядок, охорону прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидію злочинності, а також надає визначені законом послуги з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги.

У ст. 18 Закону України "Про національну безпеку України" зазначається, що важливими аргументами є також норми щодо функціонування таких структурних складових МВС, а саме:

- Національна гвардія України є військовим формуванням з правоохоронними функціями, призначеним для виконання завдань із захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від злочинних та інших протиправних посягань, охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки, а також у взаємодії з іншими органами — із забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону України, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань, організованих злочинних груп та організацій;

- Національна гвардія України входить до складу сил безпеки і виконує правоохоронні функції, а також розвиває спроможності, необхідні для виконання завдань у складі сил оборони;
- із введенням воєнного стану Національна гвардія України приводиться у готовність до виконання завдань за призначенням в умовах дії правового режиму воєнного стану, входить до сил оборони, виконує завдання та підпорядковується відповідно до положень Закону України “Про правовий режим воєнного стану” та Закону України “Про Національну гвардію України”;
- державна прикордонна служба України є правоохоронним органом спеціального призначення, що реалізує державну політику у сфері безпеки державного кордону України та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні.

Служба безпеки України, як державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями, що забезпечує державну безпеку, та розвідувальні органи України, як державні органи чи структурні підрозділи у їх складі, що уповноважені законом здійснювати розвідувальну діяльність з метою захисту національних інтересів України від зовнішніх загроз, також можуть розглядатись, як такі законодавчо визначені суб’єкти забезпечення національної безпеки України, що можуть бути задіяні і в забезпеченні її воєнної безпеки.

Отже, наведені норми Закону України “Про національну безпеку України” щодо цілей і напрямів функціонування Збройних сил України, МВС загалом і його окремих структурних складових, СБ України і розвідувальних органів України є аргументом на підтвердження їх участі саме у забезпеченні воєнної безпеки, як таких, що спрямовані на захищеність життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз.

При розгляді інших законодавчих актів, що стосуються законодавчо правового регулювання воєнної безпеки, слід звернути увагу на Закон України “Про оборону України” [4]. Цей Закон, підписаний Президентом України ще в грудні 1991 р., з численними подальшими змінами і нині відіграє значущу роль в організації оборони держави загалом і воєнної безпеки зокрема.

Розглянемо із зазначеного Закону окремі норми. Так, у нормах ст. 1 визначається, що оборона України:

- система політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту;
- план оборони України — складова оборонного планування, що містить сукупність документів, які визначають зміст, обсяги, виконавців, порядок і строки здійснення політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту;
- обороноздатність держави — здатність держави до захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту, яка складається з матеріальних і духовних елементів та є сукупністю воєнного, економічного, соціального та морально-політичного потенціалу у сфері оборони та належних умов для його реалізації.

Із всіх наведених визначень простежується складова, яка вказує саме на воєнну, безпекову їх значущість у процесі забезпечення оборони.

Норми ст. 4 цього Закону “Відсіч збройній агресії проти України” конкретно визначають процедуру встановлення початку воєнного конфлікту. Так, зазначається, що у разі збройної агресії проти України або загрози нападу на Україну Президент України приймає рішення про загальну або часткову мобілізацію, введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях, застосування Збройних сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, подає його Верховній Раді України на схвалення чи затвердження, а також вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни.

А далі в Законі констатується, що органи державної влади та органи військового управління, не чекаючи оголошення стану війни, вживають заходів для відсічі агресії. На підставі відповідного рішення Президента України Збройні сили України разом з іншими військовими формуваннями розпочинають воєнні дії, у тому числі проведення спеціальних операцій (розвідувальних, інформаційно-психологічних тощо) у кіберпросторі. Тобто цією нормою вказується на сферу визначення суб'єктів забезпечення воєнної безпеки, визначальною законодавчою ознакою якого є статус військового формування.

З урахуванням такого законодавчого алгоритму правового регулювання слід звернути увагу на особливе значуще положення в цьому Міністерства оборони, як центрального органу виконавчої влади, що забезпечує проведення в життя державної політики у сфері оборони, функціонування, бойової та мобілізаційної готовності, боєздатності і підготовки Збройних сил України до здійснення покладених на них функцій і завдань, а саме (ст. 10):

- бере участь у формуванні та реалізації державної політики з питань національної безпеки у воєнній сфері, оборони і військового будівництва, підготовці проектів законодавчих та інших нормативних актів у сфері оборони, забезпечення їх виконання у Збройних силах України, у встановленому порядку координація діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування щодо підготовки держави до оборони;
- провадить розвідувальну та інформаційно-аналітичну діяльність в інтересах національної безпеки та оборони держави, бере участь в аналізі воєнно-політичної обстановки, прогнозуванні, виявленні та визначенні рівня воєнної загрози національній безпеці України;
- забезпечує належний рівень боєздатності, укомплектованості, бойової та мобілізаційної готовності і підготовки Збройних сил України;
- бере участь у формуванні оборонного бюджету, звітує перед Кабінетом Міністрів України про використання виділених коштів;
- проводить державну військову кадрову політику, забезпечує розвиток військової освіти і науки, зміцнення дисципліни, правопорядку та виховання особового складу;
- бере участь у забезпеченні функціонування національної економіки та державного управління в особливий період, у плануванні мобілізаційної підготовки її галузей та контролі за підготовкою підприємств, установ та організацій усіх форм власності до виконання мобілізаційних завдань та за їх виконанням.

Отже, ці завдання Міністерства оборони, як провідного суб'єкта забезпечення оборони, у даному законодавчому полі, є такими і у сфері воєнної безпеки, тому вони можуть розглядатись і як конкретні напрями реалізації не тільки оборони, а й воєнної безпеки держави.

Важливою складовою правового регулювання воєнної безпеки є “Стратегія національної безпеки України”, яка затверджена указом Президента України від 14 вересня 2020 року [5]. Показово, що вперше з часу застосування такого документа в регулюванні цієї важливої сфери функціонування нашої держави Стратегія отримала знакову назву: “Безпека людини – безпека країни”. Це чітко вказує на відповідність документа визначальній zasadі ст. 3 Конституції України, за якої людина, її життя і безпека, в переліку інших складових, визнаються найвищою соціальною цінністю.

Аналізуючи зміст Стратегії національної безпеки України, слід звернути увагу на те, що питання воєнної безпеки конкретно розглядаються у таких положеннях і нормах, як:

1. Основні засади Стратегії, а саме *стримування* – розвиток оборонних і безпекових спроможностей для унеможливлення збройної агресії проти України; *стійкість* – здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища.

2. При визначенні пріоритетів національних інтересів України та забезпечення національної безпеки – євроатлантична інтеграція.

3. Щодо процесу реалізації цих пріоритетів, які забезпечуватимуться за такими конкретними напрямками у сфері воєнної безпеки: розвиток особливого партнерства з Організацією Північноатлантичного договору з метою набуття повноправного членства України в НАТО, посилення спроможностей Збройних сил України, інших органів сектору безпеки і оборони.

4. У поточних та прогнозованих загрозах національній безпеці та національним інтересам України з урахуванням зовнішньо-політичних та внутрішніх умов:

- розроблення системи озброєнь на основі нових фізичних принципів, із використанням квантових, інформаційних, космічних, гіперзвукових, а також біотехнологій, технологій у сфері штучного інтелекту, створення нових матеріалів, робототехніки та автономних безпілотних апаратів;
- поширення міжнародного тероризму та міжнародної злочинності, зокрема у кіберпросторі, наркоторгівлі, торгівлі людьми, релігійного та ідеологічного фундаменталізму та екстремізму, підживлюваного з-за кордону сепаратизму, нелегальної міграції, легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, розповсюдження зброї масового ураження тощо;
- зростання викликів трансатлантичній та європейській єдності, що може спричинити ескалацію наявних і виникнення нових конфліктів, чим намагається скористатися Російська Федерація, яка продовжує збройну агресію проти України, збільшує військову присутність у Східній Європі;
- РФ, продовжуючи гібридну війну, системно застосовує політичні, економічні, інформаційно-психологічні, кібер- і воєнні засоби. При цьому посилюються угруповання її збройних сил та наступальний потенціал, регулярно проводяться масштабні військові навчання поблизу державного кордону України, що свідчить про збереження загрози військового вторгнення. Зростає милітаризація територій тимчасово окупованої Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. При цьому російська окупаційна адміністрація та збройні формування РФ на тимчасово окупованих територіях Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, в окремих районах Донецької та Луганської областей України грубо порушують права й свободи людини і громадянина;
- спеціальні служби іноземних держав, насамперед РФ, продовжують розвідувально-підривної діяльність проти України;

- сучасні темпи переозброєння Збройних сил України, інших складових сил оборони на новітні (модернізовані) зразки не забезпечують потреби у заміні основних видів озброєння та військової техніки радянського виробництва, які у найближчій перспективі вичерпають свій ресурс. Зростаючий дефіцит фінансових ресурсів ускладнює виділення коштів для забезпечення виробництва та закупівлі у необхідних обсягах сучасних зразків озброєння та військової техніки, що разом із дисбалансом воєнних потенціалів України та Російської Федерації зумовлює необхідність розроблення нової стратегії воєнної безпеки;
- підкреслення, що низький рівень добробуту породжує зневіру і невпевненість у майбутньому, провокує насильство, що гальмує розвиток та консервує відсталість. А це призводить до особливо небезпечного укорінення радикальних суспільних настроїв і середовищ, які є основою для політичного насильства й сепаратизму та діяльності незаконних збройних формувань і поширення тероризму;
- дедалі загрозливіша демографічна ситуація, а саме: скорочення народжуваності, високий рівень смертності, системні проблеми у сфері охорони здоров'я, еміграція, насамперед фахівців і молоді, підрив національної стійкості, а також воєнний потенціал України.

5. В основних напрямках зовнішньополітичної та внутрішньополітичної діяльності держави для забезпечення її національних інтересів і безпеки:

- набуття повноправного членства України у Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, як стратегічному курсі держави;
- для зміцнення особливого партнерства з НАТО та набуття повноправного членства в Організації Північноатлантичного договору Україна планує, в переліку іншого, досягти у максимально стислі строки достатньої взаємосумісності Збройних сил України та інших складових сектору безпеки і оборони з відповідними структурами держав Альянсу;
- для запобігання ескаляції конфлікту з РФ, вживання Україною заходів насамперед шляхом збільшення її потенційної ціни до неприйнятної для РФ рівня, серед яких пріоритетними напрямами є посилення оборонних і безпекових спроможностей;
- підкреслення, що безпосередньо у сфері воєнної безпеки основним завданням є розвиток потенціалу стримування. Безумовним пріоритетом є боездатні Збройні сили України, підготовлений і вмотивований військовий резерв та ефективна територіальна оборона, які у поєднанні зі спроможностями інших органів сектору безпеки і оборони здатні завдати таких неприйнятних для противника втрат на землі, у повітрі, на морі та у кіберпросторі, що унеможливить реалізацію його агресивних намірів. Держава врахує уроки гібридної агресії проти України, бойових дій на Близькому Сході у нових доктринальних підходах до забезпечення воєнної безпеки;
- акцентування уваги на тому, що пріоритетними завданнями правоохоронних, спеціальних, розвідувальних та інших державних органів відповідно до їх компетенції є активна та ефективна протидія розвідувально-підривній діяльності, спеціальним інформаційним операціям та кібератакам, російській та іншій підривній пропаганді; запобігання, виявлення та припинення проявів сепаратизму, тероризму, екстремізму, припинення діяльності незаконних збройних формувань, політично мотивованого насильства та інших зазіхань на консти-

туційний лад; отримання повної і достовірної упереджувальної інформації про ситуацію в Україні та світі, протидія зовнішнім загрозам національній безпеці України, сприяння реалізації національних інтересів України.

6. У напрямках та завданнях реформування й розвитку сектору безпеки і оборони:
- для розвитку потенціалу стримування прискорення Україною оборонної та безпекової реформи за нормами, принципами і стандартами НАТО. Документи планування у сферах національної безпеки і оборони, які будуть підготовлені за результатами комплексного огляду сектору безпеки і оборони, секторальних та інших оглядів, матимуть практичний і конкретний зміст;
  - підкреслення, що солдат, сержант та офіцер, працівники органів сектору безпеки і оборони та ветерани перебуватимуть у центрі уваги держави. Збройні сили України та інші органи сектору безпеки і оборони стануть школою лідерства. Не допускатимуться зазіхання на громадянські права військовослужбовців та випадки дискримінації, зокрема за гендерною ознакою.
  - зміцнення Україною бойового потенціалу Збройних сил України, інших органів сил оборони шляхом: зростання рівня боєготовності та боєздатності; підвищення якості та інтенсивності підготовки військ (сил); трансформації професійної культури на основі доктринальних підходів і принципів командування й контролю, підготовки, освіти НАТО; удосконалення та розвитку на основі сучасних технологій систем управління, телекомунікацій, розвідки, логістики; професіоналізації військової служби, розвитку територіальної оборони і служби в резерві; модернізації системи мобілізаційної підготовки та мобілізації, а також допризовної підготовки та військово-патріотичного виховання молоді; поліпшення правових, матеріальних, психологічних та соціальних умов служби; оснащення новими, зокрема високотехнологічними, зразками озброєння і військової техніки; посилення взаємодії усіх органів сектору безпеки і оборони для виконання спільних завдань; ефективного впровадження державної політики забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків;
  - оборонно-промисловий комплекс забезпечуватиме потреби Збройних сил України, інших складових сектору безпеки і оборони України в озброєнні та військовій техніці, інвестуватиме у розвиток технологій, виробничих потужностей, людських ресурсів, залучатиме інвестиції, братиме участь у спільних міжнародних проектах, реалізуватиме потенціал державно-приватного партнерства, виступатиме у такий спосіб драйвером економічного зростання;
  - держава сприятиме зміцненню експортного потенціалу оборонно-промислового комплексу, активізуватиме військово-технічне співробітництво з іноземними партнерами з метою залучення сучасних технологій в оборонну та суміжні галузі економіки, а також створенню спільних підприємств та нових робочих місць;
  - для системного захисту держави від загроз національній безпеці необхідним є розвиток сектору безпеки і оборони. Для цього Україна має зміцнити демократичний цивільний контроль за сектором безпеки і оборони України як запоруку законності та ефективності діяльності його складових, підвищити ефективність управління, зміцнити нагляд і посилити відповідальність посадових і службових осіб органів сектору безпеки і оборони, а переглянути й забезпечити виконання законодавства у сфері національної безпеки і оборони, зокрема уточнити та імплементувати норми Закону України “Про національну безпеку України”.

Водночас у заключних положеннях Стратегії національної безпеки України констатується, що вона є основою для розроблення інших документів щодо планування у сферах національної безпеки і оборони, які визначатимуть шляхи та інструменти її реалізації. В їх переліку значиться також Стратегія воєнної безпеки України. Вона стане конкретизуючим нормативно-правовим документом саме у цій сфері.

Згідно з рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 13 вересня 2020 р., яким схвалено Стратегію національної безпеки України, Кабінетові Міністрів України та державним органам за відповідними сферами національної безпеки необхідно подати РНБО у шестимісячний строк на розгляд проекти низки стратегій, у тому числі й Стратегії воєнної безпеки України. В інформації на урядовому веб-порталі повідомляється про підтримку 20 січня 2021 р. Кабінетом Міністрів проекту Стратегії воєнної безпеки України [6].

Подальшою стадією розгляду алгоритму правового регулювання воєнної безпеки є положення Воєнної доктрини України. У вересні 2019 р. прес-релізом засідання РНБО України, що проект нової редакції Воєнної доктрини України було схвалено і запропоновано для затвердження Президенту України [7]. Нині її текст ще не оприлюднений, тому чинною залишається редакція Воєнної доктрини України, що затверджена указом Президента України ще в 2015 р. [8].

За розлогою структурою Воєнної доктрини України міститься важлива інформація для висвітлення змісту воєнної безпеки, тому для його розкриття слід звернути увагу на найбільш значущі норми цього документа.

Воєнна доктрина України, правовою основою якої є Конституція України, закони України та Стратегія національної безпеки України, визначається як система поглядів на причини виникнення, сутність і характер сучасних воєнних конфліктів, принципи і шляхи запобігання їх виникненню, підготовку держави до можливого воєнного конфлікту, а також на застосування воєнної сили для захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, інших життєво важливих національних інтересів.

Знаковим є встановлення Доктриною термінологічних визначень, що силами безпеки є: державні правоохоронні та розвідувальні органи, сили цивільного захисту та органи загальної компетенції, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення національної безпеки України; а сили оборони — Збройні сили України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державна спеціальна служба транспорту, інші утворені відповідно до законів України військові формування, а також правоохоронні та розвідувальні органи, в частині залучення їх до виконання завдань з оборони держави. Це є чітким свідченням, що перелік суб'єктів воєнної безпеки не може бути обмеженим виключно структурами військового спрямування, а розширюється за рахунок правоохоронних органів, у разі їх залучення до виконання відповідних завдань.

Серед визначених Доктриною світових і регіональних тенденцій, які необхідно враховувати при формування тактики і стратегії воєнної безпеки, до уваги слід брати такі, як:

- сучасна криза та невизначеність засад нової системи міжнародної безпеки, послаблення ролі міжнародних безпекових інститутів, спроби посилити роль воєнної сили поза наявними механізмами міжнародної безпеки;
- перенесення ваги у воєнних конфліктах на асиметричне застосування воєнної сили не передбаченими законом збройними формуваннями, зміщення акцентів у веденні воєнних конфліктів на комплексне використання воєнних і нево-

- енних інструментів (економічних, політичних, інформаційно-психологічних тощо), що принципово змінює характер збройної боротьби;
- послаблення законодавчих обмежень щодо застосування воєнної сили державами за межами власної території;
  - розширення масштабів тероризму, піратства, інших явищ, пов'язаних із застосуванням збройного насильства;
  - поширення практики проведення спеціальних операцій та дій провокаційного характеру для створення конфліктних ситуацій;
  - посилення внутрішньої нестабільності в сусідніх державах, викликаній втручанням з боку інших держав, зниженням життєвого рівня населення, неефективністю дій керівництва, намаганнями етнічних утворень сепаратно вирішувати нагальні проблеми;
  - інтенсивна модернізація збройних сил сусідніми державами, активізація розробок озброєння та військової техніки нового покоління з принципово новими можливостями вогневого ураження і управління;
  - посилення мілітаризації в регіоні довкола України, збільшення іноземної військової присутності на територіях сусідніх держав;
  - активна дестабілізуюча зовнішня політика і політика безпеки Російської Федерації щодо сусідніх держав, а також щодо міжнародних організацій, включаючи НАТО та ЄС;
  - відмова або ухилення Російської Федерації від виконання зобов'язань за міжнародними договорами у сфері контролю над озброєннями, зміцнення довіри і безпеки у військовій діяльності;
  - модернізація та вдосконалення спеціальними службами іноземних держав систем і комплексів технічної розвідки, нарощування їх можливостей, спроби несанкціонованого доступу до об'єктів інформаційної інфраструктури України;
  - гальмування процесу договірно-правового оформлення державних кордонів та розмежування виключних (морських) економічних зон і континентального шельфу між державами;
  - інформаційна війна Російської Федерації проти України.

Серед основних завдань воєнної політики України в середньостроковій перспективі важливими для забезпечення воєнної безпеки є: ліквідація не передбачених законом збройних формувань та відновлення повного контролю державного кордону України; відновлення престижу військової служби; реформування Збройних сил України з метою досягнення оперативної і технічної сумісності зі збройними силами держав — членів НАТО; удосконалення системи мобілізаційної підготовки та мобілізації, у тому числі забезпечення створення необхідної кількості підготовленого військового резерву; дотримання принципу незалучення військовослужбовців строкової служби до участі у бойових діях; створення єдиної системи видової розвідки з відповідною інфраструктурою отримання та обробки інформації у режимі часу, наближеного до реального; створення цілісного сектору безпеки і оборони держави як головного елементу системи забезпечення воєнної безпеки, інтеграція спроможностей його складових для своєчасного і ефективного реагування на наявні та потенційні загрози; забезпечення підвищення спроможностей сил оборони, необхідних для досягнення цілей воєнної політики; удосконалення державної інформаційної політики у воєнній сфері; забезпечення соціальних гарантій військовослужбовців, працівників правоохоронних органів, учасників антитерористичної операції

в Донецькій і Луганській областях та членів їхніх сімей; удосконалення системи демократичного цивільного контролю над сектором безпеки і оборони держави відповідно до стандартів ЄС та НАТО; підвищення рівня координованості складових сектору безпеки і оборони та вдосконалення механізмів їх консолідованого розвитку та посилення відповідних оперативних спроможностей для забезпечення воєнної безпеки.

Головним принципом застосування сил оборони, а це стосується і воєнної безпеки, у воєнному конфлікті є активна оборона з метою завдання противнику поразки та примушення його до припинення воєнних (бойових) дій. Оборона України шляхом проведення спільних операцій сил оборони поєднується з територіальною обороною, організовується опір на тимчасово захоплених ворогом територіях. Основу сил територіальної оборони становлять підрозділи Збройних сил України, інші утворені відповідно до законів України військові формування, а також правоохоронні органи спеціального призначення.

Водночас Україна не виключає можливості застосування воєнної сили також для локалізації та ліквідації внутрішнього збройного конфлікту. Для ліквідації внутрішнього збройного конфлікту Україна залучає Збройні сили України, Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державну спеціальну службу транспорту, інші утворені відповідно до законів України військові формування, а також правоохоронні органи спеціального призначення згідно з Конституцією і законами України. Рішення щодо застосування (залучення) Збройних сил України та інших військових формувань, правоохоронних органів спеціального призначення у разі зовнішньої агресії, внутрішнього збройного конфлікту чи масштабних виявів тероризму приймає Президент України згідно зі своїми повноваженнями.

Збройні сили України, інші утворені відповідно до законів України військові формування, правоохоронні органи спеціального призначення мають бути також готовими відповідно до рішень Ради Безпеки ООН та міжнародних договорів України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, до участі в багатонаціональних операціях з підтримання миру і безпеки та гуманітарних операціях. Окремим напрямом діяльності сил оборони є підготовка національних (спеціальних) контингентів для забезпечення участі України в організаціях і заходах, пов'язаних з міжнародною колективною безпекою та міжнародним військовим співробітництвом. Такий напрям використання зазначених суб'єктів сил безпеки і оборони не може не впливати на ефективність воєнної безпеки, певне як у позитивному, так і в негативному напрямі, тому врахування його важливе.

За Доктриною Україна вважатиме своїм воєнним противником, тобто суб'єктом вчинення воєнної загрози, іншу державу (коаліцію держав), дії якої (яких) кваліфікуються законами України або міжнародно-правовими актами як збройна агресія. На сьогодні воєнним противником Україна вважає Російську Федерацію. Потенційним воєнним противником Україна визнаватиме державу (коаліцію держав), дії або наміри якої (яких) матимуть ознаки загрози застосування воєнної сили проти України.

Серед основних заходів і дій кризового реагування на воєнні загрози та недопущення ескалації воєнних конфліктів з огляду реалізації заходів безпеки виділяються такі: посилення розвідувальної діяльності в інтересах підготовки та проведення стратегічних комунікацій, контрпропагандистських заходів та інформаційно-психологічних операцій; своєчасне введення воєнного або надзвичайного

стану в державі чи в окремих її місцевостях, проведення загальної або часткової мобілізації, повного або часткового розгортання Збройних сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів спеціального призначення та приведення їх у готовність до виконання завдань; здійснення заходів щодо територіальної оборони і цивільного захисту; посилення охорони та захисту державного кордону України.

Основними цілями застосування Україною воєнної сили, тобто забезпечення воєнної безпеки Доктриною, визначаються:

- відсіч збройній агресії з використанням усіх необхідних сил і засобів, форм і способів збройної боротьби, недопущення ескалації та поширення агресії на території України, завдання агресору поразки (втрат) та примушення його до відмови від подальшого застосування воєнної сили з повним відновленням територіальної цілісності і суверенітету України, а також до надання гарантій щодо відшкодування завданих збитків;
- у разі збройного конфлікту на державному кордоні України — забезпечення захисту державного кордону України, ліквідація (локалізація, нейтралізація) збройного конфлікту на початковій стадії і недопущення його переростання у війну;
- у разі збройного конфлікту всередині держави — ліквідація (локалізація, нейтралізація) не передбачених законом збройних формувань, посилення охорони і захисту важливих державних об'єктів та об'єктів критичної інфраструктури, а також демонстрація готовності і рішучості щодо недопущення втручання іншої держави (коаліції держав) у внутрішні справи України.

У цьому зв'язку для воєнної безпеки важливо, що стратегічний перегляд концепції оборони здійснюється з урахуванням досвіду подолання поточної кризи, на час прийняття Доктрини, запровадження нових методів керівництва обороною, які ґрунтуються на євроатлантичному досвіді та відповідають єдиному критерію — висока ефективність за прийнятних витрат. Одночасно передбачається створення результативного механізму формування і реалізації державної політики з питань забезпечення саме воєнної безпеки, здійснення військово-політичного, адміністративного та безпосереднього військового керівництва силами оборони. До першочергових завдань належить створення дієвої системи управління сектором безпеки і оборони держави. Іншими ключовими завданнями створення умов для відновлення державного суверенітету та територіальної цілісності України є: комплексне реформування системи забезпечення національної безпеки до рівня, прийнятного для членства в ЄС і НАТО; створення ефективного сектору безпеки і оборони, що забезпечує достатні спроможності національної оборони для відсічі збройній агресії; розвиток Збройних сил України за західними стандартами та досягнення сумісності із збройними силами держав — членів НАТО.

Логічним подальшим розглядом у Доктрині є визначення конкретних завдань основним суб'єктам забезпечення воєнної безпеки України щодо підготовки її до збройного захисту, інших складових функціонування сектору безпеки і оборони з урахуванням їх компетенції. Це стосується таких державних органів України, як: Національна гвардія, Державна прикордонна служба, Служба безпеки, Служба зовнішньої розвідки, Міністерство внутрішніх справ та ін. Але у цій палітрі саме Збройні сили України з метою розв'язання завдань із забезпечення воєнної безпеки мають організовувати взаємодію з іншими складовими сектору безпеки і оборони у виконанні визначених для них завдань та уникати дублювання функцій і завдань

своїх структурних підрозділів з функціями і завданнями підрозділів інших складових сил безпеки і оборони.

Пріоритетним завданням, визначеним у Доктрині на час її прийняття, було також поглибити співпрацю з НАТО, досягнувши до 2020 р. повної сумісності Збройних сил України та інших складових сил безпеки і оборони з відповідними силами держав – членів НАТО. Це співробітництво має здійснюватись на таких визначених у Доктрині принципах, як: гуманність, готовність, цілеспрямованість, безпека, несподіваність, концентрація та економія зусиль, гнучкість, співпраця, постійність.

Розвиток багатосторонніх відносин здійснюється у рамках сучасних механізмів НАТО, зокрема Спільної з ЄС політики безпеки і оборони, Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору, програми “Партнерство заради миру”, Концепції оперативних можливостей НАТО (КОМ/ОСС), Процесу планування та оцінки сил НАТО (ППОС/PARP) і середземноморського діалогу.

Підсумовуючи розгляд положень Воєнної доктрини у висвітленні змісту воєнної безпеки, слід зацентувати увагу на таких прикінцевих положеннях цього документа, за якими увага звертається конкретно на необхідність зниження ризиків саме у сфері воєнної безпеки держави та створення для цього інтегрованої системи управління ризиками як елементу загальної системи оборонного планування. А також, що визначально, акцентується увага на підкресленні ролі Президента України, який має здійснювати керівництво діяльністю суб’єктів забезпечення воєнної безпеки в частині відсічі збройній агресії проти України, реалізації заходів із запобігання виникненню воєнних конфліктів, підготовки держави до збройного захисту і захисту національних інтересів.

Розглянувши поняття, зміст і механізм забезпечення воєнної безпеки в спектрі її законодавчо-правового регулювання, важливо зупинитися також на правових документах про міжнародне співробітництво України у сфері безпеки і оборони. В доповнення до положень з цього питання в попередньо проаналізованих законодавчо-правових актах, зокрема Конституції України, Законі “Про національну безпеку України”, Стратегії національної безпеки України, Воєнній доктрині України, які на різних рівнях правового регулювання регламентують міжнародне військове співробітництво, розглянемо Річну національну програму під егідою Комісії Україна – НАТО на 2020 рік, яка затверджена Указом Президента України № 203/2020 [9].

У детально розробленій Програмі та інших деталізуючих її документах, а саме: “Пріоритетних завданнях та заходах Річної національної програми під егідою Комісії Україна – НАТО на 2020 рік” [10], “Показниках ефективності/виконання реалізації Річної національної програми...”, “Орієнтовному плані заходів Комісії Україна – НАТО...” кожен напрям реалізації визначений через стратегічну мету, деталізується у встановлених цілях, які, своєю чергою, розкриваються в конкретних заходах із встановленням термінів виконання.

Важливо, що в їх переліку фігурують напрями соціально-політичних, економічних, громадянських, правових шляхів життєдіяльності української держави і суспільства, а також безпекові орієнтири і їх реалізація через конкретні заходи щодо всіх суб’єктів сектору безпеки і оборони.

Серед них підкреслюється роль таких державних органів України як (далі перераховуються в порядку наведення у Програмі): Міністерство оборони та Збройні

Сили, Сили спеціальних операцій Міністерства оборони, Міністерство внутрішніх справ, Національна гвардія, Національна поліція, Державна прикордонна служба, Державна міграційна служба, Державна служба з надзвичайних ситуацій, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації, Служба безпеки, розвідувальні органи, оборонно-промисловий комплекс, апарат Ради національної безпеки і оборони.

Отже, саме “Річна національна програма під егідою Комісії Україна – НАТО на 2020 рік”, констатує перелік цих державних органів, конкретизувала їх роль у системі забезпечення воєнної безпеки держави.

За підсумками розгляду воєнної безпеки через призму її законодавчо-правового регулювання шляхом аналізу конкретних норм Конституції України, законів України “Про національну безпеку України”, “Про оборону України”, Стратегії національної безпеки України, Воєнної доктрини України, Річної національної програми під егідою Комісії Україна – НАТО на 2020 рік очевидно, що ці норми вичерпно розкривають зміст воєнної безпеки та регулюють механізм її реалізації.

Крім розглянутих законодавчо-правових актів існують й інші, не доведені до відома населення, не оприлюднені відомчі нормативно-правові акти, які доповнюють правове регулювання реалізації воєнної безпеки держави. Необхідність у їх існуванні спричинена потребою утаємничення від противника конкретних планів і заходів саме з метою якісного і ефективного забезпечення воєнної безпеки.

4.2. Теоретико-правове дослідження воєнної безпеки України

Воєнна безпека як предмет теоретико-правового дослідження тісно пов'язаний з попереднім розглядом її через призму законодавчо-правової основи. Ці два напрями вивчення воєнної безпеки тісно пов'язані між собою, мають взаємний вплив і доповнюють один одного не тільки тому, що йдеться про розгляд одного предмета дослідження, а й завдяки його деталізації на складові, як на рівні законодавчого визначення та регулювання, так і шляхом теоретичного дослідження.

Дослідження теоретичних проблем воєнної безпеки у сфері різних галузей науки у своїх працях розглядають такі знані вчені і практики, як: В. Богданович [11], О. Дузь-Квятченко [12], В. Радецький, В. Сокурєнко [13], Є. Стрельцов [14], О. Погібко [15], С. Полторак, В. Пашинський та ін.

Важливою складовою теоретико-правового дослідження воєнної безпеки є її розгляд як складового компонента національної безпеки. Фундаментальні праці цього напрямку щодо розгляду саме воєнної безпеки у різних ракурсах проблематики також є істотним доповненням до переліку джерел вивчення воєнної безпеки як навчального предмета. Заслужують на увагу роботи таких відомих науковців, як Г. Ситник [17], М. Стрельбицький і Л. Стрельбицька [18].

Розглядаючи воєнну безпеку як предмет вивчення, передусім треба зупинитися на її визначенні. В основі наведеного у законодавчій нормі поняття воєнної безпеки констатовані воєнні загрози державному суверенітету, територіальній цілісності і демократичному конституційному ладу та іншим життєво важливим національним інтересам.

Якщо порівняти це визначення воєнної безпеки із законодавчим визначенням національної безпеки, як захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів

України від реальних та потенційних загроз, а також державної безпеки як захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру, то стає очевидним, що саме характер воєнних загроз дає визначеність воєнної безпеки.

Національна безпека — загальна категорія, яка законодавчо поділяється передусім на воєнну безпеку та державну безпеку, що, за визначенням, протидіє загрозам невоєнного характеру. Так визначено ці категорії у нині чинному Законі України “Про національну безпеку України”.

У теоретичних розробках та інших джерелах вітчизняного і зарубіжного походження є відмінні підходи до визначення воєнної безпеки. Існує підхід, коли в основу ставляться не загрози, а зазіхання із застосуванням воєнної сили. Таке бачення споріднене із законодавчим терміном “воєнні загрози”. Однак зазіхання воєнної сили більш спрямоване на наявність конкретної дії, яка вже містить небезпеку визначеним інтересам, тоді як факт загрози може містити і передбачення та прогнозування певних загрозових наслідків.

В іншому ракурсі загрози можуть передбачати, як зовнішній вплив збройної сили, джерело якої перебуває за межами території України, повітряного чи космічного простору. А також внутрішній вплив, за якого джерело збройної сили, що загрожує законодавчо визначеним інтересам, перебуває в межах території України. Зовнішній і внутрішній вплив можуть бути поєднані й погоджені між собою, як це було і нині є під час подій на сході України.

У теоретичному сприйнятті воєнна безпека в різних підходах також сприймається як певний стан визначеної сфери захищеності, чи як здатність певної системи сил протидіяти. Тобто йдеться про статичне положення системоутворюючих елементів і їх якісний стан.

За іншими підходами до визначення воєнної безпеки за основу береться статус суб'єктів її забезпечення, які мають у своїй основі воєнну (військову) складову. Тобто йдеться про державні структури, в штаті яких наявний військовий контингент. Тоді такими беззаперечно є не тільки військові формування, а й суто правоохоронні органи і ті з них, що мають так зване спеціальне призначення, спеціальні розвідувальні служби. У цьому зв'язку доцільно звернути увагу й на категорію самих військовослужбовців та інші категорії осіб, що мають спеціальні звання і належать до штату тих силових державних структур, що наділені правом використовувати для виконання своїх законодавчо визначених завдань як у мирний час, так і за воєнного стану зброю.

Водночас теоретико-правою і прикладною проблемою здійснення воєнної безпеки є участь у її забезпеченні недержавних, добровольчих, волонтерських формувань. Правове регулювання, як зазначалося у нормативних актах, однозначне у своїй позиції — тільки державні структури. Історичний досвід далекого минулого і новітньої історії свідчить про особливу роль таких структур у захисті інтересів держави від агресії. Тобто суб'єктність таких утворень з огляду теорії і практики неоднозначна. І потребує подальшої уваги науковців.

Дослідження воєнної безпеки у теоретичному ракурсі передбачає також її співставлення з іншими спорідненими категоріями. При цьому передусім важливо наголосити, що воєнна безпека співставляється із національною безпекою як частка і ціле, як підсистема всезагальної, суцільної системи безпеки всього суспільства і держави.

В іншому ракурсі при порівнянні науковцями військової безпеки з обороною, військова безпека розглядається вже ширшою категорією, тоді як оборона сприймається як така її складова, що спрямована безпосередньо на протидію визначеним і реальним військовим загрозам. Хоча серед науковців є й інше суто теоретичне бачення співставлення військової безпеки і оборони, за яким оборона є більш широкою категорією.

Теоретико-прикладне дослідження змісту військової безпеки, чи в іншому варіанті визначення цього процесу в динаміці, на думку науковців, передбачає певні напрями її реалізації. Такими розглядаються передусім:

- попередження військової загрози і тим самим зменшення її впливу чи небезпеки будь-яким із законодавчо визначених різновидів національних інтересів;
- стримування реальних виявів агресивних дій, а в разі їх виникнення і розвитку організація належного збройного захисту територіальної цілісності, державного суверенітету, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України;
- подальше відновлення територіальної цілісності держави, її суверенітету і недоторканності в межах державного кордону України та деякі ін.

Також існує цілком логічне твердження, за яким військова безпека залежить не тільки суто від могутності силових структур, передусім збройних сил держави, а й від економічного рівня розвитку і фінансово-матеріального потенціалу держави, науково-технічного потенціалу оборонно-промислового комплексу та соціальної атмосфери у суспільстві. Здатність держави і її сектору оборони протистояти довготривалому зтяжненому військовому конфлікту. Така перспектива, як стверджують науковці, має фахово прогнозуватись за можливості як з огляду оборонного потенціалу держави, так і суспільного, морально-патріотичного стану всього суспільства загалом і його окремих складових — регіональних, демографічних, вікових, інтелектуальних тощо.

Цей процес і його результати мають бути проаналізовані й оцінені найперше з огляду раціонального і реалістичного прогнозування для подальшого стратегічного та тактичного планування організації військової безпеки. Саме тому, як обґрунтовано акцентується науковцями, успішне забезпечення військової безпеки безпосередньо і національної безпеки загалом, беручи до уваги економічний, політико-дипломатичний, міжнародно-правовий, ідеологічний потенціал суспільства і держави, передбачає насамперед протидію виникненню війни чи уникнення перспективи втягування у військові конфлікти. А в разі їх неминучості чи виникнення такого стану важливо звести до мінімуму вірогідні негативні, руйнівні наслідки та, що головне, втрату людського життя, як найвищої соціальної цінності в Україні.

Водночас належний, відповідний сучасним, новітнім особливостям ведення військових дій, процес організації військової оборони передбачає врахування особливостей ведення гібридної війни. Однією з таких особливостей, як свідчить сучасна практика, є використання у військових конфліктах недержавних військових формувань, так званих приватних військових структур, із задіянням у них членів злочинних угруповань, осіб, які перебували в місцях позбавлення волі. Такі категорії учасників агресивних, бойових дій з боку противника, яким нині для України є РФ, з її боку можуть використовуватись для проведення як розвідувально-підкривних, диверсійних, терористичних акцій, так і безпосередньої участі у відкритих збройних протистояннях у складі військових формувань, які нині воюють проти українських збройних сил на східних кордонах. Для успішного протистояння таким формам сучасної гібридної війни важливим є належне розвідувальне і

контррозвідувальне забезпечення спеціальними службами, як дієвими суб'єктами сектору безпеки і оборони, структур Збройних сил України та інших військових формувань, які беруть безпосередню участь у бойовому протистоянні з противником.

Не менш важливою складовою ефективного протистояння противнику в умовах ведення бойових дій у процесі забезпечення воєнної безпеки є інформаційна складова. Йдеться передусім про збір, обробку і передачу зацікавленим структурам відповідної розвідувальної інформації про противника. А також важливий належний захист інформаційних каналів службової інформації від можливого розвідувального проникнення з боку противника.

Висновки

Отже, за результатами розгляду викладеного матеріалу з питань воєнної безпеки стають логічними певні узагальнення і висновки.

Воєнна безпека як предмет навчальної дисципліни і науково-теоретичних досліджень є актуальною складовою сучасного стану національної безпеки і тому потребує належної уваги в процесі її вивчення.

Доцільність розгляду воєнної безпеки у спектрі аналізу її законодавчо-правової основи і, відповідно, теоретико-правового дослідження ґрунтується на тісному взаємозв'язку, взаємовпливі і взаємному доповненні один одного. Інакше кажучи, висвітлення поняття і змісту воєнної безпеки не можливі без детального розгляду її законодавчої основи, як і без аналізу теоретико-правових основ цього процесу.

Конституційно-правова основа регламентації воєнної безпеки є складовою винятково механізму реалізації національної безпеки. Така основа передбачає загальні, засадничі положення, повноваження суб'єктів державної влади у спектрі здійснення національної безпеки загалом і воєнної безпеки зокрема. Важливою складовою конституційного регулювання національної безпеки, а тому і воєнної безпеки, є передбачена Основним Законом України можливість обмеження ряду конкретних прав і свобод людини в інтересах і воєнної безпеки зокрема, як складової національної безпеки загалом.

Закон “Про Збройні сили України”, як важливий елемент законодавчої основи воєнної безпеки, конкретизує функціональну значущість структурних підрозділів саме як суб'єктів її реалізації. Деталізація статусних повноважень певних посадових осіб Збройних сил України створює цілісну систему відповідальності за ефективний результат забезпечення воєнної безпеки.

Роль Закону України “Про національну безпеку України” — визначального, новачійного регулятора як національної, так і воєнної безпеки є знаковою. Його норми формулюють не лише загальнотеоретичні питання, стратегічні напрями, а й тактичні та прикладні заходи, наприклад, удосконалення конкретних структурних питань. Реалізація його вимог, спрямованих на захист національних інтересів від воєнних загроз, що чітко зафіксовані в нормах, має бути завершеною.

Закон України “Про оборону України”, прийнятий ще в 1991 р., з численними подальшими змінами, акцентуючи увагу передусім на завданнях Міністерства оборони України, як провідного суб'єкта забезпечення оборони, водночас відіграє свою провідну роль і у сфері воєнної безпеки. Визначені в Законі завдання цього органу фактично є напрямками реалізації і воєнної безпеки держави.

Важливими складовими правового регулювання воєнної безпеки є “Стратегія національної безпеки України” і “Воєнна доктрина України”. Чинні редакції цих

важливих документів актуальні саме для забезпечення воєнної безпеки. Ґрунтовний аналітичний матеріал, ще не завершене заплановане реформування окремих державних структур сектору безпеки і оборони та інші, викладені в цих правових актах з означеного питання, роблять доцільним їх перебування у дієвому правовому механізмі регулювання воєнної безпеки. Передбачена до опублікування нова Стратегія національної безпеки України “Безпека людини — безпека країни”, ключовими аспектами якої є людина, її життя, здоров’я, честь, гідність, недоторканність та безпека, має стати подальшим етапом удосконалення цього механізму.

Роль “Річної національної програми під егідою Комісії Україна — НАТО на 2020 рік”, як важливого правового документа про міжнародне співробітництво України, актуальна для прикладної реалізації воєнної безпеки саме в середньостроковій перспективі.

Теоретичні аспекти розгляду воєнної безпеки вказують на різноманітні погляди науковців щодо її визначення через воєнні загрози національним інтересам, як законодавчо зафіксовано, чи через воєнні зазіхання, а також як певний стан визначеної сфери захищеності, чи як здатність певної системи сил протидіяти.

Існує також бачення щодо визначення воєнної безпеки, в основі якого статус військових суб’єктів її забезпечення. Йдеться про державні структури з військовим контингентом. Це не тільки військові формування, а й правоохоронні органи, які мають спеціальне призначення та інші категорії осіб, що мають спеціальні звання і належать до штату тих силових державних структур, що наділені правом використовувати для виконання своїх законодавчо визначених завдань як у мирний час, так і за воєнного стану зброю.

Теоретико-правою і прикладною проблемою здійснення воєнної безпеки є аналіз можливості участі у її забезпеченні недержавних, волонтерських формувань.

Дослідження воєнної безпеки у теоретичному ракурсі передбачає також її співставлення з національною безпекою, як частка і ціле, і з обороною, як такою її складовою, що спрямована безпосередньо на протидію визначеним і реальним воєнним загрозам.

Важливою складовою дослідження воєнної безпеки є аналіз напрямів та шляхів реалізації, як: попередження воєнної загрози, стримування реальних виявів агресивних дій, організація належного збройного захисту національних інтересів України. При цьому в дослідженнях воєнної безпеки також враховується економічний рівень розвитку, фінансово-матеріальний потенціал держави, науково-технічний потенціал оборонно-промислового комплексу, а також соціальна атмосфера та морально-патріотичний стан суспільства. Успішне забезпечення воєнної безпеки також залежить від політико-дипломатичного, міжнародно-правового ідеологічного потенціалу суспільства і держави.

Організація воєнної оборони передбачає врахування особливостей ведення сучасної гібридної війни, а саме використання у військових конфліктах недержавних військових формувань, так званих приватних військових структур, членів злочинних угруповань осіб, які перебували в місцях позбавлення волі. Такі категорії учасників агресивних, бойових дій з боку РФ, з її боку можуть використовуватись для проведення як розвідувально-підривних, диверсійних, терористичних акцій, так і безпосередньої участі у відкритих збройних протистояннях у складі військових формувань, які нині воюють проти українських збройних сил на східних кордонах.

Для успішного протистояння таким формам сучасної гібридної війни важливим є належне розвідувальне і контррозвідувальне забезпечення та інформаційне забезпечення воєнної безпеки.

Отже, воєнна безпека України як складова національної безпеки, визначається як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз.

Використана література

1. Про Національну безпеку України: Закон України. 2018 р. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>
2. Конституція України // Відом. Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. Зі змін.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96#Text>
3. Про Збройні сили України: Закон України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text>
4. Про оборону України: Закон України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>
5. Указ Президента України № 392/2020 “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України” від 14 вересня 2020 року “Про Стратегію національної безпеки України” <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
6. Уряд підтримав проект Стратегії воєнної безпеки України. Міністерство оборони України. 20.01.2021 р. <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-pidtrimav-proekt-strategiyi-voennoyi-bezpeki-ukrayini>
7. Проект нової редакції Воєнної доктрини України було схвалено і запропоновано для затвердження Президенту України <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/2253.html?PRINT>
8. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 02.09.2015 р. “Про нову редакцію Воєнної доктрини України” <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555/2015/paran8#n8>
9. Указ Президента України № 203/2020 Річна національна програма під егідою Комісії Україна – НАТО на 2020 рік, яка затверджена <https://www.president.gov.ua/documents/2032020-33861>
10. Пріоритетні завдання та заходи Річної національної програми під егідою Комісії Україна – НАТО на 2020 рік <https://www.president.gov.ua/documents/2032020-33861>
11. *Богданович В. Ю., Свіда І. Ю., Скулиш Є. Д.* Теоретико-методологічні основи забезпечення національної безпеки України: монографія: у 7 т. Т. 4: Воєнна безпека держави і шляхи її забезпечення / за заг. ред. Є. Д. Скулиша. Київ: Наук.-вид. відділ НА СБУ, 2012. 464 с.; *Богданович В. Ю.* Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення. Київ, 2003. С. 206.
12. Основи стратегії національної безпеки та оборони держави: підручник / В. Г. Радецький, О. П. Дузь-Крятченко, В. М. Воробйов та ін. Київ: НУОУ, 2009. 596 с.
13. *Сокурєнко В. В.* Публічне адміністрування сферою оборони в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук спец.: 12.00.07. Харків, 2016. 574 с.
14. Правові основи воєнної безпеки України: монографія / Є. Л. Стрельцов, С. Т. Полторак, Ю. В. Аллеров, О. В. Кривенко, П. П. Богуцький; за ред. Є. Л. Стрельцова. Львів: НАСВ, 2016. 188 с.
15. *Погірко О. І.* Нормативно-правові питання розвитку системи забезпечення воєнної безпеки – складової національної безпеки і оборони України. <http://vuzlib.com/content/view/1463/23/>

16. *Пашинський В. Й.* Оборона держави як складова воєнної безпеки України. *Stredoevropsky vestník pro vedu a vyzkum*. 2017. № 4 (40). С. 24–31.
17. *Ситник Г. П.* Державне управління національною безпекою України: теорія і практика: монографія. Київ: НАДУ, 2004. 408 с.
18. *Стрельбицький М. П., Стрельбицька Л. М.* Управлінське безпекознавство; монографія. Київ: Людмила, 2019. 388 с.

Розділ 5

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ

- 5.1. Теоретико-правові засади економічної безпеки України.
- 5.2. Фінансова безпека України.
- 5.3. Економічна безпека реального сектору економіки України.
- 5.4. Науково-технологічна безпека України.
- 5.5. Соціально-економічна безпека України.
- 5.6. Економічна безпека України в умовах глобалізації.

5.1. Теоретико-правові засади економічної безпеки України

Законом України “Про національну безпеку України” не закріплено визначення поняття економічної безпеки як складової національної безпеки. Його визначення поняття зафіксовано на нормативному рівні у Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України. **Економічна безпека** — це стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі і характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання.

У науковій літературі наявні різні визначення поняття “економічна безпека”, наприклад: як стан захищеності найважливіших економічних інтересів особи, суспільства і держави, розвиток достатнього оборонного потенціалу, що сприятиме стійкому й ефективному функціонуванню економіки в режимі розширеного відтворення, створення передумов для підтримки і покращення рівня життя громадян, задоволення корінних національних інтересів у виробничо-екологічній, фінансовій, зовнішньоекономічній, технологічній, енергетичній, продовольчій та інших субекономічних сферах, а також як “загальнонаціональний комплекс заходів, спрямованих на постійний і стабільний розвиток економіки держави, що включає механізм протидії внутрішнім та зовнішнім загрозам”.

Конструювання поняття економічна безпека може бути здійснено на підставі досягнутої визначеності категорії безпеки і з позицій виокремлення її економічного об’єкта (об’єктів).

Безпека — це: якісна характеристика стану об’єкта (системи); здатність об’єкта (системи) до існування і розвитку; захищеність об’єкта (системи) від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Економічна безпека — стан об’єкта економічної безпеки в системі його зв’язків, що забезпечує самовиживання й розвиток в умовах внутрішніх і зовнішніх загроз.

Економічна безпека держави — це стан рівноваги і соціально-орієнтованого розвитку національної економічної системи, що досягається реалізацією сукупності форм і методів економічної політики; стан захищеності економічної системи, що досягається реалізацією сукупності форм і методів правоохоронної діяльності.

У науковій літературі також визначено різні підходи стосовно об'єкта (об'єктів) економічної безпеки, на підставі узагальнення яких можна виокремити два основних. Так, за першим до таких об'єктів включаються держава, її економічна система та всі її природні багатства, суспільство з його інститутами, установами, фірмами, кожна конкретна особа; за другим — виокремлюються об'єкти економічної безпеки — економічні інтереси як втілення економічних відносин, та об'єкти забезпечення економічної безпеки — матеріальні та нематеріальні об'єкти економічних відносин.

Економічні інтереси — спонукальні мотиви (стимули) діяльності, спрямовані на задоволення потреб, до яких належать особисті, колективні, суспільні.

Грунтовно класифікацією національних економічних інтересів займалися В. Шлемко та І. Бінько [66]. Національні економічні інтереси поділяються:

- за ступенем важливості: життєво важливі, стратегічні, тактичні;
- за тривалістю дії: довгострокові, середньострокові, короткострокові;
- за характером зіткнення: паралельні, конфронтаційні, розбіжні, спільні;
- за місцем дії: внутрішні, зовнішні;
- за ступенем реалізації: не реалізовані, частково реалізовані, реалізовані;
- за сферами розповсюдження: виробничі, фінансові, експортно-імпортні, технологічні, інституційні, військово-економічні, соціально-економічні, демографо-економічні, еколого-економічні та ін.

Суб'єктами економічної безпеки є:

- носії індивідуальних інтересів: наймані працівники, підприємці та ін.;
- виразники колективних інтересів: профспілки, політичні партії та ін.;
- виконавці суспільних інтересів: органи державної влади, органи місцевої влади.

Суб'єктами економічної безпеки України є:

- функціональні та галузеві міністерства й інші органи державної влади;
- податкові й митні служби, банки, біржі, фонди й страхові компанії;
- виробники, продавці продукції та вітчизняні споживачі.

Загрози економічній безпеці — це чинники негативного впливу на рівень економічної безпеки. За визначенням В. Шлемко та І. Бінько, *загрози економічній безпеці України* — це сукупність наявних та потенційно можливих явищ і чинників, що створюють небезпеку для реалізації національних інтересів в економічній сфері [66].

Чинники загроз економічній безпеці України:

1. *Колоніальна структура економіки України*, що сформувалася за часів перебування України у складі Російської імперії та СРСР (XVIII — 90-й рік XX ст.).

2. *Диспропорції розвитку України у складі СРСР*: низька частка кінцевого продукту (20 %); сировинна спрямованість виробництва; ресурсомістка промисловість; екстенсивне сільське господарство; капіталовкладення із союзного бюджету на душу населення були нижчими за середньосоюзні (навіть після Другої світової війни).

3. *Диспропорції ринково-трансформаційного процесу в Україні (1991–2013 рр.)*: руйнація господарського комплексу; монополізація окремих галузей, зокрема, гірничо-металургійного комплексу; структурна деформація економіки; часткова втрата керованості економікою. Ці диспропорції формувалися одночасно із реформуванням відносин власності. Приватизація державних підприємств розпочалася з формування орендних відносин (1992–1994 рр.). У період 1995–1997 рр. розпочалася сертифікатна приватизація, а період 1998–2013 рр. характеризувався інтенсивною грошовою приватизацією.

Також у цей період в Україні було розпочато, але не завершено, процес ринкового реформування земельних відносин.

Відповідно до ст. 14 Конституції України: “Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону”.

Результатами ринкового реформування земельних відносин в Україні є: паювання сільськогосподарських угідь (27,2 млн га); зменшення землі, що перебувала у державній власності (залишилося 29 млн га або 49,3 % таких земель; середній розмір земельної частки (паю) становить майже 4 га; розподіл сертифікатів (їх отримали 6,8 млн осіб, тобто 98,6 % громадян, які мали на це право); формування великих землеволодінь, наприклад, ПАТ “Укрлендфармінг” (480 тис. га), Агрохолдинг “Мрія” (295 тис. га), Холдинг “Кернел” (180 тис. га).

Основи законодавчого забезпечення купівлі-продажу землі сільськогосподарського призначення було закладено у Законах України “Про Державний земельний кадастр” від 07.07.2011 р. № 3613-VI та “Про ринок землі” від 09.12.2011 р. № 9001-д. Однак ризики реформування земельних відносин в Україні не були чітко врегульовані.

4. Структурні деформації економіки України в умовах війни (2014 — донині).

У Стратегії національної безпеки України 2015 року було визначено актуальні загрози національній безпеці України: економічна криза, виснаження фінансових ресурсів держави, зниження рівня життя населення: монопольно-олігархічна, низькотехнологічна, ресурсовитратна економічна модель; відсутність чітко визначених стратегічних цілей, пріоритетних напрямів і завдань соціально-економічного, воєнно-економічного та науково-технічного розвитку України, а також ефективних механізмів концентрації ресурсів для досягнення таких цілей; високий рівень “тінізації” та криміналізації національної економіки, кримінально-кланова система розподілу суспільних ресурсів; деформоване державне регулювання і корупційний тиск на бізнес; надмірна залежність національної економіки від зовнішніх ринків; неефективне управління державним боргом; зменшення добробуту домогосподарств та зростання рівня безробіття; активізація міграційних процесів унаслідок бойових дій; руйнування економіки та систем життєзабезпечення на тимчасово окупованих територіях, втрата їх людського потенціалу, незаконне вивезення виробничих фондів на територію Росії.

Відповідно до ст. 26 Закону України “Про національну безпеку України” розроблено проект Стратегії національної безпеки України “Безпека людини — безпека країни”, ухвалений Указом Президента України від 14.09.2020 р. № 392/2020.

Основним функціями держави щодо забезпечення економічної безпеки є:

- регулююча — полягає в узгодженні інтересів економічних суб’єктів;
- резервна — полягає у формуванні державної власності;
- захисна — полягає у правоохоронній діяльності в економічній сфері.

Методи реалізації регулюючої функції щодо забезпечення економічної безпеки держави — це способи впливу держави в особі законодавчих і виконавчих органів на сферу підприємництва, інфраструктуру ринку, некомерційний сектор економіки з метою створення або забезпечення умов їх діяльності відповідно до цілей політики економічної безпеки держави.

Методи реалізації захисної функції щодо забезпечення економічної безпеки держави — це охорона об’єктів економічної безпеки; виявлення, попередження та припинення розвідувально-підривної діяльності спецслужб, окремих організацій, груп та осіб; здійснення власної розвідувальної діяльності в інтересах ефективного прове-

дення органами державної влади управління внутрішньо- і зовнішньоекономічною діяльністю.

Приватизаційний процес в Україні орієнтовно мав завершитися у 2020 р.

Законом України “Про перелік об’єктів права державної власності, що не підлягають приватизації” від 17.10.2019 р. №1054-1 було скасовано перелік заборонених до приватизації підприємств. Також цим Законом від 07.07.1999 р. № 847-XIV заборонялося приватизовувати низку об’єктів державної власності; до цього списку входили, зокрема, об’єкти транспортної інфраструктури, залізниці, вугільної та енергетичної промисловості.

31 березня 2020 р. Верховна Рада України проголосувала за Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення” № 2178-10, яким відмінено мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення. Згідно з цим Законом громадяни України зможуть купувати землю сільськогосподарського призначення з 1 липня 2021 р. З 2024 р. набувати право власності зможуть юридичні особи, засновниками або кінцевими бенефіціарами яких є українці. Покупці землі не можуть мати бізнес, зареєстрований за кордоном або в офшорних компаніях.

Критеріями економічної безпеки є реальні статистичні показники, за якими здійснюється оцінка стану економіки країни з точки зору забезпечення її сталого розвитку (табл. 1).

Індикаторами економічної безпеки є реальні статистичні показники розвитку економіки країни, які найбільш докладно характеризують явища і тенденції в економічній сфері. Значення індикаторів економічної безпеки поділяються на: оптимальні (інтервал величин, у межах яких створюються найбільш сприятливі умови для відтворюваних процесів в економіці); *порогові* (кількісні величини, порушення яких викликає несприятливі тенденції в економіці); *граничні* (кількісні величини, порушення яких викликає загрозові процеси в економіці) [66].

Таблиця 1

Основні критерії і показники оцінювання економічної безпеки

Критерій	Показник	Граничне значення показника, %	Орієнтовне значення показника, %
Конкурентний	Рівень приватизації	50	> 50
	Рівень монополізації	35	< 35
Виробничий	Обсяг ВВП на душу населення	Прожитковий мінімум	Середньосвітовий показник
Відтворювальний	Норма амортизації	10	15–25
	Норма нагромадження	> 0	10–20
Соціальний	Коефіцієнт мінімуму споживання	1	>1
	Коефіцієнт Джині	0,5	< 0,5
	Рівень безробіття	25	6
Фінансовий	Дефіцит бюджету	10	5
Правовий	Рівень тінізації економіки	50	25–30
Зовнішньоекономічний	Рівень зовнішньої торгівлі у ВВП	40	30

Коефіцієнт спокою у державі [34]:

$$K_{\text{сд}} = \frac{\sum_{i=1}^p Z_3 + \sum_{q=1}^u B_3}{\sum_{i=1}^p Z_4 + \sum_{q=1}^u B_4},$$

де $0 \leq K_{\text{сд}} \leq 1$;

$K_{\text{сд}}$ — коефіцієнт спокою в державі;

Z_3, B_3 — зусилля держави з нейтралізації дії зовнішніх та внутрішніх чинників небезпеки;

Z_4, B_4 — зовнішні та внутрішні чинники небезпеки;

$i, \dots, p$ — чинники зовнішньої небезпеки;

$q, \dots, u$ — чинники внутрішньої небезпеки.

Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277 затверджені Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України.

Інтегральний індекс економічної безпеки складається із середньозважених субіндексів, тобто таких складових економічної безпеки: виробничої, демографічної, енергетичної, зовнішньоекономічної, інвестиційно-інноваційної, макроекономічної, продовольчої, соціальної, фінансової.

Розрахунок інтегральних індексів у розрізі зазначених субіндексів здійснюється на основі оцінки понад 130 окремих індикаторів, які базуються на статистичних даних і даних, отриманих шляхом опитування респондентів. Визначення інтегральної оцінки економічної безпеки здійснюється в такому порядку: формування множини (переліку) індикаторів; визначення характеристичних значень індикаторів; нормування індикаторів; визначення вагових коефіцієнтів; розрахунок інтегральних індексів за окремими сферами економіки та інтегрального індексу економічної безпеки загалом.

Формування множини (переліку) індикаторів здійснюється:

- за принципами репрезентативності (включені найбільш істотні показники, що впливають на рівень економічної безпеки держави), достовірності (адекватно відображають стан безпеки) та інформаційної доступності (під час розрахунку використовуються офіційні статистичні дані та публічні експертні оцінки);
- на основі відбору показників, які найповніше характеризують кожен із субіндексів, з урахуванням попередньо накопиченого досвіду оцінювання, напрацювань українських та міжнародних вчених у сфері економічної безпеки, показників економічної безпеки, визначених профільними міжнародними організаціями (МВФ, ООН), нормативними документами ЄС тощо, цільових орієнтирів, установлених у національних програмах розвитку.

Отже, можна виокремити такі *складові економічної безпеки* [66]: макроекономічна, фінансова, зовнішньоекономічна, інвестиційна, науково-технологічна, енергетична, виробнича, соціальна, демографічна, продовольча.

Макроекономічна безпека — це стан економіки, при якому досягається збалансованість макроекономічних відтворювальних пропорцій.

Фінансова безпека — це такий стан бюджетної, грошово-кредитної, банківської, валютної системи та фінансових ринків, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних загроз, здатністю забезпечити

чити ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання.

Зовнішньоекономічна безпека — це такий стан відповідності зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам, що забезпечує мінімізацію збитків держави від дії негативних зовнішніх економічних чинників та створення сприятливих умов розвитку економіки завдяки її активній участі у світовому розподілі праці.

Інвестиційна безпека — це такий рівень національних та іноземних інвестицій (за умови оптимального їх співвідношення), який здатен забезпечити довгострокову позитивну економічну динаміку при належному рівні фінансування науково-технічної сфери, створення інноваційної інфраструктури та адекватних інноваційних механізмів.

Науково-технологічна безпека — це такий стан науково-технологічного та виробничого потенціалу держави, який дає змогу забезпечити належне функціонування національної економіки, достатнє для досягнення та підтримки конкурентоспроможності вітчизняної продукції, а також гарантування державної незалежності за рахунок власних інтелектуальних і технологічних ресурсів.

Енергетична безпека — це такий стан економіки, який забезпечує захищеність національних інтересів у енергетичній сфері від наявних і потенційних загроз внутрішнього та зовнішнього характеру, дає змогу задовольняти реальні потреби в паливно-енергетичних ресурсах для забезпечення життєдіяльності населення та надійного функціонування національної економіки в режимах звичайного, надзвичайного та воєнного стану.

Виробнича безпека — це такий рівень розвитку промислового комплексу країни, що здатний забезпечити зростання економіки та розширене її відтворення.

Соціальна безпека — це такий стан розвитку держави, при якому держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз.

Демографічна безпека — це такий стан захищеності держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, при якому забезпечується розвиток України з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства й особистості відповідно до конституційних прав громадян України.

Продовольча безпека — це такий рівень продовольчого забезпечення населення, який гарантує соціально-економічну та політичну стабільність у суспільстві, стійкий та якісний розвиток нації, сім'ї, особи, а також сталий економічний розвиток держави.

5.2. Фінансова безпека України

“Фінансова безпека — такий стан фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової систем, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання” [27].

У Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України від 29.10.2013 р. № 1277 визначено, що *фінансова безпека* — це стан фінансової системи країни, за якого створюються необхідні фінансові умови для стабільного

соціально-економічного розвитку країни, забезпечується її стійкість до фінансових шоків та дисбалансів, створюються умови для збереження цілісності та єдності фінансової системи країни.

Складовими фінансової безпеки є: банківська; безпека небанківського фінансового сектору; боргова; бюджетна; валютна; грошово-кредитна.

Банківська безпека — це рівень фінансової стійкості банківських установ країни, що дає змогу забезпечити ефективність функціонування банківської системи країни та захист від зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих чинників незалежно від умов її функціонування.

Безпека небанківського фінансового сектору — це рівень розвитку фондового та страхового ринків, що дає змогу повною мірою задовольняти потреби суспільства в зазначених фінансових інструментах та послугах.

Боргова безпека — відповідний рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування та ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для задоволення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує суверенітету держави та її фінансовій системі.

Бюджетна безпека — це стан забезпечення платоспроможності та фінансової стійкості державних фінансів, завдяки чому органи державної влади мають можливість максимально ефективно виконувати покладені на них функції.

Валютна безпека — це стан курсоутворення, який характеризується високою довірою суспільства до національної грошової одиниці, її стійкістю, створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняної економіки, залучення в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи, а також максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках.

Грошово-кредитна безпека — це стан грошово-кредитної системи, що забезпечує всіх суб'єктів національної економіки якісними та доступними кредитними ресурсами в обсягах та на умовах, сприятливих для досягнення економічного зростання національної економіки.

Моніторинг рівня фінансової безпеки здійснюється за допомогою порівняння фактичних значень індикаторів стану фінансової безпеки (за її видами) з пороговими значеннями індикаторів [24].

Основними внутрішніми загрозами фінансовій безпеці України є: нестабільність національної економіки; непослідовність фінансової політики; зниження платоспроможності населення; зростання витрат на обслуговування внутрішнього боргу; зростання злочинності й корупції у фінансовій сфері; зростання фінансових витрат на військовий сектор у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації.

Основними зовнішніми загрозами фінансовій безпеці України є: зростання залежності від імпорту; нерациональна структура експорту; знецінення національної валюти; зростання зовнішнього боргу і витрат на його обслуговування; посилення залежності від іноземних кредитів; відтік фінансових ресурсів за кордон.

Наслідками порушення фінансової безпеки держави є: технічна неплатоспроможність держави (дефолт), що зумовлюється відсутністю або недостатністю наявних фінансових ресурсів для виконання таких зобов'язань; прихований дефіцит бюджету або зростання заборгованості держави перед одержувачами бюджетних коштів і постачальниками товарів та послуг для державного споживання.

Система забезпечення фінансової безпеки України — це сукупність об'єктів фінансової безпеки, суб'єктів фінансової безпеки та механізмів їх взаємодії.

Об'єкти фінансової безпеки України — це елементи фінансової системи України, її сфери та ланки: фінанси особи (домогосподарства); фінанси підприємств, установ, організацій; фінанси окремих територій та регіонів; фінанси держави.

До суб'єктів забезпечення фінансової безпеки України належать: Президент України; Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України; Міністерство фінансів України; Державна фіскальна служба; міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; Національний банк України; суди загальної юрисдикції, господарські та адміністративні суди; прокуратура України, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування; Служба безпеки України; Державна прикордонна служба України; громадяни України та їх об'єднання.

Верховна Рада України: визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики; ухвалює закони з фінансових питань; затверджує Державний бюджет України та вносить зміни до нього; здійснює контроль за виконанням Державного бюджету України.

Рахункова палата Верховної Ради України: здійснює контроль за складанням і виконанням Державного бюджету; аналізує бюджетну політику держави; здійснює контроль у сфері державного кредиту і грошово-кредитної політики.

Кабінет Міністрів України: забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; організовує розроблення проекту закону про Державний бюджет України; затверджує Державний бюджет України і забезпечує його виконання; надає Верховній Раді України звіт про виконання Державного бюджету України.

Міністерство фінансів України: розробляє напрями фінансової політики держави та заходи щодо їх реалізації; організовує бюджетний процес, складання проекту Державного бюджету та його виконання; регулює фінансову діяльність суб'єктів господарювання (встановлює правила здійснення фінансових операцій, форми фінансових документів, порядок і стандарти ведення бухгалтерського обліку і фінансової звітності); організовує функціонування ринку цінних паперів; здійснює заходи з мобілізації коштів через систему державного кредиту та управління державним боргом; забезпечує фінансові відносини держави з іншими країнами, міжнародними організаціями і фінансовими інституціями; організовує здійснення фінансового контролю.

Стратегічним планом діяльності Мінфіну на 2018–2021 роки передбачено реалізацію кількох стратегічних пріоритетів: ефективне бюджетування; макроекономічна стабільність та зменшення фіскальних ризиків; підтримка економічного зростання; підвищення фінансової спроможності регіонів.

Національний банк України: регулює грошовий обіг; організовує ефективне функціонування кредитної системи; виконує послуги з розміщення державних цінних паперів і обслуговування державного боргу; організовує касове виконання бюджету; проводить міжнародні розрахунки держави; здійснює валютне регулювання; збирає, складає та поширює дані фінансового та зовнішнього секторів економіки.

Здійснюючи грошово-кредитну політику, НБУ, насамперед, встановлює порядок визначення облікової ставки та інших процентних ставок за своїми операціями (у період 2001–2019 рр. облікова ставка коливалася в межах 6,5–30 %; у 2018–2019 рр. виявлялася тенденція до зниження облікової ставки), встановлює норми (ставки) обов'язкових резервів і види зобов'язань банків, на яких вони розповсюджуються (Рішенням Правління НБУ “Про формування та зберігання обов'язкових резервів” від 23.11.2017 р. № 752-рш). Норми обов'язкових резервів було встановлено: для коштів вкладів (депозитів) юридичних і фізичних осіб у національній та іноземній валютах

на вимогу і коштів на поточних рахунках — 6,5 %; для строкових коштів і вкладів (депозитів) юридичних і фізичних осіб у національній та іноземній валютах — 3,0 %.

Державна фіскальна служба України: розробляє проекти податкового законодавства; контролює правильність обчислення податків та інших обов'язкових платежів і своєчасність їх сплати; здійснює облік платників податків та надходжень платежів до бюджету; проводить роз'яснювальну роботу серед платників податків; здійснює міжнародне співробітництво у сфері оподаткування.

Основними бюджетотворюючими податками в Україні є: податок на прибуток підприємств (ставка 18 %); податок на доходи фізичних осіб (ставка 18 %); ПДВ — податок на додану вартість (ставка 20 %).

До основних загроз економічній безпеці України у податково-бюджетній сфері належать: зменшення податкових надходжень; зростання неподаткових надходжень; недосконалість і нестабільність податкового законодавства; ухилення від оподаткування; недосконалість механізму повернення ПДВ.

Відповідно до “Стратегії сталого розвитку “Україна–2020” метою податкової реформи було визначено побудову податкової системи, яка є простою, економічно справедливою, з мінімальними затратами часу на розрахунок і сплату податків, створює необхідні умови для сталого розвитку національної економіки, забезпечує достатнє наповнення Державного бюджету України і місцевих бюджетів.

На формування витратної частини державного бюджету України впливають, насамперед, витрати, пов'язані з фінансуванням соціальної сфери, обслуговуванням зовнішнього і внутрішнього боргу; подоланням наслідків аварії на ЧАЕС; розвитком оборонного сектору у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації. Дефіцит Державного бюджету України у період 2008–2019 рр. коливався у межах 1,6–5,94 %. Найвищі значення показників дефіциту бюджету (5,94 % — у 2010 р. і 4,98 % — у 2014 р.) були спричинені необхідністю подолання наслідків фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. і протидії наслідкам збройного вторгнення Російської Федерації у 2014 р.

Головними напрямками податкової реформи в Україні є: перехід від наглядово-каральної функції фіскальних органів до обслуговуючої, що допомагає у нарахуванні та проведенні сплати податків; зменшення кількості податків, їх розміру та спрощення порядку розрахунку і сплати; впровадження електронних сервісів для платників податків; зменшення податкового навантаження на заробітну плату з метою її детінізації; удосконалення законодавства України, спрямованого на посилення боротьби зі схемами ухилення від сплати податків; формування системи податкового контролю залежно від ступеня ризику в діяльності платників податків, забезпечення відкритості доступу до інформації про сплату податків; удосконалення законодавства з питань трансфертного ціноутворення; впровадження контролю за видатками фізичних осіб.

Характерною особливістю податкової політики в Україні є нестабільність податкового законодавства. До 2011 р. податкова сфера регулювалася численними законами та підзаконними нормативно-правовими актами, а з 2011 р. набув чинності Податковий кодекс України. Однак реформування податкової системи продовжується дотепер.

Пріоритетами національних інтересів у фінансовій сфері є: посилення взаємозв'язку фінансово-бюджетної політики та основних напрямів соціально-економічного розвитку держави й адміністративно-територіальних одиниць; забезпечення бюджетної дієздатності держави; забезпечення монетарної та валютно-курсової ста-

більності; зміцнення банківської системи, збільшення національних заощаджень із одночасним підвищенням рівня монетизації та капіталізації економіки; зміцнення національного інвестиційного потенціалу та підвищення інноваційної активності вітчизняних підприємств; реформування зменшення залежності національної економіки від кон'юнктури міжнародних фінансових ринків; детінізація економіки та залучення некримінальних капіталів в інвестиційні процеси.

5.3. Економічна безпека реального сектору економіки України

Реальний сектор економіки України — це сукупність галузей економіки, що виробляють матеріальні і нематеріальні товари і послуги, за винятком фінансово-кредитних і біржових операцій, які належать до фінансового сектору економіки.

Основними загрозами економічній безпеці у реальному секторі економіки України є:

- *помірні темпи зростання реального національного продукту.* Реальний ВВП України (визначений за методологією СНР 1993 р.) у 1999 р. становив 40,8 % від рівня 1990 р. (найнижчий показник). Реальний ВВП України (визначений за методологією СНР 2008 р.) у 2013 р. становив 105,7 % від рівня 2010 р. Реальний ВВП України (визначений за методологією СНР 2008 р. без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та з 2014 р. — також без частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях) у 2018 р. становив 96,7 % від рівня 2010 р. За прогнозами Міжнародного валютного фонду, оприлюдненими 14 квітня 2020 р. у доповіді “Перспективи розвитку світової економіки”, ВВП України у 2020 р. зменшилося на 7,7 %; зростання відбудеться у 2021 р. на 3,6 % (світова економіка внаслідок пандемії різко скоротиться на 3 % ВВП у 2020 р. і, ймовірно, зросте на 5,8 % у 2021 р.);
- *сировинний характер економіки.* Відсутність достатніх інвестицій в технологічні сектори економіки спричинила посилення зв'язку зростання реального ВВП України з Commodity Price Index. Україна схильна до кризових явищ, що провокуються динамікою сировинних ринків;
- *вичерпаність природних ресурсів.* Річний обсяг енергетичних ресурсів в Україні характеризується зниженням видобутку: нафти — з 14,4 млн т у 1972 р. до 2,4 млн т у 2011 р.; газу — з 68,7 млрд м³ у 1975 р. до 20,1 млрд м³ у 2011 р.; вугілля — з 218 млн т у 1976 р. до 81,9 млн т у 2011 р. Тривалий період Україна була вимушена імпортувати близько 80 % потреби у природному газі, незважаючи на 3-тє місце в Європі за обсягами доведених запасів природного газу;
- *низька енергетична ефективність економіки.* Енергоємність ВВП України в 2,6 рази перевищує середньосвітову;
- *високий рівень зношеності основних засобів.* Потенціал розвитку держави був значною мірою зруйнований у перехідний період, основні виробничі засоби — мають надвисокий ступінь амортизації. У Черкаській, Полтавській, Чернігівській областях зношеність основних засобів перевищує 70 %.
- *структурна деформація реального сектору економіки* виявляється, зокрема, зменшенням у структурі промисловості питомої ваги машинобудування і металообробки, легкої промисловості, а також у зростанні частки сільського господарства у валовій доданій вартості та в експорті;

- *низький рівень прибутковості підприємств.* У 2014–2015 рр. діяльність українських підприємств була збитковою (-590,0 млрд грн і -373,5 млрд грн, відповідно). У 2016–2018 рр. показник чистого прибутку мав такі значення: 29,7; 168,7; 288,3 млрд грн.
- *низький рівень продуктивності праці.* Продуктивність праці у промисловості України значно нижча, ніж, наприклад, у Польщі та Чехії, оскільки сировинна продукція має низьку додану вартість;
- *переважно екстенсивний розвиток аграрного сектору економіки.* Сільськогосподарські угіддя займають 68,9 % території країни, з них 78 % припадає на рілля (показник розораності території перевищує середньосвітовий у 5 разів). Сільське господарство характеризується низькими темпами техніко-технологічного оновлення виробництва; зростанням рівня зношеності техніки; переважанням використання застарілих технологій; збільшенням вартості невідновних природних ресурсів у структурі собівартості сільськогосподарської продукції. Основу аграрного експорту України становить експорт сировини, а саме продукція рослинного походження – пшениця, кукурудза, ячмінь та соєві боби (частка цієї продукції в структурі експорту становить близько 55 %);
- *зростання негативного впливу економіки на довкілля.* Близько 15 % території України з населенням понад 10 млн осіб перебуває у критичному екологічному стані. Обсяги промислових відходів на душу населення перевищують аналогічні показники багатьох країн світу.

Потенціал конкурентоспроможності економіки України: добувна промисловість; окремі галузі сільського господарства; окремі види харчової промисловості; тютюнова промисловість, виробництво алкогольних напоїв; хімічна промисловість; виробництво важких транспортних літаків; окремі виробництва у суднобудуванні; виробництво окремих видів зброї та військової техніки; окремі наукомісткі високотехнологічні виробництва (виробництво зварювальної апаратури, порошкова металургія тощо); надання окремих видів послуг (транспортних, оздоровчого туризму, послуг в галузі освіти, передусім в галузях технічних наук).

Основні напрями ефективного розвитку економіки України: модернізація паливно-енергетичного комплексу; структурна перебудова промисловості, у тому числі з урахуванням потреб розвитку оборонного комплексу; інтенсивний розвиток сільського господарства; модернізація та підвищення ефективності функціонування транспортної системи; зростання зовнішньоторговельного обороту.

Паливно-енергетичний комплекс України складає сукупність секторів економіки, до якої входять суб'єкти господарювання, діяльність яких пов'язана з розвідкою, видобутком, переробкою, виробництвом, зберіганням, транспортуванням, передачею, розподілом, торгівлею, збутом або продажем і використанням енергетичних продуктів (енергоносіїв). Значного розвитку в Україні набула атомна енергетика (атомні станції: Рівненська; Хмельницька; Південноукраїнська; Запорізька; кількість атомних реакторів – 15; обсяг виробництва електроенергії – 90,2 млрд кВт год.; частка у виробництві електроенергії – понад 50 %).

Енергетична стратегія України на період до 2035 р. “Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність” визначає цілі та пріоритети оновленої енергетичної стратегії (свідоме та енергоефективне суспільство, енергетична незалежність, надійність та стабільність ПЕК, розвиток ринків, інвестиційна привабливість, мережева інтеграція, сучасна система управління) та механізми їх досягнення. За ре-

зультатами реалізації завдань ЕСУ планується досягнути зниження енергоємності ВВП у більш як 2 рази до 2035 р.

Поштовхом для структурної перебудови промисловості України стала окупація частини Донбасу. Значна частина гірничо-металургійного комплексу України була зосереджена на Донбасі. Частка Донбасу у валовому регіональному продукті України у 2012 р. дорівнювала 15,7 % (229 542 млн грн, у фактичних цінах). Характерними проблемами промислового розвитку регіону було використання застарілих ресурсо- та енерговитратних технологій (на потреби гірничо-металургійного комплексу витрачалося 10 % імпортованого газу) та високий рівень зносу основних засобів (у металургійному виробництві та виробництві готових металевих виробів — 59 %).

Стратегія розвитку промислового комплексу України на період до 2025 р. (перебуває на стадії обговорення) покликана створити основу для збільшення валової доданої вартості продукції, товарного експорту, зайнятості, вирішення питання регіонального промислового розвитку, а також структурної перебудови промисловості. У проекті Стратегії промислова політика спрямована на усунення ключових перешкод щодо сталого розвитку промисловості України, подолання існуючих викликів, збільшення частки високотехнологічних та інноваційних виробництв.

Україна належить до небагатьох держав, які володіють повним циклом створення авіаційної техніки, і посідає чільне місце на світовому авіаційному ринку в секторі транспортної та регіональної пасажирської авіації.

Стратегія розвитку оборонно-промислового комплексу України на період до 2028 р. визначає, що оборонна промисловість є критично важливою як для розвитку національної економіки, так і для захисту державних інтересів, сферою, що на сьогодні функціонує переважно в межах четвертого технологічного укладу. Стратегія спрямована на забезпечення розвитку оборонно-промислового комплексу, здатного адаптуватись до функціонування в умовах кризових ситуацій та загроз національній безпеці, забезпечити перехід до п'ятого технологічного укладу та посилити спроможність держави в рамках досягнення Україною військово-політичної самостійності.

Однією з найважливіших галузей економіки України є *сільське, лісове та рибне господарство*. За період з 2007 по 2014 рр. виробництво сільськогосподарської продукції зросло на 47%, у тому числі в сільськогосподарських підприємствах — на 87 %. За період 2015–2018 рр. валова додана вартість зменшилася з 14 до 11,9 %. За порівняно низької частки вартості основних засобів — 4 %, частка зайнятого населення у 2018 р. становила 18 %. Частка продукції АПК у структурі експортної вихідки України зростає з 31 % у 2014 р. до 39,3 % у 2018 р.

Інтенсивний розвиток сільського господарства можливий за умови збільшення інвестицій й оновлення засобів виробництва.

Модернізація та підвищення ефективності функціонування транспортної системи є важливим напрямом забезпечення економічної безпеки України.

Основними проблемами в галузі транспорту є: значний знос основних виробничих засобів, зокрема, рухомого складу; низька якість автомобільних доріг; недостатній обсяг інвестицій; низький рівень безпеки перевезень.

Національна транспортна стратегія України на період до 2030 р. визначає завдання за такими напрямками: конкурентоспроможна та ефективна транспортна система; інноваційний розвиток транспортної галузі та глобальні інвестиційні проекти; безпечний для суспільства, екологічно чистий та енергоефективний транспорт; безперешкодна мобільність та міжрегіональна інтеграція.

Зростання зовнішньоторговельного обороту є важливим напрямом щодо забезпечення економічної безпеки України.

Експорт товарів у 2019 р. становив 50 060 335,5 дол. (що на 5,8 % більше порівняно з 2018 р.; у 2018 р. приріст був на рівні 9,4 %), імпорт — 6 078 3662,3 дол. (що на 6,3 % більше порівняно з 2018 р.; у 2018 р. приріст був на рівні 15,2 %). Від'ємне сальдо становило 1 072 332,8 дол., що на 870 735,8 дол. перевищило показник 2018 р.

5.4. Науково-технологічна безпека України

На сучасному етапі розвитку людської цивілізації вплив науково-технічних досягнень на розвиток економіки та суспільства загалом продовжує зростати. Відтак наявність науково-технологічного та виробничого потенціалу, здатного забезпечувати випуск конкурентоспроможної продукції, застосування новітніх технологій відображають стан та рівень науково-технологічної безпеки будь-якої країни у світі й істотно впливають на її спроможність щодо забезпечення економічної безпеки.

У науковій літературі, присвяченій дослідженню науково-технологічної безпеки України, немає єдиної позиції щодо термінології, визначення сутності науково-технологічної безпеки, її складових та місця в системі національної безпеки. Так, деякі вчені розглядають технологічну безпеку як складову економічної безпеки, яка, у свою чергу, є складовою національної безпеки.

З позицій розгляду науково-технологічної безпеки як складової економічної безпеки, **науково-технологічна безпека** визначається як стан науково-технологічного та виробничого комплексів національної економіки, що забезпечує належне відтворення національної інноваційної системи; здатність до генерування позитивних якісних зрушень в економіці, досягнення та підтримки міжнародної конкурентоспроможності країни; спроможність протистояти внутрішнім і зовнішнім загрозам, а також гарантувати державну незалежність за рахунок власних інтелектуальних і технологічних ресурсів.

Складовими науково-технічного потенціалу країни є: техніко-технологічна: сукупність засобів виробництва (обладнання, устаткування, пристрої тощо) та технологій, що використовуються в усіх сферах життєдіяльності; інтелектуальна: сукупний науковий та науково-технічний персонал (зокрема, вчені, дослідники, винахідники, конструктори, експериментатори); організаційна складова (система планування та управління науково-дослідними та дослідно-конструкторськими роботами (НДДКР); інформаційна (доступність до теоретичних і прикладних результатів наукової та науково-технічної діяльності).

Складовими науково-технологічної безпеки країни є: наукова (відображає науковий потенціал та якість наукової діяльності); техніко-технологічна (відображає, насамперед, ефективність виробничої діяльності); техногенна (відображає наслідки виробничої діяльності); інноваційна (відображає перехід до нового техніко-технологічного рівня).

Показниками оцінювання рівня науково-технологічної безпеки є: питома вага обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у валовому внутрішньому продукті (ВВП); відношення витрат на наукові та науково-технічні роботи за рахунок коштів державного бюджету до валового внутрішнього продукту (ВВП); загальна чисельність наукових працівників; чисельність працівників, які виконували науково-технічні роботи, до загальної чисельності зайнятого населення; питома вага

підприємств, установ та організацій, що впроваджували інновації у загальній їх кількості; питома вага реалізованого інноваційного продукту у загальному обсязі результатів діяльності підприємств, установ та організацій.

У Національній доповіді Національної академії наук “Інноваційна Україна 2020” схарактеризовано стан академічного наукового потенціалу України. До складу НАН України входять 158 наукових установ та 41 організація дослідно-виробничої бази. У наукових установах Академії працюють близько 40,2 тис. осіб, у тому числі 19,2 тис. наукових співробітників. Навіть в умовах низької сприйнятливості вітчизняного виробництва до науково-технічних інновацій протягом 2009–2014 р., у народне господарство України було впроваджено близько 10 тис. новітніх розробок установ Академії. За цей період установами НАН України виконано близько 20 тис. господарських договорів і контрактів з вітчизняними замовниками та зарубіжними партнерами.

Базовим індикатором, який відображає місце науки, техніки та технології в країні є показник питомої ваги сукупних витрат на дослідження і розробки у валовому внутрішньому продукті (ВВП) країни. Станом на 1991 р. “наукоємність ВВП” становила 2,5 % ВВП України. За даними Державного комітету статистики витрати на науку в Україні станом на 2010 р. були тільки 0,86 % до ВВП. У 2015 р. питома вага загального обсягу витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт у ВВП зменшилися до 0,62 %, тоді як для Світу загалом цей показник був на рівні — 2,23 %.

Стаття 47 Закону України “Про наукову і науково-технічну діяльність” визначає, що “Держава застосовує фінансово-кредитні та податкові інструменти для створення економічно сприятливих умов для ефективного провадження наукової і науково-технічної діяльності відповідно до законодавства України, забезпечення до 2025 р. збільшення обсягу фінансування науки за рахунок усіх джерел до 3 % валового внутрішнього продукту — показника, визначеного Лісабонською стратегією Європейського Союзу”.

Стаття 48 Закону України “Про наукову і науково-технічну діяльність” визначає, що “Держава забезпечує бюджетне фінансування наукової і науково-технічної діяльності у розмірі не менше 1,7 % валового внутрішнього продукту України”.

За даними дослідження, здійсненого в рамках підготовки Стратегії інноваційного розвитку України на 2010–2020 рр. в умовах глобалізаційних викликів, до 75 % вітчизняного наукового потенціалу на сьогодні використовується для підтримки вже досягнутого науково-технічного рівня економіки, лише незначна частина орієнтована на оновлення на сучасному рівні наукових знань.

Українські наукові школи зберігають здатність на світовому рівні здійснювати дослідження в таких напрямках: розроблення новітніх розділів математики (зокрема в теорії функцій, функціональному аналізі) та теоретичної фізики; дослідження наноструктур і розроблення нанотехнологій; радіофізика міліметрового та субміліметрового діапазону; імунобіотехнології, біосенсорика та молекулярна діагностика; біотехнологія рослин та біофізика; біодеградація; кріобіологія та кріомедицина; нейронаука, зокрема нейрофізіологія; інформатика; мікро- та оптоелектроніка; аерокосмічні технології, а також у низці інших напрямів фізики, хімії, біології. Україна володіє потужним, практично унікальним, потенціалом матеріалознавчої науки. Відкритими є можливості виходу на світовий ринок таких вітчизняних розробок, як технологія зварювання живих тканин при хірургічних операціях; поліорганосилоксинові адсорбенти; антибіотики — циклоспорини; надтверді матеріали та ін.

Тривалий час в українській економіці домінували виробництва з низьким рівнем наукомісткості (зокрема, гірничо-металургійна, багатотонажна неорганічна хімія, агропромисловість), більша частина вітчизняної продукції належить до виробництв 3 та 4-го технологічних укладів.

У подальшому важливою є орієнтація на розвиток високотехнологічних видів діяльності, які можуть мати лідируючі позиції у світовій економіці.

До прикладу, стратегічно важливою для України і однією з базових галузей національної економіки є авіабудівна галузь, яка налічує понад 60 підприємств, на які припадає близько 25 % зайнятих у машинобудуванні країни. Україна належить до небагатьох країн світу, які володіють повним циклом (макротехнологією) створення авіаційної техніки, і займає провідне місце на світовому ринку в секторі транспортної та регіональної пасажирської авіації. За рівнем розвитку літакобудування вона належить до найбільш розвинених держав.

Потенціал авіаційної промисловості України дає змогу збільшувати обсяги розробок і виробництва авіаційної техніки, зокрема, регіональні пасажирські та транспортні літаки, авіаційні двигуни та агрегати, бортове радіоелектронне обладнання, орієнтоване на використання супутникових систем зв'язку, навігації та спостережень, вертольоти та літальні апарати малої авіації, зокрема безпілотні. До перспективних розробок галузі відносять літаки типу Ан-74, Ан-38, Ан-70, Ан-124, Ан-140, Ан-148, Ан-178, Ан-225 та їх модифікації, серійне виробництво двигунів Д-27, Д-18Т четвертої серії, АІ-450, АІ-222-25, ВК-2500.

5.5. Соціально-економічна безпека України

Економічна безпека особи — це інтегральний показник стану життєдіяльності громадянина, який дає змогу особі та членам її сім'ї задовольнити життєво важливі потреби, забезпечити гідний рівень життя, захист від бідності та безробіття.

Стаття 1 Закону України “Про Всеукраїнський перепис населення” визначає *домогосподарство* як “сукупність осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують та витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати у родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати у будь-яких з цих стосунків, або бути і в тих, і в інших стосунках. Домогосподарство може складатися з однієї особи”.

Соціально-економічна безпека домогосподарства — це соціально-економічна категорія, що відображає фінансову та матеріальну забезпеченість потреб домогосподарства, реалізація яких є основою його відтворення.

Основні показники оцінювання соціально-економічної безпеки особи (домогосподарства): реальний ВВП; ВВП на душу населення; ВВП на одного зайнятого; структура сукупних доходів; приріст основних видів доходів; квінтільний коефіцієнт диференціації доходів населення; рівень інфляції; обсяг і структура грошової маси; показник мінімальної, середньої, реальної заробітної плати; коефіцієнт мінімуму споживання; співвідношення споживання і заощаджень; структура витрат види та розміри соціальних трансфертів; рівень безробіття; навантаження на одне робоче місце; розмір допомоги з безробіття.

Складові державної соціально-економічної політики в ринкових умовах: регулювання трудових відносин і формування системи соціального партнерства; податкове

регулювання доходів (визначення об'єктів і ставок оподаткування факторних доходів, визначення неоподатковуваного мінімуму доходів громадян); встановлення державних соціальних гарантій; індексація грошових доходів.

Ознакою соціальної держави є забезпечення визначених соціальних стандартів і соціальних гарантій (зокрема, мінімальний розмір заробітної плати, достатній працездатній людині для створення й утримання сім'ї, мінімальний розмір пенсій достатній для гідного життя непрацездатної людини).

Стаття 46 Конституції України визначає, що громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Стаття 1 Закону України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії” визначає: *державні соціальні стандарти* (встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій); *державні соціальні гарантії* (встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму); *прожитковий мінімум* (вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості); *соціальні норми і нормативи* (показники необхідного споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг та забезпечення освітніми, медичними, житлово-комунальними, соціально-культурними послугами); *нормативи витрат (фінансування)* (показники поточних і капітальних витрат з бюджетів усіх рівнів на забезпечення задоволення потреб на рівні, не нижчому від державних соціальних стандартів і нормативів).

Державні соціальні гарантії в Україні: мінімальна заробітна плата; прожитковий мінімум; розміри державної соціальної допомоги; мінімальний розмір пенсії за віком; максимальна середня (за обліковий період) тривалість робочого часу (40 годин за тиждень); мінімальна тривалість щотижневого безперервного відпочинку (42 години); мінімальна щорічна відпустка (24 календарних дні за відпрацьований робочий рік); державне пенсійне забезпечення та ін.

Індексація грошових доходів — це встановлений законом механізм підвищення грошових доходів громадян, який дає можливість частково або повністю відшкодувати їм подорожчання споживчих товарів та послуг. Індексація грошових доходів населення проводиться у разі, якщо величина індексу споживчих цін перевищила поріг індексації, який встановлюється у розмірі 103 % (ст. 4 Закону України “Про індексацію грошових доходів населення” у редакції від 12.06.2016 р.).

Основними загрозами економічній безпеці особи в Україні є:

- *низький рівень ВВП на душу населення.* Політична криза наприкінці 2013 р., анексія Криму, збройна агресія Росії на території Донбасу — негативно вплинули на економіку України, що виявилось у різкому зменшенні ВВП (у 2014 р. — на 28,1 %, а у 2015 р. — ще на 31,3 %) і спричинили погіршення соціально-економічного становища домогосподарств.

ВВП на душу населення в Україні за 2013–2015 рр. скоротився майже удвічі — з 4 030,3 до 2 115,4 дол. (але у 2018 р. зріс до 3 095,2 дол.);

- *асиметричний перерозподіл ВВП за низького рівня заробітної плати.* До прикладу, у 2010 р. задекларували доходи у розмірі понад 1 млн грн 1437 громадян України (величина їхнього сукупного доходу становила 9,8 млрд грн), у той період середня номінальна заробітна плата штатних працівників підприємств, установ і організацій станом на грудень 2010 р. становила 2 629 грн. У 2020 р. майже 1,8 тисячі українців задекларували доходи понад 1 млн грн. Середня зарплата в Україні за грудень 2019 р. сягнула 12,2 тис. грн;
- *значний рівень безробіття.* Рівень безробіття в Україні, визначений за методологією Міжнародної організації праці (МОП), як загальна чисельність безробітних, які перебувають у пошуках роботи, в тому числі за допомогою державної служби зайнятості, значно відрізняється від рівня зареєстрованого безробіття, визначеного як питома вага громадян, зареєстрованих у державній службі зайнятості як безробітні, серед чисельності населення працездатного віку.

За період 2000–2019 рр. найвищий рівень безробіття спостерігався у 2000 р. — 2630,0 млн осіб, або 12,4 % від економічно активного населення (кількість зареєстрованих безробітних становила 1178,7 млн осіб). У 2019 р. цей показник був 1486,9 млн осіб, або 8,6 % від економічно активного населення (кількість зареєстрованих безробітних склала 338,2 млн осіб). Прогнозується, що на тлі розгортання світової фінансово-економічної кризи і пандемії, спричиненої COVID-19, ситуація на українському ринку праці може значно погіршитися.

Тож вирішити цю проблему можливо через *механізм державної політики зайнятості в Україні*, що включає сукупність методів (стимулювання створення робочих місць; встановлення державних гарантій для безробітних; забезпечення робочими місцями неконкурентоспроможних громадян) та *інструментів* (податкові пільги; дотації; виплати й допомоги; квоти для інвалідів, молодих спеціалістів тощо);

- *низький поріг соціальних фінансових гарантій*, насамперед: мінімальної заробітної плати, прожиткового мінімуму, мінімальної пенсії за віком.

Мінімальна заробітна плата — це встановлений законом мінімальний розмір оплати праці за виконану працівником місячну (годинну) норму праці. Мінімальна заробітна плата встановлюється в місячному та погодинному розмірах. Мінімальна заробітна плата є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України для підприємств усіх форм власності і господарювання та фізичних осіб, які використовують працю найманих працівників, за будь-якою системою оплати праці (ст. 3 Закону України “Про оплату праці”).

Прожитковий мінімум — це вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я, набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості. Прожитковий мінімум визначається нормативним методом у розрахунку на місяць на одну особу, а також окремо для тих, хто належить до основних соціальних і демографічних груп населення: дітей віком до 6 років; дітей віком від 6 до 18 років; працездатних осіб; осіб, які втратили працездатність.

У період 2000–2010 рр. розмір мінімальної заробітної плати був меншим за розмір прожиткового мінімуму. У 2017 р. мінімальна заробітна плата зросла удвічі — з 1600 грн до 3200 грн. Відповідно до Закону України “Про Державний бюджет Украї-

ни на 2020 рік” від 14.11.2019 р. № 294-IX мінімальна заробітна плата з 1 січня 2020 р. становить: у місячному розмірі 4723 грн; а у погодинному розмірі — 28,31 грн.

Якість мінімального прожиткового рівня визначається Постановою Кабінету Міністрів України “Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення” від 11.10.2016 р. № 780;

- *низький рівень споживання продуктів харчування.* Енергетична цінність набору продуктів харчування для працездатного населення — 2790,8 ккал. Споживання основних продуктів харчування на одну особу менше від раціональних науково-обґрунтованих норм, зокрема молока — на 42 %, м’яса — на 34 %, рибної продукції — на 30 %, плодів — на 30 %, винограду у свіжому вигляді — на 75 % та вин столових — на 90 %;
- *хронічний дефіцит Пенсійного фонду України.* Зростання фінансування пенсійного забезпечення в Україні (до 16 % ВВП) супроводжувалося зменшенням надходжень коштів до Пенсійного фонду України (внаслідок, насамперед, зменшення економічно активного населення і тіншової зайнятості частини працездатного населення). У 2010 р. дефіцит Пенсійного фонду перевищив 34 млрд грн (його покриття коштами держбюджету склало майже 27 млрд грн), а у 2016 р.— 140 млрд грн. Реформування пенсійної системи відбулося у 2011 і 2017 рр. Подальший розвиток пенсійної системи України ймовірно буде відбуватися у напрямі доповнення солідарної системи пенсійного забезпечення накопичувальною.

Основні напрями державної політики щодо формування нової якості життя населення України передбачають: розвиток системи охорони здоров’я та впровадження пріоритетів здорового способу життя, всебічний розвиток та підтримку спорту; гармонізацію людського і природного середовища; заохочення народжуваності, підтримку та розвиток сім’ї; розвиток доступної та безперервної освіти; створення умов для гідної результативної праці; підвищення добробуту населення через впровадження високих соціальних стандартів життя; забезпечення надання належних послуг соціальної сфери на основі її якісного удосконалення.

Метою Стратегії сталого розвитку “Україна–2020” було визначено впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі. Станом на 2020 р. реалізація 62 реформ та програм розвитку держави, серед яких реформи у соціально-гуманітарній сфері, не є повністю завершеною.

На Міністерство соціальної політики України покладається сукупність завдань щодо забезпечення формування та реалізація державної політики, зокрема, у сферах: праці та соціальної політики; зайнятості населення та трудової міграції; трудових відносин; загальнообов’язкового державного соціального та пенсійного страхування; соціального діалогу; волонтерської діяльності; пенсійного забезпечення та загальнообов’язкового державного соціального страхування щодо соціального захисту ветеранів війни та учасників антитерористичної операції, соціальної та професійної адаптації військовослужбовців.

Міністерство соціальної політики України відповідно до покладених на нього завдань здійснює координацію діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо застосування державних соціальних стандартів і нормативів та нормативів фінансового забезпечення надання державних соціальних гарантій; визначає щомісяця фактичний розмір прожиткового мінімуму на одну особу; готує та вносить пропозиції щодо затвердження розміру

прожиткового мінімуму у державному бюджеті; проводить моніторинг показників бідності; аналізує стан ринку праці, готує пропозиції щодо регулювання ринку праці та зайнятості населення тощо.

Після анексії Росією Автономної Республіки Крим і збройного конфлікту на сході України ситуація щодо можливостей реалізації цілей соціальної політики в соціальній сфері України значно погіршилася. У 2014 р. Міністерство соціальної політики спрямовувало свою діяльність, насамперед, на соціальний захист населення, а протягом 2016–2019 рр. — на вирішення таких актуальних соціальних питань щодо: реформування системи оплати праці та трудового законодавства; посилення адресності у наданні державної соціальної допомоги; проведення пенсійної реформи; розвитку системи соціальних послуг на рівні територіальних громад.

5.6. Економічна безпека України в умовах глобалізації

Ключовими характеристиками сучасного світового господарства є: фінансова глобалізація; нерівномірність економічного розвитку країн світу; транснаціоналізація світової економіки (зростання економічної могутності транснаціональних корпорацій); глобальна міграція населення (призупинена COVID-19); критичний стан довкілля.

Фінансова глобалізація — це процес зростання обсягу фінансових ресурсів і фінансових операцій на світових фінансових ринках, який супроводжується зменшенням можливостей окремих країн щодо реалізації національної фінансової політики щодо регулювання відсоткових ставок, встановлення обмінних валютних курсів тощо.

Негативний вплив на світову економіку спричинила фінансова світова криза 2008–2009 рр., яка призвела до: дисбалансу міжнародної торгівлі та руху капіталів; неконтрольованого зростання грошової маси; знецінення долара США внаслідок зменшення його використання як резервної валюти; спроби переходу на інші валюти в міжнародних розрахунках; завищення цін на сировину.

Нерівномірність економічного розвитку країн світу визначається значним розривом між рівнем ВВП у країнах світу за загальним обсягом та рівнем ВВП на душу населення. За даними The World Factbook світовий обсяг ВВП за паритетом купівельної спроможності у 2016 р. становив 120 трлн дол., з них найбільше — 21,29 трлн дол — вироблено у Китаї, на десятому місці — Велика Британія (2,786 трлн дол.), Україна зайняла 50 позицію (353 млрд дол.).

Транснаціоналізація світової економіки — це процес розширення міжнародної діяльності промислових і фінансових компаній, підприємств сфери послуг; створення національних корпорацій у транснаціональні шляхом поглинання компаній інших країн; створення спільних корпорацій; залучення іноземних інвестицій; розвитку довгострокової науково-технічної та науково-технологічної кооперації.

Транснаціоналізація сприятиме створенню великих транснаціональних компаній (ТНК) — “просторово і виробничо об’єднані виробничо-територіальні системи, що розвиваються на базі підприємств, які функціонують завдяки інноваційним підходам і сучасному менеджменту з використанням денационалізованих трудових, природних і фінансових ресурсів” [52].

До прикладу, компанія Apple (виробництво планшетів, телефонів, комп’ютерів і програмного забезпечення) — перша американська корпорація з капіталізацією по-

над 1 трлн дол. у 2018 р. — отримала дохід 41,7 млрд дол. США (для порівняння ВВП України у доларовому вимірі за підсумками 2018 р. — 130,8 млрд дол. США згідно з даними Світового банку й МВФ).

Позитивний вплив ТНК на економіку приймаючих країн визначатиметься: надходження прямих іноземних інвестицій; розвитком імпортозаміщення; активізацією діяльності експортоорієнтованих підприємств; впровадженням нових технологій; випуском нових видів продукції тощо. Негативний вплив ТНК на економіку приймаючих країн визначатиметься: захоплення найбільш перспективних сегментів ринку; поглинанням національних компаній; монополізацією національних ринків з можливістю перекидання кризових явищ на національні компанії; значним впливом на окремі сфери суспільства.

Глобальна міграція населення оцінюється у 120–200 млн осіб. Масова міграція біженців до країн Євросоюзу розпочалася у 2015 р. Зокрема, за період 2015–2018 рр. ФРН прийняла 1,5 млн мігрантів.

Критичний стан довкілля зумовлений зростанням загального обсягу використовуваного природно-ресурсного потенціалу планети й розширенням масштабів антропогенного впливу на довкілля.

На планеті існує кілька центрів дестабілізації навколишнього середовища: Європейський (понад 8 млн км²) — майже вся територія Європи, крім окремих її північних територій, в регіоні (збереглося не більш як 8 % природних екосистем). Північноамериканський (близько 9 млн км²) — майже вся територія США, південь Канади та північ Мексики (збереглося близько 10 % природних екосистем). Азійський (7 млн км²) — вся територія Південно-Східної Азії і значна частина території Південної і Східної Азії (збереглося 5 % природних екосистем).

На першому саміті ООН з питань навколишнього середовища і розвитку (“Планета Земля”, 1992 р., Ріо-де-Жанейро) було визначено необхідність досягнення “свідомого компромісу” (балансу інтересів поколінь; збереження і забезпечення достатніх можливостей для існування наступних поколінь та існування життя на планеті Земля загалом) шляхом обмеження розмірів споживання ресурсів і благ природи; переходу до прогнозування на довгостроковий період наслідків втручання у природу, коригування економічних і соціальних планів і параметрів розвитку з метою запобігання і упередження негативних наслідків для довкілля. Конференція ООН зі сталого розвитку “Ріо+20” (Ріо-де-Жанейро, 2012 р.) зосередила увагу на розвитку зеленої економіки (у контексті сталого розвитку і подолання бідності) та формуванні інституційних умов для забезпечення сталого розвитку.

Основними **загрозами безпеці національних економік**, що виникають на міжнародних фінансових ринках, є: диспропорції між зростанням світового валового внутрішнього продукту (ВВП) і зростанням фінансових потоків; збільшення спекулятивного руху фінансових потоків; зростання потоків відмивання “брудних грошей”; зростання міжнародної заборгованості.

Диспропорції між зростанням світового ВВП і фінансовими потоками визначаються відставанням темпів зростання світового ВВП від темпів зростання міжнародного валютного ринку з кінця нульових років (у 2007 р. світовий ВВП зріс на 82,8 %, а міжнародний валютний ринок — на 117,7 %).

До збільшення спекулятивного руху фінансових потоків призвела, зокрема, поява цифрових валют.

Криптовалюта — вид цифрової валюти, облік якої можливий з допомогою криптографічних методів, а емісія ґрунтується на принципі доказу виконаної робо-

ти комп'ютером. Однією з найбільш відомих та розповсюджених нині криптовалют є Bitcoin (BTC). Розробка проекту розпочалася у 2007 р. BTC — децентралізована криптовалюта, оскільки особливістю її платіжної системи є відсутність банку-емітента. Його транзакції і емісію регулює peer-to-peer мережа. BTC використовує розподілену в мережі єдину базу даних, що входить до децентралізованої тимчасової мережі, яка використовує електронний цифровий підпис та підтримується “proof-of-work” — протоколом для забезпечення безпеки і легітимності представлених в обіг коштів. Мережа може збільшувати грошову масу в логарифмічній прогресії, доки не буде досягнуто цифру в 21 млн BTC. Приблизно у 2131 р. на 6 930 000 блоці їх емісія буде повністю зупинена.

Відмивання “брудних грошей” — це конверсія або очищення майна, яка бере початок від серйозного злочину з метою приховування джерела його походження. Цей злочин робить кожен, хто безпосередньо бере участь у процесі відмивання грошей або свідомо бере непряму участь у цьому процесі”.

Основними сферами “відмивання грошей” є: банківська система; страхування; торгівля нерухомістю; сфера розваг. За оцінками експертів міжнародної Групи з боротьби з відмиванням нелегальних доходів — FATF (Financial Action Task Force), щорічно у світі відмивається від 500 млрд до 1,5 трлн дол.

Рекомендації Групи з розроблення фінансових заходів щодо боротьби з відмиванням грошей (FATF), затверджені у 2012 р. стосуються: встановлення ризиків і розроблення політики та координації дій на національному рівні; переслідування відмивання коштів, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення; застосування запобіжних заходів для фінансового сектору та інших визначених секторів; встановлення повноважень і обов'язків компетентних органів; підвищення прозорості та доступності інформації щодо бенефіціарної власності юридичних осіб та правових утворень; сприяння міжнародному співробітництву.

Основною загрозою на міжнародному ринку капіталів є *зростання міжнародної заборгованості*. За повідомленням news.finance.ua учасники Всесвітнього економічного форуму в швейцарському Давосі заявили, що рівень корпоративного і державного боргу станом на 2019 р. фактично є вищим, ніж до фінансової кризи. У світі накопичилося 247 трлн дол. боргу, зокрема 63 трлн дол., взятих центральними урядами. Глобальне боргове навантаження досягло близько 225 % ВВП.

Позитивною тенденцією на міжнародному ринку капіталів є зменшення кількості дефолтів унаслідок використання країнами, яким загрожує дефолт, можливостей реструктуризації боргу.

Розширені умови Торонто (з 1991 р. для країн з ВВП на душу населення менше 675 дол., найбільшим рівнем зовнішньої заборгованості, які не бажають/не спроможні списати частину боргу) передбачають можливості зміни умов повернення боргів: скорочення акуратно обслуговуваних боргів на 50 % від загального боргу; скорочення на 50 % витрат з обслуговування боргу. Повернення боргу кредитором розтягується більш як на 25 років, виплати відсотків відбуваються за ринковою ставкою з канікулами на перші 16 років.

Умови Х'юстон застосовуються до країн із середнім доходом, де ВВП на душу населення не перевищує 1345 дол., і високим рівнем заборгованості. Країнам, які отримують офіційну допомогу на розвиток (25 % кредиту на розвиток надається у вигляді грантів), повернення боргу розтягується на 20 років, відсотки не виплачуються протягом перших 10 років.

Основними інтеграційними загрозами економічній безпеці України є:

- *відставання від розвинених країн світу за рівнем ВВП.* За даними Світового банку та МВФ номінальний ВВП України за 2018 р. становить 130,8 млрд дол., тобто 3 095,2 дол. на душу населення (за розрахунками МВФ), або 2 536 дол. (за даними Світового банку). Для Люксембургу, наприклад, аналогічні показники дорівнюють 114 234 і 114 341 дол. (1-ше місце у світовому рейтингу), для США — 62 606 і 62 641 дол., для Великої Британії — 42 558 та 42 491 дол.;
- *негативне сальдо зовнішньої торгівлі.* У період 2006–2013 рр. чистий експорт України характеризувався від’ємним значенням, що було зумовлено, насамперед, значним імпортом енергоносіїв. На результативність зовнішньої торгівлі негативно впливають періодичні торговельні конфлікти. Торгові конфлікти України за період з 2002–2013 рр. (що призвели до призупинення постачання газу в Україну, спеціальні антидемпінгові розслідування та накладення імпорتنих мит на українські товари): з Російською Федерацією — газові, трубні, м’ясні, молочні та сирні, кондитерські торгові конфлікти; з Республікою Білорусь та Республікою Казахстан — трубний та кондитерський конфлікти; з Євросоюзом — трубні конфлікти; із США, Канадою, Мексикою — сталеві конфлікти. Негативне сальдо зовнішньої торгівлі України за період 2017–2019 рр. (у тис. дол. склало відповідно за роками: 6 342 437,9; 9 852 591,0; 10 723 326,8) було спричинено незбалансованістю експортно-імпорتنих потоків за одночасної нестабільності обсягів експорту.

Оскільки від’ємне сальдо торгового обороту призводить до знецінення національної валюти та падіння показників розвитку економіки в доларовому виразі при нестабільності цін на сировину, Україна гостро відчуває прояви кризових явищ у світовій економіці;

- *значна залежність від імпорту енергоресурсів.* Тривалий час Україна була вимушена імпортувати близько 80 % потреби у природному газі, незважаючи на значний потенціал власного видобутку. До 2013 р. щорічно на імпорт російського газу витрачалося понад 10 млрд дол. Ці кошти підтримували економіку Росії та зменшували інвестиційні ресурси в Україні. Залежність від поставок газу — інструмент впливу на економіку нашої країни з боку основної країни-постачальника. Нині Україна не використовує російський газ;
- *відтік трудових ресурсів.* За даними Міністерства соціальної політики, за кордоном постійно працюють 3,2 млн українців, а в принципі, до процесу трудової міграції залучено близько 9 млн осіб — чверть населення країни. І якщо у 2013 р. кількість трудових запрошень для українців від Польщі становила 218 тис., то у 2017 р. зросла до 1,7 млн. Головним чином, це відбувається у зв’язку з тим, що розмір як мінімальної, так і середньої зарплати в Україні значно нижчий порівняно з усіма країнами ЄС, включно з країнами Східної Європи. Компанії на території колишньої Східної Німеччини платять працівникам у середньому 2700 євро, а в Західній Німеччині — 3300 євро. Розмір мінімальної зарплати в Німеччині — 1600 євро. У Польщі середня зарплата становить 1150 євро, а мінімальна — близько 550 євро. В Україні з 1 січня 2019 р. мінімальна зарплата становила 4170 грн (приблизно 150 дол.), а середня зарплата коливається в районі 9 тис. грн.

За даними Державної прикордонної служби, у 2008–2017 рр. з України виїхало та не повернулося 3,7 млн громадян (ситуація з трудовою міграцією станом на 2020 р. характеризується невизначеністю через пандемію COVID-19).

Національний банк України, використовуючи дані Держстату України, Нацбанку Польщі та Центробанку Росії, оцінив обсяги переказів у 2017 р. від українців, які працюють за кордоном, у 9,3 млрд дол., або у 8,3 % ВВП;

- *економічна експансія транснаціональних корпорацій*. З формуванням ринкових відносин в Україні починають виникати й розвиватись великі українські корпорації — фінансово-промислові групи (“СКМ”, “Інтерпайп”, “Приват” та ін.). Водночас закордонні ТНК розпочали входження в український ринок, поглинаючи місцеві підприємства та посилюючи конкуренцію на внутрішньому ринку (Coca-Cola, Samsung, Toyota, Nestle, British American Tobacco, ін.). До початку військових дій, в Україні було зареєстровано близько 7 тис. філій іноземних ТНК (приблизно 0,8 % від загальної 256 кількості філій ТНК). Щорічна потреба України в інвестиціях сягає 100–120 млрд дол. При цьому спостерігався непропорційний розподіл обсягів залучення інвестицій у регіони України (Дніпропетровська, Донецька, Харківська, Київська, Львівська, Одеська, Запорізька області, м. Київ отримали найбільші інвестиції). Серед пріоритетів іноземних ТНК високотехнологічні галузі відсутні. Основними напрямками концентрації інтересів ТНК щодо української економіки є АПК, промисловість і фінансовий ринок. Так, у промисловість спрямовано 30,8 % загального обсягу ПІІ, сферу фінансів — 29,1 %.

Експансія ТНК в Україні здійснюється, переважно, не шляхом побудови виробничих комплексів та науково-дослідних центрів, а злиттям чи поглинанням вже існуючих національних компаній. Станом на 2013 р. в Україні в різних секторах економіки було укладено 130 угод зі злиття і поглинання на загальну суму понад 4 млрд дол. Іноземні технології, залучені в Україну протягом 1992–2013 рр., не забезпечили нарощування промислового потенціалу країни і не сприяли підвищенню його ефективності. Іноземні інвестиції спрямовуються переважно у невиробничу сферу економіки України, тому їх нарощування загрожує подальшою деіндустріалізацією.

Головними причинами, що перешкоджають надходженню прямих іноземних інвестицій в Україну, є: воєнні дії на частині території України; відносно нестабільний політичний стан; можливість неоднозначного трактування законів і правових норм; складність адміністрування податків;

- *зростання зовнішнього боргу та витрат на його обслуговування*. Державний та гарантований державою борг України за 2010–2018 рр. зріс з 432 235,4 млн грн до 2168 627,1 млн грн (у доларовому вимірі — з 54 289,3 млн дол. до 78 323,0 млн дол.). Станом на 31 грудня 2019 р. державний і гарантований державою борг України скоротився до 1 998 275,4 млн грн (але в доларовому еквіваленті зріс до 84 364,5 млн дол.).

У 2020 р. платежі з погашення державного боргу заплановано в обсязі 282 136,9 млн грн, з яких 42,6 % — платежі за державним зовнішнім боргом (ОЗДП 2015 р., позики ЄС, МВФ, МБРР). Обсяг платежів з обслуговування державного боргу на 2020 р. прогнозується в сумі 141 473,1 млн грн, з яких 37,2 % — платежі за державним зовнішнім боргом.

Інтеграційні пріоритети України. Законом України “Про національну безпеку України” до фундаментальних національних інтересів України віднесено, зокрема, інтеграцію України в європейський економічний простір, набуття членства у Європейському Союзі.

Основними правовими засадами руху України до Європейського Союзу є:

1. Угода про партнерство та співробітництво між Європейськими співтовариствами і Україною від 14.06.1994 р. (набула чинності з 01.03.1998 р.).

2. Закон України “Про основи національної безпеки України” від 19.06.2003 р. № 964-IV, яким до пріоритетів національних інтересів України було віднесено “інтеграцію України в європейський політичний, економічний, правовий простір та євроатлантичний безпековий простір; розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України”.

3. Закон України “Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу” від 18.03.2004 р. № 1629-IV (врегулював процес приведення законів України та інших нормативно-правових актів відповідно до правової системи Європейського Союзу).

4. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27.06.2014 р. № 984-011; (ратифікована Законом України від 16.09.2014 р. № 1678-VII).

За даними Державної служби статистики, найбільшу частку у зовнішній торгівлі займає Європейський Союз, на експорт товарів до країн якого припало 42,6 % українського товарного експорту у 2018 р., імпорт з країн ЄС становив 40,6 %.

Використана література

1. *Барановський О. І.* Філософія безпеки: монографія: у 2 т. Т. 1: Основи економічної і фінансової безпеки економічних агентів. Київ: УБС НБУ, 2014. 831 с.
2. *Барановський О. І.* Філософія безпеки: монографія: у 2 т. Т. 2: Безпека фінансових інститутів. Київ: УБС НБУ, 2014. 715 с.
3. *Шевченко Л. С., Грищенко О. А., Макуха С. М.* Безпека людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз. Харків: Право, 2010. 448 с.
4. Безпековий вимір фінансової політики забезпечення економічного зростання в Україні. Київ: НІСД, 2018. 132 с.
5. *Белорус О. Г., Лукьяненко Д. Г.* Глобальные трансформации и стратегии развития. Киев: Ориане, 2000. 424 с.
6. *Буравльов Є. П., Стогній В. С.* Науково-технологічна безпека України в контексті глобалізації // Вісн. НАН України. 2005. № 3. С. 32–40.
7. Бюджетна система: підручник. Київ: ЦУЛ; Тернопіль: Екон. думка, 2012. 871 с.
8. *Варналій З. С., Буркальцева Д. Д., Саєнко О. С.* Економічна безпека України: проблеми та пріоритети зміцнення: монографія. Київ: Знання України, 2011. 299 с.
9. *Васильців Т. Г.* Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізми зміцнення: монографія. Львів: Арал, 2008. 386 с.
10. Державна програма активізації розвитку економіки: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.02.2013 р. № 187. URL: <http://www.kmu.gov.ua> (дата звернення: 16.04.2020).
11. Економічна безпека: навч. посіб. /за ред. О. М. Джужі. Київ: Алерта; КНТ, ЦУЛ, 2010. 368 с.
12. Економічна безпека держави: сутність та напрями формування: монографія. Харків: Право, 2009. 312 с.
13. Економічні проблеми XXI століття: міжнародний та український виміри /за ред. С. І. Юрія, Є. В. Савельєва. Київ: Знання, 2007. 595 с.

14. Енергетична стратегія України на період до 2035 року “Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність” від 18.08.2017 р. № 605-р. URL: <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення: 16.04.2020).
15. Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015–2020 роки. URL: <http://www.minagro.gov.ua/node/16025>(-дата звернення: 16.04.2020).
16. *Єрмошенко М. М.* Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення. Київ: КНТЕУ, 2001. 309 с.
17. *Жихор О. Б., Куценко Т. М.* Економічна безпека: навч. посіб. Харків: ХІБС УБС НБУ, 2013. 144 с.
18. *Гларіонов А.* Українська економічна катастрофа 2013–2016 років. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/28482959.html>
19. Інноваційна Україна 2020: Національна доповідь / за ред. В. М. Гейця та ін. Київ: НАН України, 2015. 336 с.
20. Конституція України: Основний Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 16.04.2020).
21. *Лісовська О. Л., Крапівіна Н. В.* Економіка: навч. посіб. Київ: НАСБУ, 2017. 240 с.
22. *Лісовська О. Л.* Економічна політика і економічна безпека України: навч. посіб. Київ: НАСБУ, 2003. 184 с.
23. *Лісовський С. А.* Суспільство і природа: баланс інтересів на теренах України: монографія. Київ, 2009. 300 с.
24. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277. URL: <http://www.me.gov.ua> (дата звернення: 16.04.2020).
25. *Михасюк І. Р., Бочан І. О.* Глобальна економіка. Київ: Знання, 2008. 403 с.
26. *Михайлишин Л. І.* Транснаціоналізація світової економіки: інноваційний аспект: монографія. Вінниця: ДонНУ, 2016. 314 с.
27. *Мунтіян В. І.* Економічна безпека України: монографія. Київ: КВІЦ, 1999. 464 с.
28. Наукова та інноваційна діяльність в Україні: Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики України, 2015. 255 с. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publnauka_u.ht (дата звернення: 16.04.2020).
29. Наукові засади розробки стратегії сталого розвитку України” / ІПРЕЕД НАН України, ІГ НАН України, ІППЕ НАН України. Одеса: ІПРЕЕД НАН України, 2012. 714 с.
30. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: вибр. наук. пр. / за ред. З. С. Варналія. Київ: НІСД, 2016. 528 с.
31. Національна транспортна стратегія України на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.05. 2018 р. № 430-р. 20.06.2018 р. № 442-р. URL: <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення: 16.04.2020).
32. Оцінка стану виконання підсумкових документів Всесвітнього саміту зі сталого розвитку, (Йоганнесбург, 2002) в Україні / Л. Г. Руденко та ін. Київ: Академперіодика, 2004.
33. *Пастернак-Таранущенко Г.* Економічна безпека держави. Методологія забезпечення: монографія. Київ: KEIM, 2003. 320 с.
34. *Пастернак-Таранущенко Г.* Економічна безпека держави. Статика процесу забезпечення: підруч. для держ. службовців, науковців, студентів і аспірантів вищих навч. закладів економічного профілю. Київ: Кондор, 2002. 302 с.

35. Податковий кодекс України: від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення: 16.04.2020).
36. *Предборський А.* Економічна безпека держави: Київ: Кондор, 2005. 391 с.
37. Програма розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні Постановою Кабінету Міністрів України від 02.02.2011 р. № 389. URL: <http://www.kmu.gov.ua> (дата звернення: 16.04.2020).
38. Проект Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року. URL: <http://www.minagro.gov.ua/pode/16025> (дата звернення: 16.04.2020).
39. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 р. № 2121-III. URL: <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення: 16.04.2020).
40. Про Всеукраїнський перепис населення: Закон України від 19.10.2000 р. № 2058-III. URL: <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення: 16.04.2020).
41. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 05.10.2000 р. № 2017-III. URL: <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення: 16.04.2020).
42. Про Державний бюджет України на 2020 рік: Закон України від 14.11.2019 р. № 294-IX. URL: <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення: 16.04.2020).
43. Про індексацію грошових доходів населення: Закон України від 03.07.1991 р. № 1282-XII. URL: <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення: 16.04.2020).
44. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення: 16.04.2020).
45. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 р. № 848-VIII. URL: <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення: 16.04.2020).
46. Про оплату праці: Закон України від 24.03.1995 р. № 108/95-ВР. URL: <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення: 16.04.2020).
47. Про Основні засади грошово-кредитної політики на 2016–2020 роки: Постанова НБУ від 18.08.2015 р. № 541. URL: <http://www.bank.gov.ua> (дата звернення: 16.04.2020).
48. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: “Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів”: Постанова Верховної Ради України. URL: <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення: 16.04.2020).
49. Про розвиток літакобудівної промисловості: Закон України: від 12.07.2001 р. № 2660-III. URL: <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення: 16.04.2020).
50. Про стан та перспективи розвитку науково-технологічного потенціалу України. URL: <http://www.old.niss.gov.ua/Monitor/December2009/12.htm> (дата звернення: 16.04.2020).
51. *Реверчук Н. Й., Малик Я. М., Кульчицький І. І., Реверчук С. К.* Економічна безпека в Україні: держави, фірми, особи: навч. посіб. Львів: ЛФМАУП, 2000. 192 с.
52. *Руденко Л. Г., Маруняк Є. О.* Сутність і основні риси транснаціональних корпорацій та їх розвиток в Україні // Укр. географ. журн. 2007. № 4. С. 39–45.
53. Система економічної безпеки держави / за ред. А. І. Сухорукова. Київ: ВД Стило, 2009. 685 с.
54. Сільське господарство України: Статистичний збірник. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> 'druk' 'publicat' 'kat_u' 2019. 235 с.
55. *Саліхова О. Б., Бак Г. О.* Іноземні технології як детермінанта інвестиційно-інноваційних процесів в Україні // Стратегічні пріоритети. 2015. № 2 (35). С. 93–105.

56. Стратегія національної безпеки України: уведена в дію Указом Президента України від 26.05.2015 р. № 287/2015. URL: <http://www.president.gov.ua> (дата звернення: 16.04.2020).
57. Стратегія розвитку оборонно-промислового комплексу України на період до 2028 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20.06.2018 р. № 442-р. URL: <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення: 16.04.2020).
58. Стратегія сталого розвитку “Україна–2020”: уведена в дію Указом Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015. URL: <http://www.president.gov.ua> (дата звернення: 16.04.2020).
59. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. Київ: ННЦ “ІАЕ”, 2012. 182 с.
60. *Сухоруков А. І. Ладюк О. Д.* Фінансова безпека держави: навч. посіб. Київ: ЦУЛ, 2007. 192 с.
61. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р. № 984_011; ратифіковано Законом України від 16.09.2014 р. № 1678-VII. URL: <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення: 16.04.2020).
62. Управління державним боргом: навч. посіб. / за заг. ред. О. О. Прутської. Київ: ЦУЛ, 2010. 216 с.
63. *Филипецъ З. Б.* Особливості науково-технологічного розвитку України в контексті економічної безпеки // Вісн. асоціації докторів філософії України. 01 (2015). URL : <http://www.aphd.ua/publication-37/>
64. *Черницька Т. В.* Науково-технологічний компонент економічної безпеки держави // Економіка і управління підприємствами, галузями, національним господарством: Вісн. КрНУ ім. Михайла Остроградського. 2014. № 1 (3). Серія: Економічні науки. С. 18–22.
65. *Шафранська Т. Ю., Ковтун А. С.* Науково-технологічна безпека України / Materiały XI Międzynarodowej naukowii – praktycznej konferencji “Naukowa przestzeń Europy –2015”. Przemysł, 2015. Vol.
66. *Шлемко В. Т., Бінько І. Ф.* Економічна безпека України: сутність і напрями забезпечення. Київ: НІСД, 1997. 144 с.

Інформаційні ресурси (інтернет-джерела)

1. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://www.rada.gov.ua>
2. Офіційний сайт Державної фіскальної служби. URL:<http://www.minrd.gov.ua>
3. Офіційний сайт Державного комітету статистики України. URL: [http:// www.ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua)
4. Офіційний сайт Кабінету міністрів України. URL: [http:// www.kmu.gov.ua](http://www.kmu.gov.ua)
5. Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. URL:<http://www.me.gov.ua>
7. Офіційний сайт Міністерства фінансів України. URL: <http://www.minfin.gov.ua>
8. Офіційний сайт Національного банку України. URL: <http://www.bank.gov.ua>
9. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень. URL: <http://www.niss.gov.ua>
10. Офіційний сайт Президента України. URL: [http:// www.president.gov.ua](http://www.president.gov.ua)

Розділ 6

ГУМАНІТАРНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ

- 6.1. Гуманітарна безпека як важлива складова національної безпеки України.
- 6.2. Основні засади гуманітарної безпеки України.
- 6.3. Стратегічні пріоритети гуманітарної безпеки України.

6.1. Гуманітарна безпека як важлива складова національної безпеки України

Суть національної безпеки країни полягає, насамперед, у створенні сприятливих умов для реалізації національних інтересів, процвітання, могутності, всебічного розвитку, для максимального задоволення потреб та інтересів представників української нації відповідно до загальноновизнаних норм співіснування, які необхідні для їх самозбереження, самовідтворення і самовдосконалення. Більш детальне визначення цінності національної безпеки допоможе сформулювати правильне ставлення як до її розуміння, так і до забезпечення її національної безпеки. Розглянено національну безпеку крізь призму реалізації національних інтересів і досягнення національної мети, аж до застосування сили у випадках, чітко визначених національним законодавством і міжнародним правом. У такому розумінні національна безпека виступає свідомим цілеспрямованим суб'єктом управління, що своєчасно виявляє та запобігає загрозам та небезпеці, та через дію державних і недержавних інституцій, а також окремих громадян, забезпечує сприятливі умови для реалізації таких національних інтересів: існування і стійкий розвиток українського народу і української цивілізації; національна самобутність, стійкий розвиток, включаючи духовну, матеріальну і фізичні складові; збереження духовного і матеріального потенціалу, особиста безпека, конституційні права та свободи людини і громадянина, науково обґрунтований та гарантований державою мінімум матеріальних і духовних умов існування; подолання конфронтаційності в суспільстві, досягнення і підтримання злагоди з найважливіших питань розвитку країни; розв'язання кризових ситуацій у відповідних сферах; підвищення творчої активності населення; державний суверенітет, політична незалежність, територіальна цілісність, недоторканність державних кордонів; конституційний лад, розвиток життєво важливих потреб, цінностей та інтересів народу, законні права й інтереси громадянина; розвиток ефективної системи міжнародних зв'язків на основі партнерства і співробітництва; забезпечення національної безпеки для ефективної реалізації національних інтересів.

Аналіз системи геополітичних чинників засвідчує, що на національну безпеку України на сьогодні більше впливають внутрішні небезпеки і загрози, аніж зовнішні. Природні ресурси та географічне розташування України дають їй змогу стати надійним партнером європейських країн. Виконати це завдання Україна зможе лише за умов політичної стабільності, створення ефективних механізмів захисту прав людини на базі соціально-орієнтованих реформ.

В умовах формування нової парадигми глобальної і регіональної безпеки України як регіональний лідер здатна створити власну нішу в загальноєвропейській моделі безпеки, стати активним її контрибутором та учасником, що потребує посилення уваги української влади до політико-інтеграційних процесів у межах таких міждержавних об'єднань, як ОДЕР – ГУАМ, ОЧЕС тощо.

Становлення концепції національної безпеки і національних інтересів України розпочалося з прийняття Декларації про державний суверенітет України, Акта проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., схваленого 1 грудня 1991 р. всенародним голосуванням. Конституція України, Постанова Верховної Ради України “Про основні напрямки зовнішньої політики України” Концепція (Основи державної політики) національної безпеки України від 2 липня 1993 р., Закон України “Про основи національної безпеки України” від 19 червня 2003 р., Закон України “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” від 1 липня 2010 р., Закон України “Про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості” від 23 грудня 2014 р., Закон України “Про національну безпеку України” від 21 червня 2018 р., Рішення РНБО України та відповідний Указ Президента від 2002 р. “Про Стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО)”, Універсал національної єдності, Указ Президента України № 389/2012 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України “Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України” від 8 червня 2012 р., Аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до позачергового Послання Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки” (2014) склали основу концепції національних та національно-державних інтересів України та визначили Стратегію національної безпеки України.

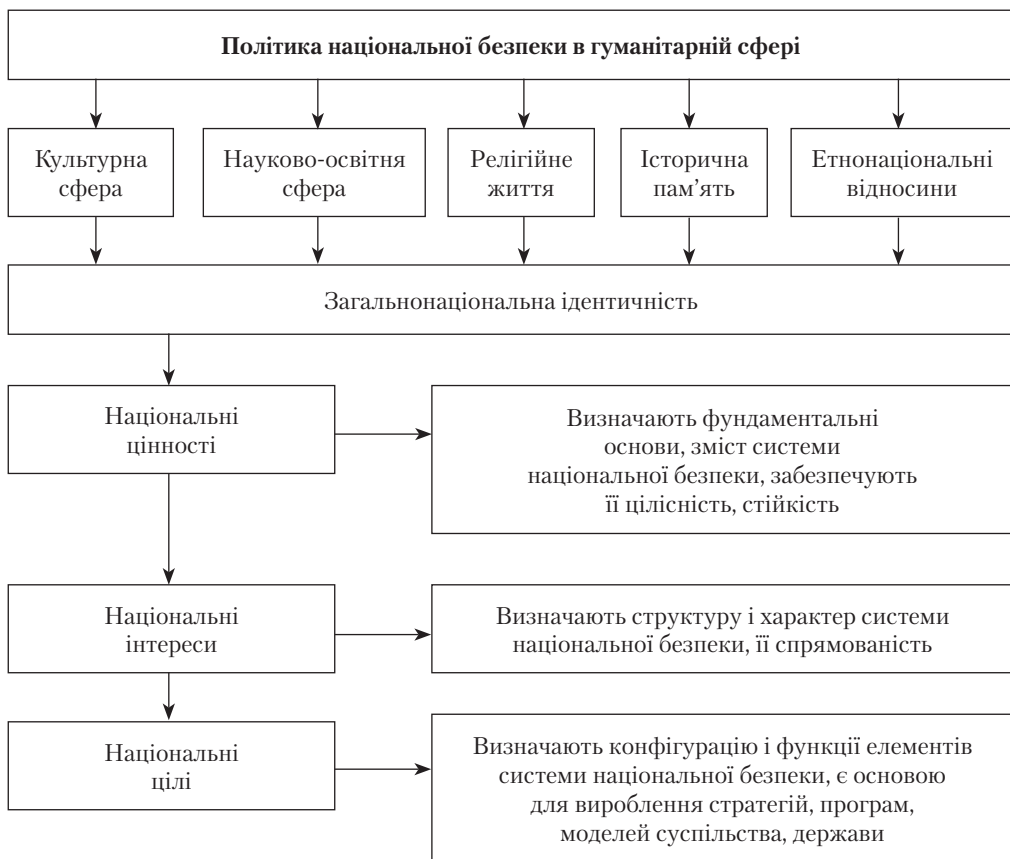
В умовах зовнішньої агресії, російської культурної експансії та реалізації Українським народом свого права на європейський вибір забезпечення гуманітарної безпеки є стратегічним пріоритетом національної державної політики. Саме гуманітарні чинники (освіта, наука, культура, релігія, мова) мають непересічне значення для формування ціннісних засад суспільного розвитку, консолідації нації, утвердження національної ідентичності української громади.

Гуманітарна безпека є важливою складовою системи національної безпеки держави. Політика національної безпеки в гуманітарній сфері – це сукупність суспільно-політичних заходів, спрямованих на забезпечення захищеності культурних, освітніх, наукових, духовно-релігійних та інших життєво важливих інтересів та цінностей особи, суспільства, держави, на виявлення та подолання загроз та викликів у сфері культури, освіти, науки, релігії тощо.

6.2. Основні засади гуманітарної безпеки України

Функціональну модель політики національної безпеки в гуманітарній сфері можна розглянути за наведеною схемою (див. с. 180):

Звідси, головною метою політики національної безпеки України в гуманітарній сфері є виявлення, подолання та попередження загроз та викликів у сфері культури, освіти, науки, історичної пам'яті, що сприятиме досягненню консолідації, єдності та соборності держави, збільшенню її інтелектуального та історико-культурного потенціалу.

Експерти виділяють такі рівні забезпечення національної безпеки країни в гуманітарній сфері: концептуально-аналітичний; нормативно-правовий; організаційно-управлінський та ресурсний. Таким чином, гуманітарна безпека визначає якісний стан гуманітарної сфери суспільства, за якого забезпечується реалізація національних інтересів держави, захист національних цінностей, стабільний розвиток суспільства та захист невід'ємних прав і свобод громадян.

Серед найбільш актуальних чинників, що спричиняють виникнення загроз, експертами визначено:

- недостатній рівень підтримки української мови як державної;
- надмірна політизація гуманітарної сфери;
- заповнення інформаційного простору зарубіжним інформаційним продуктом, що несе загрозу національним інтересам та цінностям;
- недостатній рівень підтримки розвитку культурних індустрій;
- недостатній рівень розвитку інноваційних процесів у сфері освіти, науки, культури тощо.

Одним з найважливіх завдань політики національної безпеки України в гуманітарній сфері є здійснення систематизації та класифікації національних інтересів за категоріями та рівнями важливості. Дослідженням з питань національних інтересів України займається цілий ряд вчених з різних галузей знань, зокрема [2; 3; 6–13; 21; 22]. Залежно від ступеня впливу на економічну, політичну, воєнну, науково-тех-

нічну та інші сфери функціонування держави національні інтереси можна класифікувати: за ступенем важливості — як життєво важливі, другорядні, критичні; за ступенем стійкості — стратегічні, оперативні і тактичні.

Стратегічні інтереси мають довгостроковий характер відповідно до обраного курсу розвитку держави. Загрози їм — це загрози життєво важливим інтересам України. Визначення стратегічних національних інтересів та їх юридичне оформлення як офіційно визнаних пріоритетів України повинні бути результатом спільної праці всіх гілок влади. Формування їх є прерогативою Президента держави. Однак Верховна Рада України оцінює стратегічні інтереси на відповідність життєво важливим інтересам України.

Оперативні (середньострокові) інтереси, що виникають під час вирішення окремих проблем для подальшої реалізації стратегічних інтересів, виступають засобами впровадження в життя стратегічних завдань держави.

Тактичні інтереси, що виступають засобами впровадження в життя оперативних інтересів, зазвичай, короткострокові і з вирішенням оперативних інтересів зникають.

6.3. Стратегічні пріоритети гуманітарної безпеки України

Найбільш кардинальний вплив на процес формування соціальних інтересів мають цінності, надаючи їм певну форму, цілеспрямованість. Змістовний бік інтересів особистості визначається не тільки станом навколишнього середовища, а й моральною позицією особистості, рівнем її соціальної відповідальності, мірою зрілості людини як громадянина, рівнем його свідомості. Система цінностей закладена в основу формування інтересів як у індивіда, так і у соціальної спільності будь-якого масштабу. Саме в ціннісних категоріях виявляються граничні орієнтації знань, переваг, захоплень, переконань і, звичайно, інтересів різних особистостей і окремих груп. У цінностях зафіксовані ті критерії, які соціально визнані певним суспільством і соціальною групою, за якими розгортаються більш конкретні і спеціалізовані системи нормативного контролю, відповідні інститути і цілеспрямовані дії людей — як індивідуальні, так і колективні. Засвоєння цих критеріїв є своєрідною основою формування інтересів особистості і підтримки нормативного порядку в суспільстві. Цінність — критерій і способи оцінювання значущості об'єктів і явищ навколишнього світу для людини і суспільства, виражені в моральних принципах і нормах, ідеалах, установках. Основною характеристикою цінності є значення і сенс, які надаються тим чи іншим об'єктам природи, матеріальних і духовних благ. Соціальна система будь-якого масштабу передбачає існування деяких цінностей для всіх спільних.

Національні цінності — це сукупність матеріальних і духовних цінностей країни, яким притаманні цілком певні світоглядні, історичні, культурологічні, соціально-економічні, географічні та демографічні ознаки. Кожна історично конкретна суспільна форма характеризується специфічним набором та ієрархією цінностей, система яких є соціальною регуляцією найвищого рівня.

Соціальні цінності мають подвійну природу. По-перше, вони включені до процесу функціонування і розвитку даної суспільно-економічної системи та мають об'єктивний характер. По-друге, вони носять нормативний характер, але, будучи підфарбовані емоціями, почуттями, мають суб'єктивний відтінок. Система соціальних цінностей виступає як основа культури, соціальна діяльність людей норматив-

но-визначального характеру. При цьому особливу роль відіграють ціннісні орієнтації особистості.

Ціннісна орієнтація — це вибіркове ставлення людини до матеріальних і духовних цінностей, система її установок, переконань, переваг, виражена поведінкою. Ціннісні орієнтації є найважливішим елементом внутрішньої структури особистості, закріплені життєвим досвідом індивіда, всією сукупністю його переживань, і відокремлюють значуще для певної людини від незначного і несуттєвого. Сукупність сформованих ціннісних орієнтацій утворює ту основу, якою забезпечується стійкість особистості, спадкоємність певного типу поведінки і діяльності, виявлених у змісті і спрямованості інтересів. Отже, ціннісні орієнтації виступають найважливішим фактором, що регулює мотивацію особистості і формує її інтереси. Основний зміст ціннісних орієнтацій — це політичні, світоглядні, моральні переконання людини, глибокі і постійні прихильності, моральні принципи поведінки. У будь-якому суспільстві ціннісні орієнтації особистості є об'єктом виховання, цілеспрямованого впливу. Вони діють як на рівні свідомості, так і на рівні підсвідомості, визначаючи спрямованість вольових зусиль, уваги, інтелекту. Рівень розвитку ціннісних орієнтацій — ознака зрілості, показник міри соціальності людини. Саме вони є усвідомленням кожним індивідом сенсу життя, що перетворює стандартну людину в деяке цілісне і своєрідне, характерне саме для цієї особистості. Стійка і несуперечлива сукупність ціннісних орієнтацій визначає такі якості особистості, як цілісність, надійність, вірність певним принципам та ідеалам, здатність обстоювати ці ідеали та цінності, активність життєвої позиції, наполегливість у досягненні мети. Суперечливість в ціннісних орієнтаціях призводить до непослідовності у поведінці, а їх нерозвиненість — ознака інфантилізму, панування зовнішніх стимулів у внутрішній структурі особистості.

У свою чергу, рівень розвитку цінностей значною мірою визначає і рівень розвитку інтересів. Системи цінностей формуються і трансформуються у ході розвитку суспільства, але часові масштаби їх існування не збігаються з масштабами соціально-економічних, політичних та інших змін у суспільстві. Так, досі залишаються актуальними загальнолюдські цінності і багато норм моралі, що сформувалися ще в античну епоху. Проте в кожному конкретному випадку між цілями суспільства та конкретної особистості спостерігаються відомі відмінності, які виявляються у відхиленні інтересів, а отже, і соціальних дій особистості від суспільних інтересів. Кожна людина, здійснюючи ту чи іншу дію, мають індивідуальні цілі, наявність яких у нього обумовлена особистими, індивідуальними інтересами. Наближення цілей особистості, характеру соціальних дій індивідів до вимог прогресивного розвитку прямо пропорційно збігу цілей суспільства і особистості, і обернено пропорційно ступеню відмінності між ними.

Цінність є сутністю й одночасно умовою повноцінного існування об'єкта, що виступає фундаментальною нормою, яка дає можливість людині визначити позицію, лінію поведінки в життєво значущих ситуаціях. Саме такі цінності становлять одну з підстав цілісності і стійкості суспільства. Наявність безлічі інтересів і способів сприйняття веде до великої різноманітності оцінок: те, що для однієї людини має велику цінність, для іншої — малу або взагалі ніякої. Диктоване життям об'єднання людей в спільність (сім'я, рід, плем'я, етнічна та соціальна група, народність, народ, а в плані громадських об'єднань, наприклад, партія) передбачає вироблення такої системи цінностей, яка, враховуючи різноманіття індивідуальних оцінок, забезпечувала б стійке існування саме цієї спільності, адекватно відображала саме її сутність. Система цінностей утворює внутрішній стрижень культури, духовний зміст інтересів

особи і тих чи інших соціальних спільнот. Вироблення системи цінностей у суспільстві унаслідок різних індивідуальних оцінок є результатом певного компромісу, угоди, соціального договору. Встановившись, така система приймає форму сукупності певних моральних норм, за допомогою яких регулюються відносини всередині суспільства, підтримується його стійке існування і, отже, забезпечується безпека.

Держава не може існувати, спираючись лише на моральні норми. Правове закріплення головних у суспільстві цінностей реалізує через включення відповідних норм до законодавчих актів, зокрема, до конституції. Тим самим система національних цінностей отримує офіційний статус і гарантію захисту усією міццю держави.

В інтересах справжньої соціальної стабільності офіційна система цінностей повинна максимально відображати систему цінностей, сталу в суспільстві. Як свідчить практика, політична еліта, яка приходить до влади, прагне законодавчо закріпити ту систему цінностей, яку вона сповідує і яка здатна забезпечити її владне становище. Одночасно різні соціальні та етнічні групи, які дотримуються власних систем цінностей, прагнуть через владу закріпити їх на рівні держави. Природно, що, закріплюючи одні цінності, держава придушує інші, які можуть не відповідати політичній орієнтації існуючої влади, але тим не менш присутні в суспільстві, за його етнічної та соціальної неоднорідності. Це стає джерелом боротьби за переоцінку цінностей. У демократичній державі, якщо її стан стабільний, ця боротьба не приймає гострих форм, і всі ціннісні конфлікти вирішуються мирно в межах відповідних демократичних процедур.

Відсутність певних зафіксованих на сьогодні національних цінностей пояснюється перехідним етапом історії України. Проблема переоцінки та формування системи цінностей завжди виникає в періоди розпаду культурних традицій та ідеологічних засад суспільства. Зміна геополітичної та історичної реальності в результаті розпаду СРСР призвела до пошуку нової сполучної і об'єднуючої ідеї, нового історичного вибору, нової системи цінностей. Ідеї ринку, демократії, прав і свобод людини для України виявилися недостатніми. Вони втрачають свою привабливість і мобілізуючу силу.

У процесі формування нині духовні цінності найтісніше пов'язані з такими категоріями, як "ідеал", "ідея", "ідеологія". У процесі формування інтересу при його усвідомленні у людини на основі тієї чи іншої духовної цінності як граничного вираження інтересу народжується уявний образ цього ще нереалізованого інтересу, як причини і цілі своєї практичної діяльності з його реалізації. Цей образ у свідомості людини і є ідеалом.

Ідеали звернені в майбутнє, до перспективних рубежів розвитку. Ідеали, духовні прагнення, норми моральності формують систему цінностей як внутрішню основу культури і всіх форм суспільної свідомості. Більше того, система цінностей того чи іншого суспільства становить найбільш стійку структуру суспільної свідомості. Вона пронизує культуру суспільства і визначає культурний рівень його соціальних груп і окремих особистостей. Як уже зазначалося, на утримання інтересів і сам процес їх формування значно впливає навколишнє середовище і, насамперед, суб'єктивне сприйняття носієм інтересу об'єктивної дійсності. Без всебічного, детального знання навколишньої дійсності, свого суспільства, своєї країни неможливо сформувати об'єктивні інтереси особистості, суспільства, держави, щодо формування цілей і рушійної сили соціального розвитку.

Специфіка ідеї полягає в органічному поєднанні таких складових: об'єктивне відображення дійсності; постановка конкретних цілей практичної діяльності людей.

У цьому, власне, і полягає важлива роль ідеї в процесі соціального розвитку. Але всі ідеї залежно від свого змісту по-різному впливають на хід цього розвитку. Усе визначається тим, які інтереси приховуються за тією чи іншою ідеєю. В Україні, на жаль, фактично завжди ідеї не відповідали інтересам людей і, відповідно, традиційно паплюжили себе. Система ідей і поглядів, в яких усвідомлюються і оцінюються відносини людей до дійсності і один до одного, складають ідеологію. Ідеологія виконує серйозні соціальні функції, виробляючи відповідні інтересам тих чи інших соціальних спільнот, типи мислення, поведінки і навіть програми соціальних дій. Вона виступає в різних формах: політичних, правових, етичних, релігійних, естетичних, світоглядних поглядів, установок і орієнтації. Ідеологія визначає духовні цінності тієї чи іншої соціальної спільноти. Таких спільнот може бути багато, що і створює об'єктивну базу ідеологічної багатоманітності. Ідеологія в цьому сенсі виконує виключно важливу роль у згуртуванні людей певної соціальної спільноти.

Конституція України, викладаючи основні цінності суспільства, визнає “ідеологічне різноманіття” і забороняє зводити будь-яку ідеологію в ранг “державної чи обов’язкової”. Спроби ж тієї чи іншої соціальної спільноти нав’язати свою ідеологію всім іншим спільнотам — суспільству, державі, нації, всьому людству — приречені на невдачу, або здатні внести в соціальне життя масу негативного. Як приклад можна згадати вітчизняний досвід у просуванні радянської ідеології. Так, одвічною загрозою національній безпеці України є традиційна, можливо, навіть неосмислена в нинішні часи, політика Сходу (Росії) щодо насильницького насадження у світі своєї системи цінностей і способу життя, використовуючи для цього різні засоби, аж до збройних. Формування справжньої вітчизняної системи цінностей на основі ментальності, традицій, історії є найважливішим завданням всього громадянського суспільства. Без його вирішення процес реформування країни і створення в Україні нової державності може затягнутися ще на десятиліття. До того ж, як пророчо попереджав ще у 80-х роках ХІХ в. видатний вчений Н. Данилевский: “Будь-які соціальні перетворення будуть безуспішними, гірше того, руйнівними, якщо вони здійснюються за сумнівними рецептами, всупереч національним інтересам, під дією чужорідних сил, і тим більше — під тиском ззовні”.

Система національних цінностей утворює правову, філософську та етичну основу для забезпечення подальшого існування Української держави, адже їх втрата може призвести до зникнення нації як носія суверенітету. Можна виділити інтегруючі та консолідуючі функції національних цінностей, спрямовані на забезпечення єдності, цілісності та впорядкованості певної спільноти.

Національні цінності виступають визначальними нормами, принципами, стереотипами, що сформувалися протягом історичного розвитку українського народу і складають ядро української національної культури, забезпечуючи її стабільність та стійкість, здатність протидіяти несприятливим зовнішнім та внутрішнім впливам. Для українців, на думку експертів, базовими національними цінностями є: соборність, соціальна справедливість, патріотизм, терпимість, духовність, гостинність, повага до родини, синівський обов’язок, “кордоцентризм” та ряд інших, що становлять основу української ментальності.

Проблема формування та закріплення системи національних цінностей є надзвичайно важливою для українського суспільства. Здійснюючи ціннісну ідентифікацію сучасної України, необхідно враховувати те, що для неї є характерним історично зумовлене співіснування рис “європейськості” та “євразійськості”. У сучасному глобальному світі на зміну класичним національним ідеологіям приходять

цивілізаційні світогляди. Відтак самоідентифікація громадян здійснюється вже не за критеріями підтримки певних політичних доктрин, а за ознаками більш високого ціннісного порядку в контексті належності до певної цивілізаційної спільноти (Сходу чи Заходу тощо). Збройне протистояння на Сході України — це цивілізаційне протистояння, в якому українці намагаються відстояти європейські цінності — демократію, свободу, право вибору на протигагу азійсько-російським цінностям та установкам — патерналізму, етатизму, колективізму, деспотизму тощо).

Аксіологічна проблематика як в українській філософії, так і у філософії права зокрема, формує цілий спектр концепцій теоретичного рівня і ставить питання про інтеграцію, синтез цих теоретичних побудов і створення єдиної теорії цінностей. Категорія цінності у філософії, філософії права входить до числа основних. Адже цінності відіграють принципову роль у людському житті. Становлячи певний спосіб буття людини у світі, спосіб її ставлення до світу, складаючи сенс усього простору душі індивіда і надаючи йому цілісності, вони стають чинниками, через які люди відчують себе людьми, мірилом людського у людині й виражаються у думках, діях, усій поведінці. Цінності розглядаються як механізм змістовного утримання та вкорінення людини у світі, що виконують такі важливі функції:

- пов'язують між собою часові виміри життя людини, формують уявлення про майбутнє як світ нових можливостей;
- виокремлюють у просторі життя людини значущі елементи не лише реально-го, але і належного;
- визначають межі соціокультурної активності людини через системи пріоритетів, оцінок, сенсів;
- будують складні та багаторівневі системи ціннісних орієнтацій або відношень;
- вносять метафізичний вимір у життя людини, дають можливість оцінити, побачити себе з точки зору вічності.

Аналізуючи співвідношення понять “цінність” та “корисність”, усе виразніше виявляється їх зв'язок з поняттями “потреби” та “інтересів”. *Потреби* й *інтереси* традиційно поділяють на матеріальні та духовні.

Стосовно людини потреби являють собою, по-перше, стимули людської діяльності, по-друге — свого роду суспільні відносини, в тому розумінні, що вони не існують поза суб'єктом, який має соціальну природу. Таке положення є справедливим і щодо інтересів. Потреби та інтереси між собою тісно пов'язані. Виникнення потреби є початковим етапом формування інтересу. Насправді, інтерес можна розглядати як об'єктивно зумовлений мотив діяльності суб'єкта (окремої людини, соціальної спільноти), який складається з усвідомлення ним власної потреби та з'ясування умов і засобів її задоволення. При цьому слід враховувати й відмінності між ними, що можуть трактуватися по-різному. Доречно надати перевагу такому критерію відмінностей, як їх спрямованість. Об'єктом потреби слугує насамперед предмет її задоволення як такий, у той час як для інтересу — соціальні відносини, установи, інститути, що відіграють визначальну роль у життєдіяльності соціальної спільноти. Ми включаємо “інтерес” до нашого понятійного апарату, коли беремо предмет задоволення потреби у широкому соціальному контексті, розглядаємо пов'язані з ним суспільні відносини.

Цінності потрібно розглядати як похідні від людських інтересів — це більш висока порівняно з потребами й інтересами категорія. Свого роду синтетичний погляд на філософське тлумачення цінностей пропонує А. Здравомислов. “Цінності — це інтереси, які відособилися в ході розвитку самої історії завдяки поділу праці у сфері

духовного виробництва. Але предметами цих інтересів, що відособилися, ... виступає певний духовний зміст, який полягає в особливій концентрації почуттів і думок і який втілюється у зразках прекрасного, істинного, доброго, шляхетного” [6]. Тут на перший план виходить те, що відповідає уявленню про призначення людини та її гідність. З такого погляду світ цінностей — це, насамперед, світ культури, сфера духовної діяльності, моральної свідомості людини. Вона набула широкого визнання лише на сучасному етапі філософського осмислення природи цінності.

Відповідно до того, що потреби й інтереси поділяють на матеріальні й духовні, таким же чином поділяють і цінності. Однак цей поділ чомусь не завжди визнається. Наприклад, А. Бабенко зазначає: “Оптимальним для використання у теорії права уявляється трактування цінностей як явищ особливої реальності, відносин, певних властивостей предметів об’єктивної дійсності, спрямованих на них потреб, інтересів суб’єкта” [1]. Розглянутий підхід до висвітлення змісту категорії цінностей через його зв’язок з поняттями потреб та інтересів не можна вважати єдино можливим. При такому підході розкриваються переважно онтологічні основи цінностей. З гносеологічного погляду всю багатоманітність цінностей поділяють на два типи — предметні та суб’єктні.

До *предметного типу цінностей* відносять предмети людської діяльності, суспільні відносини та включені до їхнього кола природні явища як об’єкти ціннісного відношення.

Суб’єктні цінності включають установки й оцінки, імперативи й заборони, цілі та проекти, виражені у формі нормативних уявлень. Тобто це способи і критерії, що слугують основою самої процедури оцінювання відповідних об’єктів.

“Предметні” та “суб’єктні” цінності виступають, так би мовити, двома протилежностями, що доповнюють одна одну. Найвищою цінністю-метою, самоцінністю є людина як особистість, колектив, суспільство, людство. Її визнання виявляється у піклуванні людини та гуманістично налаштованого суспільства про всебічний розвиток індивіда як універсальної самоцінної істоти, виявлення і розвиток його сутнісних сил, про поступ людства, одним із фундаментальних критеріїв якого все більшою мірою стають загальнолюдські цінності.

Отже, гуманітарна безпека Української держави залежить від чіткої реалізації тріади основних рушійних сил системи забезпечення національної безпеки (національні цінності — інтереси — цілі), яка постійно стримується недостатнім рівнем консолідації українського суспільства, що призводить до того, що інтереси і тим більше цілі різних суспільних груп і політичних сил за певних умов набувають антагоністичного характеру і за умов розмитості загальнонаціональної ідентичності вони не прагнуть до діалогу та порозуміння заради суспільного блага.

Використана література

1. Бабенко А. Н. Правовые ценности (вопросы теории). Москва: Акад. управл. МВД России, 2001. 184 с.
2. Виклики та загрози гуманітарній безпеці Української Держави : зб. наук.-експерт. матеріалів / за заг. ред. С. І. Здіорука. Київ: НІСД, 2015. 104 с. Серія: Гуманітарний розвиток, вип. 4.
3. Гуманітарна політика Української Держави в новітній період: монографія / за ред. С. І. Здіорука. Київ: НІСД, 2006. 403 с.
4. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Львів: Вид-во Укр. католиц. ун-ту, 2019. Т. І. 428 с.

5. Журавльов А. А. Потреба як суперечність // Філософ. і соціол. думка. 1994. № 9–10. С. 211–222.
6. Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности. Москва: Политиздат, 1986. 221 с.
7. Медвідь Ф. М., Мельниченко Я. Б., Твердохліб А. І. Гуманітарна безпека як сучасний фундамент українського суспільства // International Scientific Conference Economy and Society: modern foundation for human development: Conference Proceedings, Part I, Oktober 31, 2016, Leipzig, Germany: Baltija Publishing, С. 12–15.
8. Медвідь Ф. М., Медвідь А. М., Курчина Т. О. Гуманітарна безпека української держави в умовах культурної експансії Російської Федерації // Наук. щорічник “Історія релігій в Україні” / за заг. ред. М. Капралю, О. Киричук, І. Орлевич / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; КЗ ЛОР “Львів. музей історії релігії”. Львів: Логос, 2017. С. 503–509.
9. Медвідь Ф. М., Урбанський М. В., Давидюк П. М. Національні цінності як фундаментальні основи національної безпеки держави // Проблеми модернізації України: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. “Розвиток української держави в умовах активізації євроінтеграційних процесів”, (Київ, МАУП, 19 берез. 2020 р.) / редкол. : М. Н. Курко (голова) [та ін.]. 2020. Вип. 10. С. 188–190.
10. Медвідь Ф. М., Твердохліб А. І., Урбанський М. В. Національні та національно-державні інтереси України в системі міжнародної безпеки // The 9th International scientific and practical conference “Scientific achievements of modern society” (April 28–30, 2020) Cognum Publishing House, Liverpool, United Kingdom. 2020. С. 724–734.
11. Медвідь Ф. М. Українська козацька республіка Богдана Хмельницького: національні інтереси і геополітичні пріоритети // Гетьманська Україна між Польщею, Росією та Туреччиною: монографія. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2019. С. 40–50.
12. Медвідь Ф. М., Чорна М. Ф., Твердохліб А. І. Формування і розвиток ідеї соборності України: історико-правовий вимір // Проблеми модернізації України: матеріали звітної наук.-практ. конф. “Проблеми розвитку демократичної державності в контексті світових модернізаційних процесів формування національних громадянських суспільств (політичний, юридичний, економічний, соціальний, психологічний та управлінський аспекти)”, присвяченої пам’яті борця за незалежність України, Героя України Левка Лук’яненка, (28 листоп. 2019 р.), V Всеукраїнської науково-практичної конференції “Проблеми і перспективи соціально-економічного розвитку України в умовах європейської інтеграції”, (13 листоп. 2019 р.) / редкол. : М. Н. Курко (голова) [та ін.]. 2019. Вип. 9. С. 171–174.
13. Медвідь Ф. М., Курчина Т. О., Твердохліб А. І. Історична пам’ять як важливий чинник національної безпеки України // Історичні і політологічні дослідження: наук. журн. Спец. вип.: доповіді на Міжнародній наук.-практ. конф. “Трансформація історичної пам’яті”. Вінниця: Донец. нац. ун-т ім. Василя Стуса, 2018. С. 266–276.
14. Медвідь Ф. М. Сучасний український виховний ідеал в умовах необхідності зміцнення національної єдності // Освіта у XXI столітті: шляхи розвитку: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. “Ціннісні пріоритети освіти у XXI сто-

- літті: соціалізація та соціальна адаптація особистості”, (Київ, МАУП, 14 трав. 2010 р.) / редкол.: А. М. Подоляка (голов.ред.), О. Л. Туриніна (відп.ред.). 2011. Вип. 2. С. 51–55.
15. Наука і цінності людського буття: кол. монографія / за заг. ред. В. П. Мельника. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 452 с.
  16. *Недюха М. П.* Правова ідеологія українського суспільства: монографія / Київ: МП “Леся”, 2012. 400 с.
  17. Освіта й наука в інноваційному розвитку сучасної Європи // Зб. наук.-експерт. матеріалів; за заг. ред. С. І. Здіорука. 2014. Вип. 2. 124 с. Серія: Гуманітарний розвиток.
  18. *Ситник Г. П.* Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): підручник. Київ НАДУ, 2012. 544 с.
  19. *Степико М. Т.* Проблеми ідентифікації громадян України в умовах іноземної агресії // Міжнар. наук. форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. 2015. Вип. 18. С. 31–41.
  20. Україна в системі міжнародної безпеки // Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки. Київ: ПЦ “Фоліант”, ВД “Стилос”, 2009. 572 с.
  21. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін.; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2016. 284 с.
  22. *Чупрій Л. В.* Політика національної безпеки української держави в гуманітарній сфері: монографія. Київ: Друк ПП “Мастер Принт”, 2015. 508 с.
  23. *Чупрій Л. В.* Концептуальні засади політики національної безпеки української держави в гуманітарній сфері: автореф. дис. ... д-ра політ. наук. Київ, 2015. 44 с.

Розділ 7

ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ

- 7.1. Екологічна безпека держави: категоріальний аналіз.
- 7.2. Концептуальні підходи до питання екологічної безпеки в державі.
- 7.3. Державне управління процесами екологічної безпеки в Україні.
- 7.4. Екологічна безпека як результат світового еволюційного процесу.

7.1. Екологічна безпека держави: категоріальний аналіз

Україна в сучасних умовах потерпає від глобальної кризи в усіх сферах суспільного життя. У найширшому сенсі безпека визначається як стан захищеності. Саме поняття **“безпека”** (від лат. *securitas* — без занепокоєння, страху) Тлумачний словник Oxford інтерпретує як:

- свобода або захист від небезпеки або занепокоєння;
- заходи, що вживаються з метою забезпечення безпеки країни, людей, цінності [56, 1062].

Під час аналізу значення терміна “безпека” дослідники доходять висновку, що поінформованість громадськості про це поняття визначається не лише “загрозою” для держави, а й з почуттям і переживанням людей [19, 151].

Екологічна безпека — це складова національної безпеки, тому починати категоріальний аналіз поняття “екологічна безпека” слід з більш широкої категорії — “національна безпека”.

Закон України “Про основи національної безпеки” серед пріоритетів національних інтересів окреслює такі екологічні аспекти, як використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології та навколишнього природного середовища [37, ст. 1]. Національна безпека України відповідно до цього Закону забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики, серед іншого в екологічній сфері. Серед пріоритетів національних інтересів України цим Законом визначено забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів [37, ст. 6].

Таким чином, **національна безпека** — це захист життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства й держави, в яких забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, попередження й нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією, прикордонної діяльності й оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, освіти та науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечуються свобода слова та інформаційної безпеки, соціальна політика та пенсії, житлово-комунальне господарство й ринок фінансових

послуг, захист прав власності, фондові ринки та обіг цінних паперів, фіскальна та митна політика, торгівля та підприємництво, ринок банківських послуг, інвестиційна політика, аудиторська діяльність та монетарна політика, інформаційна безпека, ліцензування, промисловість і сільське господарство, транспорт і комунікації, інформаційні технології, енерго- та енергозбереження на функціонування природних монополій використання мінеральних ресурсів, земельних та водних ресурсів, мінеральних ресурсів, охорони навколишнього середовища та інших галузей державного управління у разі негативних тенденцій створення реальних або потенційних загроз національним інтересам [37].

Термін “національна безпека” є відносно новим у сфері міжнародних відносин і почав широко використовуватися тільки після закінчення Другої світової війни. Війна розділила головних переможців на воєнні й ідеологічні табори, кожний — з великим і постійно зростаючим арсеналом зброї, що могло спричинити широкомасштабні руйнування й навіть призвести до взаємознищення. Безпека за цих умов мала велике значення для **воєнної безпеки**, а захист територіальної цілісності та політичної стабільності вбачався як фундаментальний і незмінний чинник у системі міжнародних відносин. Зовнішня й воєнна політика держав – членів НАТО та союзників Варшавського договору стосовно одне одного та третьої сторони відображала біполярну атмосферу на міжнародній арені, на якій два альянси проводили ідеологічні, політичні й економічні баталії. Результатом було посилення милітаризації зовнішньої політики, де обидві основні сторони посилювали свою військову присутність в усьому світі.

Таким чином, за весь повоєнний період проблема національної безпеки зводилася [21–23]:

- до захисту своїх територій від зовнішніх посягань;
- оборони від впливу ідеологічних противників;
- розширення союзів і структур іноземної допомоги, яка ґрунтувалася на балансі “Схід–Захід”;
- використання зброї, військових з’єднань, глобальної воєнної присутності та таємних операцій як інструменту зовнішньої політики;
- дипломатичних зусиль щодо обмеження гонки озброєнь.

Державна екологічна політика — це діяльність державних органів, спрямована на забезпечення конституційного права кожного на безпечне для життя та здоров’я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Екологічної політики також можуть дотримуватися окремі підприємства чи організації.

Екологічна політика на національному рівні формується Міністерством екології та природних ресурсів України (далі — Мінприроди). Ще донедавна це Міністерство одночасно розробляло екологічну політику та впроваджувало її. Наразі у межах реформи державного управління планується зосередити зусилля Міністерства саме на експертній, аналітичній роботі, яка полягатиме у розробці політичних рішень у природоохоронній діяльності, а їх безпосереднє виконання покладатиметься на різні державні агенції, служби або місцеву владу [28].

Державна екологічна політика завжди була спрямована насамперед на збереження безпечного для існування живої й неживої природи навколишнього середовища, а також на захист життя та здоров’я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної взаємодії суспільства й природи, охорону, раціональне використання та відтворення природних ресурсів [26].

Під екологічною політикою розуміють “розробку пріоритетів на перспективу з урахуванням здоров’я населення і збільшення тривалості життя, відтворення рослинного і тваринного світу, збереження екологічного, генетичного і матеріального базису, природної, історичної спадщини і культури” [44, 253].

Одним із напрямів державної політики є забезпечення екологічної безпеки. **Екологічна безпека** є таким станом навколишнього природного середовища, за якого забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення загрози для здоров’я людей, що гарантується здійсненням широкого комплексу взаємопов’язаних екологічних, політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів.

Трансформація парадигми безпеки відбувалася за такими основними напрямками:

- у напрямі набуття більш широкого та холістичного значення; якщо в недалекому минулому аналітики з питань безпеки обмежувалися відносно вузьким колом проблем, здебільшого військово-силовим балансом між різними державами та блоками, а також здатністю цих утворень захистити свій суверенітет, то на сьогодні серед головних джерел нестабільності та загроз миру й безпеці в економічній, соціальній, гуманітарній та екологічній сферах дедалі частіше розглядаються проблеми невоєнного характеру, а гуманітарні й етичні питання, які раніше відігравали досить обмежену роль у світовій дискусії про безпеку, зараз посідають у ній центральне місце, тобто, кажучи, поняття безпеки за останні роки істотно розширилося й набуло більш гуманістичного, спрямованого на інтереси людини характеру, а в новій парадигмі безпеки людини на перший план виходять такі два основних аспекти, як захист від “хронічних”, тобто традиційних загроз (наприклад, голод, епідемії та репресії) та захист від різноманітних раптових і небезпечних катаклізмів;
- по-друге, останніми роками уже не лише науковці, а й політики з громадськими діячами почали масово визнавати нерозривність зв’язку між безпекою держави та добробутом її громадян і те, що на перший погляд могутні з військово-стратегічної точки зору держави не обов’язково є міцними й стабільними, тобто стався зсув в уявленнях про ці реалії;
- по-третє, сучасна еволюція поняття безпеки виражається в посиленні акценту на міжнародному співробітництві, на відміну від більш традиційного спираючого на суперництво та конфлікти. Уже визнано, що основні фактори, які загрожують міжнародній, державній та особистій безпеці, за своїм походженням є транснаціональними й не можуть бути ефективно ліквідовані за допомогою односторонніх дій.

Категорія “безпека” має тривалу історію розвитку. Над її природою розмірковував ще Цицерон, стверджуючи, що “насамперед, кожному виду живих істот природа дарувала прагнення захищатися, захищати своє життя (...) уникати всього того, що здається шкідливим, і купувати, й добувати собі все необхідне для життя” [49, 131]. Деякі думки щодо цього Б. Спінози, Т. Гоббса, Д. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск’є та інших мислителів XVII–XVIII ст. уже цитувалися в іншому підрозділі, як і те, що, з точки зору сучасних дослідників, “філософи XV–XVII ст., розглядаючи безпеку як виключно державну діяльність, не змогли глибоко проникнути в соціальну природу цього феномену” [20, 51–55].

Також варто нагадати, що до початку XX ст. безпеку розглядали або як збереження державного суверенітету та зміцнення зовнішніх кордонів, або як придушення

внутрішніх ворогів. До кінця XX ст. відбулися зміни, що призвели до розуміння безпеки як створення умов, що не загрожують життю особистості. Розроблення сучасної концепції вимагає комплексного підходу до вирішення проблем безпеки.

Сутність екологічної безпеки в національній і зарубіжній літературі розглядається неоднаково. У науковій літературі існують різні підходи до її визначення.

Так, на думку деяких науковців, її сутність полягає в захисті людини та навколишнього природного середовища від шкідливого впливу; в умовах збереження здоров'я людей і забезпеченні сталого соціально-економічного розвитку; у балансі розвитку екосистем; у діяльності щодо захисту життєво важливих екологічних інтересів; у тому, що вона є складовою міжнародної екологічної безпеки, тощо [14].

Один із класиків екології вважає, що екологічна безпека — це сукупність дій, станів і процесів, які прямо чи побічно не призводять до суттєвих збитків (або загроз заподіяння таких збитків), що завдаються природному середовищу, окремим людям і людству загалом [42].

Поширеним у науковій літературі є підхід, за якого дефініція безпеки зводиться до стану захищеності життєво необхідних інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Так, у Законі України “Про охорону навколишнього природного середовища” екологічна безпека визначається як “такий стан навколишнього середовища, що забезпечує запобігання погіршення” [40; 41].

У низці наукових робіт екологічна безпека трактується в широкому плані й набуває соціально-економічного змісту. Приміром К. Гофман розглядає екологічну безпеку як “ступінь адекватності екологічних умов завданням збереження здоров'я населення та забезпечення тривалого стійкого соціально-економічного розвитку” [10].

Таке широке тлумачення суті екологічної безпеки робить наголос на збереженні здоров'я населення та тривалому стійкому соціально-економічному розвитку, але в ньому не акцентується увага на відтворенні та збереженні природних факторів (довкілля). Природа здатна перетворюватися на активну й небезпечну силу, руйнуючи людину та суспільство зсередини. Вона — специфічний агент екополітики, отже, вимагає толерантного ставлення до неї.

Доволі часто екологічну безпеку ототожнюють із поняттям захищеності, тобто зі станом, за якого унеможливується виникнення потенційних небезпек відповідного об'єкта чи принаймні значно знижуються їх негативні наслідки. До того ж стан захищеності досягається за умови вжиття відповідних активних і результативних заходів. У такому разі парадигма безпеки (захищеності) передбачає протидію небезпекам, тобто своєчасну їх ідентифікацію та вжиття комплексу заходів із запобігання екодеструктивним виявам цієї небезпеки [51, 5, 50].

Отже, науковці пропонують наступне визначання поняття “екологічна безпека” — це здатність системи “довкілля — соціум — економіка зберігати рівновагу і збалансованість на основі динамічного відновлення і самовдосконалення, протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам і викликам та забезпечувати прийнятні рівні ризику життєдіяльності населення і стійкості соціально-економічного розвитку, а також відтворення природного і соціально-економічного потенціалу”. Екологічна безпека розуміється як якісна характеристика системи, за якої відсутня загроза заподіяння збитку природному середовищу і здоров'ю населення, нормальному розвитку соціально-економічних процесів, як прийнятний соціально-економічний рівень захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави, світової спільноти від загроз і негативних змін (деградації) навколишнього середовища антропогенного і стихійного характеру [13].

Головними критеріями екологічної безпеки в сучасному світі визначено такі:

- а) для населення: гранично визначені концентрації та рівні небезпечних речовин та впливів; гранично допустимі викиди та скиди;
- б) для навколишнього середовища (визначено лише для окремих природних середовищ: для водних ресурсів, для атмосфери).

Граничні межі використання природного середовища для господарських потреб не визначено, але методом їх регулювання є встановлення плати й певних обмежень під час видобутку і користування окремими видами природних ресурсів (зокрема землею). Зважаючи на те, що екологічна безпека не може бути забезпечена лише однією або кількома країнами у світі, це є проблемою сучасних держав [7].

Однак в умовах сучасних реалій поряд з екологічною безпекою можуть виникати й екологічні небезпеки, загрози та ризики.

Особливе місце в системі відносин екологічної безпеки посідає екологічний ризик. Розвиток екологічних правовідносин характеризується значним поглибленням та розширенням правових зв'язків суб'єктів, у процесі яких реалізуються різні види екологічно небезпечної діяльності, що визначаються підвищеним екологічним ризиком [1].

Екологічний ризик виступає системоутворюючим фактором для правовідносин екологічного страхування та є важливим елементом економіко-правового механізму охорони навколишнього природного середовища й забезпечення екологічної безпеки [52].

Поняття “ризик” як імовірність шкоди характеризується конкретною одиницею вимірювання, найчастіше економічною. Тому безпеку (небезпеку) слід розглядати як властивість об'єкта, а ризик — як показник цієї властивості [2].

Таким чином ризик — це ймовірнісна величина, а її ймовірність визначається переважно статистичними методами. Для принципово нових технологій і нових речовин рівень ризику може бути встановлений тільки теоретично, що зазвичай передбачає більшу невизначеність. Так само для об'єктів глобальної екологічної небезпеки проблему забезпечення екологічної безпеки не можна адекватно зводити тільки до зниження можливості екологічного ризику, оскільки можуть відбуватися такі процеси складних систем (мається на увазі сучасне промислове виробництво), щодо яких ще не досягнуто необхідної точності опису.

Крім цього, необхідно враховувати людський фактор (доказом є приклади аварій на атомних і гідроелектростанціях, є аварія на “Фукусімі”, дві значні аварії на заводі в Токаймура в Японії у 1997 р. і 1999 р.) і високу ймовірність ядерного тероризму (на що в національному законодавстві робиться акцент у наказі № 34 Державної адміністрації ядерного регулювання). Під час оцінювання загроз екологічного характеру доцільно користуватися більш інтегральною класифікацією, а акцент під час розроблення нормативно-правових актів слід робити пропорційно рівневі екологічної небезпеки виробництв, діяльність яких вони повинні регулювати [2].

Протилежним безпеці станом є стан небезпеки. Поняття “небезпека” використовується для характеристики здатності завдавати шкоди процесу життєдіяльності: “Небезпека — це негативна властивість матерії, здатна завдати шкоди самій матерії: людям, природному середовищу, матеріальним цінностям [3, 37].

Характер кожної екологічної небезпеки визначається у подвійний спосіб: через її загальну природу та конкретні умови вияву, що дає можливість розробляти їх класифікації за різними підставами. Так, за масштабом вияву можна виокремити глобальні, регіональні, субрегіональні, національні небезпеки та небезпеки конкрет-

ній людині, екосистемі; за часом дії — небезпеки колишні, сучасні та майбутні; за об'єктом дії — небезпеки, спрямовані на людину, суспільство та біосферу; за суттю — небезпеки виснаження природних ресурсів і небезпеки збільшення забруднення навколишнього середовища [25].

Під **екологічною загрозою** розуміють природні чи техногенні явища, події або процеси з прогнозованими, але неконтрольованими небажаними наслідками, що можуть у певний час у межах конкретної території нашкодити здоров'ю людей, завдати матеріальних збитків та/або знищити довкілля [15].

Під загрозами національній безпеці в екологічній сфері розуміють насамперед [37, 7]:

- нераціональне використання як невідновлюваних, так і відновлюваних мінерально-сировинних природних ресурсів, що призводить до їх виснаження;
- негативні соціальні й екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи, що й досі не подолано;
- погіршення стану водних басейнів, зниження якості води та загострення проблеми транскордонних забруднень;
- відсутність контролю за ввезенням в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів, а також трансгенних рослин і небезпечних для людей, тварин, рослин та інших організмів збудників хвороб, використання генетично змінених рослин та інших організмів, речовин і похідних продуктів без екологічного обґрунтування;
- недостатня ефективність заходів щодо подолання негативних наслідків екологічно небезпечної діяльності (зокрема воєнної);
- збільшення у популяціях живих організмів впливу шкідливих генетичних ефектів, зокрема через появу генетично змінених організмів і використання біотехнологій;
- застарілість та низька ефективність комплексів з утилізації відходів, зокрема токсичних та екологічно небезпечних.

Значними загрозами екологічній безпеці є також: глобальне потепління, озонові діри, парниковий ефект, кислотні дощі; виснаження світових запасів вичерпних ресурсів; транскордонне забруднення річок та морів; вимирання деяких видів флори та фауни; посилення міграційних процесів і наслідки регіональних збройних конфліктів.

До внутрішніх загроз стану екологічної безпеки України можна віднести надзвичайні ситуації техногенного характеру, землетруси, зсувні процеси, підтоплення земель, проблеми з карстом, великі повені й паводки, сходження селевих потоків, більш часта поява лісових пожеж і пожеж на сільськогосподарських угіддях [21–23].

Завдяки публікаціям наукових статей разом із результатами численних дискусій екологічна безпека була включена до концепції національної безпеки деяких держав. Основними аргументами на користь такого рішення є [36]:

- глобальна екологічна криза, пов'язана зі зростанням навантажень на життєзабезпечувальні системи й відтворювальні природні ресурси планети, з деградацією довкілля та підривом стійкості біосфери, що також є серйозною загрозою, як і традиційні загрози воєнного характеру;
- екологічна криза загрожує не лише гідному існуванню людини, але і самому життю;
- для держави екологічна криза пов'язується зі скороченням свободи політичного вибору, зумовленого транскордонним характером екологічних проблем;

- загострення екологічної ситуації в різних регіонах світу стає причиною соціальної та політичної нестабільності, міждержавних суперечностей і насильницьких конфліктів.

За допомогою адміністративно-правових заходів органи законодавчої і виконавчої влади та місцевого самоврядування забезпечують екологічну безпеку України. При цьому організаційне та правове забезпечення екологічної безпеки є однією з важливих функцій державних органів та органів місцевого самоврядування.

Компетенцію та повноваження суб'єктів, які займаються проблемами забезпечення екологічної безпеки, можна схарактеризувати через визначення системи (класифікацію) тих відповідних заходів, які вони використовують [37].

На підставі аналізу різноманітних концепцій екологічної безпеки можна сформулювати уточнену дефініцію поняття “екологічна безпека” держави. Отже, *екологічна безпека* — це здатність управлінської системи зберігати рівновагу та збалансованість взаємовідносин лінією “довкілля — соціум — економіка — управління”, уміння протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам та викликам і забезпечувати прийнятні рівні ризику життєдіяльності населення та стійкості соціально-економічного розвитку, а також відтворення природного й соціально-економічного потенціалу.

7.2. Концептуальні підходи до питання екологічної безпеки в державі

Категорія “безпека” має давню історію розвитку. Ще Цицерон стверджував, що природа кожної живої істоти була наділена здібністю захистити себе, захистити своє життя (...), щоб уникнути всього, що здається шкідливим, і купити, й отримати все, що є необхідним для життя” [49, 131].

Б. Спіноза пов'язував безпеку з безпосереднім функціонуванням влади: “Для безпеки держави незалежно від того, які мотиви керують людьми, необхідно правильно керувати справами, щоб забезпечити належне управління цими останніми. Для свободи або твердості душа є особистою чеснотою, а цілісність держави — безпека” [46].

Широке застосування поняття “безпека” в науково-політичних колах західноєвропейських країн пояснюється філософськими концепціями Т. Гоббса, Д. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спінози та інших мислителів XVII–XVIII ст. С. Монтеск'є, наприклад, згадував у своїх працях такі види безпеки, як безпека особистості, безпека громадянина, безпека приватної особи та безпека правителя, влади. Він визначив свободу особи з безпекою особистості: “Політична свобода — в нашій безпеці або, принаймні, у нашому переконанні, що ми в безпеці” [27, 258; 45; 47; 53].

Загалом можна констатувати, що “філософи XV–XVII ст., розглядаючи безпеку як суто державну діяльність, не могли глибоко проникнути в соціальний характер цього явища” [20, 51–55].

Нині світова спільнота відчуває обмеженість в основних природних ресурсах, таких як енергія, питна вода та їжа. Це є викликом для кожного жителя Землі. Це свідчить про те, що настав час подумати, як зберегти ці ресурси, як їх використовувати розумно й розподілити так, щоб ними змогли користуватись не лише нинішні, а й прийдешні покоління.

Процеси глобалізації задають нові параметри екологічного розвитку держави, по-новому визначають проблеми забезпечення екологічної безпеки через мінливий характер викликів і загроз, з якими стикається людство. Несприятливий стан навколишнього середовища й необхідність забезпечення екологічної безпеки вимагають ужиття адекватних заходів правового, організаційного та іншого характеру.

Комплексний вплив на людину соціальних, економічних, екологічних та інших факторів призводить до погіршення здоров'я населення й відбивається на демографічній ситуації країни.

Поряд із фінансово-економічними та соціальними проблемами постає проблема запобігання глобальній екологічній катастрофі. Причини глобальної екологічної кризи пов'язуються з демографічним вибухом і необхідністю задоволення матеріальних потреб людей, які постійно зростають, що зумовлює розширення масштабів господарської діяльності та призводить до збільшення антропогенного навантаження на навколишнє середовище. Як наслідок загострюються проблеми його глобального забруднення, глобальної зміни клімату й руйнування стратосферного озону, виснажуються природні ресурси планети, зростає кількість техногенних катастроф та підвищується імовірність втрати стійкості біосфери, господарська ємність якої є скінченною. Всесвітньо відомий вчений Л. Денніс Медоуз констатує вихід за межі допустимого забруднення та прогнозує, що через 20 років наслідки цього виходу стануть очевидними, набувши форми глобальної екологічної кризи, що супроводжуватиметься катастрофічними явищами [26, 23].

Слід розрізняти ресурси, що забезпечують ефективну діяльність окремої особи, окремої держави та людства загалом. Звичайно, всі рівні ресурсів становлять науковий і прагматичний інтерес, проте ефекти їх обмеження виявляються на кожному з рівнів по-різному. Можна припустити, що має сенс насамперед зосередити увагу на ресурсах, необхідних для цивілізаційного розвитку всього людства.

Основні ресурси продуктивних сил з часів Адама Сміта традиційно поділяють на такі види виробничих ресурсів:

- праця — робоча сила;
- “земля” — рілля, надра, ліси й води;
- “капітал” — засоби виробництва.

Саме ці види ресурсів становлять основу продуктивних сил. Маржиналісти (прихильники відповідної економічної теорії, що спирається на аналіз економічних процесів і закони “граничної величини”, від якої і походить ця назва (лат. *marginē* — граничний) визнали за необхідне додати ще один ресурс — підприємництво, яке дає можливість оптимально поєднувати використання цих видів ресурсів для вирішення різних соціально-економічних завдань. Необхідність такої оптимізації пов'язується значною мірою з різною доступністю базових ресурсів для різних суб'єктів економічної діяльності й не в останню чергу — з природною обмеженістю кількості деяких із них.

Таким чином, якщо виникає проблема подолання обмеженості ресурсів, то вона повинна вирішуватися, виходячи з необхідності балансу у споживанні кількості різних видів ресурсів. Це означає, що успіх вирішення цієї проблеми дійсно залежить від способу мислення підприємців.

Загалом обмеженість ресурсів, доступних людині й людству в кожен конкретний момент і в кожній конкретній точці простору життєдіяльності, можна розуміти як властивість, що виражає їх скінченність, рідкість або дефіцитність. Певною мірою це пов'язано з безмежними людськими потребами, для задоволення яких ці ресурси

використовуються. Здавалося б, що у зв'язку з цим основним способом подолання обмеженості ресурсів може бути накладання обмежень на потреби людини. Напевно, такий підхід міг би певною мірою бути плідним для зняття обмежень на рівні окремої особистості й навіть на рівні окремої держави, але не на рівні всього людства.

Важливим фактором розвитку держави є різні теорії екологічного розвитку, які визначають методологічні підходи до здійснення природоохоронної діяльності та характер екологічної безпеки.

Базовою концепцією в розумінні екологічної безпеки держави є взаємовідносини людини та навколишнього середовища, тобто антропоцентристська теорія.

Антропоцентризм (від грец. *anthrōpos* — людина і лат. *centrum* — центр) — різновид телеології, філософське вчення, за яким людина є центром Всесвіту й метою всіх подій, які в ньому відбуваються, що вона створена Богом “за своїми образом і подобою”.

Антропоцентризм — це принцип, відповідно до якого людина є вершиною еволюції світобудови. Сам термін був уперше вжитий за доби Відродження. Суть його полягає в тому, що центр Всесвіту переноситься з проблем світобачення до конкретних проблем людини.

Антропоцентричні ідеї в найбільш агресивному варіанті виражали “синдром підкорення” й надавали людині гегемоністського статусу, який знімав обмеження з її експериментів над природою.

Щоб зрозуміти екологічний вплив цих тенденцій, буде корисно поглянути на те, що багатьма екологами називалося чотирма неписаними законами екології:

- усе пов'язане з усім;
- усе мусить рухатися;
- природа знає краще;
- ніщо не виникає з нічого.

Перший з цих неписаних законів — “*усе пов'язане з усім*” — вказує на складність і взаємопов'язаність екосистем. Вони, як пишуть Гайла та С. Левін, “не такі, як в індивідуальних організмах, чиї різноманітні органи еволюціонували та були відібрані за критерієм корисності для виживання та відтворення цілого”.

Природа є набагато складнішою, різноманітнішою та значно гнучкішою, ніж це передбачає метафора еволюції індивідуального організму. Екосистема може втрачати види та зазнавати серйозних перетворень, не руйнуючись.

Але пов'язаність природи з усім також означає, що екологічна система може зазнавати раптових приголомшливих катастроф у ситуації межового тиску. “Система, — пише Б. Коммонер, — стабілізується за рахунок динамічних взаєморівноважених властивостей; ці самі властивості за сильного тиску можуть призвести до драматичного краху”. Більше того, “екологічна система — це підсилювач, тому навіть незначне хвилювання в одному місці може мати значні віддалені в часі наслідки в іншому місці”.

Другий закон екології — “*усе мусить рухатися*” — повторює основний закон термодинаміки: у природі нема відходів, кількість матерії та енергії зберігається, а відходи одного екологічного процесу переробляє інший процес. Наприклад, повалені дерево чи колода у старому лісі стають джерелом життя для безлічі видів і є необхідною ланкою екосистеми.

Інший приклад: тварини виділяють вуглекислий газ у повітря й органічні відходи у ґрунт, і це живить рослини, якими харчуватимуться ті ж самі тварини.

“*Природа знає краще*” — третій неписаний закон екології, як зазначає Б. Коммонер, “стверджує, що будь-яка значна антропогенна зміна в природній системі може

стати згубною для цієї системи”. Упродовж п’яти мільярдів років еволюції живі організми виробили великий набір речовин та реакцій, що утворюють живу біосферу.

Сучасна нафтохімічна промисловість за короткий період виробила тисячі нових речовин, які раніше у природі не існували. Створені за тими самими вуглецевими схемами, що і природні складові, ці нові речовини охоче залучаються до наявних біохімічних процесів. Але це відбувається у способи, часто руйнівні для життя, що призводять до мутацій, раку та різних смертельних хвороб. “Відсутність певної речовини у природі, — пише Б. Коммонер, — часто означає, що ця речовина є несумісною з хімією життя”.

“Нічого не виникає з нічого” — четвертий неформальний закон — виражає той факт, що експлуатація природи завжди призводить до екологічних втрат. Із суто екологічної точки зору, люди більше споживають, ніж виробляють. Другий закон термодинаміки показує, що у процесі використання енергії люди “витрачають” (але не знищують) енергію — у тому сенсі, що перетворюють її на вже більше не придатну для використання. Наприклад, у випадку автомобіля високорівнева хімічна енергія, яку містить бензин, є придатною для використання, тоді як теплова енергія нижчого рівня в автомобільних відходах — не є придатною. Під час будь-якого перетворення енергії певна її частина таким чином деградує. Тому екологічні витрати виробництва є досить значними [24].

Антропоцентризм у природокористуванні призводить до практики поділу об’єктів живого світу на категорії корисних та шкідливих і тотального винищення об’єктів живої природи, що не мають господарського значення або не сприяють розвитку економіки, хоча б місцевої.

Вихідні причини криються у тому, що людина на більшій частині свого сучасного ареалу поводить відповідно до статусу адвентивного виду — як біоценотичний агресор, який не пристосовується до середовища, а активно його змінює відповідно до власних потреб, не формуючи сталих трофічних, топічних чи будь-яких інших зв’язків.

Мутуалізм людини полягає виключно у культивуванні популяцій економічно вигідних видів (у формі монокультур), зокрема плантацій лісу, просапних культур та городини, свійських тварин чи мисливських звірів. Це посилюється масштабними експериментами з інтродукції, акліматизації та введення у культуру нових видів живих організмів, не властивих кожній конкретній місцевості, що посилює зміни екосистем та призводить до біоценотичних криз.

Антропоцентризм є системою уявлень групового егоїзму, в якій світ людей протиставляється світу природи, де тільки людина має вищу цінність. Усе інше у природі наділяється цінністю лише настільки, наскільки може бути корисним для людини.

Людина є невід’ємною складовою природи, тому її діяльність має здійснюватися в тісній гармонії з вимогами законів природи та їм підпорядковуватися. Лише на такій основі можна уникнути деградації природного середовища й не порушувати функціонування механізмів, що відтворюють природні підвалини життя. Ще понад півстоліття тому В. І. Вернадський писав: “Людина вперше реально зрозуміла, що вона мешканець планети і може — повинна — думати й діяти в новому аспекті, не лише в аспекті окремої особи, родини чи роду, держав чи їх союзів, а і в планетарному аспекті” [цит. за 18, 7].

Природа оголошується об’єктом користування та власністю людей, причому право цієї власності вважається безсумнівним. При цьому домінує прагматичний

імператив: правильним і дозволеним вважається те, що корисно людині, людям. Природу зведено до об'єкта людських маніпуляцій як знеособлене навколишнє середовище. Відповідно до цього етичні норми й правила діють лише у світі людей, але не поширюються на взаємодії зі світом природи.

Біологічний вид *Homo sapiens*, який утворив сучасне людство, став найчисленнішою наземною хребетною твариною. Природа зустрілася з крайнім видовим монополізмом кінцевого консумента — найбільшого споживача ресурсів.

Це порушує природний закон, оскільки суперечить системній структурі біосфери й біологічній розмаїтості.

Ідейною вершиною антропоцентризму є **антропний принцип**, відповідно до телеологічного варіанта якого Всесвіт, такий, яким він є, існує нібито для того, щоб у ньому на певному етапі еволюції міг з'явитися спостерігач, носій розуму — людина.

Згідно з антропним принципом людині (саме людині, а не Богові) приділяється головна креативна роль у Всесвіті. Привабливість антропного принципу для антропоцентризму полягає в тому, що фатальна зумовленість існування й еволюції людини ніби звільняє нас від провини за відчуження від природи, гноблення біосфери й глобальну кризу. Начебто людина, людський розум у тій або іншій іпостасі обов'язково збережуться, що б не сталося з біосферою, планетою і Всесвітом. Звідси міф про “стійкий розвиток”, мрії про “сферу розуму” — ноосферу й фантазії про космічне розселення людства.

Серед значної кількості концепцій і теорій світового розвитку домінує **техногенний тип економічного розвитку**. Це природомісткий (природоруйнівний) тип, який ґрунтується на використанні штучних засобів виробництва, створених без урахування екологічних обмежень. Характерними ознаками техногенного розвитку є швидке й виснажливе використання невідновлюваних видів природних ресурсів (насамперед, корисних копалин) і надексплуатація відновлюваних (таких, як ґрунти, ліси тощо) зі швидкістю, яка перевищує можливості їх відтворення та відбудови. При цьому завдається значний економічний збиток, що є вартісною оцінкою деградації природних ресурсів і забруднення навколишнього середовища в результаті людської діяльності.

Таким чином, пріоритетними напрямками майбутнього розвитку системи екологічної безпеки в нових інтеграційних умовах стане активізація співпраці всіх країн світу щодо збереження навколишнього середовища та системна екологізація світового економічного простору на засадах стійкого розвитку [13, 9–14].

Тим часом споживання природних ресурсів не супроводжується їх відчутним відновленням. Наприклад, за вісім місяців (з початку року до серпня) 2013 р. людство спожило весь середньорічний запас води, риби та деревини. У зв'язку з цим “екологічний борг” людства уже становить півтори планети ресурсів, і до 2050 р. людям для підтримки їхніх потреб будуть необхідні “дві планети” щорічно.

Відомо, що споживання енергії також збільшується швидше, ніж зростання населення в останні десятиліття, і ця тенденція, як очікується, збільшиться найближчими роками.

Проблеми екологічної безпеки набули в Україні надзвичайної гостроти. Для вирішення цих проблем є необхідним розроблення наукових засад екологічної безпеки України та державно-управлінських механізмів її реалізації.

Вирішення проблем екологічної безпеки вимагає координації екологічної політики в глобальному масштабі, а отже, створення наднаціональних регуляторних органів. У свою чергу, проведення глобальної екологічної політики є неможливим

без подолання соціальних та національних нерівностей і вирішення геополітичних проблем. Очевидно, що це може бути реалізовано лише в невизначеному далекому історичному аспекті.

На сьогодні визначено такі концептуальні напрями збалансованого природокористування:

- перехід від принципів кількісного економічного зростання до принципів збалансованого соціально-економічного розвитку з урахуванням екологічних обмежень;
- забезпечення високої якості та безпеки життя населення, що визначається економічною стабільністю та соціальною безпекою людей;
- збереження стійкості біосфери як основи існування людини та суспільства шляхом впровадження принципів збалансованого природокористування, збереження біологічного та ландшафтного біорізноманіття;
- формування повністю освіченої особи з активною життєвою позицією, яка свідомо дотримується принципів самообмеження у використанні природних ресурсів [5, 29].

Останнім часом еколого-правова література також підтвердила думку, що кодифікація екологічного законодавства передбачає розроблення та ухвалення єдиного й кодифікованого акту у формі Екологічного кодексу України [33, 5–6; 190]. Деякі дослідники також наполягають на необхідності ухвалення Кодексу екологічного права, який повинен завершити процес кодифікації у сфері регулювання екологічних зв'язків з громадськістю [6, 18; 11; 35].

Отже, кодифікація не є самоціллю в межах розроблення та ухвалення кодифікованого акта, який завершує процес кодифікації відповідного блоку законодавства, а також відповідну законодавчу процедуру приведення соціальних відносин згідно з вимогами правового регулювання з метою забезпечення екологічного, економічного й соціально-політичного сталого розвитку суспільства, держави та права на рівні тенденцій правового регулювання, міжнародних імперативів і пріоритетів.

У гносеологічному аспекті кодифікацію можна розглядати як процес пізнання дійсності природоохоронного законодавства та його ефективності, встановлення його відповідності та коригування відповідно до вимог міжнародного правового регулювання й Основного закону держави та законів взаємодії між суспільством і природою, людиною й навколишнім середовищем, які забезпечують стійкий соціально-економічний та екологічно-політичний розвиток держави й вирішення існуючих екологічних і правових проблем сучасності.

Не менш важливим є аксіологічний аспект кодифікації, спрямований на утвердження особи, її здоров'я, життя та безпеки як вищої соціальної цінності в Україні, залучення до процесу законодавчого регулювання інших об'єктів навколишнього середовища, які забезпечують життя людини у природних і соціальних умовах, а також природні та людські цінності, які є частиною основного та неосновного національного багатства до рівня фундаментальних переваг правової безпеки, відповідно до міжнародних і національних вимог сучасного правового регулювання, посередництва у законодавстві на рівні міжнародних та європейських екологічних і правових стандартів і правового захисту.

Екологічна криза другої половини ХХ ст. є загрозою руйнування природних систем життєзабезпечення та саморегуляції біологічних процесів планети. Його відмінною рисою є антропогенний характер його походження. Порушення процесів самоорганізації та самовідновлення біосфери, руйнування озонового шару та кри-

тичного забруднення навколишнього середовища, катастрофічне виснаження природних ресурсів, криза тепла, розширення епідемічних захворювань і загроза руйнування геному людини поставили людство на межу виживання. Ця криза має якісно інший характер порівняно з усіма попередніми кризами. Вона охопила всю планету й була викликана не природними процесами, а людською діяльністю. Темпи зміни параметрів біосфери виявилися в сотні й тисячі разів вищими, ніж темпи природної еволюції. Почалася загальна глобальна деградація природного середовища.

За оцінками експертів ВООЗ 80 % хвороб людей спричинено несприятливими умовами довкілля та незадовільними умовами життя у промислових центрах. За результатами досліджень у XX ст. швидкість зв'язку збільшилася у 100 мільйонів разів; швидкість запису інформації – в 1 мільйон разів; виробництво електроенергії – в тисячу разів; швидкість руху – в 100 разів; виробництво товарів – у сотні разів. Для такого прискорення технічного прогресу знадобилися мільярди тонн нафти, вугілля та різних видів руди, мільйони тонн металу, сотні тисяч нових хімічних продуктів та багато іншого. Так виник і збільшується з кожним роком вплив на людину “чужого” – речовин-ксенобіотиків [32].

Здійснення державної політики у сфері забезпечення екологічної безпеки насамперед повинно передбачати визначення пріоритетів цілей і стратегії дій державної влади щодо їх досягнення. Екологічна безпека є складовою національної безпеки, що забезпечує захищеність життєво важливих інтересів людини, суспільства, довкілля та держави від реальних або потенційних загроз, що створюються антропогенними чи природними чинниками стосовно навколишнього середовища. Розроблення державної політики щодо забезпечення екологічної безпеки – це шлях до вирішення та попередження більшості екологічних і техногенних проблем.

Базовою передумовою ухвалення ефективних управлінських рішень у системі забезпечення безпеки є об'єктивне та своєчасне визначення найбільш вагомих загроз і ризиків у всіх сферах життєдіяльності суспільства, що, у свою чергу, потребує здійснення ґрунтового аналізу та оцінювання процесів безпекової сфери.

Державна політика забезпечення екологічної та природно-техногенної безпеки – це діяльність політичного керівництва держави з метою визначення національних цілей, постановки принципових завдань щодо забезпечення екологічної та природно-техногенної безпеки й опрацювання форм, методів і способів досягнення цих цілей.

Очевидно, що для окреслення стану екологічної безпеки України та умов, які є контекстом для виникнення реальних загроз національній безпеці нашої держави, слід зосередити увагу на дослідженні таких важливих сфер, як зовнішньополітична безпека, воєнна безпека та безпека державного кордону, внутрішньополітична безпека та екологічна безпека. Проблема впорядкування стає ще очевиднішою, коли відбувається процес формування загальної концепції державної політики щодо забезпечення екологічної безпеки, де центральне місце посідають питання створення ефективних механізмів державного управління для регулювання найважливіших засобів державної політики захисту довкілля та раціонального природокористування, за допомогою яких реалізуються її соціальні й політичні засади. Насамперед це стосується таких сфер національної безпеки, як зовнішньополітична, воєнна та безпека державного кордону, внутрішньополітична та екологічна безпека.

Упорядкована державна політика щодо забезпечення екологічної безпеки передбачає забезпечення стабільності й передбачуваності організованої діяльності і має ґрунтуватися на таких принципах [81–83]:

- додержання балансу життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави;
- пріоритет екологічних інтересів, взаємна відповідальність громадянина, суспільства та держави для забезпечення екологічної та природно-техногенної безпеки;
- пріоритет конституційних прав і свобод людини та громадянина під час здійснення діяльності щодо забезпечення екологічної та природно-техногенної безпеки;
- законність, інтеграція в міжнародні системи екологічної безпеки;
- адекватність державно-управлінських заходів забезпечення екологічної та природно-техногенної безпеки реальним і потенційним загрозам;
- комплексне й достатнє використання сил і засобів, забезпечення системної цілісності та верховенство права.

Державною політикою у сфері забезпечення екологічної та природно-техногенної безпеки передусім повинно визначатися стратегія, цілі і напрями.

У 1992 р. в Ріо-де-Жанейро в Бразилії відбулася конференція Організації Об'єднаних Націй з навколишнього середовища та розвитку, на якій було оголошено про новий підхід до захисту навколишнього середовища загалом, здійснено визначення екологічних прав та об'єднано все це ідеєю збалансованого розвитку. На жаль, через багато років після цієї події Україна досі не підготувала національну стратегію збалансованого розвитку, хоча в цьому напрямі було зроблено певні кроки. Так, у другій половині 2010 р. в екологічній політиці України відбулися позитивні зміни, пов'язані з розробленням та ухваленням державної стратегії екологічної політики, а 14 січня 2011 р. Законом України “Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики до 2020 року” затверджено Стратегію екологічної політики, в якій визначено такі стратегічні цілі природоохоронної діяльності: підвищення рівня соціальної екологічної свідомості, поліпшення екологічної ситуації та підвищення рівня екологічної безпеки, досягнення екологічно безпечного здоров'я людини, інтеграція екологічної політики та вдосконалення комплексної системи екологічного менеджменту, припинення втрати біологічного та ландшафтного різноманіття та формування екологічної мережі, забезпечення екологічного збалансованого природокористування й удосконалення регіональної екологічної політики [38].

Крім того, 25 травня 2011 р. Кабінет Міністрів України затвердив “Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища України на період 2011–2015 рр.”, яким визначено конкретні заходи, спрямовані на досягнення зазначених стратегічних цілей, а також забезпечує моніторинг низки кількісних показників в екологічній сфері.

Позитивний ефект у сфері екологічної діяльності був зумовлений низкою постанов Президента України щодо розширення охоронних територій і створення національних парків. Робота тривала відповідно до “Національної програми формування Національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки”, затвердженої Законом України від 21 вересня 2000 р.

7 листопада 2011 р. уряд підтримав Концепцію Міністерства охорони навколишнього природного середовища щодо створення загальнонаціональної автоматизованої системи “Відкрите середовище”, яка працюватиме у вільному доступі та інтегруватиме в одну електронну базу даних екологічні дані різних центральних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Зокрема, це стосується оцифрування екологічної інформації, яка досі лишається на папері або яку розкидано по різних установах і відомствах. Це ускладнює роботу спеціалізованих фахівців і робить неможливим доступ громадян до необхідної екологічної інформації.

Для зручності використання системи передбачається створення тематичних блоків “ZNAU”, “INFLUENZ” і “CONTROL”, які дають змогу громадянам навчатися оперативно, зокрема дізнаватися про показники екологічного моніторингу, джерела забруднення, наявних дозвольних документів і приєднуватися до тих процедур державного управління, які забезпечуються участю громадськості.

Аналітичні дані Міністерства екології та природних ресурсів України та екологічного реєстру будуть переведені в електронну форму. У цьому реєстрі фіксуватимуться діяльність підприємств, що забруднюють навколишнє середовище, інформація про користування надрами, об'єкти системи поводження з відходами та геоінформація про території й об'єкти, статистичні та інформаційні потреби інформаційних матеріалів інших громадських організацій тощо.

Крім того, на основі національної системи “Відкрите середовище” Україна має доступ до іноземних реєстрів, архівів та інформаційних ресурсів, зокрема щодо моніторингу стану навколишнього середовища та реєстру викидів і передач забруднюючих речовин, а також спільної екологічної інформації Системи Європейського агентства з навколишнього середовища для виробничих, дослідницьких та оціночних екологічних показників, рекомендованих ООН.

Системи з оцифрованими екологічними даними “Відкрите середовище” мають бути запущені найближчим часом. На сьогодні на веб-сайті Міністерства екології та природних ресурсів України є доступними 31 набір даних екології. Зокрема, у 2018 р. було відкрито дані щодо моніторингу водних ресурсів.

Трансформація парадигми безпеки відбувалася за кількома основними напрямками. *По-перше*, концепція безпеки останніх років стала більш широкою та цілісною. Раніше аналітики безпеки були обмежені відносно вузьким колом питань, що особливо зумовлювали військово-силовий баланс між різними державами та блоками, а також здатність цих суб'єктів захищати свій суверенітет. Невоєнні джерела нестабільності в економічній, соціальній, гуманітарній та екологічній сферах також стали загрозою миру й безпеці. Гуманітарні та етичні питання, які раніше відігравали досить обмежену роль у глобальних дебатах з питань безпеки, нині мають центральне значення.

Концепція безпеки останніми роками розширилася і стала більш гуманістичною, спрямованою на інтереси людини та природи. Нова парадигма безпеки людини має два основні аспекти: захист від хронічних загроз, таких як голод, епідемії та репресії, а також захист від раптових і катастрофічних катаклізмів, які порушують повсякденне життя.

По-друге, в останні роки істотно поширилося визнання нерозривного зв'язку між державною безпекою та добробутом громадян цієї держави. Стає зрозуміло, що потужні військово-стратегічні точки зору держави не обов'язково є сильними та стабільними.

По-третє, сучасна еволюція поняття безпеки виражається в посиленні акценту на міжнародному співробітництві, на відміну від більш традиційної залежності від суперництва та конфліктів. Уже було визнано, що основні фактори, які загрожують міжнародній, державній і особистій безпеці, є транснаціональними за своїм походженням і не можуть бути ефективно ліквідовані шляхом односторонніх дій.

Отже, до початку ХХ ст. безпека розглядалася виключно як збереження державного суверенітету та зміцнення зовнішніх кордонів, боротьбу з внутрішнім і зовнішнім ворогом, але до кінця ХХ ст. відбулися зміни, які призвели до розуміння безпеки як створення умов, які не загрожують життю особистості. На сьогодні розробка сучасної концепції вимагає комплексного підходу до вирішення проблем безпеки.

7.3. Державне управління процесами екологічної безпеки в Україні

Національну безпеку можна розглядати як стан внутрішніх і міждержавних відносин, що визначають ефективність системи державних, правових і суспільних гарантій прав і свобод людини та громадянина, базових цінностей та інтересів суспільства й суверенної держави та їх надійний захист від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Об'єктами національної безпеки є:

- суспільство — його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне й навколишнє природне середовище та природні ресурси;
- людина та громадянин — їхні конституційні права й свободи;
- держава — її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність.

Суб'єктами забезпечення національної безпеки є:

- Верховна Рада України;
- Президент України;
- Кабінет Міністрів України;
- міністерства та інші центральні органи виконавчої влади;
- Рада національної безпеки і оборони України;
- Національний банк України;
- прокуратура України;
- суди загальної юрисдикції;
- Збройні сили України, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України;
- місцеві державні адміністрації й органи місцевого самоврядування;
- громадяни України, об'єднання громадян.

Основними принципами забезпечення національної безпеки є:

- пріоритет прав і свобод людини та громадянина;
- верховенство права;
- пріоритет у вирішенні конфліктів договірних (мирних) засобів;
- своєчасність та адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам;
- чітке розмежування повноважень органів влади;
- демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією держави та іншими воєнізованими структурами;
- взаємодія органів державної влади у забезпеченні національної безпеки;
- використання міждержавних систем і механізмів міжнародної колективної безпеки в інтересах України.

За суспільними сферами функціонування найчастіше виділяють такі головні *види національної безпеки*: політичну, економічну, державну, соціальну, інформаційну, науково-технологічну, екологічну, гуманітарну та воєнну [1].

Отже, у підсумку екологічна безпека реалізується як частина національної безпеки, зосереджена в екологічній сфері й обумовлюється протидією держави всім актуальним зовнішнім і внутрішнім загрозам. Державне регулювання економічних механізмів збалансованого природокористування має містити елементи, зазначені у табл. 1.

Таблиця 1

Основні елементи державно-управлінських та економічних механізмів збалансованого природокористування

Складова	Зміст складової політико-управлінських механізмів збалансованого природокористування
1	2
Екологічні платежі та оподаткування	Система платежів за природокористування, до якої належать платежі за використання природних ресурсів, забруднення довкілля і розміщення відходів
Фінансування та кредитування	Створення природоохоронних (екологічних) фондів, які мають незалежні від державного бюджету джерела фінансування на покриття природоохоронних потреб
Система фінансово-правового стимулювання природоохоронної діяльності	До неї належать податки та податкові пільги; коригування платежів, надання пільгових кредитів і субсидій, а також установлення заохочувальних цін і надбавок на екологічну продукцію
Економічні важелі регулювання ресурсовикористання	Формування та розподіл рентного доходу, тісно пов'язаного з екологічним оподаткуванням
Екологічне страхування	Механізм забезпечення екологічної безпеки держави, який є ефективним напрямом у вирішенні екологічних проблем і потужним фінансовим механізмом, що регулює проблемні питання охорони навколишнього середовища
Фінансові санкції	Штрафи за невиконання екологічного законодавства

Також під час розроблення та впровадження політико-управлінських та економічних механізмів збалансованого природокористування особливу увагу необхідно приділяти комплексному оцінюванню української та європейської систем управління й політики природокористування.

Головну роль тут відіграє інституційна модернізація державної системи екологічного управління на принципах сталого розвитку, зокрема щодо гармонізації енергетичної політики й екологічної безпеки та розвитку екологічного партнерства в ухваленні та реалізації стратегічних рішень, а також гармонізації законодавства України із законодавством Європейського Союзу, на основі якого необхідно формувати й використовувати економічні механізми природокористування та природодітворення [8; 9].

Провідними напрямками державного регулювання економічних механізмів збалансованого природокористування нині є екологічне підприємництво, страхування

екологічної відповідальності та екологічних ризиків, екологічний аудит, реформування ліцензійно-дозвільної та податкової системи, екологізація виробничої діяльності тощо. При цьому вказані напрями діяльності мають ґрунтуватися на стабільній системі законодавства й нормативів. Усе це є ефективним засобом подолання екологічної кризи та реформування всієї системи природокористування та природовідтворення [29].

Для диференціювання екологічної безпеки використовують критерії масштабності, суб'єктно-об'єктні характеристики, а також оцінюють рівні розвитку використовуваних технологій (включно з інформаційними технологіями та біотехнологіями) [12].

Отже, екологічна безпека є органічною складовою безпеки національної, коли усталена в певній державі система організаційних, нормативно-правових, соціальних, економічних, науково-технічних та інших засобів забезпечує управління процесами екологічно безпечної діяльності, відповідний режим використання природних ресурсів та підтримання у безпечному для життя й здоров'я людей стані навколишнього природного середовища, а також запобігання у різні способи погіршанню екологічної ситуації й виникнення небезпек для екосистем і населення.

Екологічна безпека оцінюється шляхом усебічного аналізу різних характеристик навколишнього середовища. Найчастіше увага звертається власне на стан навколишнього середовища або на чинники, що можуть викликати його погіршення. На жаль, на сьогодні окремо ще не досліджуються чинники, що виникають через неефективність функціонування органів державного управління. Можливості впливати на ситуацію обмежують насамперед несприятливі макроекономічні умови у господарському комплексі країни, зокрема фінансова слабкість державного сектору економіки, через що стає неможливо адекватно реалізовувати природоохоронні стратегії та добиватись неухильного дотримання екологічного законодавства й використовувати потенціал приватного сектору економіки у ролі екологічного інвестора.

Підхід до стану екологічної безпеки має бути комплексним. Вирішити в нашій державі проблеми її забезпечення можна лише за умов уточнення потенціалу системи державного управління, а також досягнення в екологічній політиці держави обґрунтованості та цілеспрямованості, також потрібне успішне функціонування задіяних у процесі досягнення та підтримання екобезпечного стану механізмів.

Насамперед для функціонування системи державного екологічного управління є необхідним формування науково обґрунтованої та соціально зваженої, адекватної екологічної політики. Вона є конкретною організаційною роботою органів державної влади з чітким визначенням цілей і цілепокладанням, спрямованим на виконання вимог екологічного законодавства з одночасною орієнтацією на захист права громадян на екологічно безпечні умови життя та розвитку [39].

Попри різноманіття підходів різних науковців до визначення поняття “екологічне управління (в державі)”, його одноставно визнають найширшим із ряду суміжних понять, оскільки воно охоплює такі поняття, як “природоохоронне управління”, “управління природокористуванням”, “управління екологічною безпекою” тощо. При цьому стосовно державних об'єктів, тобто об'єктів, підпорядкованих суб'єкту, таке управління здійснюється як державне управління, а щодо недержавних, тобто не підпорядкованих йому об'єктів. Це є умовою збігу можливостей органів державного управління та специфіки об'єктів управління, що для максимально ефективного використання потенціалу системи державного управління певною мірою нехтує

обмеженнями штибу форм власності, ступеню відповідальності, суспільного статусу тощо.

На ефективність роботи управлінської системи в екологічній сфері також істотно впливає ступінь спрацьованості різних управлінських механізмів. Останні відрізняються за деякими сутнісними ознаками, що на рівні інструментарію дає змогу впливати на перебіг процесів, які відбуваються в екологічній сфері. Серед них розрізняють правовий, організаційний контрольно-нормативний, економічний та інші механізми, але виокремлення цих різновидів є досить умовним, оскільки у “чистому” вигляді вони функціонувати не можуть. Так, для реалізації правового боку організаційної діяльності повинні існувати відповідні економічні можливості та контрольні механізми. Останні до того ж впливають на поточні й підсумкові заходи із забезпечення екологічно безпечних умов для людей і суспільства [12].

Загалом в Україні склалася система управління екологічною безпекою з кількох рівнів та охоплює державне, корпоративне, місцеве і громадське екологічне управління. Варто ознайомитися із системою державного управління детальніше, оскільки в більшості країн світу природоохоронна діяльність належить до компетенції державного регулювання. У галузі охорони довкілля держава може використовувати різні методи прямого й опосередкованого впливу, зокрема податкову, інвестиційну, кредитну та грошову політику; вона формує відповідне законодавче поле та здійснює контроль за реалізацією всіх напрямів екологічної політики.

Державне регулювання та його системна організація передбачаються Законом України “Про охорону навколишнього природного середовища” [40; 41]. За ним усі органи управління екобезпекою можна поділити на органи загальної та спеціальної компетенції. У галузі охорони навколишнього природного середовища відповідно до законодавства України державне управління реалізують Кабінет Міністрів України, ради різних рівнів, їх виконавчі та розпорядчі органи, спеціально уповноважені державні органи з охорони навколишнього природного середовища й використання природних ресурсів, а також інші державні органи.

Метою державного управління в цій галузі є реалізація положень законодавства, контроль за додержанням вимог екологічної безпеки, вжиття ефективних і комплексних заходів з охорони навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів і досягнення узгодженості дій у галузі охорони навколишнього природного середовища державних та громадських органів [29].

До компетенції Верховної Ради України в галузі охорони навколишнього природного середовища (щодо регулювання відповідних відносин) згідно з Конституцією України належать [39, 13]:

- визначення провідних напрямів державної політики у згаданій галузі;
- затвердження загальнодержавних екологічних програм;
- визначення правових засад регулювання відносин у цій галузі, серед іншого щодо ухвалення рішень про обмеження, тимчасове призупинення або повне припинення діяльності підприємств та об'єктів за порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища;
- визначення повноважень місцевих рад та органів управління у галузі охорони навколишнього природного середовища, порядку їх організації та діяльності, а також порядку використання природних ресурсів і загалом забезпечення екологічної безпеки;
- установлення правового режиму зон надзвичайної екологічної ситуації й оголошення таких зон на території країни, визначення статусу потерпілих громадян.

Кабінет Міністрів України за цим Законом у галузі охорони навколишнього природного середовища [39, 15]:

- реалізує екологічну політику, забезпечує розроблення державних цільових, міждержавних, регіональних та інших масштабних екологічних програм;
- координує діяльність з охорони навколишнього природного середовища міністерств, відомств, інших установ та організацій України;
- встановлює порядок утворення у складі Державного бюджету України й використання фонду охорони навколишнього природного середовища; затверджує перелік природоохоронних заходів;
- встановлює порядок розроблення й затвердження екологічних нормативів, лімітів використання природних ресурсів і скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище, а також розміщення відходів;
- встановлює порядок визначення збору за користування природними ресурсами та його граничних розмірів, відшкодування за забруднення навколишнього природного середовища, розміщення відходів та інші різновиди шкідливого впливу на нього;
- ухвалює рішення про організацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, про тимчасове призупинення діяльності підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності та підпорядкування в разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища;
- керує зовнішніми зв'язками України в галузі охорони навколишнього природного середовища.

Місцеві ради за цим Законом:

- забезпечують реалізацію державної екологічної політики, дають або не дають у визначеному Законом порядку згоду на розміщення на їх території підприємств, установ та організацій;
- затверджують проекти планування та забудови населених пунктів з урахуванням екологічних вимог, їх генеральні плани, схеми промислових вузлів тощо;
- затверджують місцеві екологічні програми;
- у разі необхідності організують проведення екологічної експертизи;
- інформують населення про стан навколишнього природного середовища та забезпечують функціонування місцевих екологічних автоматизованих інформаційно-аналітичних систем;
- організують роботу з ліквідації екологічних наслідків аварій чи стихійних лих, залучають до неї підприємства, установи й організації незалежно від їх підпорядкування й форм власності;
- ухвалюють рішення про організацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення й інших територій, які потребують особливої охорони;
- контролюють додержання законодавства про охорону навколишнього природного середовища й виконують низку інших функцій.

Головним спеціалізованим органом у галузі реалізації державної екологічної політики є Міністерство екології та природних ресурсів України. Основними його функціями є вже згадана реалізація державної екологічної, науково-технічної й економічної політики, спрямованої на збереження й відтворення навколишнього середовища, безпечного для існування живої та неживої природи; забезпечення безпеки функціонування та розвитку в мирних цілях ядерного комплексу; захист

життя та здоров'я населення від негативного впливу, викликаного забрудненням навколишнього природного середовища; намагання досягти стійкого соціально-економічного розвитку та гармонійної взаємодії суспільства й природи; захист екологічних інтересів України.

Цілями створення ефективної державної системи охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів України є:

- розроблення й реалізація державної політики в галузі охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів;
- накопичення у природоохоронній діяльності наукового й технічного потенціалу;
- створення ефективного правового забезпечення екологічної політики, а також ядерної безпеки;
- підготовка кадрів для забезпечення природоохоронної діяльності тощо.

Із викладеного випливає, що пошук і застосування в реальній практиці підходів до управління державною безпекою в екологічній сфері є актуальним питанням, для вирішення якого вже неможливо використовувати застарілі методи. Лише інноваційні підходи до управління державною безпекою в екологічній сфері нададуть можливості певною мірою гарантувати стабільність і прогресивний розвиток державної безпеки та мінімізувати загрози в екологічній сфері.

Спектр завдань, які вирішують органи державного управління, що пов'язані з екологічною безпекою, слід постійно уточнювати й конкретизувати, а також має регулювати положеннями національної стратегії на регіональному й місцевому рівнях державного управління.

Отже, екологічна безпека є способом запобігання екологічних загроз, які можуть мати як локальні чи регіональні, так і глобальні масштаби. Такими загрозами виступають прояви стихії, наслідки соціальних криз і техногенні катастрофи. Лише забезпечення екологічної безпеки на державному рівні гарантує громадянам України можливості розвиватись й просто перебувати в безпечному середовищі. Рівень національної безпеки, що склався та складатиметься в майбутньому в Україні, визначається насамперед якістю управління державою. Тому одним із головних завдань у галузі природно-техногенної безпеки України має стати створення ефективної системи відповідних державно-управлінських механізмів.

Екологічна безпека є невід'ємним атрибутом діяльності сучасних держав і вимагає докорінної зміни імперативів і цінностей сучасної цивілізації, зокрема їх сприйняття саме в екологічному ракурсі, насамперед, відмови від традиційного мислення, формування нового світосприйняття й принципово нової стратегії розвитку постіндустріального суспільства в умовах зростання взаємозалежності одних держав від інших. Підґрунтям для розроблення системи забезпечення екологічної та природно-техногенної безпеки й сучасних механізмів уникнення загроз та ліквідації їх наслідків повинні стати еколого-соціальні та біосферні фундаментальні закономірності, тісно пов'язані з різними сферами соціального життя, які мають комплексний характер.

Отже, мають рацію вчені, які стверджують, що сталий соціально-економічний розвиток будь-якої держави в сучасних умовах означає таке функціонування її господарського комплексу, за якого одночасно задовольняються матеріальні та духовні потреби населення, що зростають; забезпечується раціональне та екологічно безпечне господарювання; використання природних ресурсів є високоефективним і збалансованим, а також створюються умови, сприятливі для здоров'я людини, збере-

ження та самовідтворення навколишнього природного середовища та відтворення природно-ресурсного потенціалу суспільного виробництва [26].

Іншою дуже актуальною проблемою сучасності є вивчення ролі сучасних держав та органів публічного управління у сфері забезпечення цивільного захисту від наслідків екологічної та природно-техногенних загроз і державно-управлінських механізмів здійснення державної політики у сфері екологічної безпеки.

Відомий вчений Денніс Л. Медоуз констатує факти виходу забруднення за межі допустимого й прогнозує, що через двадцять років наслідки цього виходу стануть очевидними, набувши форми глобальної екологічної кризи, що супроводжуватиметься катастрофічними явищами [26].

Як свідчить досвід розвинених країн світу, діяльність із попередження надзвичайних ситуацій (НС), що викликаються техногенними аваріями, стихійними й екологічними лихами, та ліквідації їх негативних наслідків, а також діяльність щодо захисту суспільства, держави та людей від зовнішніх загроз (воєнних дій) є видом стратегічного забезпечення їх життєдіяльності.

Цими країнами накопичено значний досвід у вирішенні цих питань. Створено ефективні системи управління з матеріально-технічним, фінансовим та іншими видами ресурсного забезпечення дій відповідних сил і засобів в умовах надзвичайних ситуацій мирного та воєнного часу, це йтиметься далі здатних досить ефективно забезпечити життєдіяльність людей і суспільства, об'єктів економіки й інфраструктури у випадку виникнення таких ситуацій [43]. При цьому в організації і функціонуванні таких систем відзначається багато спільного:

- ці системи, незважаючи на зменшення загрози ядерної війни й вихід на перший план питань попередження техногенних аварій і стихійних лих, екстреного реагування у випадку їх виникнення й ведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, як і раніше, відіграють досить істотну роль у забезпеченні національної оборони й виконанні оборонних заходів;
- керівництво системами здійснюється на урядовому рівні або через Міністерство оборони України чи Міністерство внутрішніх справ України, або через спеціально створені органи державної влади;
- вирішення питань організації дій в екстремальних ситуаціях покладено на міністерства й відомства, що в більшості випадків мають відповідні сили й засоби та високий ступінь оснащення, а також на місцеві органи влади, підтримці яких у високій готовності до дій у надзвичайних ситуаціях у США, Німеччини, Франції, Японії, Великобританії і багатьох інших країнах приділяється особлива увага, тому що саме вони організують і проводять найбільший обсяг аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт; крім цього для вирішення питань ліквідації наслідків аварій і стихійних лих залучаються громадські організації та добровольці;
- у країнах створено сучасні системи управління силами та засобами, добре продумані системи підготовки керівного складу й персоналу аварійно-рятувальних та інших формувань, здійснюється навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях різного характеру.

Державна система екологічної безпеки України — сукупність правових, економічних, технічних, медичних та інших державних заходів, спрямованих на підтримання рівноваги між екосистемами її територій та антропогенними і природними навантаженнями. Її структура має складатися з органів управління, а також сил і засобів, що забезпечують її функціонування.

В основі територіальної організації суспільства з урахуванням безпеки життєдіяльності населення має бути відповідне законодавство: статті Конституції України й закони, які регулюють відносини у цій сфері, оскільки територіальний устрій нашої держави ґрунтується на її територіальній цілісності, розмежуванні повноважень між місцевими та державними органами влади й на праві українських громадян на життя та здорове навколишнє середовище. При цьому організація регулювання безпеки й захисту від надзвичайних ситуацій, стихійних лих та екологічних катастроф населення й окремих регіонів повинна ґрунтуватися на нових інформаційних технологіях, автоматизованому управлінні безпекою та на результатах математичного моделювання.

7.4. Екологічна безпека як результат світового еволюційного процесу

Ефективні екологічні рішення є результатом глобальних зусиль людства. Мінімізація екологічних ризиків, реалізація екологічної політики сталого розвитку й формування нового екологічного мислення вимагають удосконалення міжнародного законодавства та зміни підходів до реалізації екологічної політики й екологічної безпеки.

2016 рік відкрив нову еру у співпраці та партнерстві з реалізації міжнародної екологічної політики. Цілі сталого розвитку (SDGs) і Паризька угода щодо зміни клімату (Paris Climate Change Agreement) встановили нові моделі дій у боротьбі з глобальним погіршенням стану навколишнього середовища та змінами клімату. Відповідна політика ґрунтується на тому, що всі країни ухвалюють спільне рішення, а національні уряди діють групами з їх реалізації.

Стійкі Цілі розвитку ООН (SDGs) прийшли на зміну Цілям розвитку тисячоліття (ЦРТ) у межах глобальної кампанії справедливого й свідомого екологічного розвитку. ЦРТ продемонстрували міць глобальних цілей і показників для стимулювання інвестицій у нову енергозберігаючу інфраструктуру. На основі колишніх Цілей розвитку тисячоліття (ЦРТ), спрямованих на викорінення крайньої бідності, в SDGs були сформульовані 17 цілей, що можуть бути застосовані до всіх країн.

Для оцінювання соціальних, економічних та екологічних аспектів сталого розвитку відтепер розглядаються сто показників через реалізацію згаданих цілей. Паризька угода щодо зміни клімату, сформована у грудні 2015 р., встановлює амбітний план зі скорочення глобальних викидів парникових газів. 196 країн підписали нову угоду й мають погодитися взяти заходів щодо зменшення умов для зміни клімату.

Моніторинг та оцінювання у справі виконання зобов'язань за угодами Цілей розвитку (SDGs) і Паризькою угодою матимуть вирішальне значення для підтримки міжнародного співробітництва у вирішенні глобальних екологічних проблем.

Із 10 загальних звітів і п'ятнадцятирічного досвіду **EPI** (Environmental Performance Index) здійснює аналіз для формування показників на національному рівні з метою оцінювання прогресу у досягненні глобальних екологічних цілей, забезпечуючи якість навколишнього середовища на глобальному та національному рівнях. EPI безперервно адаптується до глобальних подій, нових технологій і політичних змін, щоб вони могли залишатися актуальними в умовах мінливої міжнародної політики щодо навколишнього середовища на рівні кожної країни.

Недержавні суб'єкти, зокрема місцеве самоврядування, підприємства та громадські організації, є життєво важливими суб'єктами для вирішення екологічних проблем. Посадовцям, які ухвалюють рішення, ЕРІ надає можливість отримати доступ до екологічних даних. Понад 20 показників 2016 ЕРІ допоможуть керівним органам влади та недержавним суб'єктам здійснювати більш ефективну політику.

Мета індексу ЕРІ — створити єдиний набір екологічних показників. У 2016 р. ЕРІ доповнено показниками чинників, які впливають на здоров'я людини. Індекс також підкреслює глобальні тенденції у сфері екологічних показників і вимірювань. Політику щодо збереження навколишнього середовища націлено на заохочення держав діяти на благо суспільства. Також цей Індекс дозволяє країнам порівняти свої показники з такими в сусідів і колег та на підставі аналізу отриманих даних проаналізувати власне виконання щодо цього питання [54, 119–121].

Індекс екологічної стійкості (ESI) пропонує механізм порівняльного аналізу екологічних показників груп країн — кластерів. *Кластерний аналіз* дає статистично отриманий набір із семи груп країн на основі їх екологічних характеристик. Кластери полегшують порівняльний аналіз, який допомагає визначити лідерів і відстаючих та дає країнам можливість оцінити відносну продуктивність і виявити перодовий досвід.

Відповідно до Індексу екологічної стійкості Україна посіла 108 позицію (із 44,7 загальними балами) серед 146 країн світу в 2005 р. (останній рік обрахунку за цим індексом).

Більш високі бали ESI свідчать про кращу турботу країни про навколишнє природне середовище. На сьогодні найкращі показники мають: Фінляндія, Норвегія, Уругвай, Швеція та Ісландія. Усі вони володіють значними запасами природних ресурсів, мають низьку щільність населення і їм вдається успішно вирішувати питання екологічного розвитку. Найнижчі оцінки в рейтингу мають такі країни, як Північна Корея, Ірак, Тайвань, Туркменістан й Узбекистан. Вони стикаються з численними проблемами як природного, так і техногенного характеру, і не зуміли виробити належну екологічну політику.

Індекс екологічної уразливості (EVI) був розрахований лише один раз у 2004 р., при цьому Україна посіла 92 місце з 212 країн світу, набравши 317 загальних балів. За цим індексом наша держава має статус високоуразливої країни.

Індекс включення в навколишнє середовище (Enabling Environment Index) охоплює дослідження 109 країн, результати якого ділять на чотири категорії. Станом на 2013 р. Україна за цим індексом посідала 46 місце із 109 можливих, набравши 0,56 балів з 1 можливих. Це приблизно середній світовий показник.

Отже, наша країна у найбільш поширених міжнародних екологічних рейтингах має посередні позиції з тяжінням до низьких показників.

На сьогодні не мають адекватної системи вимірювання деякі ключові сфери, що охоплюють вплив на людину токсичних хімічних речовин, утилізації твердих відходів, охорону різних видів тварин, якість прісної води, а також захист водно-болотних угідь. 2016 року ЕРІ узагальнив інформацію про захист видів тварин і якість прісної води, але інші показники лишилися неповними. Без точного вимірювання управління цими системами в інтересах людей і захист екосистем є надзвичайно складними й навіть ризикованими. Світ потребує більш досконалих систем вимірювання та індикаторів. Дані з нових джерел і передових технологій допомагають підвищити точність показників. Нові дані, серед яких сотні тисяч супутникових знімків, дають чудову картину глобального скорочення площі лісів за останнє десятиліття.

Щоб задовольнити зростаючий попит на “здорову екологію”, світова спільнота повинна вкладати кошти в інноваційні підходи. Наприклад, глобальна увага до забезпечення доступу до питної води та санітарії, а також охорони довкілля призвела за останнє десятиліття до покращення показників майже в кожній країні. Міжнародні організації через Конвенцію про біологічне різноманіття встановили глобальні цільові показники й кінцеві терміни їх досягнення. Однак сьогодні дедалі більше людей помирає через погану якість повітря, а рибні запаси перебувають у занепаді. Очищення стічних вод у більшості країн залишає бажати кращого.

ЕРІ спрямовано на вдосконалення вимірювання й управління нашим спільним навколишнім середовищем, щоб допомогти урядам у подоланні тривожних тенденцій і побудові більш здорового світу. Зацікавленість держав у надійних, авторитетних показниках екологічної діяльності сьогодні є надзвичайно високою. Це зумовлено [30, 21–22]:

- поширенням визнання переваг ухвалення рішень на основі обробки даних;
- тиском на уряди з метою інвестування в розумне зменшення використання ресурсів, наскільки це можливо;
- зростаючою занепокоєністю з приводу небезпек, пов’язаних із погано керованими екологічними ризиками;
- прагненням зробити “стійкість” центральним принципом роботи міжнародного порядку сталого розвитку;
- швидким поширенням стратегій сталого розвитку у корпоративному секторі.

Згадані рішення стали результатом того, що екологічні проблеми почали викликати погіршення відносин між країнами-сусідами, оскільки забруднення навколишнього середовища не має кордонів. Так, під час пожежі в Індонезії 2015 р. згоріло понад 2,1 млн гектарів лісу і торфових родовищ, при цьому густий дим у сухий сезон дрейфував на північ від Суматри і на захід від Борнео, покриваючи сусідні країни — Сінгапур і Малайзію. Задуха охопила значний простір Південно-Східної Азії. У результаті задимлення загинуло понад 20 людей і захворіло щонайменше півмільйона. Події в Індонезії стали нагадуванням, що забруднення навколишнього середовища та його згубні наслідки не визнають національних кордонів.

Понад 94 000 пожеж в Індонезії стали результатом, найперше, “підсічно-вогневого” очищення земельних ділянок. Землевласники у такий спосіб знищують лісові масиви й торфовища, спалюють сміття для розчищення нових територій, готують землі для посадки сільськогосподарських культур, а іноді й перешкоджають діяльності своїх конкурентів. Індонезія є найбільшим у світі виробником пальмового масла, тому фермери звільняють місця для нових пальмових плантацій та інших сільськогосподарських угідь. Більшість пожеж сталася за межами офіційних сільськогосподарських угідь. Свій внесок у катастрофу зробила і зміна погодних умов — сухий сезон посилив масштаби пожежі.

Атмосферне повітря в деяких місцях перевищило стандартний індекс допустимих концентрацій шкідливих речовин на 2000 одиниць. Усі значення, вищі за показник 300, є небезпечним для здоров’я людини. Забруднення повітря є причиною широкого розповсюдження інфекцій дихальних шляхів і викликає передчасну смерть. У результаті пожеж тільки у 2015 р. в атмосферу потрапило понад 1,5 млрд т вуглекислого газу. В Індонезії кількість викидів парникових газів потроїлась, що зробило її четвертим за величиною джерелом викидів забруднюючих речовин у повітря в усьому світі.

Пожежі призводять до знищення диких тварин, погрожуючи зникненням однієї з найбільш біологічно різноманітних екосистем на Землі. Окремі види перебува-

ють під загрозою остаточного зникнення, а орангутанги, зокрема, втратили звичне середовище проживання. Крім екологічних втрат, оцінка економічних збитків від пожеж перевищує 14 млрд дол.

Безсумнівно, що транскордонні катастрофи такого масштабу вимагають відповідних заходів уряду й управління на всіх рівнях. Необхідно впроваджувати державну політику щодо недопущення пожеж та здійснення регіонального співробітництва для ліквідації наслідків екологічної та гуманітарної катастрофи.

У 2014 р. в Сінгапурі був ухвалений Закон про транскордонне задимлення, який надав своєму уряду право переслідувати компанії, що співпрацюють в Індонезії з компаніями, які викликають забруднення повітря в Сінгапурі. У 2014 р. Індонезія ратифікувала Угоду про транскордонне забруднення, яку ініціювала Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН). Зазначені закони стали лише відправною точкою для поліпшення екологічних показників. У 2015 р. безлікі корпорації й анонімні люди спалили ще більше землі та спричинили ще більше транскордонне забруднення, ніж у попередні роки, незважаючи на ухвалені закони, що забороняють таку практику.

Щоб Земля могла існувати на благо людей і навколишнього середовища, країни повинні взяти на себе відповідальність за дотримання існуючих законів і прийняти міжнародну допомогу з моніторингу. Національний суверенітет поважають тоді, коли він не порушує суверенітет сусідніх держав. Забруднення навколишнього середовища не враховує політичні кордони, тому відповідальність за нього несуть усі сторони. Тільки на основі співпраці й поваги до верховенства права уряду зможуть зробити міцним екологічний прогрес.

Застосування нових технологій, серед іншого встановлення датчиків вимірювання забруднення повітря, мають велике значення в наданні відповідної допомоги. Такі датчики дадуть змогу здійснювати моніторинг ризиків здоров'я людини, залучати до цього процесу громадськість і таким чином стимулювати в суспільстві дискусії з питань екологічної політики та безпеки.

Сполучені Штати Америки, наприклад, узяли на себе зобов'язання скоротити до 2025 р. викиди на 26–28 % порівняно з рівнем 2005 р. Відповідно до індикаторів ЕРІ Університет Карбони оцінює, чи досягають Сполучені Штати успіху в досягненні цих скорочень викидів CO₂ порівняно з іншими багатими країнами.

Key World Energy statistics містить дані про постачання, трансформацію та споживання всіх основних джерел енергії для основних регіонів світу [31]. Це дає зацікавленій діловій людині, журналісту або студенту доступ до ключових статистичних даних більше ніж 130 країн і регіонів, зокрема до даних про енергетичні показники, енергетичні баланси, ціни й CO₂-викиди, а також прогнози щодо енергоносіїв.

Метрики, які відстежують кліматичні зобов'язання впродовж тривалого часу, мають велике значення для вимірювання довгострокових зусиль щодо пом'якшення клімату, оскільки політичні режими можуть змінюватися, а політична воля лідерів країн, які підписують екологічні угоди, часто співвідноситься з виборчими циклами. Канада, наприклад, зобов'язалася скоротити викиди на 30 % до 2030 р. відносно рівня 2005 р. Проміжні вибори привели до влади більш прогресивну політичну партію. Це дало імпульс для зміни кліматичної політики країни щодо підтримки Паризької угоди. Прем'єр-міністр Канади Джастін Трюдо, обраний за місяць до початку переговорів у Парижі, взяв на себе зобов'язання здійснити план збільшення інвестицій у чисту енергію, а також підвищити зобов'язання країни щодо вирішення екологічних питань.

Зобов'язання країни повинні пов'язуватися зі статистичними даними, щоб продемонструвати позитивну динаміку. Бразилія зобов'язалася ліквідувати незаконну вирубку лісу в тропічних лісах Амазонки до 2030 р. і скоротити викиди на 43 % щодо рівня 2005 р. Незважаючи на ці наміри, темпи вирубки лісів у цій країні зросли у 2015 р. на 16 %.

Ще на кліматичних переговорах у Парижі були висловлені побоювання з приводу Бразилії.

Китай визнав свій статус найбільшого у світі виробника викидів вуглекислого газу й уживає заходів щодо скорочення їх інтенсивності. Уряд Китаю вклав інвестиції, щоб скоротити викиди вуглекислого газу за рахунок скорочення національно обов'язкових цільових показників у своєму 12-му плані п'ятирічної дії, щоб досягти зниження викидів вуглецю на 19,1 % у період з 2006 по 2010 р. Китай перебуває на шляху до виконання Копенгагенських зобов'язань 2009 р. зі скорочення інтенсивності викидів вуглецю від 40 до 45 % порівняно з 2005 р.

Відзначаючи необхідність розробки чистої енергетичної інфраструктури, майже половина країн розробила національні політики енергоефективності з використання нових джерел енергії.

Країни середнього рівня розвитку й країни, що розвиваються, несуть найменшу кількість глобального тягаря з пом'якшення наслідків зміни клімату. Замість скорочення викидів вуглекислого газу вони дають показник, який оцінює відсоток населення країни, що має доступ до електроенергії. Розширення доступу до електроенергії забезпечує чіткі соціальні й економічні переваги для громадян. Багато країн зі значною кількістю населення не мають доступу до електроенергії й використовують екологічно чисті нестійкі види палива, зокрема гній тварин, деревину та деревне вугілля. Перехід на більш екологічно чисті види палива сприятливо діє на клімат.

Прикладом використання нових видів енергії став острів Готланд (Швеція), розташований у центрі Балтійського моря. Це найбільший острів Швеції з населенням 58 тис. Щорічно Готланд відвідує 700 тис. туристів, тому туризм і сільське господарство є основними видами його економічної діяльності. Ізольованість острова стала фактором відносно низького економічного зростання порівняно з іншими частинами Швеції. Висока вартість перевезень енергоносіїв, товарів і людей зробити свій внесок у нединамічне зростання місцевої економіки. Однак на острові є великий потенціал відновлюваних джерел енергії — вітрової, геотермальної і сонячної енергії. Цілі муніципалітету щодо використання нових джерел енергії були викладені в низці документів, наприклад, в “Енергетика 2010 — енергетичний план муніципалітету” та Стратегії Готланд 2025.

Оскільки Готланд розташований у Балтійському морі, вітер є головним природним енергетичним ресурсом цього острова. Понад 2000 сімей мають акції Windpower — компанії, що володіє вітровими турбінами. На Windpower нині припадає близько 20 % (175 ГВт-год/рік) від загального обсягу споживання електроенергії на острові. Також у різних частинах острова є вітропарки, й існують плани щодо будівництва нових. Поодинокі вітрові турбіни використовуються для забезпечення електроенергією ферм і фабрик.

Зниження споживання енергії є важливим пунктом стратегії Готланду. Комплекс “міська бібліотека — університет” став демонстрацією високих екологічних амбіцій. Енергоефективність і використання відновлюваних джерел енергії — особливість конструкції цієї будівлі. Для зменшення в енергоємних системах кондиціонування

повітря в теплі місяці року для охолодження приміщення використовується морська вода. Ця сама вода пропускається через тепловий насос і забезпечує подачу тепла в зимовий період. Насоси приводяться в дію за допомогою електрики, що виробляється за допомогою фотовольтаїчного пристрою, встановленого на даху бібліотеки. Необхідність штучного освітлення й мале використання денного світла оптимізуються за рахунок конструкції будівлі. Зокрема, конструкції систем вентиляції університетсько-бібліотечного комплексу були розроблені так, щоб використовувати більшу частину потужності цієї структури для акумулювання тепла. Фасадні системи з поліпшеними робочими характеристиками дають можливість денному світлу проникати всередину будівлі, зберігаючи тепло в зимові місяці, й забезпечують затемнення влітку.

Іншим прикладом прагнення до нестандартних ресурсних рішень є найбільша середня школа острова, яка отримує прибутки з туалетів — там збирається сеча й використовується як добриво. Природна вентиляція здійснюється за допомогою спеціально розроблених димоходів, які пристосовуються до напрямку вітру, а сонячні панелі забезпечують гарячу воду [55, 42].

Готланд використовує для зрошення стічні води, які збираються в штучних басейнах, де відбувається їх самоочищення впродовж кількох місяців. Зрошення з використанням очищених стічних вод допомагає ґрунту поглинати поживні речовини, що містяться у воді, залишаючи його природно родючим. Фермери поступово переходять на виробництво екологічних продуктів харчування. Еко-туризм стає реальністю після запровадження на Готланді, наприклад, еко-сафарі на велосипеді або відвідування екологічно орієнтованих компаній.

Ріпак метилового ефіру, або RME, є органічним, поновлюваним паливом і виробляється з рапсового масла, виробленого у Швеції. Він використовується в транспортних засобах, щоб зменшити потребу у викопному паливі, тим самим зменшуючи викиди вуглекислого газу в атмосферу. Багато сучасних дизельних двигунів можуть використовувати RME. Місцева влада острова придбала близько 60 транспортних засобів, які можуть працювати з RME.

Досвід Готланду доводить, що запровадження і використання нових видів енергії є можливим та ефективним способом енергозбереження. Цей острів є успішно реалізованою моделлю того, як можна впорядкувати і підтримувати навколишнє середовище [55, 42–43].

Отже, одним із пріоритетних напрямів державної політики України має стати формування нового екологічного мислення. У зв'язку з цим необхідно розробити й запровадити навчальні курси у загальноосвітніх школах щодо збереження навколишнього середовища, а у вищих навчальних закладах — з екологічного підприємництва. При державних і місцевих органах влади, що опікуються питаннями екології, слід створити координаційні ради й комітети з розвитку екологічного підприємництва, які мають підготувати пропозиції щодо підтримки та заохочення екологічного підприємництва та збереження довкілля, а також знайти потужні стимули для населення щодо впровадження розроблених вітчизняними вченими технологічних інновацій, перспективних з точки зору екології й економіки.

Державна політика у сфері забезпечення екологічної безпеки насамперед має визначати пріорити, цілі і стратегії дій державної влади щодо їх досягнення. Екологічна безпека є складовою національної безпеки, покликаною забезпечувати захищеність життєво важливих інтересів людини, суспільства, довкілля та держави від реальних або потенційних загроз стосовно навколишнього середовища, спричинене-

них антропогенними чи природними факторами. Головним шляхом вирішення та попередження екологічних і техногенних проблем, відповідно, є розроблення державної політики забезпечення екологічної безпеки.

Використана література

1. *Андрейцев В. І.* Екологічний ризик у системі правовідносин екологічної безпеки: проблеми практичної теорії // *Право України*. 1999. № 1. С. 62–69.
2. *Барбашова Н. В.* Взаємозв'язок понять “екологічний ризик” та “екологічна безпека” [Електронний ресурс] // *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 72. С. 245–253. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2014_72_37 (дата звернення: 24.05.18).
3. *Белов С. В.* Примерная лекция по дисциплине “Введение в специальность” на тему: “Основные понятия, термины и определения в безопасности жизнедеятельности” // *Безопасность жизнедеятельности*. 2002. № 3. С. 36–39.
4. *Борисюк С. Л.* Теоретико-методологічні підходи аналізу оцінки загроз глобальних змін клімату [Електронний ресурс] // *Зб. наук. пр. Харків. ун-ту Повітряних сил*. 2012. Вип. 3. С. 162–165. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ZKhUPS_2012_3_40 (дата звернення: 24.05.18).
5. *Гадзало А. Я.* Концептуальний підхід до економічних основ збалансованого природокористування // *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту*. 2016. Вип. 6. Ч. 1. С. 56–58.
6. *Гетьман А.* Методичні засади становлення правових основ охорони довкілля // *Право України*. 2011. № 2. С. 11–19.
7. *Голыченко А. К.* Эколого-правовой словарь // *Экологич. право*. 2004. № 4. С. 43–49.
8. *Горбач Л. М.* Науково-методичні підходи до формування фінансово-економічного механізму регулювання природокористування [Електронний ресурс] // *Наук. вісн. [Буковин. держ. фінансово-екон. ун-ту]*. 2013. Вип. 2. С. 143–149. Серія: Економічні науки. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvbdfa_2013_2_20 (дата звернення: 24.05.18).
9. *Горбач Л. М.* Екологічна політика держави: сучасна парадигма, реалії і перспективи [Електронний ресурс] // *Наук. вісн. [Буковин. держ. фінансово-екон. ун-ту]*. 2014. Вип. 27. С. 293–298. Серія: Економічні науки. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvbdfa_2014_27_46 (дата звернення: 24.05.18).
10. *Гофман К. Г.* Экономика природопользования (из научного наследия). Москва: Эдиториал УРСС, 1998. 269 с.
11. *Драган І. О.* Інституційні напрями управління екологічною безпекою в умовах структурних трансформацій економіки України [Електронний ресурс] // *Агросвіт*. 2013. № 6. С. 34–38. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/agrosvit_2013_6_8 (дата звернення: 24.05.18).
12. *Дьомін В. О.* Вступ до екологічної політики. Київ: Тандем, 2012. 194 с.
13. Екологічна і природно-техногенна безпека України в регіональному вимірі : [монографія] / М. А. Хвесик, А. В. Степаненко, Г. О. Обиход та ін. ; за наук. ред. д-ра наук, проф., акад. НААН України М. А. Хвесика. Київ : ДУ “Ін-т економіки природокористування та сталого розвитку НАН України”, 2014. 340 с.
14. Екологічне право України: підручник [Електронний ресурс] / за ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. Харків, 2005. Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/law/getman_ekoru/part7/701.htm (дата звернення: 24.05.18).

15. *Єгоров Ю. В.* Теоретико-методологічні засади аналізу екологічної безпеки в контексті державного управління [Електронний ресурс] // Наук. вісн. Акад. муніципального упр. 2010. Вип. 1. С. 186–195. Серія: Управління. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvamu_upravl_2010_1_26 (дата звернення: 24.05.18).
16. *Єгоров Ю. В.* Державно-управлінські механізми здійснення політики екологічної безпеки України [Електронний ресурс] // Держ. упр.: удосконалення та розвиток. 2011. № 4. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dupr_2011_4_6 (дата звернення: 24.05.18).
17. *Єгоров Ю. В.* Державне управління забезпеченням екологічної та природно-техногенної безпеки [Електронний ресурс] // Наук. вісн. Акад. муніципального упр. 2011. Вип. 4. С. 228–236. Серія: Управління. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvamu_upravl_2011_4_33 (дата звернення: 24.05.18).
18. *Зеркалов Д. В.* Екологічна безпека: управління, моніторинг, контроль. Київ: КНТ; Дакор; Основа, 2007. 412 с.
19. *Зоріна М. О.* До проблеми визначення актуальності й особливостей формування культури безпеки життєдіяльності // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2010. № 8. С. 149–153.
20. *Кардашова И. Б.* Категориально-понятийный аппарат теории национальной безопасности // Следователь. 2005. № 5. С. 51–55.
21. *Качинський А. Б.* Екологічна безпека України: системний аналіз перспектив покращання: монографія. Київ: НІСД, 2001. 312 с.
22. *Качинський А. Б., Єгоров Ю. В.* Екологічна безпека України: системні принципи та методи її формалізації // Нац. безпека: укр. вимір: щоквартальний наук. зб. 2009. № 4. С. 71–79.
23. *Качинський А.* Сучасні проблеми екологічної безпеки України. Київ, 1994. 48 с. (Препринт / Нац. ін-т стратег. дослідж.).
24. *Коммонер Барри.* Замыкающийся круг. Москва: Гидрометеиздат, 1974. 280 с.
25. *Лісникова І. В.* Екологічна безпека в контексті переходу України до сталого розвитку [Електронний ресурс] // Філософія: конспект лекцій: зб. пр. Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-12010.html> (дата звернення: 24.05.18).
26. *Медоуз Д.* Пределы роста. 30 лет спустя / Донелла Медоуз, Йорген Рандерс, Деннис Медоуз. Москва, 2008. С. 23.
27. *Монтескье Ш.* Избранные произведения. Москва, 1995. С. 257, 258, 317.
28. Національна екологічна політика [Електронний ресурс] // Міністерство екології та природних ресурсів: офіц. портал. Режим доступу: <https://menr.gov.ua/timeline/Nacionalna-ekologichna-politika.html> (дата звернення: 24.05.18).
29. *Обидьєннова Т. С.* Державне регулювання економічних механізмів збалансованого природокористування // Держ. упр. у сфері цивільного захисту: наука, освіта, практика: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (Харків, 28–29 квіт. 2016 р.). Харків: Вид-во НУЦЗУ, 2016. С. 179–181.
30. *Омаров А. Е.* Мировой эволюционный процесс и обеспечение механизмов экологической безопасности // Власть и общество (история, теория, практика): науч. журн. 2017. № 1 (41). С. 109–116.
31. *Омаров А. Е., Крюков А. И.* Теории экологического развития государства в контексте экологической безопасности // East Journal of Security Studies. Collection of scientific papers. 2017. № 2. P. 136–153.

32. *Палієнко О. А.* Аналіз і шляхи вирішення проблем екологічної безпеки в Україні [Електронний ресурс] // Вісн. Нац. техн. ун-ту “ХПІ”. 2017. № 19. С. 147–151. Серія: Механіко-технологічні системи та комплекси. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vspimtsk_2017_19_25 (дата звернення: 24.05.18).
33. *Петряєв О. С.* Свобода віросповідання перед лицем загроз та викликів ісламізації Європи // Укр. держава і Церква: філософські, теологічні та практичні аспекти співпраці в інтересах людини : матеріали наук.-практ. конф., (Київ, МАУП, 19 трав. 2016 р.). Київ : Персонал, 2016. С. 232–234.
34. Підсумковий документ конференції “Як досягти належного екологічного врядування?” (Київ, 1–2 листоп. 2016 р.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://mata-86.org/images/attachments/056/Summary_Conclusion_Draft_Last_UA.pdf (дата звернення: 12.11.2017).
35. *Пирожков С. І.* Концептуальні підходи до формування системи національної безпеки України // Стратегічна панорама. 2003. № 1. С. 6–12.
36. *Писарев В.* Экологическая безопасность как компонент национальной безопасности США // США-ЭПИ. 1997. № 6. С. 5–16.
37. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV // Відом. Верховної ради України. 2003. № 39. Ст. 351.
38. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21.12.2010 р. № 2818-VI [Електронний ресурс] // БД “Законодавство України”. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2818-17> (дата звернення: 24.05.18).
39. Про основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки : Закон України : від 05.03.1998 р. № 188/98-ВР [Електронний ресурс] // БД “Законодавство України”. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/188/98-вр> (дата звернення: 24.05.18).
40. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII [Електронний ресурс] // БД “Законодавство України”. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 24.05.18).
41. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII // Відом. Верховної Ради України. 1991. № 41. Ст. 546.
42. *Реймерс Н. Ф.* Природопользование: слов.-справ. Москва: Мысль, 1990. 637 с.
43. *Ромін А. В., Склярів С. О.* Організаційно-правові засади державного управління системою цивільного захисту в Україні // Аналітика і влада : журн. експертно-аналіт. матеріалів і наук. пр. ін-ту проблем держ. упр. та місцевого самоврядування. Київ : Вид-во НАДУ, 2013. Вип. 7. С. 223–232.
44. *Сахаєв В. Г., Шевчук В. Я.* Економіка і організація охорони навколишнього середовища : підручник. Київ : Вища шк., 1995. 272 с.
45. *Селіванов В.* Безпека України: нелегкий шлях становлення // Голос України. 1993. 6 квіт. С. 3.
46. *Спиноза Б.* Богословско-политический трактат // Антология мировой политической мысли : Т. 1. Москва, 1997. С. 350.
47. *Стиглиц Д.* Экономика государственного сектора / науч. ред. и пер. [с англ.] Г. М. Куманин. Москва: Изд-во Москов. ун-та ; Инфра-М, 1997. 718 с.

48. *Хлобистов Є. В.* Екологічна безпека трансформаційної економіки / НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України ; відп. ред. С. І. Дорогунцов. Київ : Агентство “Чорнобильінтерінформ”, 2004. 336 с.
49. *Шамхалов Ф.* Основы теории государственного управления : [учеб. для вузов]. Москва: Экономика, 2003. 518 с.
50. *Шемшученко Ю.* Актуальні проблеми кодифікації національного та міжнародного права // Право України. 2011. № 2 С. 5–6.
51. *Шишко А. С.* Предупреждение трансграничного загрязнения // Международно-правовые проблемы. Киев, 1990. С. 18. — 21.
52. *Шкуратов О. І.* Сутність екологічної безпеки в аграрному секторі економіки: теоретичні підходи // Агросвіт. 2017. № 15–16. С. 3–10. Режим доступу: http://www.agrosvit.info/pdf/15-16_2017/2.pdf (дата звернення: 24.05.18).
53. Environmental Vulnerability Index (EVI) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.vulnerabilityindex.net> (дата звернення: 24.05.18).
54. Global metrics for the Environment. The Environmental Performance Index ranks countries' performance on high-priority environmental issues [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://epi.yale.edu/sites/default/files/2016EPI_Full_Report_opt.pdf (дата звернення: 24.05.18).
55. Oleshkevich Anna. Gotland – sustainableis land. Sustainable future and eco-society on the example of Gotland model / Anna Oleshkevich // Новий спосіб мислення в епоху обмежених ресурсів. Київ, 2014. 74 с.
56. UN Troops in Africa: Blue Berets In Red // The Economist. 2012. № 8788. P. 15.

Розділ 8

ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ

- 8.1. Екологічна безпека в системі національної безпеки України.
- 8.2. Фактори, які впливають на екологічну безпеку.
- 8.3. Небезпеки і загрози національним інтересам у сфері екологічної безпеки України.

Екологічне право як комплексна галузь права, якою регулюються суспільні відносини в галузі охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів, є дуже важливим курсом серед інших юридичних дисциплін. Підвищений інтерес до еколого-правової освіти зумовлений необхідністю [4]:

- ефективного застосування природоохоронного законодавства з метою забезпечення екологічних прав громадян;
- об'єктивного осмислення ролі та місця законодавчих і підзаконних актів, кількість яких постійно зростає, у системі права та регулювання екологічних правовідносин;
- творчого обґрунтування низки нових законодавчих положень, концептуальних підходів до врегулювання екологічних правовідносин та проведення їх наукової класифікації за галузевими, функціональними, інституційними ознаками;
- своєчасної систематизації та відтворення інноваційних процесів у підручниках та інших навчально-методичних матеріалах та створення оптимальної навчально-методичної бази для об'єктивного сприйняття студентами й іншими категоріями освітян (магістрами, аспірантами, докторантами тощо) еколого-правових явищ, специфіки їх відображення в екологічному законодавстві та праві;
- формування у студентської молоді виважених еколого-правових поглядів, прогресивного еколого-правового світогляду та оволодіння нею навичками вирішення сучасних еколого-правових питань на макро- і мікрорівнях за допомогою державно-правових засобів і створення широкої мережі закладів з проведення просвітницької еколого-правової діяльності.

8.1 Екологічна безпека в системі національної безпеки України

Поняття “**екологічна безпека**” є різновидом ширшого поняття – “безпека”, яке походить від англійського слова *security*. Відповідно до Закону України “Про національну безпеку України” під національною безпекою розуміють захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам. Згідно із

Законом України “Про охорону навколишнього природного середовища” екологічна безпека — це стан навколишнього природного середовища, за якого забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей, що гарантується здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних екологічних, політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів (ст. 50). Екологічна безпека розглядається як: захист людини і навколишнього природного середовища від шкідливого впливу; умова збереження здоров'я людей і забезпечення стабільного соціально-економічного розвитку; баланс розвитку екосистем; діяльність із захисту життєво важливих екологічних інтересів; складова міжнародної екологічної безпеки.

Стратегія національного розвитку України, що заснована на системі національних інтересів і пріоритетів, включає і стратегію національної безпеки держави, яка визначає принципи, пріоритетні цілі, завдання та механізми забезпечення життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз. З урахуванням геополітичної і внутрішньої ситуації діяльність усіх державних органів в Україні має бути зосереджена на прогнозуванні, своєчасному виявленні, попередженні і нейтралізації зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці, захисті суверенітету і територіальної цілісності України, безпеки її прикордонного простору, піднесенні економіки країни, забезпеченні особистої безпеки, конституційних прав і свобод людини і громадянина, викоріненні злочинності, вдосконаленні системи державної влади, зміцненні законності і правопорядку та збереженні соціально-політичної стабільності суспільства, зміцненні позицій України у світі, підтриманні на належному рівні її оборонного потенціалу і обороноздатності, радикальному поліпшенні екологічної ситуації.

Правову основу національної безпеки становлять Конституція України, закони України, інші нормативно-правові акти, а також визнані Україною міжнародні договори і угоди.

Важливою складовою національної безпеки є екологічна безпека держави, що трактується ООН як свобода і захист від загроз екологічного забруднення, насамперед, наявність чистого повітря і незабрудненої води; можливість придбання екологічно безпечної їжі; можливість проживання в умовах, що не становлять небезпеки для здоров'я з точки зору екології (житло, умови праці та ін.); захищеність від екологічних катастроф (доступність чистої води й чистого повітря, система землекористування, яка зберігає родючість ґрунту). Визначення екологічної безпеки у ряді моментів принципово відрізняється від загального визначення національної безпеки. Екологічна безпека спрямована на запобігання екологічним негативам, тоді як національна безпека передбачає не тільки запобігання, а й виявлення та нейтралізацію реальних та потенційних загроз національним інтересам, у тому числі екологічного характеру. Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, збереження генофонду українського народу є обов'язком держави (ст. 16 Конституції України). Громадяни України мають право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Державою гарантується екологічно безпечне навколишнє середовище. Відповідно до цього розроблені основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки.

Забезпечення екологічно і технічно безпечних умов життєдіяльності суспільства віднесені до пріоритетних національних інтересів, тому що нинішня екологічна си-

туація в Україні характеризується як кризова. Особливістю екологічного стану в Україні є те, що екологічно гострі локальні ситуації ускладнюються регіональними кризами. Чорнобильська катастрофа з її тривалими медико-біологічними, економічними, екологічними та соціальними наслідками стала причиною виникнення в Україні цієї кризи.

Відносини щодо забезпечення екологічної безпеки тісно пов'язані з раціональним і ефективним використанням природних ресурсів, охороною природного середовища, з використанням екологічно небезпечних територій та об'єктів, що зумовлює комплексність змісту поняття екологічної безпеки, яке включає в себе: а) певний стан природного об'єкта (безпека природи); б) систему гарантій держави громадянам із забезпечення нормальної життєдіяльності людини.

Екологічна безпека — категорія соціальна, притаманна людському суспільству, яка формується в межах суспільних відносин, хоча відносини, що виникають у сфері екологічної безпеки, регулюються правом, і, таким чином, вона має певні правові форми. Ця категорія характеризується, *по-перше*, як вічна цінність людського суспільства, яка ґрунтується на певній системі гарантій екологічної безпеки співіснування природи і людини. Йдеться про безпеку людини у процесі взаємодії з природним середовищем, з небезпечними речовинами (радіоактивними, хімічними тощо), використанням руйнівних або небезпечних технологій і процесів, здійсненні різноманітних впливів на довкілля і т. д. Однак вона також пов'язана і з неконтрольованими людиною процесами (стихійні сили природи). *По-друге*, при забезпеченні екологічної безпеки враховуються закони природи, за якими розвиваються екологічні об'єкти. При цьому всі природні об'єкти в сукупності створюють єдину екологічну систему з внутрішньою диференціацією, обумовлену природними особливостями самих об'єктів довкілля. *По-третьє*, екологічна безпека здійснюється під контролем держави, яка створює цілу систему спеціальних органів. Це зумовлено об'єктивною необхідністю забезпечення безпечного екологічного стану в країні і в досягненні гармонійної взаємодії природи і суспільства. *По-четверте*, головною правовою формою забезпечення екологічної безпеки є екологічне право як самостійна правова галузь; крім того, правове забезпечення екологічної безпеки є одним з основних принципів цього права.

8.2. Фактори, які впливають на екологічну безпеку

Екологічна безпека є найважливішою складовою національної безпеки. У Концепції (основах державної політики) національної безпеки України й Законі України “Про національну безпеку України” “національна безпека” визначена як захист життєво важливих інтересів осіб, суспільства і держави від внутрішніх та зовнішніх загроз. Зовнішні загрози безпосередньо пов'язані з безпекою життєдіяльності населення і держави у разі розв'язання сучасної війни або локальних збройних конфліктів, виникнення глобальних техногенних екологічних катастроф за межами України (на землі, у навколишньому просторі), які можуть спричинити негативний вплив на населення та територію держави. Внутрішні загрози пов'язані з надзвичайними ситуаціями техногенного і природного характеру або можуть бути спровоковані терористичними діями.

Концепцією передбачені основні можливі загрози національній безпеці України в екологічній сфері: значне антропогенне порушення і техногенна перевантаженість

територій України, негативні екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи, не-ефективне використання природних ресурсів, широкомасштабне застосування екологічно шкідливих і недосконалих технологій; неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів; негативні екологічні наслідки оборонної і військової діяльності.

Навколишнє природне середовище вважається безпечним, коли його стан відповідає встановленим у законодавстві критеріям, стандартам, лімітам і нормативам, які стосуються його чистоти (незабрудненості), ресурсомісткості (невиснаженості), екологічної стійкості, санітарних вимог, видового різноманіття, здатності задовольняти інтереси громадян. Чинним екологічним законодавством України (ст. 33 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”) критеріями безпеки навколишнього природного середовища передбачено спеціальні нормативи екологічної безпеки: гранично допустимі викиди та скиди у навколишнє природне середовище забруднюючих хімічних речовин, рівні допустимого шкідливого впливу на нього фізичних і біологічних факторів та ін. Екологічні нормативи повинні встановлюватися з урахуванням вимог санітарно-гігієнічних та санітарно-протиепідемічних правил і норм, гігієнічних нормативів.

За якісними показниками стан довкілля можна поділити на три рівні. **Першим** і найвищим якісним **рівнем** природного середовища є чисте природне середовище.

За такого рівня забруднення природного середовища має мінімальні розміри, що не тягнуть за собою зміни нормального екологічного стану в певному регіоні. Таких регіонів мало, оскільки технологія промислового виробництва не досягла ще високих показників екологічної чистоти.

До **другого рівня** належать сприятливе природне середовище. Суть його полягає в тому, що забруднення природного середовища можливе в межах, які не впливають на стан здоров'я людини, і відсутні будь-які неприємні фактори, викликані специфікою окремих виробництв, які, однак, негативно впливають на психіку людини (наприклад, запахи ефірних масел і речовин при їх виробництві є нешкідливими для здоров'я людини, однак у деяких людей вони викликають подразнення і алергічні реакції).

До **третього рівня** можна віднести безпечне природне середовище. На відміну від другого рівня тут допускається можливість наявності у природному середовищі певного регіону незагрозливих для людини негативних факторів.

Екологічна безпека природних об'єктів пов'язана з безпекою громадян у сфері екології, що є передумовою здійснення природного і невід'ємного права людини на сприятливе природне середовище, можливість проживати в навколишньому природному середовищі, що не завдає шкоди його здоров'ю і життю, а в разі порушення цього права — вимагати його захисту у встановленому порядку. Це загальне визначення охоплює всі основні ознаки даного суб'єктивного права: *по-перше*, право проживання у сприятливому навколишньому природному середовищі, безпечному для здоров'я і життя людини; *по-друге*, право вимагати усунення різних перешкод при здійсненні цього права у встановленому законодавством порядку; *по-третьє*, право на звернення у відповідні органи за захистом порушеного права з метою його поновлення; *по-четверте*, здійснення захисту порушеного права шляхом встановлених державою правових гарантій. Тільки комплексний розгляд завдань раціонального, ефективного і невиснажливого природокористування, охорони навколишнього природного середовища і забезпечення екологічної безпеки може гарантувати право громадян на сприятливе навколишнє природне середовище, нейтралізувати загрозу

виснаження природних ресурсів, погіршення екологічної ситуації в Україні і вирішити питання її національної безпеки.

Отже, **об'єктами екологічної безпеки** є навколишнє природне середовище і громадяни (їх життя і здоров'я). Людина виступає не лише суб'єктом відносин щодо забезпечення екобезпеки, а й об'єктом, який на собі відчуває негативний вплив і потребує правового захисту.

Суб'єктами правовідносин у сфері екологічної безпеки є держава (в особі компетентних органів), юридичні особи, громадяни України, а також іноземні громадяни та іноземні юридичні особи, особи без громадянства.

Держава, виступаючи гарантом забезпечення життя і здоров'я громадян від шкідливого впливу, в нормативному порядку визначає Перелік видів діяльності і об'єктів, що являють підвищену екологічну небезпеку, знання екологічно небезпечних видів діяльності і об'єктів.

8.3. Небезпеки і загрози національним інтересам у сфері екологічної безпеки України

Законом “Про основи національної безпеки України” і стратегією національної безпеки України до актуальних загроз екологічній безпеці України відносять:

- надмірний антропогенний вплив і високий рівень техногенного навантаження на територію України;
- негативні екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи;
- значний обсяг відходів виробництва та споживання і неналежний рівень їх вторинного використання, переробки та утилізації;
- незадовільний стан єдиної державної системи та сил цивільного захисту, системи моніторингу довкілля;
- нераціональне, виснажливе використання мінерально-сировинних природних ресурсів як невідновлювальних, так і відновлювальних;
- погіршення екологічного стану водних басейнів, загострення проблеми транспортних забруднень та зниження якості води;
- неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин, матеріалів і трансгенних рослин, збудників хвороб, небезпечних для людей, тварин, рослин і організмів, екологічно необґрунтоване використання генетично змінених рослин, організмів, речовин та похідних продуктів;
- неефективність заходів щодо подолання негативних наслідків військової та іншої екологічно небезпечної діяльності;
- посилення впливу шкідливих генетичних ефектів у популяціях живих організмів, зокрема генетично змінених організмів та біотехнологій;
- застарілість та недостатня ефективність комплексів з утилізації токсичних екологічно небезпечних відходів.

Пріоритетами забезпечення екологічної безпеки України Стратегією визначено:

- збереження природних екосистем, підтримка їх цілісності та функцій життєзабезпечення;
- створення ефективної системи моніторингу довкілля;
- ресурсозбереження, забезпечення збалансованого природокористування;
- зниження рівня забруднення навколишнього природного середовища, забезпечення контролю джерел забруднення атмосферного повітря, поверхневих і

підземних вод, зниження рівня забруднення та відтворення родючості ґрунтів; очистка територій від промислових і побутових відходів;

- формування системи переробки та утилізації відходів виробництва та споживання;
- мінімізація негативних наслідків Чорнобильської катастрофи;
- недопущення неконтрольованого ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин, матеріалів, трансгенних рослин і збудників хвороб.

Україна вживатиме заходів щодо забезпечення біобезпеки, унеможливлення поширення небезпечних інфекційних захворювань, підтримуватиме міжнародні зусилля у цій сфері. З огляду на наявний в Україні комплекс природних і техногенних загроз, забезпечення екологічної та техногенної безпеки належить до пріоритетних напрямів державної політики, що визначено Стратегією сталого розвитку “Україна–2020” та Стратегією національної безпеки. Завдання, що потребують невідкладного вирішення, передбачають створення ефективної системи моніторингу довкілля, ресурсозбереження та забезпечення збалансованого природокористування, зниження рівня забруднення навколишнього середовища, забезпечення контролю джерел забруднення атмосферного повітря, поверхневих і підземних вод, очищення територій від промислових і побутових відходів, а також мінімізацію негативних наслідків Чорнобильської катастрофи. Звідси, екологічна безпека виступає важливою складовою системи національної безпеки України.

Для прикладу візьмемо сільське господарство України як найбільш природомістку галузь, що має могутній природно-ресурсний потенціал, який включає 41,84 млн гектарів сільськогосподарських угідь (69,3 % території України), в тому числі 33,19 млн гектарів ріллі (55 %), 7,63 млн гектарів природних кормових угідь – сіножатей і пасовищ (12,6 %). У сільськогосподарському виробництві щороку використовується понад 10,9 млрд м³ води, або 36,4 % її загального споживання. У розрахунку на одного мешканця припадає 0,82 г сільськогосподарських угідь, у тому числі 0,65 г ріллі, тоді як у середньому по Європі ці показники становлять відповідно 0,44 і 0,25 г. Розораність сільськогосподарських угідь досягла 72 %, а в ряді регіонів перевищує 88 %. До обробітку залучені малопродуктивні угіддя, включаючи прируслові луки і пасовища та схилі землі. Якщо Україна в Європі займає 5,7 % території, то її сільськогосподарські угіддя – 18,9 %, а рілля – 26,9 %. Ефективність використання земель в Україні значно нижча, ніж у середньому по Європі.

Основними причинами низької віддачі земельного потенціалу в Україні є безгосподарне ставлення до землі, тривала відсутність реального власника, помилкова стратегія максимального залучення земель до обробітку, недосконалі техніка і технологія обробітку землі та виробництва сільськогосподарської продукції, невиважена цінова політика, недотримання науково обґрунтованих систем ведення землеробства і, зокрема, повсюдне недотримання сівозмін, внесення недостатньої кількості органічних добрив, низький науково-технічний рівень проектування, будівництва та експлуатації меліоративних систем, недосконала система використання і внесення мінеральних добрив та невиконання природоохоронних, комплексно-меліоративних, протиерозійних та інших заходів.

Якісний стан земельного фонду постійно погіршується. В окремих районах, де проведено осушення земель, відбувається неконтрольоване зниження рівня ґрунтових вод, зменшення потужності органічної маси, а в районах зрошення – підтоплення і засолення ґрунтів, деградація чорноземів, що призвело до негативних екологічних наслідків у районах Полісся та на півдні України. Нині 14,8 % загальної площі

поливних земель піддаються ерозуванню, 1,5 % — перезволоженню, понад 4 % є солонцюваті та засолені. Збільшення мінералізації ґрунтових вод загрожує вторинним засоленням земель. Майже на всіх землях спостерігається неухильне зниження вмісту гумусу в ґрунтах. Тільки за 20 років (з 1961 по 1981 р.) середній вміст гумусу в ґрунтах України знизився з 3,5 до 3,2 %.

Розвиток різних форм власності та господарювання на землі без суворого і надійного державного екологічного та митного контролю за ввезенням небезпечних відходів, брак відповідної законодавчої бази призводять до споживацького ставлення до землі. Використання у великій кількості мінеральних добрив, пестицидів та інших хімічних препаратів разом з промисловим і радіаційним забрудненням може ще більше ускладнити екологічну ситуацію в Україні, знизити відтворювальну здатність біосфери та екологічну стійкість агроландшафтів.

Головними причинами, що призвели до загрожуючого стану довкілля, є:

- застаріла технологія виробництва та обладнання, висока енергомісткість та матеріаломісткість, що перевищують у два–три рази відповідні показники розвинених країн; високий рівень концентрації промислових об'єктів;
- несприятлива структура промислового виробництва з високою концентрацією екологічно небезпечних виробництв;
- відсутність належних природоохоронних систем (очисних споруд, оборотних систем водозабезпечення тощо), низький рівень експлуатації існуючих природоохоронних об'єктів;
- відсутність належного правового та економічного механізмів, які стимулювали б розвиток екологічно безпечних технологій та природоохоронних систем;
- відсутність належного контролю за охороною довкілля.

Отже, екологічна безпека виступає як сукупність дій та комплекс відповідних заходів, процесів, які забезпечують екологічний баланс на планеті та в різних її регіонах на рівні, до якого людина може адаптуватися фізично, без збитків (політичних, соціально-економічних). Це також будь-яка діяльність людини, що виключає згубний вплив на екологічне середовище та не порушує баланс природних або змінених людиною природних компонентів середовища і процесів, що зумовлює тривале або необмежене в часі існування певної екосистеми. Екологічна безпека встановлює порушений взаємозв'язок людини і природи та гармонізує їх співіснування, а також сприяє розміреному, розумному використанню природних ресурсів людиною. Екологічна безпека пов'язана із сучасним розумінням екології, екологічної політики. В основі екологічної безпеки лежить фактор надійної захищеності природи від негативного впливу людства та охорони людства від руйнівних наслідків його ж дій, пов'язаних з нормальними умовами проживання на планеті. Завдяки екологічній безпеці здійснюється прямий зв'язок між соціумом і природою. Отже, екологічна безпека виступає як стан захищеності кожної окремої особи, суспільства, держави і навколишнього середовища від надмірної екологічної небезпеки. Проблеми навколишнього середовища, зазвичай, впливають на життя країни як вирішальний фактор або як складова національного добробуту і потенційних можливостей держави.

Використана література

1. Аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до позачергового Послання Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у сфері національної безпеки”. Київ: НІСД, 2014. 148 с.

2. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році”. Київ: НІСД, 2015. 684 с.
3. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році”. Київ: НІСД, 2016. 688 с.
4. *Власюк О. С.* Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: вибр. наук. пр. Київ: НІСД, 2016. 528 с.
5. *Власенко Ю. Л.* Оптимізація законодавства України у сфері забезпечення екологічної безпеки: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ: Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2010. 20 с.
6. *Грушкевич Т. В.* До питання термінологічної визначеності назви права на екологічну безпеку. Актуальні проблеми юридичної науки: зб. тез Міжнар. наук. конф. “П’ятнадцяті осінні юридичні читання”, (Хмельницький, 21–22 жовт. 2016 р.): у 2-х ч. Ч. 2. Хмельницький: Хмельниц. ун-т упр. та права, 2016. 222 с.
7. *Горлинський В. В.* Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісний вимір. Київ: Вид. ПАРАПАН, 2011. 378 с.
8. Державне агентство земельних ресурсів України. Земельний фонд України станом на 1 січня 2013 року та динаміка його змін в порівнянні з даними на 1 січня 2012 років. Режим доступу: <http://land.gov.ua/zvitnist/statystyka/104693-zemelniy-fond-ukrainy-standom-na-1-sichnia-2013-roku-ta-dynamika-yoho-zmin-v-porivnianni-z-danymy-na-1-sichnia-2012-rokiv.html>
9. Донбас і Крим: ціна повернення / за заг. ред. В. П. Гобуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. Київ: НІСД, 2015. 474 с.
10. Екологічна енциклопедія: у 3 т. / редкол.: А. В. Толстоухов (гол. ред.) та ін. Київ: ТОВ “Центр екологічної освіти та інформації”, 2006. Т. 1. 432 с.; Т. 2. 416 с.; Т. 3. 473 с.
11. Екологічна безпека [Текст]: навч. посіб. / упоряд. Д. Л. Шофолов. Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України; Херсон: ОЛДІ-плюс, 2001. 116 с.
12. Екологічна безпека [Текст]: навч. посіб. для підготовки фахівців в аграрних вищих навч. закладах 3–4 рівнів акредитації напряму 6.040106 “Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування” / П. П. Надточій, Т. М. Мислива; М-во аграрної політики України. Житомир: Вид-во “Житомир. нац. агроекологічний ун-т”, 2011. 304 с.
13. Екологічна безпека [Текст]: підручник / В. М. Шмандій [та ін.]; М-во освіти, науки, молоді і спорту України, Кременчуц. нац. ун-т ім. Михайла Остроградського. Херсон: ОЛДІ-плюс, 2013. 366 с.
14. Екологічне право України. Академ. курс: підручник. 2-ге вид. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: ТОВ “Вид-во “Юрид. думка”, 2008. 720 с.
15. Екологічне право України: підруч. для студ. вищих навч. закладів / за ред. І. І. Каракаша. Одеса: Фенікс, 2012. 788 с.
16. Закон України “Про основи національної безпеки України”// Уряд. кур’єр. 2003. 30 лип.
17. Закон України “Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики на період до 2020 року”: ред. від 21.12.2010 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>

18. Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища” : редакція від 26.04.2014 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1264>
19. Закон України “Про національну безпеку України” // Відом. Верховної Ради. 2018. № 31, ст. 241.
20. Закон України “Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки 21 вересня 2000 року № 1989-III. [Електронний ресурс]. Законодавча база Верховної Ради України. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
21. *Зеркалов Д. В.* Екологічна безпека та охорона довкілля: монографія. Київ: Основа, 2012. 514 с.
22. *Медвідь Ф. М., Доносо Варгас Сантьяго Феліне, Твердохліб. А. І.* Екологічна безпека як важлива складова національної безпеки України // Екологічне право України. 2016. № 1–2. С. 109–110.
23. *Медвідь Ф. М., Курчина Т. О., Твердохліб А. І.* Екологічна безпека України в сучасних умовах охорони навколишнього середовища // International Scientific Conference “Integrated business structures: models, processes, technologies”: Conference Proceedings, November 25, 2016. Chisinau, Republic of Moldova: Baltija Publishing. С. 145–147.
24. Наука і цінності людського буття: кол. монографія / за заг. ред. В. П. Мельника. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 452 с.
25. Науково-практичний коментар до Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”, прийнятого 25.06.1991 р. № 1264-ХІІ зі змін. і допов., станом на 09.02.2006 р. / за заг. ред. О. М. Шуміла. Харків: Фактор, 2006. 592 с.
26. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 р. “Про Стратегію національної безпеки України”: Указ Президента України № 387/2015.
27. Правове регулювання екологічної безпеки в Україні: навч. посіб. / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, В. Л. Бредіхіна та ін. Харків: Право, 2012. 296 с.
28. *Урсул А. Д., Урсул Т. А.* Устойчивое развитие и безопасность: учеб. пособие / за ред. А. Д. Урсул. Москва, 2014. 515 с.
29. *Хилько М. І.* Екологічна безпека України: навч. посіб. Київ, 2017. 266 с.
30. *Хилько М. І.* Екологічна політика: зміст, структура, реалізація (соціально-філософський аспект): дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2001. 448 с.
31. *Чекавська Я. О.* Правові засади впровадження в Україні систем екологічного менеджменту: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2016. 204 с.
32. *Шмандій В. М.* Управління екологічною безпекою на регіональному рівні (теоретичні та практичні аспекти): дис. ... д-ра техн. наук: 21.06.01. Харків, 2003. 356 с.
33. *Шомпол О. А.* Вдосконалення законодавства України про екологічну безпеку в контексті міжнародно-правових зобов’язань: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Київ. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2013. 18 с.; *Шоха Т. П.* Правове регулювання екологічного страхування в Україні: дис. канд. юрид. наук: 12.00.06; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2013. 180 с.
34. *Яценко Л. Д.* Екологічна складова національної безпеки: основні показники і шляхи їх досягнення // Аналітична доповідь. Київ: НІСД, 2013. 34 с.

Розділ 9

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ З ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ

- 9.1. Характеристика суб'єктів забезпечення діяльності з охорони державної таємниці.
- 9.2. Характеристика предмета та об'єкта управління у сфері охорони державної таємниці.
- 9.3. Система охорони державної таємниці.

Упродовж усієї історії людства інформація розглядалася як важливий військовий, політичний, економічний, соціальний чинник, що значною мірою зумовлював розвиток держави, суспільства та особистості в конкретно-історичних умовах. Тому кожна держава запроваджує власний механізм захисту інформації, який вважається невід'ємною складовою забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки держави. Цей механізм утворює систему охорони державної таємниці, яку необхідно розглядати як об'єкт активного та цілеспрямованого управлінського впливу.

Забезпечення діяльності з охорони державної таємниці як окремий різновид соціального управління загалом та управління процесами запобігання злочинності знаходиться з двома останніми у співвідношеннях, що визначаються діалектичним зв'язком філософських категорій “загального”, “особливого” і “конкретного”. Цим обумовлюється відтворення в управлінні системою охорони державної таємниці (як “окремого”) низки функцій, принципів, елементів управління в цілому (“загального”) та управління процесами запобігання злочинності (“особливого”). Водночас управління системою охорони державної таємниці має істотні особливості, що пов'язані насамперед з особливостями діяльності, стосовно якої здійснюється управління.

Зокрема, її основна функція полягає не у сприянні, підтримці та стимулюванні відповідних соціальних процесів, як це характерно для більшості різновидів соціальної діяльності, а у своєчасному виявленні й усуненні тих умов та факторів, які заважають реалізації методів та заходів руйнівного впливу на явища і процеси, що зумовлюють або можуть зумовити активізацію криміногенного потенціалу суспільства у вигляді злочинних виявів, що посягають на схоронність державних секретів, а також недопущенні їх здійснення на різних стадіях злочинної поведінки, тобто на стадіях формування кримінальної мотивації, виникнення умислу на вчинення злочину, готування до злочину та замаху на злочин.

Усе наведене зумовлює потребу розроблення проблем забезпечення діяльності з охорони державної таємниці у вигляді системного впливу як на запроваджені запобіжні заходи (структурні елементи системи охорони державної таємниці), так і на чинники, що впливають на активізацію криміногенного потенціалу суспільства у

вигляді злочинних виявів у сфері охорони державної таємниці. Такий вплив є підґрунтям та умовою підняття управління цією діяльністю на рівень загальнодержавної стратегії.

Управління діяльністю з охорони державної таємниці має розглядатися як процес прийняття управлінських рішень, в яких уповноважений орган або посадова особа у межах своєї компетенції роблять висновки щодо дійсного стану керованої системи охорони державної таємниці (як загалом, так і окремого її елементу), визначають причини та умови виявлених відхилень цієї системи (її елементів) від визначених нормативно-правовими актами вимог забезпечення схоронності державних секретів, та, з урахуванням кримінологічного прогнозу розвитку ситуації, що склалася, визначають конкретні дії (заходи) щодо її приведення відповідно до заданих (бажаних) параметрів¹. Спеціальний (вузький) зміст цього виду управління характеризується як специфічний вид державної діяльності, який відрізняється від усіх інших видів управління своїм суб'єктом, об'єктом, метою та функціями.

9.1. Характеристика суб'єктів забезпечення діяльності з охорони державної таємниці

При характеристиці суб'єктів забезпечення діяльності з охорони державної таємниці, які повною мірою можуть бути визначені як суб'єкти управління, та їх класифікації необхідно виходити з того, що всі вони відрізняються один від одного, але функціонують не ізольовано, а у взаємозв'язку. Сама наявність суб'єктів забезпечення діяльності з охорони державної таємниці не вирішує наявних проблем. Поточні й перспективні проблеми забезпечення такої діяльності можуть бути вирішені лише за умови її координації в рамках єдиного організаційно-управлінського задуму.

Суб'єкти управління об'єднані загальною метою, об'єктом управління, правовою та інформаційно-аналітичною базою, взаємозв'язком нормативно закріплених функцій, цілеспрямованим керівництвом, загальною координацією та плануванням їх діяльності тощо. Всіма суб'єктами управління здійснюється одна змістовна діяльність — формування і реалізація управлінських впливів, які знаходять свій зовнішній вияв у управлінських рішеннях та організаційних діях.

Компетенція суб'єктів управління є організаційно-правовою категорією. Її організаційний характер виявляється в тому, що вона у функціональному розумінні є критерієм відокремлення одного суб'єкта від іншого, обумовлює їх внутрішню структуру загалом та кожного зокрема. Правовий характер компетенції полягає в тому, що предмет відання, права та обов'язки суб'єктів контролю закріплені у відповідних нормативно-правових актах. Таким чином, *компетенцію суб'єктів управління діяльністю з охорони державної таємниці* слід визначити як закріплену законодавчими актами сукупність їх повноважень (прав і обов'язків), а також встановлення предмета їх відання (кола вирішуваних завдань).

¹ Сементюк О. Г. Кримінологічне обґрунтування управлінських рішень у системі охорони державної таємниці. Держава і право: зб. наук. праць; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Юрид. думка, 2016. Вип. 74. С. 421.

З урахуванням компетенції суб'єктів управління діяльністю з охорони державної таємниці пропонується виокремити три групи таких суб'єктів: організаційну, виконавську та контрольну.

Перша група (організаційна) формує державну політику у сфері охорони державної таємниці, встановлює стратегічні цілі, завдання, основні принципи та напрями державної діяльності у цій сфері, розробку концепцій та рішень загальнодержавного значення. До цієї групи належать Верховна Рада України, яка визначає державну політику щодо державної таємниці як складову внутрішньої та зовнішньої політики; Президент України, який, забезпечуючи національну безпеку, видає укази та розпорядження з питань охорони державної таємниці в межах його повноважень; Рада національної безпеки і оборони України, яка координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері охорони державної таємниці; Кабінет Міністрів України, який спрямовує та координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади щодо забезпечення здійснення державної політики у сфері охорони державної таємниці; Служба безпеки України, яка є спеціально уповноваженим державним органом у сфері забезпечення охорони державної таємниці.

Друга група (виконавська) — це підприємства, установи та організації незалежно від форми власності, що провадять діяльність, пов'язану з державною таємницею, та безпосередньо здійснюють заходи щодо забезпечення виконання прийнятих управлінських рішень у вказаній сфері.

Третя група (контрольна) здійснює контроль за станом виконання управлінських рішень з питань охорони державної таємниці.

Суб'єкти такої діяльності становлять сукупність органів, кожний з яких наділений своїми специфічними властивостями та виконує певні функції у процесі управління. Діяльність цих суб'єктів різниться характером, масштабами, формами й методами, але, незважаючи на це, суб'єкти оцінюються загалом як відповідна система.

Ця складна багаторівнева система суб'єктів управлінської діяльності, з одного боку, об'єднується особливою загальною функціональною спрямованістю (забезпеченням надійного збереження державних секретів), а з іншого — розмежовується специфічними особливостями, пов'язаними з рівнем компетенції і характером відповідних цілей. Інституціональним суб'єктам кожної групи відповідає окрема специфічна функція — функція формування, реалізації або контролю за станом реалізації державної політики у сфері охорони державної таємниці.

Залежно від характеру завдань, їх виконання належить до компетенції суб'єктів різних сфер відповідальності, наділених при цьому різним обсягом владних повноважень. Натомість, беручи до уваги, що державна політика в цій сфері як суспільне явище носить комплексний характер, включає внутрішньо- та зовнішньополітичні, економічні, технологічні, військові та інші елементи і вимагає комплексного підходу, потрібно розглядати таку діяльність, спрямовану на розв'язання конкретних завдань у цій сфері, у рамках єдиного інституціонального механізму, який об'єднується однією метою забезпечення національної безпеки України в інформаційній сфері.

Виходячи з цього, констатуємо, що поняття *система органів управління діяльністю з охорони державної таємниці* має потрібне змістове навантаження. По-перше, підтверджує наявність у сукупності цих суб'єктів певних ознак, властивих соціальним системам, зокрема, таких як єдність цільового призначення, функціональної самодостатності, ієрархічності внутрішньої організації, субординаційності взаємо-

зв'язків між структурними ланками тощо. По-друге, воно фіксує відокремленість певної групи органів, що входять до конкретної системи, від усіх інших видів органів. По-третє, окреслює цілком визначений суб'єктний склад даної системи¹.

9.2. Характеристика предмета та об'єкта управління у сфері охорони державної таємниці

При розгляді поняття **об'єкта управління** насамперед необхідно звернути увагу на таке розуміння даних понять у філософії, згідно з яким об'єкт (від лат. *objectum* — предмет) — це річ, предмет; те, що протистоїть суб'єкту, тобто свідомості²; це те, що існує поза нами і незалежно від нашої свідомості; зовнішній світ, що є предметом пізнання, практичної дії³.

Злочинність є виявом кримінальної активності певної частини членів суспільства. Тому управління у сфері запобігання злочинності має спрямовуватися не на цю активність, а на діяльність з протидії злочинності відповідними правоохоронними та іншими кримінологічними засобами. “Вплив на злочинність, кримінальну активність певних осіб, але не як управління, а у вигляді протидії їй чинить предметна виконавська діяльність, стосовно якої і здійснюється управління”⁴.

Окремі вчені пропонують розглядати як об'єкт соціального управління людей. Зокрема, В. Сухонос та І. Марочкін уважають, що об'єктами управління в прокуратурі є власне прокурорсько-слідчі кадри, підпорядковані суб'єкту управління⁵.

Також об'єктом управління визначили органи, організації, службових осіб і громадян, які беруть участь у протидії злочинності, всіх суб'єктів боротьби зі злочинністю та запобігання злочинам⁶.

У наведених визначеннях допускається неточність: у вигляді об'єктів управлінського рівня діяльності представлені суб'єкти виконавського рівня. Водночас у науці управління доведено, що управління як особлива соціальна діяльність за своєю метою, функціональним призначенням, управлінським впливом, засобами тощо стосується не окремих елементів виконавської діяльності, у тому числі її суб'єктів, а означеної діяльності загалом, яка і є об'єктом управління. Отже, **об'єктом управління діяльністю щодо охорони державної таємниці слід визначити саме цю діяльність.**

¹ Семетюк О. Г. Управління діяльністю з охорони державної таємниці та її елементи // Юрид. Україна. 2017. № 5–6 (173–174). С. 61.

² Филимонов В. Д. Охранительная функция уголовного права. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2003. С. 313.

³ Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой. Москва: ООО “АТЕМП”, 2006. С. 441.

⁴ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ: Вид. дім “Ін Юре”, 2007. С. 366.

⁵ Сухонос В. В., Марочкін І. Е., Бозуцький В. В. Организационно-правовые проблемы кадрового обеспечения прокуратуры. Сумы: Слобожанщина, 2000. С. 15.

⁶ Бандурка А. М., Давыденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие: монография. Харьков: Основа, 2003. С. 117.

Відомо, що всі види соціального управління мають на меті оптимізацію (удосконалення) діяльності, стосовно якої здійснюється управління. Така мета як безпосередня є і в управлінні системою охорони державної таємниці. Проте стосовно останньої управління завжди має на увазі й посередню мету — унеможливлення несанкціонованого витоку секретної інформації. Без цього будь-які управлінські заходи втрачають сенс. І, навпаки, досягнення реального скорочення випадків такого витоку інформації є свідченням того, що управління системою охорони державної таємниці відповідає поставленій перед ним меті. Таким чином, наведений різновид управління спрямовується на системне упорядкування діяльності, яка є його об'єктом.

Управління здійснюється в системах, у яких існує мережа причинно-наслідкових залежностей, здатних у рамках даної основної якості переходити з одного стану в інший. Цей процес забезпечує стабілізацію і розвиток системи, збереження її якісної визначеності, підтримання динамічної взаємодії з середовищем. Оскільки такі системи функціонують в умовах безперервних змін внутрішнього і зовнішнього середовища, завдання управління полягає в тому, щоб якомога доцільніше й більш оперативно реагувати на ці зміни, що забезпечується своєчасною перебудовою функціональної та організаційної структур системи відповідно до притаманних їй закономірностей і тенденцій.

У науковій літературі здобуло визнання трактування управління як поняття, що характеризує впорядкування взаємодії певної множини елементів або складових природи, суспільства, самої людини¹. Тобто управління — це структура й функції з упорядкування, збереження і цілеспрямованого розвитку системи. Це процес, що унормовує та підтримує систему в наперед заданому якісному стані або переводить її в новий стан.

З погляду кібернетики, управління — це будь-який цілеспрямований вплив однієї відносно самостійної системи на іншу з метою викликати ті чи інші зміни у процесах, які відбуваються в керованій системі². Даний підхід є конструктивним, оскільки управління спрямоване як на впорядкування системи із середини, підвищення її функціональних якостей, зв'язків між її елементами, так і приведення її відповідно до закономірностей об'єктивної реальності.

Виходячи з цього, процес забезпечення діяльності з охорони державної таємниці можна розглядати як один з об'єктів соціального управління лише в тому випадку, якщо він складається з елементів, взаємозв'язок між якими реально забезпечується наявністю системної якості: “Керувати системою можливо лише тоді, коли елементи об'єктивно пов'язані між собою і взаємодіють. Вочевидь, що й необхідність у системному вивченні об'єкта виникає саме тоді, коли виявляються його системні властивості, які не можуть бути виявлені при розгляді його елементів”³. Отже, дослідження проблеми забезпечення діяльності з охорони державної таємниці без пошуку її системної якості не має жодних перспектив.

Термін “система” в перекладі з давньогрецької означає порядок, зумовлений планомірним, правильним розташуванням частин цілого⁴. У науковій літературі

¹ Бакуменко В. Д., Дзвінчук Д. І., Поважний О. С. Державне управління: курс лекцій. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. С. 16.

² Тихоцрахов Ю. В. Основы философии права: учеб. пособие. Москва: Вестник, 1997. С. 608.

³ Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты. Москва: Норма, 2001. С. 77–78.

⁴ Глушачний словник української мови / уклад.: Т. В. Ковальова, Л. П. Коврига. Харків: Синтекс, 2005. С. 550.

поняття “система” розуміється досить широко і, звичайно, має різні, хоча й близькі за змістом визначення — це “особлива організація спеціалізованих елементів, об’єднаних у єдине ціле для розв’язання конкретного завдання”¹; “організована множина структурних елементів, які є взаємопов’язаними і виконують певні функції”²; “сукупність елементів; кожний з яких володіє певною якістю, що не притаманна окремим її частинам, але впливає із їх властивостей”³; “упорядкована сукупність взаємозв’язаних елементів, які відрізняються функціональними цілями, діють автономно, але спрямовані на досягнення загальної мети”⁴; “сукупність елементів, що її утворюють, розташованих у певній послідовності, пов’язаних спільною функцією, що породжує інтегровані якості, які непритаманні її окремим частинам”⁵ тощо. Всі наведені ознаки повною мірою належать і системі охорони державної таємниці, яка, на відміну від сукупності, об’єднання або множини різних елементів, що її утворюють, є таким об’єктом, властивості якого не зводяться до суми властивостей його елементів.

Поява у цілому властивостей, які не виводяться із властивостей його частин, називається емерджентністю, або системною якістю. Своєю чергою, вимога системності до якостей об’єкта соціального управління зумовлена тим, що вона відображає об’єктивно властиву об’єктам, які розглядаються як системи, співпорядкованість (взаємозалежність, взаємопов’язаність) між їхніми елементами. Саме ця якість об’єкта соціального управління дає змогу досягати цілеспрямованої зміни всієї системи за допомогою впливу на один із її елементів⁶.

Взаємодія між елементами системи дає можливість при зміні одного елемента прогнозувати зміну іншого її елемента, що об’єктивно зумовлюється структурою системи. Якщо ж поведінка елементів є незалежною, це означає відсутність зв’язку між ними, а отже, відсутність системи. Таким чином, щоб переконатись у системності забезпечення охорони державної таємниці, чи складається вона із взаємозалежних і взаємодіючих елементів, необхідно дослідити ці елементи.

9.3. Система охорони державної таємниці

Відповідно до визначення термінів, що наведені у ст. 1 Закону України “Про державну таємницю”, охорона державної таємниці — це комплекс організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних та оперативних розшукових заходів, спрямованих на запобігання розголошенню секретної інформації та втратам її ма-

¹ *Могилевский В. Д.* Методология систем: вербальный поход. Москва: ОАО Изд-во “Экономика”, 1999. С. 8.

² *Берг А. И.* Кибернетика и общественные науки. Методологические проблемы науки. Москва: Наука, 1964. С. 22.

³ *Плішкін В. М.* Теорія управління органами внутрішніх справ: підручник / за ред. Ю. Ф. Кравченка. Київ: НАВСУ, 1999. С. 158–159.

⁴ *Осовська Г. В., Крушельницька О. В.* Управління трудовими ресурсами: навч. посіб. Житомир: ЖГП, 2000. С. 23.

⁵ *Юхно А. А., Литвинов А. Н.* Основы деятельности правоохранительных органов по противодействию преступности: учеб. пособие. Киев: Хай-Тек Пресс, 2008. С. 19.

⁶ *Новицький Г. В.* Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: монографія. Київ: Інтертехнологія, 2008. С. 75.

теріальних носіїв¹. Закон не розкриває зміст цих складових системи охорони державної таємниці, тому висвітлення цього питання вимагає подальшої наукової розробки.

Під **організаційно-правовими заходами** слід розуміти фактичну побудову, унормування та механізми функціонування такого порядку створення, обробки та відтворення у будь-який спосіб секретної інформації, а також використання, зберігання, знищення та транспортування її матеріальних носіїв, який унеможливить несанкціонований витік секретної інформації та ознайомлення з державною таємницею особами, які не мають права доступу до неї. До таких заходів можна віднести:

- формування та впровадження державної політики та стратегії у сфері охорони державної таємниці;
- нормативно-правове забезпечення діяльності з охорони державної таємниці;
- встановлення дозвільного порядку провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею;
- запровадження на підприємствах, в установах та організаціях, діяльність яких пов'язана з державною таємницею, пропускнуго та внутрішньооб'єктового режимів;
- створення режимно-секретних органів;
- встановлення спеціального порядку допуску та доступу громадян до державної таємниці;
- встановлення єдиних вимог до виготовлення, обліку, користування, зберігання, схоронності, передачі та транспортування матеріальних носіїв секретної інформації, організація секретного діловодства;
- формування інформаційних систем і організація їх використання в цілях задоволення інформаційних потреб суб'єктів забезпечення охорони державної таємниці;
- забезпечення контролю за своєчасністю, повнотою та якістю реалізації розроблених заходів охорони державної таємниці;
- попередження й припинення протиправної поведінки в цій сфері та покарання винних осіб, дії яких призвели до витоку секретної інформації або створили реальні передумови до такого витоку;
- матеріальне, технічне, фінансове та інше ресурсне забезпечення діяльності з охорони державної таємниці.

Наведений перелік організаційно-правових заходів охорони державної таємниці не є вичерпним і може бути розширений шляхом більшої деталізації означених елементів, адже кожен такий запобіжний захід може розглядатись або як елемент, або як підсистема, що складається з дрібніших одиниць. Причина полягає в тому, що елемент входить у систему не всією сукупністю своїх властивостей і характеристик, а лише тими, завдяки яким він вносить до системи певне функціональне навантаження і посідає в ній відповідне місце. Водночас кожен з елементів організаційно-правових заходів має свої особливості, тому слід зупинитися на їх аналізі більш детально.

Незважаючи на різні підходи науковців до порядку **формування та впровадження державної політики** в різних сферах суспільної діяльності, загальноовизнаним вважається така дефініція цього поняття, згідно з якою під державною політикою

¹ Про внесення змін до Закону України “Про державну таємницю”: Закон України від 06.07.2010 р. №2432-VI // Відом. Верховної Ради України. 2010. № 46. Ст. 537.

розуміється цілеспрямована діяльність органів державної влади для вирішення суспільних проблем, досягнення й реалізації загальнозначущих цілей розвитку суспільства або його окремих сфер. Вона є засобом досягнення певних цілей у конкретній галузі та спирається на правові, економічні та адміністративні методи впливу й наявні ресурси.

Характерною рисою державної політики у сфері охорони державної таємниці є те, що вона одночасно належить до різних управлінських систем, зокрема, управління діяльністю із забезпечення інформаційної безпеки держави та управління діяльності щодо запобігання і протидії злочинності.

Це пояснюється тим, що за своєю предметною спрямованістю охорона державної таємниці не може не належати до політичного управління сферою забезпечення інформаційної безпеки держави, оскільки розголошення цих відомостей, згідно зі ст. 7 Закону України “Про основи національної безпеки”, вважається основною реальною та потенційною загрозою національній безпеці України в інформаційній сфері¹. Так само вона виступає елементом кримінально-правової політики держави, оскільки розголошення державної таємниці або втрата її матеріальних носіїв є суспільно небезпечними діяннями та кваліфікуються як злочини, на запобігання та протидію яким спрямовується цей вид державної політики. Тут має місце явище, яке в теорії систем називають перехрещенням, коли певні елементи однієї системи є одночасно підсистемою іншої або кількох із них.

Залежно від того, у межах якої сфери політичного управління розглядається діяльність з охорони державної таємниці, пропонуються різні підходи та шляхи розв’язання цієї задачі.

Забезпечення інформаційної безпеки здійснюється передусім шляхом проведення зваженої збалансованої політики держави в інформаційній сфері, яка має три основних вектори: захист інформаційних прав і свобод людини, захист державної безпеки в інформаційній сфері та захист національного інформаційного ринку, економічних інтересів держави в інформаційній сфері, національних виробників інформаційної продукції. Однак специфіка кожного з цих об’єктів захисту потребує їх розмежування, оскільки це зумовлюється не лише різницею завдань, що вирішуються для забезпечення безпеки всіх перелічених об’єктів, а й різною природою норм права, якими визначаються інформаційні права і свободи людини та громадянина, а також забезпечується інформаційна безпека держави.

Якщо інформаційні права і свободи забезпечуються шляхом конституційного закріплення гарантій на вільний обіг інформації та встановлення юридичної відповідальності за порушення цих прав, то інформаційна безпека держави, в рамках якої здійснюється охорона державної таємниці, реалізується через встановлені законодавством обмеження щодо вільного обігу інформації в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров’я населення, захисту репутації або прав інших людей, запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету й неупередженості правосуддя (ст. 35 Конституції України)².

¹ Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV // Відом. Верховної Ради України. 2003. № 39. Ст. 351.

² Конституція України: [прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р.] // Відом. Верховної Ради України. № 30. Ст. 141.

Такий підхід пояснюється тим, що охорона державної таємниці виступає лише інструментом (засобом) забезпечення іншої, більш важливої для суспільства мети — інформаційної безпеки як важливої складової національної безпеки. Тому не випадково, що заради безпечних умов існування особи, суспільства та держави обирається принцип “заподіяння меншого зла”, тобто введення певних обмежень на вільний обіг інформації та вироблення таких правил поведження із секретною інформацією, які б унеможливили її несанкціонований виток.

Зовсім інші шляхи вирішення цієї проблеми пропонуються в рамках кримінально-правової політики запобігання злочинності загалом та окремим її виявам, зокрема. Головний напрям цієї політики — запобігання злочинності, усунення причин і умов, що її породжують і сприяють її різноманітним виявам. Тим самим створюються реальні передумови поступового ослаблення суспільної небезпеки злочинів та, як наслідок, зменшення масштабів самої злочинності. Крім цього, одним із напрямів кримінально-правової політики держави у сфері охорони державної таємниці є видання і застосування кримінальних законів за порушення встановлених правил поведження з державною таємницею.

Кримінально-правова політика як елемент правової держави взагалі є базою, системоутворюючим елементом цієї політики, основою для прийняття управлінських рішень у сфері охорони найважливіших для суспільства відносин, благ і цінностей¹. Така політика реалізується шляхом формування кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства, регулювання практики їх застосування, а також розробки й реалізації заходів, спрямованих на попередження злочинів, на основі кримінологічного прогнозування та планування з урахування соціальної та економічної ситуації, що постійно змінюється.

Також політика у сфері боротьби зі злочинністю визначається як “антикриміногенна”, що “включає в себе розроблення і здійснення комплексу економічних, політичних, ідеологічних, культурних, правових, адміністративних, організаційних та інших заходів, спрямованих на нейтралізацію, блокування та усунення криміногенних факторів, виявлення і припинення злочинів, притягнення осіб, винних у їх вчиненні до відповідальності”².

Виходячи з цього, інституціональний механізм державної політики у сфері охорони державної таємниці становить, з одного боку, особливе державно-правове явище, зумовлене державною природою, соціально-функціональною роллю, цілями та змістом політики інформаційної безпеки, а з іншого — йому притаманні всі специфічні особливості державної політики у сфері запобігання злочинності.

Питання національної безпеки будь-якої держави розглядається в контексті забезпечення захисту її інформаційної безпеки, а також національних інтересів в інформаційній сфері, що визначається сукупністю збалансованих інтересів особи, суспільства і держави. Захист державної таємниці є засобом забезпечення суверенітету держави і безпосередньо пов’язаний з її функціями та інтересами, тому правове регулювання державної таємниці потребує глибокого теоретичного осмислення. Обмеження доступу до інформації з міркувань національної безпеки повинно бути розумним і збалансованим, враховуючи необхідність доступу громадськості до інформації

¹ Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления: сб. уч. тр. Свердлов. юрид. ин-та. 1969. № 10. С. 207–209.

² Мельник М. І. Антикриміногенна політика. Енциклопедія Сучасної України. Т. 1. Київ, 2001. С. 547–549.

у вільному і демократичному суспільстві. Система інформаційної безпеки повинна виходити з того, що лише обмежений обсяг закритої інформації не підлягає розголошенню і лише в межах строку засекречування конкретного матеріального носія секретної інформації, тоді як менш секретна інформація повинна мати меншу міру секретності або взагалі бути доступною широкій громадськості.

Принцип свободи інформації, в рамках якого конкурують, з одного боку, інтереси державної безпеки, а з іншого — гарантії прав і свобод людини, вимагає формування і реалізації державної політики у сфері охорони державної таємниці одночасно в кількох напрямках:

- поглибленого переосмислення ролі, значення та меж діяльності держави в інформаційному просторі, її здатності вибудовувати рівноправне співробітництво з громадянами та суспільством в інформаційних відносинах;
- постійної інформаційної взаємодії між владою і суспільством, створення відкритого інформаційного простору, без якого неможливе формування демократичного громадянського суспільства;
- визначення правових та організаційних механізмів реалізації конституційних прав громадян на доступ до інформації;
- переведення максимальної кількості інформаційних ресурсів у категорію загальнодоступних шляхом чіткого визначення законодавчого закріплення критеріїв віднесення відомостей до інформації з обмеженим доступом та термінів обмеження доступу;
- законодавчого визначення категорій інформації, до яких не може бути обмежено доступ за будь-яких підстав;
- удосконалення системи кримінально-правових та кримінологічних заходів охорони інформації з обмеженим доступом;
- реформування системи охорони державної таємниці та іншої інформації з обмеженим доступом, захист державних інформаційних ресурсів, систем електронного врядування, технічного і криптографічного захисту інформації з урахуванням практики держав — членів НАТО та ЄС.

Реалізація зазначених напрямів загалом та будь-якого з них окремо становить достатньо складне завдання, що потребує комплексного розв'язку. Існування інформаційного суспільства неможливе, з одного боку, без створення єдиного та максимально широкого інформаційного простору, а з іншого — існування надійного механізму захисту інформації, несанкціонований витік якої може завдати шкоди особі, суспільству чи державі.

Необхідність формування політики держави у сфері охорони державної таємниці підтверджується також практикою існування політики інформаційної безпеки НАТО (Security Of Information Policy), яка дає змогу встановлювати у конкретних обставинах такі методи і процедури, які здатні мінімізувати збитки у разі втрати або розкриття інформації з обмеженим доступом.

Під політикою інформаційної безпеки в документах НАТО розуміються правила поведінки з інформацією НАТО, у яких викладено питання філософії, стратегії та методів захисту інформації з обмеженим доступом¹. Але таке розуміння політики більше відповідає змісту поняття державної стратегії, яка конкретизує державну політику через визначення найбільш доцільних та досконалих форм, методів та

¹ Сідак В. С., Артемов В. Ю. Забезпечення інформаційної безпеки в країнах НАТО та ЄС: навч. посіб. Київ: КНТ, 2007. С. 13.

способів забезпечення такого стану системи охорони державної таємниці та її елементів, що перебувають у функціональних зв'язках і утворюють певну єдність, коли можливість несанкціонованого витоку секретної інформації зведена до мінімуму. “Якщо політика визначає мету у вигляді сутнісного результату діяльності у його політичному значенні, то стратегія — це дороговказ до цього результату, якого можна досягти лише через дотримання вказаних нею напрямів і методів, кожен з яких є міні-метою на шляху до генеральної”¹. Маючи у своєму розпорядженні великий арсенал засобів, державна стратегія разом з державною політикою, майже за Аристотелем, є певним способом досягнення цілей держави.

У теорії управління під стратегією розуміється визначення довгострокових цілей та задач розвитку системи, розподілення ресурсів для їх досягнення та визначення загальному курсу управлінської діяльності. Такого роду управлінська діяльність вирізняється особливим характером функціональності та являє собою стратегічний менеджмент, головною здатністю якого є далекоглядність, цілеспрямованість, перспективність, робота за стратегічною програмою.

Державна стратегія у сфері охорони державної таємниці, або *превентивна стратегія*, може бути визначена як напрям державної діяльності, у якому реалізуються перспективні питання теорії та практики організації системи охорони державних секретів, стратегічного програмування, планування, здійснення превентивних заходів, дослідження закономірностей превентивної діяльності, оцінки її ефективності та довгострокового кримінологічного прогнозування. При цьому, виходячи з основ соціального управління, у діяльності з охорони державної таємниці, розрахованої на перспективу, слід окреслити таку її основну функцію, як *стратегічне цілепокладання*, тобто кримінологічне обґрунтування, формування цілей управлінського впливу на загрози, що можуть негативно вплинути на безпеку громадян, суспільства та держави в інформаційній сфері.

З'ясування сутності запобіжних заходів можливо лише на основі аналізу їх співвідношення з цілями та результатом цього напрямку державного управління. Якщо мета — це подумки уявленій результат, досягнення якого прагне суб'єкт управлінської діяльності, то фактично отриманий результат виступає матеріалізованим утіленням ідеальної мети, досягнутої за допомогою конкретних запобіжних заходів. Адже, якщо той або інший акт (предмет, явище) веде до певної цілі, то відносно неї він виступає як засіб.

Мета виконує по відношенню до суб'єкта управління детермінуючу функцію, тому саме вона визначає способи та характер його дій щодо її досягнення. З цього випливає, що правильно обрана мета приводить до позитивного та бажаного результату. Якщо мета визначена неправильно, помилково, то й результат буде неочікуваним, незапланованим. Таким чином, **заходи охорони державної таємниці є інструментальним засобом у руках суб'єкта управлінської діяльності та виконують функцію специфічних засобів досягнення поставленої мети — забезпечення такого стану захищеності сфер життєдіяльності людини, за якого громадяни відчуватимуть безперешкодну можливість реалізації гарантованих Конституцією України прав і свобод.** Саме інструментальний характер таких заходів найточніше відображає не лише їх функціональне призначення, а й їх операційну змістовність.

---

¹ *Закалюк А. П.* Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ: Вид. дім “Ін Юре”, 2007. С. 383.

Незважаючи на те, що стратегія є невід'ємною складовою державної політики, це меншою мірою політичний, а більшою — кримінологічний документ професійного призначення. У ньому на основі концептуально-теоретичних положень та узагальнення практики перешкоджання реалізації імовірних загроз щодо порушення надійності вжитим запобіжним заходам охорони державної таємниці визначається метод найбільш ефективного ведення цієї діяльності. Отже, за своїм змістом стратегія управління діяльністю щодо охорони державної таємниці — це, в основному, кримінологічний документ, у якому пропонуються конкретні засоби та шляхи досягнення проголошеної загальної (генеральної) мети, зумовлені пріоритетністю національних інтересів, необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз цим інтересам, і побудовані на засадах правової демократичної держави.

Нормативно-правове забезпечення включає у себе всю сукупність законодавчих та інших нормативно-правових актів, які регулюють правовідносини з охорони державної таємниці, попередження правопорушень та гарантування захисту прав суб'єктів правовідносин. Більш ґрунтовно цей елемент системи охорони державної таємниці буде розглянуто в наступному підрозділі.

Відповідно до ст. 20 Закону України “Про державну таємницю” державні органи, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації мають право провадити діяльність, пов'язану з державною таємницею, після надання їм СБУ спеціального дозволу на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею¹.

Спеціальний дозвіл надається органами СБУ підприємствам, установам, організаціям за умови, що вони:

- провадять або планують провадити діяльність, пов'язану з державною таємницею, відповідно до повноважень, державних завдань, програм, замовлень, договорів (контрактів);
- мають режимні приміщення та сховища матеріальних носіїв секретної інформації, які відповідають вимогам до забезпечення режиму секретності, включають можливість доступу до них сторонніх осіб (тобто таких осіб, які не мають наданого в установленому порядку доступу до матеріальних носіїв секретної інформації) та гарантують збереження таких матеріальних носіїв;
- дотримуються передбачених законодавством вимог щодо забезпечення режиму секретності під час проведення секретних робіт і здійснення заходів, пов'язаних з використанням секретної інформації, а також порядку допуску та доступу осіб до державної таємниці, прийому іноземних громадян та іноземних делегацій, здійснення технічного та криптографічного захисту секретної інформації;
- мають режимно-секретні органи (передбачено штатом) або режим секретності забезпечується його керівником чи працівником, призначеним для цього наказом керівника підприємства, установи, організації.

На підприємствах, в установах, організаціях, які провадять діяльність, пов'язану з державною таємницею, запроваджується пропускний та внутрішньооб'єктовий режим.

¹ Про внесення змін до Закону України “Про державну таємницю”: Закон України від 06.07.2010 р. №2432-VI // Відом. Верховної Ради України. 2010. № 46. Ст. 537.

На виконання вимог ст. 21 Закону України “Про державну таємницю” в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, що провадять діяльність, пов’язану з державною таємницею, з метою розроблення та здійснення заходів щодо забезпечення режиму секретності, постійного контролю за їх додержанням створюються на правах окремих структурних підрозділів **режимно-секретні органи** (далі — РСО), які підпорядковуються безпосередньо керівнику державного органу, органу місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації¹.

Державна таємниця — це найбільш важливі для держави та суспільства відомості, які охороняються державою з метою запобігання настанню шкоди національній безпеці в разі розголошення такої інформації або втрати її матеріальних носіїв. Водночас ці відомості не можуть бути приховані від усіх громадян, оскільки їх обіг забезпечує виконання поставлених перед державними органами та іншими суб’єктами режимно-секретної діяльності, покладених на них законом або іншими розпорядчими документами завдань. Крім цього, доступ громадян до державної таємниці має бути наданий, якщо така потреба пов’язана з необхідністю реалізації громадянами своїх конституційних прав на працю, навчання, захист у кримінальному судочинстві тощо.

Довіряючи таку важливу інформацію конкретним громадянам, необхідно бути впевненим, що вони використають її виключно з метою, з якою вона їм була довірена, а їхні дії не призведуть до несанкціонованого витоку секретної інформації. Тому для захисту цієї інформації державою запроваджено процедуру перевірки громадян у зв’язку з наданням їм допуску до державної таємниці та встановлено перелік обмежень, за наявності яких допуск не надається.

Відповідно до ст. 19 Закону України “Про державну таємницю” єдині вимоги до виготовлення, обліку, користування, зберігання, схоронності, передачі та транспортування матеріальних носіїв секретної інформації встановлюються Кабінетом Міністрів України².

На даний час такі вимоги закріплені у Порядку організації та забезпечення режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 18.12.2013 р. № 939³ і фактично визначають правила секретного діловодства, яке можна схарактеризувати як сукупність процесів документування управлінської діяльності та організації роботи з відомостями, що становлять державну таємницю. Секретне діловодства також охоплює широке коло заходів, що регламентують та визначають особливості поведінки з виробами, технічними документами, шифротелеграмами, проведення кіно-, відео-, фотознімальних робіт та мікрофільмування документів, організації роботи архівних підрозділів, спеціальних бібліотек тощо.

Діяльність з охорони державної таємниці неможлива без своєчасного, повного і достовірного інформаційного забезпечення. Суб’єкти забезпечення такої діяльності

¹ Про внесення змін до Закону України “Про державну таємницю”: Закон України від 06.07.2010 р. №2432-VI // Відом. Верховної Ради України. 2010. № 46. Ст. 537.

² Там само.

³ Про затвердження Порядку організації та забезпечення режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 18.12.2013 р. № 939.

постійно мають справу з інформацією як необхідним засобом підготовки управлінських рішень та організації їх виконання. Без інформації процес управління не може здійснюватись, адже неможливо сформулювати цілі управління, проаналізувати ситуацію, визначити проблеми, підготувати і документально оформити управлінські рішення, організувати їх виконання та здійснювати контроль.

У широкому розумінні під інформаційним забезпеченням будь-якої діяльності розуміють процес задоволення потреб в інформації, що базується на застосуванні спеціальних засобів і методів її одержання, опрацювання, нагромадження і видачі у зручному для використання вигляді. Інформаційне забезпечення у сфері охорони державної таємниці можна визначити як комплекс заходів щодо створення інформаційного середовища, що мають за мету інформаційне обслуговування ухвалення рішень. По суті — це управлінська діяльність, що здійснюється відповідними уповноваженими органами та їх посадовими особами і направлена на формування інформаційних систем і організацію їх використання в цілях задоволення інформаційних потреб суб'єктів забезпечення діяльності з охорони державної таємниці.

Інформаційні системи у сфері забезпечення охорони державної таємниці представляють собою комплекси, які призначені для пошуку, збору, накопичення, зберігання, обробки і передачі упорядкованої сукупності інформації, яка необхідна для здійснення аналізу, планування і підготовки оперативних й ефективних управлінських рішень. Кількість і якість інформаційних систем та ресурсів, їх доступність, ступінь їх використання є визначальними чинниками ефективності будь-якої діяльності.

У сучасних умовах розвитку інформаційних систем та комп'ютерних технологій поняття “інформаційне забезпечення” все більше пов'язують з розвитком автоматизованих інформаційних систем управління. Адже організація інформаційного забезпечення ведеться паралельно з програмним забезпеченням та інформаційною технологією, зорієнтованою на кінцевого користувача. У цьому контексті актуалізується питання інформатизації процесів у сфері забезпечення охорони державної таємниці на основі створення, розвитку, використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та інформаційних технологій, створених на основі застосування сучасної обчислювальної та комунікаційної техніки.

Характерною властивістю системи управління діяльністю з охорони державної таємниці, як і більшості інших соціальних систем, є її функціонування у вигляді двох ніби самостійних підсистем, що знаходяться на двох рівнях: управляючому та керованому. Зв'язок між управляючою та керованою підсистемами здійснюється за допомогою інформації, яка слугує основою для вироблення управлінських впливів та рішень, які поступають від управляючої системи до керованої¹. При цьому управляюча підсистема отримує необхідну інформацію про дійсний стан керованого об'єкта і виконання управлінських рішень за допомогою такої управлінської функції, як контроль. Отже, невід'ємною частиною системи охорони державної таємниці є контроль, що виконує функцію зворотного зв'язку, завдяки якій суб'єкт управління цією діяльністю отримує необхідну інформацію про дійсний стан об'єкта управління для правильної оцінки фактично зробленого, виявлення відхилень від поставленої мети та прогнозу пов'язаних із цим небажаних наслідків.

¹ Бурганов Л. А. Теория управления: учеб. пособие. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: ИНФРА-М, 2009. С. 40.

Водночас аналіз зворотних зв'язків в управлінні, який становить зміст контролю, звертає увагу не тільки і не стільки на загальні результати тих чи інших систем управління, скільки на самі механізми їх функціонування, на форми, методи і процедури, що застосовуються суб'єктами управління, які породили даний результат, на реальні, складні та суперечливі процеси управління на різних рівнях та багаточисельних ланках системи. Тому задачі контролю не зводяться до виявлення недоліків та відхилень від наміченого шляху реалізації управлінських рішень, а полягають у визначенні причин, умов та факторів таких відхилень від заданих параметрів, якими, крім іншого, виступають також норми права.

Контроль за станом охорони державної таємниці можна розглядати як систему спостереження і перевірки процесу функціонування і фактичного стану об'єкта управління з метою оцінки обґрунтованості та ефективності прийнятих управлінських рішень і результатів їх виконання, виявлення відхилень від вимог, сформульованих у цих рішеннях, усунення несприятливих наслідків їх виконання та інформування про них компетентних органів з метою усунення причин та умов, які сприяють виникненню цих відхилень, та удосконалення системи охорони державної таємниці.

Постійний контроль за надійністю діючої системи охорони шляхом визначення як слабких, так і ефективних її сторін, допомагає достатньо швидко адаптувати цю систему до динамічних змін зовнішніх та внутрішніх загроз національній безпеці в інформаційній сфері. При цьому визначення найбільш ефективних для збереження державних секретів напрямів запобіжної діяльності дає змогу не лише виявляти проблеми та реагувати на них, а й допомагає віднайти найбільш раціональні рішення щодо подальших змін в організації системи охорони державної таємниці.

Дослідники соціальних систем стверджують, що елементами таких систем, які утворюють ту чи іншу сферу, у тому числі й сферу забезпечення охорони державної таємниці, є різноманітні прояви поведінки людей¹. Але навряд чи можна погодитися з таким розумінням елементів досліджуваної нами системи, оскільки це означатиме, що для забезпечення надійності збереження секретної інформації достатньо було б встановити певні правила поведінки з державною таємницею та очікувати їх неухильного дотримання з боку громадян, які отримали доступ до такої інформації.

Існування нормативних орієнтирів поведінки лише породжує ілюзію можливості вирішення проблем забезпечення безпеки за допомогою розширення меж і підвищення "щільності" нормативної регламентації соціально значущої поведінки². Нормативне закріплення правил поведінки із державною таємницею зовсім не означає, що цим гарантується схоронність секретної інформації. Адже крім соціально значущої поведінки, тобто такої, що відповідає законодавчо встановленим правилам поведінки із секретною інформацією, існує також і протиправна поведінка, наслідком якої може бути несанкціонований витік такої інформації. Така протиправна поведінка є невід'ємною складовою суспільних відносин, "ліків" від якої ще не знайдено та у довгостроковій перспективі не очікується.

¹ Кузьмин С. А. Социальные системы: Опыт структурного анализа. РАН. Ин-т соц.-экон. пробл. народонаселения. Москва: Наука, 1996. С. 21.

² Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: монографія. Київ: Інтертехнологія, 2008. С. 75.

Отже, невід'ємним елементом системи охорони державної таємниці є діяльність спеціально уповноважених органів, спрямована на попередження й припинення протиправної поведінки у цій сфері та покарання винних осіб, дії яких призвели до витоку секретної інформації або створили реальні передумови такого витоку. Даний елемент, у свою чергу, може бути поділений на підсистеми, які є відносно самостійними частинами всієї системи.

Вочевидь, що зазначена діяльність неможлива без належного матеріально-технічного, фінансового та іншого ресурсного забезпечення. Виготовлення секретної інформації, її обіг, пересилання, транспортування та збереження потребує наявності відповідних технічних засобів, спеціально обладнаних приміщень і сховищ, транспортних засобів, захищених засобів зв'язку та ін. Так само контррозвідальне забезпечення такої діяльності неможливе без його достатнього фінансування, від рівня якого залежить ефективність запроваджуваних заходів¹.

Система фінансування сфери охорони державної таємниці є вкрай складним механізмом, що має постійно досліджуватися й розвиватися. При цьому основним критерієм визначення розмірів фінансування охоронних та контррозвідальних заходів має бути не окупність витрат, а ступінь досягнення поставленої мети та повнота виконання завдань у сфері забезпечення охорони інформації з обмеженим доступом².

Враховуючи сучасні потреби в підвищенні ефективності запобіжних заходів у цій сфері, фінансові ресурси мають спрямовуватися не на функціонування й збереження застарілих та неефективних механізмів охорони секретної інформації, а на впровадження новацій у всі елементи цієї системи, забезпечення їх структурно-технологічної перебудови, збереження та розвиток інноваційного потенціалу, створення необхідних умов для забезпечення та збереження висококваліфікованого кадрового потенціалу. Адже висококваліфіковані кадри, навіть при недостатньому запровадженні інших елементів забезпечення, спроможні виконати поставлене завдання на досить високому рівні, нівелюючи прорахунки і негаразди власним досвідом та професіоналізмом³.

Інженерно-технічні засоби охорони — це інженерні споруди, загорожі, пристрої, обладнані технічними засобами охорони і призначені для запобігання несанкціонованому чи безконтрольному доступу сторонніх осіб у режимні приміщення (зони, території).

Технічний захист секретної інформації (ТЗІ) спрямований на запобігання витоку або порушенню цілісності інформації з обмеженим доступом. Якщо від самого початку режим секретності створювався та існував для так званого “паперового” документообігу, за якого охорона державної таємниці розглядалася виключно як забезпечення конфіденційності цих відомостей, тобто створення умов для унеможливлення несанкціонованого ознайомлення з такою інформацією, то інформатизація суспільства, яка невід'ємно пов'язана з електронним документообігом та його активним впровадженням у секретне діловодство, висунула нові загрози інформаційній безпеці та нові задачі у сфері охорони державної таємниці.

¹ Семенюк О. Г. Управління діяльністю з охорони державної таємниці: кримінологічні аспекти: практ. посіб. Чернівці, 2017. С. 13.

² Розвадовський О. Б. Забезпечення охорони державної таємниці та службової інформації: теоретичний, правовий та організаційний аспекти: монографія: у 2 ч. Ч. 2. Київ: Центр навч.-наук. та наук.-практ. видань НА СБ України, 2014. С. 17.

³ Гаращук В. М. Теоретико-правові проблеми контролю та нагляду у державному управлінні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого. Харків, 2003. С. 327.

Для інформації, яка обробляється, передається та зберігається за допомогою автоматизованих систем, актуалізувалися такі загрози, як її спотворення, блокування, знищення тощо. Тому, крім забезпечення конфіденційності державних секретів, охорона електронної секретної інформації передбачає також забезпечення її цілісності (властивість інформації бути захищеною від несанкціонованого спотворення, руйнування або знищення) та доступності (властивість інформації бути захищеною від несанкціонованого блокування). Лише забезпечення всіх цих трьох характеристик інформації, що підлягає охороні, є умовою ефективного і безпечного використання суб'єктами режимно-секретної діяльності необхідних електронних відомостей, що становлять державну таємницю.

Запровадження електронного секретного документообігу започаткувало виокремлення з режиму секретності нового напрямку охорони державної таємниці — протидії технічній розвідці, який є невід'ємною складовою як загальної системи охорони державних секретів, так і комплексу заходів з технічного захисту інформації.

Криптографічний захист секретної інформації реалізується шляхом перетворення інформації з використанням спеціальних даних (ключових даних) з метою приховування (або відновлення) змісту інформації, підтвердження її справжності, цілісності, авторства тощо. Забезпечується через застосування складних та наукомістких шифрувальних засобів, створення на базі сучасних технологій криптографічних систем та засобів КЗІ.

Сукупність впроваджуваних організаційних та інженерно-технічних заходів, програмних і технічних засобів, які використовуються для забезпечення протидії, є складовою комплексу ТЗІ, спрямованого на приховування секретної інформації та дезінформування технічних розвідок.

У контексті превентивних заходів у сфері охорони державної таємниці одним з елементів такої системи є контррозвідувальна діяльність, яку можна розглядати як комплекс гласних та негласних методів забезпечення діяльності, пов'язаної з охороною державної таємниці.

Зазвичай діяльність іноземних спецслужб, які намагаються отримати доступ до секретної інформації, а також протиправні дії громадян України, які планують вчинити злочин у сфері охорони державної таємниці, добре конспіруються та приховуються. Для цього ними використовуються такі методи, способи і засоби збору, зберігання, копіювання й передачі інформації, аудіо-, відеоспостереження, які легко маскуються під правомірні дії, що не утворюють ознак злочину. Тому поруч із власне найбільш видимою, так би мовити матеріальною, частиною превентивних заходів, не менш важливу роль відіграє застосування спеціальних сил, засобів та методів, що дає унікальну можливість контролювати протиправні процеси та явища зсередини методом включеного спостереження, постійно відстежуючи зміни всередині та оточенні режимних об'єктів, своєчасно отримувати інформацію про появу внутрішніх та зовнішніх загроз надійності збереження державної таємниці, досить ретельно стежити та документувати, як виникає злочинний намір на вчинення злочину в цій сфері, у яких конкретних діях він реалізується на різних етапах готування, замаху або закінченого злочину.

Контррозвідувальна діяльність — це спеціальний вид діяльності у сфері забезпечення державної безпеки, яка здійснюється з використанням системи контррозвідувальних, пошукових, режимних, адміністративно-правових заходів, спрямованих на попередження, своєчасне виявлення і запобігання зовнішнім та внутрішнім загрозам безпеці України, розвідувальним, терористичним та іншим протиправним

посяганням спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на інтереси України¹.

Отже, забезпечення діяльності з охорони державної таємниці представляє собою управлінський процес, спрямований на розробку та реалізацію системи правових, організаційних, інженерно-технічних, контррозвідувальних та інших заходів охорони державної таємниці, а також контроль за ефективністю їх застосування.

Підвищення ефективності управління системою забезпечення охорони державної таємниці безпосередньо залежить від удосконалення існуючих, а також розроблення і впровадження нових ідей і підходів щодо прийняття й реалізації управлінських рішень, застосування сучасних засобів їх підтримки. Ефективність такої діяльності має визначатися спроможністю уповноваженого органу або посадової особи у межах своєї компетенції робити висновки щодо дійсного стану керованої системи охорони державної таємниці (загалом та окремого її елементу), з'ясувати причини та умови виявлених відхилень цієї системи (її елементів) від встановлених нормативно-правовими актами вимог забезпечення схоронності державних секретів та з урахуванням кримінологічного прогнозу розвитку ситуації, що склалася, визначити конкретні дії (заходи) щодо її приведення відповідно до заданих (бажаних) параметрів.

Управління діяльністю з охорони державної таємниці як різновид соціального управління у загальному вигляді може розумітися як окреслення сфери і форми конкретних дій кожного суб'єкта цієї запобіжної діяльності з урахуванням його можливостей і ресурсів, координації спільних зусиль у напрямі унеможливлення несанкціонованого витоку секретної інформації та впорядкування всієї системи шляхом забезпечення її цілісності. Спеціальний (вузький) зміст цього виду управління характеризується як специфічний вид державної діяльності, який відрізняється від усіх інших видів управління своїм суб'єктом, об'єктом, метою та функціями.

Висновки

Таким чином, головною ознакою системи забезпечення охорони державної таємниці є чисельність і неоднорідність елементів цієї системи та суб'єктів забезпечення діяльності з охорони державної таємниці, які, з одного боку, об'єднуються особливою загальною функціональною спрямованістю (забезпеченням надійного збереження державних секретів), а з іншого — розмежовуються специфічними особливостями, пов'язаними з рівнем компетенції і характером відповідних цілей — формуванням, реалізацією або контролем за станом реалізації державної політики у сфері охорони державної таємниці. Тому в умовах нагальної потреби реформування системи охорони державної таємниці та приведення її відповідно до реалій сьогодення необхідно не лише перебудувати діючі елементи системи охорони державної таємниці на високоефективні запобіжники несанкціонованому витоку секретної інформації, які чутливо реагують на внутрішні та зовнішні загрози у цій сфері, а й передусім застосувати системний підхід до забезпечення охорони державної таємниці. Підняття на новий якісний рівень саме управлінської складової цієї діяльності сприятиме оперативнішому реагуванню на непередбачувані події, запобіганню небажаним наслідкам, а також уникненню можливої шкоди особі, суспільству та державі, якої законодавець намагається запобігти шляхом засекречування окремих відомостей.

¹ Про контррозвідувальну діяльність: Закон України від 26.12.2002 р. // Відом. Верховної Ради України. 2003. № 12. Ст. 89.

Використана література

1. *Семенюк О. Г.* Управління діяльністю з охорони державної таємниці та її елементи // Юрид. Україна. 2017. № 5–6 (173–174). С. 61.
2. *Филимонов В. Д.* Охранительная функция уголовного права. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2003. С. 313.
3. *Ожегов С. И.* Толковый словарь русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой. Москва: ООО “АТЕМП”, 2006. С. 441.
4. *Закалюк А. П.* Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ: Вид. дім “Ін Юре”, 2007. С. 366.
5. *Сухонос В. В., Марочкин И. Е., Бозуцкий В. В.* Организационно-правовые проблемы кадрового обеспечения прокуратуры. Сумы: Слобожанщина, 2000. С. 15.
6. *Бандурка А. М., Давыденко Л. М.* Преступность в Украине: причины и противодействие: монография. Харьков: Основа, 2003. С.117.
7. *Бакуменко В. Д., Дзвінчук Д. І., Поважний О. С.* Державне управління: курс лекцій. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. С. 16.
8. *Тихонравов Ю. В.* Основы философии права: учеб. пособие. Москва: Вестник, 1997. С. 608.
9. *Новоселов Г. П.* Учение об объекте преступления. Методологические аспекты. Москва: Норма, 2001. С. 77–78.
10. *Глумачний словник української мови / уклад. Т. В. Ковальова, Л. П. Коврига.* Харків: Синтекс, 2005. С. 550.
11. *Мозилевский В. Д.* Методология систем: вербальный поход. Москва: ОАО Издво “Экономика”, 1999. С. 8.
12. *Берг А. И.* Кибернетика и общественные науки. Методологические проблемы науки. Москва: Наука, 1964. С. 22.
13. *Плішкін В. М.* Теорія управління органами внутрішніх справ: підручник / за ред. Ю. Ф. Кравченка. Київ: НАВСУ, 1999. С. 158–159.
14. *Осовська Г. В., Крушельницька О. В.* Управління трудовими ресурсами: навч. посіб. Житомир: ЖГП, 2000. С. 23.
15. *Юхно А. А., Литвинов А. Н.* Основы деятельности правоохранительных органов по противодействию преступности: учеб. пособие. Киев: Хай-Тек Пресс, 2008. С. 19.
16. *Новицький Г. В.* Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: монографія. Київ: Інтертехнологія, 2008. С. 75.
17. Про внесення змін до Закону України “Про державну таємницю”: Закон України від 06.07.2010 р. № 2432-VI // Відом. Верховної Ради України. 2010. № 46. Ст. 537.
18. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV // Відом. Верховної Ради України. 2003. № 39. Ст. 351.
19. Конституція України: [прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. // Відом. Верховної Ради України. № 30. Ст. 141.
20. *Фролов Е. А.* Спорные вопросы общего учения об объекте преступления: сб. уч. тр. Свердлов. юрид. ин-та. 1969. № 10. С. 207–209.
21. *Мельник М. І.* Антикриміногенна політика. Енциклопедія Сучасної України. Київ, 2001. Т. 1. С. 547–549.
22. *Сідак В. С., Артемов В. Ю.* Забезпечення інформаційної безпеки в країнах НАТО та ЄС: навч. посіб. Київ: КНТ, 2007. С. 13.

23. *Закалюк А. П.* Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ: Вид. дім "Ін Юре", 2007. С. 383.
24. Про затвердження Порядку організації та забезпечення режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.12.2013 р. № 939.
25. *Бурганов Л. А.* Теория управления: учеб. пособие. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: ИНФРА-М, 2009. С. 40.
26. *Кузьмин С. А.* Социальные системы: Опыт структурного анализа. РАН. Ин-т соц.-экон. пробл. народонаселения. Москва: Наука, 1996. С. 21.
27. *Новицький Г. В.* Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: монографія. Київ: Інтертехнологія, 2008. С. 75.
28. *Семенюк О. Г.* Управління діяльністю з охорони державної таємниці: кримінологічні аспекти: практ. посіб. Чернівці, 2017. С. 13.
29. *Розвадовський О. Б.* Забезпечення охорони державної таємниці та службової інформації: теоретичний, правовий та організаційний аспекти: монографія: у 2 ч. Ч. 2. Київ: Центр навч.-наук. та наук.-практ. видань НА СБ України, 2014. С. 17.
30. *Гарашук В. М.* Теоретико-правові проблеми контролю та нагляду у державному управлінні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого. Харків, 2003. С. 327.
31. Про контррозвідувальну діяльність: Закон України від 26.12.2002 р. № 374-IV // Відом. Верховної Ради України. 2003. № 12. Ст. 89.

Розділ 10

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

- 10.1. Поняття та потенційні загрози безпеці суб'єктів підприємницької діяльності.
- 10.1.1. Поняття безпеки підприємницької діяльності. Складові частини формули безпеки.
- 10.1.2. Характеристика загроз безпеці підприємницької діяльності.
- 10.1.3. Основні напрями забезпечення безпеки підприємницької діяльності.
- 10.2. Фізична безпека підприємців та підприємств.
- 10.2.1. Поняття та суть фізичної безпеки. Концепція, основні завдання фізичної безпеки.
- 10.2.2. Заходи загальної безпеки.
- 10.2.3. Заходи з протидії рекету, захопленню заручників. Правила поведінки особи при захопленні у заручники.
- 10.2.4. Технологічні заходи забезпечення безпеки. Попередження злочинів через створення адекватного навколишнього середовища.
- 10.3. Окремі напрями забезпечення фінансової та економічної безпеки підприємств.
- 10.3.1. Поняття та суть економічної та фінансової безпеки підприємств.
- 10.3.2. Методика визначення проблем безпеки.
- 10.3.3. Заходи по забезпеченню економічної безпеки.
- 10.3.4. Інформація — як складова фінансової та економічної безпеки.
- 10.4. Захист від внутрішніх загроз.
- 10.4.1. Проблеми ризику та загрози в середині фірми.
- 10.4.2. Потенційні загрози.
- 10.4.3. Інформаційні технології.
- 10.4.4. Засоби контролю і попередження.
- 10.4.5. Виявлення шахрайства.
- 10.5. Окремі питання захисту інформації в комп'ютерних мережах.
- 10.5.1. Аналіз правового забезпечення захисту інформації в Україні.
- 10.5.2. Способи вчинення злочинів у сфері комп'ютерної інформації.
- 10.5.3. Захист особи, індивідуальної, колективної і державної власності від злочинних комп'ютерних посягань.
- 10.5.4. Інформаційна безпека комп'ютерних систем.
- 10.6. Кадрова безпека підприємств.
- 10.6.1. Забезпечення безпеки підприємницької діяльності при прийомі на роботу персоналу.
- 10.6.2. Організація професійного відбору персоналу в комерційні підприємства.
- 10.6.3. Основні рекомендації при організації перевірки кандидата.
- 10.6.4. Звільнення кадрів з комерційних структур.

Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах економічної різноманітності. Виключна підтримка державою якоїсь форми господарювання чи бізнесу не допускається. Кожен суб'єкт має право займатися підприємницькою діяльністю, яка не заборонена законом. Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності, не допускає цінової дискримінації, зловживань монопольним становищем на ринку тощо. Однак держава у ринковій системі не гарантує економічних невдач, хоча докладає всіх зусиль, щоб їх негативні наслідки були мінімальними.

В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо гарантується ст. 8 Конституції України [1].

Провідні українські експерти однозначно визнають той важливий факт, що багатокладна економіка потребує різноманітних видів забезпечення економічної, фізичної та інших видів безпеки та організації охорони. Це дає можливість вибору клієнтам, аналізу та порівняння різних форм охоронної діяльності, що кінцевому підсумку сприяє загалом підвищенню рівня безпеки підприємницької діяльності в Україні.

В умовах збільшення частки приватного капіталу в економіці України, розвитку не тільки малого та середнього бізнесу, а й роздержавлення стратегічних об'єктів, об'єктів у сфері машинобудування, гірничої видобувної промисловості, хімічної тощо, тобто підприємств базової сфери економіки, стає актуальним питання щодо організації приватних охоронних структур та комерційних служб безпеки як на цих підприємствах, так і тих, що надають безпосередньо такі послуги.

Вітчизняні експерти визначають, що сфера діяльності різноманітних комерційних структур у країні постійно розширюється, у зв'язку з чим зберігається тенденція до постійного підвищення попиту на охоронні послуги.

Крім охоронних послуг, комерційні служби безпеки повинні мати можливість надавати детективні послуги, але Закон України "Про приватну детективну діяльність" [2], який було прийнято Верховною Радою України, був заветований Президентом України, і наразі приватних детективів в Україні практично немає.

Вимагає також вирішення і питання про прийняття Закону України "Про зброю", який також певною мірою міг би вирішити питання щодо забезпечення безпеки суб'єктів підприємницької діяльності.

Ситуація, що склалася, не вдовольняє ні комерційні служби безпеки, у зв'язку з малою ефективністю їх діяльності щодо профілактики правопорушень на власних підприємствах, ні співробітників правоохоронних органів, які повинні відволікатися на дрібні правопорушення, розгляд яких формально входить до їх компетенції, а практично такі правопорушення могли б самостійно попереджувати та розслідувати приватні детективи за наявності відповідної компетенції та спеціальних знань.

Отже, актуальним є питання взаємодії приватних правоохоронних структур і державних правоохоронних органів. Це співробітництво повинно здійснюватися на кількох рівнях та в певних напрямках, наприклад, між окремими суб'єктами підприємницької діяльності, промисловими групами, об'єднаннями підприємців, а також між федераціями недержавних охоронних підприємств різних країн.

Таким чином, треба сформулювати базові поняття та терміни, які вживаються при організації роботи по забезпеченню безпеки суб'єктів господарювання, основних способів вчинення злочинів та правопорушень відносно комерційних струк-

тур чи їх персоналом, а також основні методи їх запобігання та попередження, до яких належать:

- *безпека бізнесу* — стан захищеності життєво важливих інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз;
- *загроза безпеці* — сукупність умов та факторів, які створюють небезпеку для життєво важливих інтересів суб'єктів підприємницької діяльності ;
- *життєво важливі інтереси* — юридичні, виробничі відносини, організаційні зв'язки, матеріальні та інтелектуальні ресурси, завдяки яким гарантується стабільність бізнесу, функціонування виробництва або сфери послуг, фінансово-економічний успіх, прогресивний розвиток основних напрямів діяльності суб'єкта підприємницької діяльності;
- *внутрішні загрози безпеці бізнесу*: вчинення злочинів; витік конфіденційної інформації з вини персоналу (халатність, необережність, недбалість);
- *зрада співробітників, пожежі, стихійні лиха, аварії* тощо;
- *зовнішні загрози* — негативний вплив державних структур і конкурентів, не санкціоноване проникнення на об'єкти бізнесу, зняття конфіденційної інформації з приміщень і технічних засобів фірми;
- *зовнішні і внутрішні загрози* — загрози приміщенням, обладнанню і транспорту, загрози персоналу і клієнтам, загрози інформації, фізичні та психологічні загрози.

10.1. Поняття та потенційні загрози безпеці суб'єктів підприємницької діяльності

10.1.1. Поняття безпеки підприємницької діяльності. Складові формули безпеки

Основні проблеми безпеки підприємницької діяльності полягають у такому:

- по-перше, ринкова економіка, побудована на конкуренції, є дуже динамічною системою, а отже, і дуже небезпечною;
- по-друге, український ринок перебуває на стадії становлення і тому його механізми ще не відпрацьовані;
- по-третє, у країні відсутні стійкі й чіткі норми права захисту інтересів підприємців.

Спеціалісти з безпеки вважають, що одним із шляхів створення для недержавних підприємств передумов для економічного виживання в умовах ринкових відносин є виявлення і нейтралізація загроз економічній стабільності підприємства, що і складає суть діяльності із забезпечення безпеки підприємства.

Безпека суб'єкта підприємницької діяльності залежить від різних факторів. Шкоду інтересам підприємця може бути завдано в результаті несприятливої економічної політики держави, протиправних дій конкурентів, кризових явищ в економіці, непередбачених змін кон'юнктури ринку, стихійного лиха, надзвичайних подій, управлінської некомпетентності, соціальної напруги, дій злочинців і т. ін.

Фактори, що впливають на рівень безпеки підприємства, можуть бути внутрішніми і зовнішніми, економічними та неекономічними, об'єктивними і суб'єктивними.

Головним принципом ринкової економіки є взаємодія господарчого об'єкта і ринку, який становить сукупність господарчих об'єктів і водночас самостійну цілісність господарчого суб'єкта, який може існувати тільки за умови безперервної взаємодії з ринковим середовищем. Для цього необхідне нормальне функціонування як самого підприємства, так і ринку загалом.

Для визначення поняття безпеки суб'єктів підприємницької діяльності необхідно: визначити загальну формулу безпеки; проаналізувати складові формули.

Для визначення формули слід скористатися початковими розуміннями і поняттями.

Безпека не може бути знеособлена — цілком природно, що небезпека може виходити від когось або чогось, і спрямована на когось або щось.

Безпека — стан стійкої життєдіяльності об'єкта стосовно впливу загроз потенційного супротивника.

Об'єктом може бути: фізична і юридична особа; майно; транспорт; будинки; приміщення; інформація; сукупність цих складових, а так само зв'язок між ними. Аналіз складових об'єкта, на перший погляд, — є доступною операцією.

Для наочності уявімо об'єкт у вигляді деякого підприємства, у який Ви вклали свій капітал. На підприємстві працюють люди, яким Ви сплачуєте зарплату: звичайно, це Ваші знайомі або знайомі Ваших знайомих, а іноді і не дуже знайомі. У Вас є приміщення, яким Ви володієте або орендуєте його. У Вас є визначене устаткування, транспорт. У Вас є своє діловодство. Ви власник інформації. До Вас приходять клієнти. У Вас налагоджені добрі стосунки із сильними світу цього. Все це і буде мінімальним набором складових Вашого об'єкта. Доповнити цей перелік дуже легко — додайте своє житло, свою сім'ю, улюбленого собаку та т. ін. від чого іноді залежить психологічний клімат у Вашому колективі. Ви самі зможете збільшити цей список як мінімум удвічі, після ознайомлення з розділами “потенційні супротивники” і “загрози”.

Перше, що спадає на думку, це Ваші конкуренти, тобто особи, які пропонують на ринку аналогічний товар, або аналогічні послуги. Цю категорію Ви, припустимо, знаєте достатньо добре. Вони завжди у Вас, як і Ви у них, на очах. Їхні прайси, огляди, пропозиції є у Вас і, звісно, періодично аналізуються.

Проте є категорія осіб, про існування яких Ви, може і не підозрюєте, але які можуть впливати на Ваш бізнес. Слід зазначити, що цю категорію можна схарактеризувати як “темні сили”

Не виключаючи згаданих конкурентів, додамо до “темних сил” осіб, які претендують на:

- ваше майно (помешкання, устаткування, телефонні лінії, електроенергію, водопостачання, транспорт і т. ін.);
- вашу інформацію (документація про планування, джерела прибутку, внутрішні витрати, договори, “ноу-хау” і т. ін.);
- ваші зв'язки з постачальниками, споживачами, сильними світу цього;
- ваш персонал, не обов'язково це буде ваш головний спеціаліст, цілком небезпечною є втрата бухгалтера і навіть організована кимось втрата довіри до бухгалтера — це вже втрата;
- ваших клієнтів.

А якщо сюди додати цілком сформований вже кримінальний елемент, що пропонує за “цілком реальну ціну” необхідні послуги, наприклад, миття вікон і т. ін. До цього треба додати державні органи (контролюючі і ті, що вказують), нарешті,

майже повний перелік Ваших потенційних супротивників. Проте Ваша конкретна ситуація на об'єкті когось прибере, а когось додасть.

Не потрібно скидати з рахунків і навколишнє середовище: неприборкана стихія теж може бути потенційним супротивником Вашої безпеки.

Будемо вважати, що тепер Ваше поняття про потенційних супротивників дещо розширилося.

10.1.2. Характеристика загроз безпеці підприємницької діяльності

Існують три загальні зовнішні джерела загрози функціонуванню фірми. Насамперед це несприятлива для підприємства економічна політика держави. Маніпулювання валютним курсом, ставками митного тарифу, податків і т. ін. можуть входити у протиріччя з виробництвом, комерційною і фінансовою політикою держави. Реальну загрозу для підприємства являють адміністративні дії влади, насильницьке звуження сфери товарно-грошових відносин, порушення законів, що регламентують підприємницьку діяльність, перевищують встановлену компетенцію у взаємовідносинах з підприємством, необґрунтоване втручання в його виробничу, фінансову і комерційну діяльність, зазіхання на власність підприємства і т. ін.

При виході на зовнішні ринки підприємство також може зазнати негативного впливу в результаті несприятливої економічної політики іноземних держав.

Другим джерелом зовнішньої загрози для комерційної діяльності підприємства є дії деяких господарчих суб'єктів. Йдеться про недобросовісну конкуренцію, яка, до речі, різними джерелами трактується по-різному.

Так, згідно з міжнародно-правовими нормами вирізняють такі види недобросовісної конкуренції:

- по-перше, всі дії, що ведуть до того, щоб комерційну діяльність однієї фірми представити споживачу як комерційну діяльність іншої;
- по-друге, дискредитація комерційної діяльності конкурента за допомогою розповсюдження неправдивої інформації;
- по-третє, неправомірне використання в ході комерційної діяльності позначок, що можуть ввести споживача в оману.

Існуюче в окремих західних країнах антиконкурентне законодавство визначає, що до видів недобросовісної конкуренції належать:

- підкуп покупців конкурентів;
- з'ясування комерційних таємниць конкурента шляхом шпигунства чи підкупу його службовців;
- встановлення дискримінаційних комерційних умов;
- таємна змова на торгах і неофіційне створення таємних картелів;
- бойкотування торгівлі іншої фірми для протидії і недопущення чесної конкуренції;
- продаж своїх товарів нижче вартості з наміром протидіяти конкуренції або подавити її (демпінг);
- навмисне копіювання товару, послуг, реклами або інших аспектів комерційної діяльності конкурента і т. ін.

Це те, що стосується видів недобросовісної конкуренції. Розглянемо її форми.

По-перше економічне придушення, що включає в себе різні засоби обмеження ділової практики, компрометації фірм-конкурентів, їх керівників, шантажування пер-

соналу, зрив угод, припинення діяльності фірм шляхом використання засобів масової інформації і корумпованих зв'язків в державних органах влади та управління.

По-друге, промислове або комерційне шпигунство, яке передбачає протиправне заволодіння комерційними таємницями конкурента з метою одержання власної користі.

Якщо інформація про конкурентів, яка надійшла легальними каналами, не дає повної і точної відповіді на питання, що цікавлять адміністрацію підприємства, то в цьому разі багато фірм користуються послугами комерційних шпигунів. Шпигуни конкуруючих фірм часто використовують такі засоби, як пряму пропозицію, підкуп, викрадення та інші хитрощі. Це полегшується ще й тим, що нова техніка підслуховування, що з'явилася на ринку, робить промислове та комерційне шпигунство більш ефективним.

У зв'язку з цим слід наголосити, що сума, яку недобросовісні конкуренти пропонують за видачу цінної інформації, набагато перевищує посадовий оклад співробітника даної корпорації. Таким чином підписка про нерозголошення зовсім не є гарантом повного збереження комерційної таємниці.

По-третє недобросовісна конкуренція виявляється у прямому фізичному впливі, що являє собою злочинні посягання на життя і здоров'я персоналу фірми.

Основні методи фізичного впливу на конкурента включають в себе:

- організацію пограбувань і розбійних нападів на офіси, виробничі та складські приміщення, викрадення вантажів і т. ін.;
- знищення матеріальних цінностей і нерухомості конкурента шляхом підпалів, вибухів і т. ін.;
- фізичне усунення керівників, захоплення заручників.

Недобросовісну конкуренцію, під якою розуміють сукупність прийомів монополістичного тиску на партнерів по торгівлі і споживачів, що використовується на основі обмеження вільної конкуренції з метою захоплення, утримання і реалізації пануючого стану на ринках, проводять безпосередньо учасники торговельного обігу, що робить їх особливо небезпечними, бо вони підривають діючу договірно-правову базу міжнародного товарообміну.

Зрозуміло, що існують загрози, що носять характер, який не залежить від людини, і загрози, що піддаються аналізу і прогнозуванню.

До об'єктивних загроз можна віднести руйнації, пов'язані з землетрусом, повінню (затопленням), пожежею, аваріями енергопостачанням, радіаційною небезпекою, небезпекою від впливу сильних акустичних і електромагнітних полів, а також з певними припущеннями можна додати загрози від впливу різноманітних енергетичних біополів (прокляте, зачароване місце тощо).

Перед розглядом загроз, створених спеціально, слід розглянути спочатку об'єкт, маючи на увазі потенційних супротивників,

Припустімо, Ваш об'єкт обмежується Вашою фірмою (приміщення, устаткування, персонал, інформація, транспорт, клієнти).

Загрози приміщенням, устаткуванню, транспорту можуть бути спрямовані або на їх знищення, або на внесення істотних обмежень у їх нормальне функціонування. У цьому випадку загрози можуть бути реалізовані під виглядом стихійних (аварійних) явищ або під виглядом діянь, що знаходяться в полі дії кримінального кодексу, коли передбачене законом покарання невимірно менше нанесеного збитку.

Загрози персоналу і клієнтам можуть носити як фізичний, так і психологічний характер. Це можуть бути акти насильства, шантажу, замасковані під ст. 206 Кримі-

нального кодексу (хуліганство) [3], а можуть бути і серйозні напади, про результати яких відомо з кримінальної хроніки. Також можна простежити дії, спрямовані на примушування виконати визначені умови або помста за що-небудь.

Загрози щодо інформації загалом спрямовані на її негласне одержання, знищення або модифікацію. Ці загрози можуть бути реалізовані за допомогою агентів або за допомогою спеціальних технічних засобів. Як відомо, вартість спеціальної техніки збільшується на порядок, а заробітна плата потенційних агентів (людей працюючих за наймом) такої тенденції не має.

Тому Вашому потенційному супротивнику в наших умовах вигідніше годувати агента, що працює з Вами, ніж купувати спеціальну техніку, залучати осіб, її обслуговуючих і прокидатися вночі з думкою про те, що вони ще чийсь агенти. В інших економічних умовах (стабільність, наявність середнього класу (де присутній страх працюючих за наймом загубити роботу назавжди), природно, більш небезпечні загрози, пов'язані із застосуванням технічних засобів.

Виходячи з наведеного, сформулювати повний перелік загроз суб'єктам підприємницької діяльності неможливо.

Насамперед фізичні загрози. Вони присутні як у середовищі, яке вас оточує (стихія, фізичні і хімічні середовища, аномальні явища, етнічне оточення, економіка, політика, право), так і у вигляді таких самих, але спеціально створених і реалізованих людиною явищ, актів у правовому полі кримінального кодексу або поза ним. Повні знання про такі загрози та методи їх здійснення повинні охоронятися державою, і застосовуватися тільки у випадках, які торкаються інтересів держави.

Говорячи про інші загрози підприємницькій діяльності, потрібно підкреслити, що найбільше в українській дійсності поширені крадіжки, пограбування, розбої, шахрайства, вимагання, хабарництво, зловживання службовим становищем, посадовий підлог, а також різні форми недобросовісної конкуренції і такі небезпечні форми, як замовлені вбивства і захоплення заручників.

Усе це відбувається на фоні певних, притаманних українському ринку, особливостей:

- несприятлива для підприємця економічна політика держави, що виявляється в маніпулюванні з метою регулювання економіки обліковою ставкою, валютним курсом, ставками митного тарифу і податків;
- руйнування господарських зв'язків;
- штучно знижений курс гривні;
- економічна корупція.

За останні роки для українських підприємців вірогідність стати потерпілим (від злочинного світу, недобросовісних конкурентів і корумпованих чиновників) збільшилась як мінімум у 2–3 рази.

Крім цього, при спробі дати повну картину обстановки, що складається у сфері української національної економіки, слід враховувати такі особливості українського ринку:

- обсяги промислового і комерційного шпигунства (з боку різних структур, що використовують методи агентурного і технічного проникнення до комерційної таємниці);
- відсутність єдиної стратегії забезпечення безпеки підприємницьких структур;
- відсутність цивілізованих юридичних гарантій для реалізації комерційних інтересів.

Усе це зумовило появу наступних різновидів загроз:

- *психологічні загрози*, які впливають на психіку людини. Вони можуть бути реалізовані шляхом штучного (на хімічному, біологічному рівні) обмеження інтелектуальних здібностей людини. Природно, з таким модифікованим суб'єктом буде легше домовитися. Або, знаючи його переконання, слабкі сторони, можливо (використовуючи спеціальні психологічні прийоми) змусити його виконати визначені умови або дії;
- *загрози інформації* варто проаналізувати, маючи на увазі, що інформація буває: акустична (промова, визначені звуки, сигнали і т. п.), фото- і відео- (події, наявність можливостей для монтажу), надана у вигляді паперових документів, у вигляді документів на різноманітних магнітних носіях, у вигляді визначених середовищ (провідні і радіоканали зв'язку, комп'ютерні мережі, побічні випромінювання і наводки та ін.). Для кожного виду інформації існують цілком визначені загрози (як технічні, так і цілком людські) і такі ж визначені методи захисту.

Таким чином сформульовано примітивний, але цілком зрозумілий аналіз складової формули безпеки суб'єктів підприємницької діяльності.

10.1.3. Основні напрями забезпечення безпеки підприємницької діяльності

Проаналізувавши об'єкт потенційних супротивників і загрози, треба розробити заходи для забезпечення безпеки.

Проте, слід зауважити, що все викладене — це демонстраційна версія аналізу і за нею, у більшості випадків, не можна вирішити свої конкретні проблеми. Проте уже на такому рівні можна більш професійно говорити і про складові безпеки.

Складові безпеки можна класифікувати, наприклад, за типами загроз.

Безпека: з боку *фізичних загроз* може забезпечуватися теорією і практикою виживання; з боку *психологічних загроз* — спеціальними знаннями, консультаціями, навіть певним світоглядом і характером; з боку *загроз інформації* — організаційним і технічним захистом. Але всі ці складові нероздільні.

Таким чином, головна цінність цієї демонстраційної версії полягає в тому, що вона допоможе усвідомити необхідність комплексного підходу до проблеми, відчутти специфіку і направленість порушених питань.

Аналіз сформульованої формули безпеки показує, що і від кого захищати, але в той же час, поміркувавши, дізнаємося як і на кого нападати.

Ніхто не гарантує, що після створення власної системи безпеки не виникне бажання змоделювати і реалізувати навчальне вторгнення у цю систему для реальної оцінки ефективності вашої системи захисту, і Вам так чи інакше прийдеться розробляти план цього вторгнення. Ви отримаєте досвід агресора і як потім він вплине на Вас, невідомо.

Одержуючи робочу версію забезпечення безпеки, Ви отримаєте заодно і повну робочу версію вторгнення.

Перехід до ринкових відносин із властивою їм гострою конкурентною боротьбою ставить завдання захисту життєво важливих інтересів фірми в розряд актуальних. Турбота про процвітання і безпеку фірми стає необхідністю.

Як показує закордонна статистика, втрати від промислового шпигунства у світі оцінюються десятками мільярдів доларів. Тільки в США з цієї причини в систе-

мах захисту таємної інформації приватного сектору зайнято близько 1,5 млн осіб, що набагато більше, ніж чисельність державних служб безпеки. На промисловому шпигунстві спеціалізуються і наживаються окремі фірми, використовуючи у своїй роботі фахові й найчастіше протизаконні методи добування інформації.

За сучасних умов майже ніхто не може захистити підприємця, забезпечити безпеку ділових інтересів підприємства і повернути його власність.

На сьогодні правоохоронні органи за різних причин практично втратили здатність вирішувати покладені на них функціональні обов'язки щодо забезпечення безпеки суб'єктів підприємницької діяльності.

Це відбулося в результаті нескінченного реформування органів і загальної корупції.

Усе це означає, що економічна безпека в умовах функціонування різних форм власності (державної, колективної і власної) вже не може бути забезпечена силами тільки державних правоохоронних органів, в результаті чого представники українського бізнесу залишаються наодинці з проблемою захисту власних життєво важливих інтересів. А коли спасіння опиняється у власних руках, залишається одне — об'єднуватися і захищати інтереси власними силами.

Підприємці повинні вважати себе кланом, який має сам обстоювати свої інтереси. Їм належить чітко вибудувати і систематично фінансувати свої інтереси в цьому плані.

Цю істину всі зрозуміли, однак організацію такої діяльності кожний розуміє по-своєму, розставляючи пріоритети в цій делікатній справі на свій смак, страх і ризик без урахування напрацьованих професіоналами своєї справи методик практики, що формується роками.

Аналіз змісту розмов з експертами найбільших комерційних служб безпеки свідчить про те, що багато фірм, зацікавлених у забезпеченні власного захисту, вимушені сьогодні діяти у просторі, що не має достатньої нормативної бази, регламентуючої діяльність служби безпеки, переліку відомостей, що складають комерційну таємницю, системного підходу до організації безпеки підприємницької діяльності, взаємодії, налагодженого інформаційно-аналітичного супроводження засобів безпеки, кваліфікованих кадрів, практично відсутні науково-обґрунтовані і перевірені практикою механізми та технології забезпечення різних видів безпеки (мається на увазі відсутність напрацьованих методик по забезпеченню фізичного захисту персоналу і майна підприємства, забезпечення інформаційної безпеки, захисту комерційної таємниці).

Багато з перелічених дефектів далекоглядні керівники, що звертаються за порадою до експертів, могли б з користю для справи усунути вже сьогодні, проте це практично не відбувається. Таке положення призводить до того, що підприємці гублять самі себе.

На сьогодні ефективна безпека підприємницької діяльності, як і всієї національної економіки, видається спеціалістам у цій сфері системою заходів, яка забезпечується на таких взаємопов'язаних напрямках:

- захист від злочинного світу;
- захист від порушень закону з тим, щоб самим не потрапити під його санкції;
- захист від недобросовісної конкуренції;
- захист від протиправних дій власних співробітників.

Ці напрями дій реалізуються на таких ділянках:

- виробничому (збереження матеріальних цінностей);

- комерційному (оцінка партнерів, юридичний захист інтересів);
- інформаційному (визначення значущості інформації, порядку надходження, використання, передавання, захисту від викрадення);
- кадрового забезпечення.

Чинників, що є загрозою для фірми, достатньо багато, доцільно всю роботу по забезпеченню безпеки координувати з єдиного виконавчо-розпорядчого органу, який називають “службою безпеки”.

Ця служба відстежує діяльність практично всіх ланок фірми і приймає ефективні заходи протидії дестабілізуючим чинникам, використовуючи для цього, за необхідності, не тільки свої сили, а й сили усієї фірми, а в окремих випадках — і сили зовнішніх організацій.

Безпека сучасного комерційного підприємства забезпечується за допомогою таких режимів: конфіденційності і захисту об’єктів інтелектуальної власності, що складає інформаційну безпеку; фізичної охорони, тобто забезпечення фізичної безпеки майна і персоналу фірми.

За умов, що існують на українському ринку, розраховувати на ефективний захист життєво важливих інтересів підприємець може лише:

- якщо він здатний організувати процедурно-орієнтований процес, спрямований на позбавлення потенційного супротивника інформації про виробничі і торговельні можливості і наміри підприємства, головним чином, шляхом виявлення та усунення індикаторів (тобто демаскуючих ознак, каналів витоку інформації), пов’язаних з плануванням і здійсненням підприємницької діяльності;
- якщо до цього процесу будуть залучені всі службовці підприємства, а не тільки служба безпеки.

Ідея методу системного підходу до проблем забезпечення економічної безпеки полягає у припиненні, скороченні або, у крайньому випадку, обмеженні просочення тих часток цінної інформації, які можуть дати конкурентам можливість наперед виявити, що саме в даний момент керівництво фірми планує та здійснює.

На жаль, на українському ринку майже повністю відсутні необхідні для реалізації системного підходу такі складові:

- неповна законодавча база, що регулює основні відносини у сфері бізнесу, наприклад, у державі недостатньо розвинуте приватне право і юридичне забезпечення економічної діяльності;
- відпрацьований механізм економічної реформи на загальнодержавному і регіональному рівні;
- недостатній рівень включення суспільства до процесів економічних перебудов;
- державна програма боротьби з розповсюдженою у сфері національної економіки корупцією;
- неефективна національна статистика і контроль.

На сьогодні на ринку України, що має кілька десятків приватних банків, понад три тисячі посередницьких фірм і понад одного мільйона малих підприємств, для яких безпека стала таким же товаром, як нафта, газ, метал та інформація. На неї є попит, і досить значний.

У співвідношенні з рівнем розвитку сучасних ринкових відносин і навколишньої обстановки у країні найбільшим попитом на ринку безпеки користуються послуги по забезпеченню фізичного та технічного захисту. Однак з установами ринку та-

кого виду послуг буде зриватися попит на ці види безпеки і зросте попит на технології і методики захисту комерційної таємниці, послуги по забезпеченню інформаційної безпеки, захист від ризику в комерційній діяльності, тобто на специфічні навички “контрозвідників, розвідників і аналітиків комерційних служб безпеки”. Ця тенденція вже визначилася, і в міру її поширення і поглиблення, вірогідно буде зриватися кількість охоронних підприємств і служб безпеки, буде змінюватися зміст і профіль їх роботи, тобто і тут закони ринку будуть дуже жорсткі і багато охоронних підприємств, які не зможуть перебудувати свою роботу, збанкрутують.

10.2. Фізична безпека підприємств та підприємств

10.2.1. Поняття та суть фізичної безпеки.

Концепція, основні завдання фізичної безпеки

На сьогодні виникла тенденція до зростання кількості загроз, хуліганських проявів, випадків викрадення документів та цінностей, бандитських нападів на комерційні структури (офіси, банки та контори фірм, транспортні засоби), що призводить до порушень їх нормального функціонування, наносить майнову та фінансову шкоду, дискредитує керівництво у ділових колах, формує у керівників та рядових співробітників почуття небезпеки та страху.

У зв'язку зі зростанням кількості суб'єктів комерційних структур, актуальності набувають питання щодо вдосконалення заходів по забезпеченню безпеки їх діяльності, поліпшення охорони їх касових та валютних сховищ, оперативно-технічного (фізичного, інженерного, електронного) захисту службових споруд та приміщень. Велике значення набувають заходи з відпрацювання надійних систем обліку документів, товарів, вантажів та персоналу.

Вирішення цих питань потребує комплексного підходу, виконання таких заходів:

- інформаційно-оперативних — виявлення і попередження негативних проявів;
- інженерно-будівельних зі створення і укріплення існуючих у службових спорудах та приміщеннях контрольно-пропускних систем і пунктів охорони (рати, жалюзі, запори, металеві двері, огорожі);
- експлуатаційно-технічного контролю за станом систем сигналізації, оповіщення міліції та підрозділів позавідомчої охорони про несанкціоновані вторгнення;
- фінансово-організаційних — придбання обладнання та забезпечення сервісного контролю за функціонуванням електронних засобів захисту, а також забезпечення службових приміщень, виробничих зон, майданчиків, складів високочутливою фото-, відеоапаратурою;
- адміністративно-кадрових — добір, перевірка, підготовка, навчання персоналу для обслуговування перелічених систем та обладнання.

Реалізація комплексу цих заходів потребує:

- постійного стеження за ринком спецтехніки, призначеної для охорони споруд та приміщень;
- вивчення діяльності відповідних вітчизняних та закордонних фірм;
- формування на цій основі власного інформаційного масиву;
- підвищення якості психологічної підготовки працівників комерційних структур;

- створення мобільних груп для екстреної евакуації персоналу, документів та майна;
- попереднього планування та закріплення у відповідних наказах першочергових та невідкладних заходів на випадок виникнення на об'єкті кримінальної ситуації.

Але, розглядаючи заходи щодо забезпечення фізичної безпеки споруд, приміщень, транспортних засобів, майна тощо, найважливішим завданням є збереження життя, здоров'я керівників фірми та її персоналу. Розглядаючи проблему безпеки особи у широкому розумінні необхідно визнати, що більшість бізнесменів легко вразливі.

Тому підприємець, якщо він передбачлива, розумна людина, повинен піклуватися про свою безпеку, пам'ятаючи наскільки він вразливий і наскільки крихке життя людини взагалі. Але однаково погано і відсутність охорони, надмірна концентрація думок та дій на власній безпеці.

При організації особистої безпеки необхідно керуватися такими принципами:

- поєднувати у власній системі безпеки заходи трьох видів:
  - особисту охорону (тілоохоронці та службові собаки);
  - технічні засоби охорони (сигналізація, бронежилети, замки, сейфи тощо);
  - спеціальні правила поведінки для всіх членів сімей та найманого персоналу;
- наявність однієї лише особистої охорони недостатньо для гарантованого захисту життя та здоров'я. Необхідно використовувати саме комплекс із цих трьох видів;
- надійність заходу безпеки необхідно визначити за найслабкішим місцем в ньому (як про міцність ланцюга судять за найслабшою ланкою в ньому);
- всі заходи безпеки повинні знаходитися під постійним контролем керівника фірми чи її спеціаліста у сфері безпеки;
- прийняті заходи безпеки повинні бути сумісними з повсякденними умовами життя підприємця, членів його сім'ї, не бути перешкодою в роботі фірми;
- ефективність заходів безпеки буде вище, якщо вони сплановані спеціалістами у цій сфері з урахуванням специфіки вашого бізнесу та місцевих умов.

Для забезпечення особистої безпеки та членів сім'ї, а також безпеки бізнесу слід своєчасно організувати охорону та проводити певні запобіжні охоронні заходи.

Розроблення охоронних заходів можуть здійснювати тільки професіонали. Для цього необхідно звертатися до спеціалістів за консультаціями у тих питаннях, в яких бізнесмен некомпетентний, який не може планувати ризик.

Необхідно чітко забезпечувати безпеку виробничих, складських, офісних приміщень.

10.2.2. Заходи загальної безпеки

Кожний бізнесмен повинен дотримуватися деяких заходів загальної безпеки:

- уникати виходу з дому чи офіса наодинці (пересуватися групою завжди безпечніше);
- уникати, за можливості, одних і тих самих маршрутів на шляху з роботи чи на роботу. Досвід показує, що злочинці тримають свою жертву під наглядом, щоб використати найбільш підходяще місце і час для нападу. Вибирати собі хоча б 4 різні маршрути і використовувати їх за принципом випадкового вибору. Непередбаченість — це ваш головний захист;

- пересуватися по людних місцях, уникати безлюдних шляхів, стежити чи не переслідує вас хтось. При переміщенні по багаторядній дорозі, займати середній ряд, щоб злочинці не змогли притиснути ваш автомобіль до узбіччя;
- в автомобілі закривати всі двері на кнопки. У разі зупинки на вимогу працівників Національної поліції не виходити з авто, якщо місце безлюдне. Автомобіль тримати на передачі, щоб за потреби зразу ж зрушити з місця;
- перевірити чи немає за вами стеження з іншого автомобіля можна змінюючи напрямок руху, швидкість, маршрут, несподіваними зупинками;
- якщо підозра підтверджується, необхідно зв'язатися з працівниками Національної поліції чи з “бригадою стрімкого реагування”. На цей випадок необхідно мати під рукою два–три мобільні телефони;
- якщо автомобіль зі злочинцями перегородив дорогу на великій швидкості, бийте по машині (одразу за переднім колесом, чи перед заднім). Ні в якому разі не зупиняйтеся, якщо місцевість дозволяє, намагайтеся зникнути узбіччям;
- якщо злочинець розпочав стрілянину по вашому автомобілю, потрібно збільшити швидкість і їхати прямо на нього, сховатися від пострілів, пригнувшись нижче лобового скла, але тримаючи руль і пересуваючись у потрібному напрямку на максимальній швидкості;
- усі місця в автомобілі мають бути оснащені ременями безпеки. Бажано укріпити салон зсередини допоміжним ребром жорсткості;
- якщо в салон автомобіля кинули пляшку з горючою сумішшю, не зупиняйтеся. Температура всередині салону не підніметься вище за 55–60 градусів, а така температура не страшна. На максимальній швидкості необхідно залишити місце події (пляшку кинули, щоб примусити вийти з автомобіля);
- приходити в офіс і залишати його в різний час. Якщо є можливість, використовувати різні входи і виходи. Якщо вихід в офісі один, організувати постійний контроль за ним;
- уникати приїзду в офіс наодинці, коли там нікого немає, стерегтися незнайомих людей, які без діла вештаються біля офіса чи коридорами. Охорона має з'ясувати, що це за особи;
- не стояти без потреби біля вікна. Робоче місце не повинно розташовуватися біля вікна, якщо його видно з вулиці чи вікон прилеглих будинків;
- з обережністю давати згоду на фотографування, чи інтерв'ю. Час зустрічі визначити напередодні, забезпечити охорону на цей час, не впускати людей більше, ніж про це була домовленість (в усякому разі їх не повинно бути більше двох);
- зробити так, щоб ваші діти ходили в школу та зі школи в супроводі дорослих, попередити вчителів, що дітей ні за яких обставин не можуть забирати зі школи сторонні люди;
- виходити завжди з того, що телефон може прослуховуватися. Бути дуже обережним в телефонних розмовах. Це стосується як службового телефону, так і домашнього, а тим наче мобільних телефонів;
- попереджати рідних і близьких, щоб не пускали до квартири незнайомих людей, нікому не розповідали про вашу діяльність, місцезнаходження, не приймали ніяких пакунків, якщо не знають від кого вони надійшли;
- ставтеся обережно до людей, які видають себе за робітників комунальних служб, ремонтних робітників, торговців, які раптом з'явилися в районі вашого дому чи офіса;

- не обговорювати плани щодо ділових поїздок та зустрічей при сторонніх людях. Не вести ділових переговорів по телефону, якщо в офісі присутні сторонні особи;
- підтримувати дружні стосунки з сусідами, особливо з людьми похилого віку. Саме пенсіонери, проводячи всі дні біля будинку на лавочці, першими можуть попередити про підозрілих типів, що з'явилися останнім часом, і тих, хто цікавиться дітьми, та ін.;
- обговорити з сім'єю, що потрібно робити у разі викрадення когось із близьких. Зробити необхідні фінансові та інші розпорядження на цей випадок, вказати номер телефону, за яким потрібно подзвонити.

Потрібно також вживати заходів, спрямованих на виявлення вибухових пристроїв. Вибух в офісі, в автомобілі, в під'їзді став частиною повсякденного життя сучасних міст.

Частіше об'єктом вибуху є особистий чи службовий автомобіль бізнесмена. Головні місця для мінування в автомобілі — це сидіння водія, днище під передніми сидіннями, бензобак, капот. Значно рідше вибухівку кладуть в багажник та в інші місця. Крім того, міна великої потужності може встановлюватися недалеко від автомобіля або в сусідньому автомобілі.

Ознаками, які мають викликати тривогу, є:

- виявлення будь-якої нової деталі зсередини чи ззовні автомобіля;
- залишки пакувальних матеріалів, ізоляційної стрічки, обрізків дроту недалеко від автомобіля чи всередині салону;
- натягнута ліска, дріт, шнур, мотузка будь-яким чином прикріплена до автомобіля;
- чужі валізи, коробки, пакети, згорток всередині салону чи в багажнику;
- пакети з-під соків, молока, консервні банки та ін., що з'явилися недалеко від автомобіля після паркування.

Необхідно також взяти за правило, щоб машину оглядав, відкривав, заводив, розігрівав хтось сторонній (особистий шофер, тілоохоронець, працівник автостоянки).

Для замаху на бізнесмена може застосовуватись і поштовий канал. Вибухові пристрої, що відправляються в листах, використовуються не для вбивства, а для залякування. 20–40 грамів заряду вибухівки може викликати тільки сильний шок. Для вбивства використовують не листи, а бандеролі та посилки.

Вибухові пристрої, що закладаються в конверти, бандеролі й посилки можуть бути як миттєвої, так і уповільненої дії.

Однак, незалежно від типу детонатора і вибухового пристрою, листи, бандеролі та посилки з подібною начинкою можна відрізнити від звичайних поштових відправлень за ознаками, що поділяються на основні і допоміжні.

Основними ознаками є:

- товщина листа від 3 мм і більше, при цьому в ньому є окремі потовщення;
- зміщення центру ваги листа (пакета) до однієї зі сторін;
- наявність у конверті предметів, що переміщуються, або порошку;
- наявність металевих чи пластмасових предметів;
- наявність на конверті масляних плям, проколів, металевих кнопок та ін.;
- наявність незвичайного запаху (мигдалю, марципану, паленої пластмаси та ін.);
- сторонні звуки в бандеролях і посилках типу годинникового механізму;
- у конвертах і пакетах, в посилокних ящиках при їх перевертанні чується шурхіт порошку.

Наявність хоча б одного з перелічених ознак (а тим паче зразу кількох) дають можливість припустити присутність у поштовому відправленні вибухового пристрою.

До *допоміжних ознак* належать:

- особливо старанна упаковка листа, бандеролі, посилки;
- наявність написів типу “особисто в руки”, “розкрити тільки особисто”, “таємно” і т. ін.;
- відсутність зворотної адреси чи прізвища відправника, нерозбірливе їх написання, явно неправдива адреса;
- саморобна нестандартна упаковка.

Отже, необхідно дотримуватися певних обов’язкових правил: всю кореспонденцію має розпаковувати тільки секретар, робити це потрібно в спеціально обладнаному приміщенні подалі від кабінету, в разі отримання підозрілої кореспонденції секретар повинен про це інформувати.

Викладене про сторонні предмети має значення і для офіса, квартири, дачі та іншого приміщення чи місця. Треба звернути увагу на сліди ремонтних робіт, свіже фарбування стін і підлоги, на перестановку меблів, на появу нових предметів. Наприклад, 200 грамів пластиду можна сховати в корпус факсу, в квітковий горщик, у трубку телефону.

10.2.3. Заходи з протидії рекету, захопленню заручників.

Правила поведінки особи при захопленні у заручники

Однією з проблем, з якою стикається бізнесмен у своїй діяльності, є “рекети” чи, якщо оперувати статтею Кримінального Кодексу, “вимагання”.

Рекет або **вимагательство** — найпоширеніший вид злочинів, що здійснюється по відношенню до бізнесменів.

Є кілька варіантів вимагання, і кожен із них має також варіанти протидії.

Як протидіяти вимаганням? Насамперед треба максимально затягувати час, щоб виявити особу вимагателя і ступінь реальної загрози. Обов’язково треба звернутися до спеціалістів з охоронної фірми і працівників Національної поліції.

Найефективніший спосіб — це зустрічний рекет, але він дуже складний і дорогий. Краще обмежитися рішучою відмовою, підкріпленою демонстрацією колективної сили: появою працівників Національної поліції, охоронників, тілоохоронців, здійсненням комплексу заходів безпеки, виявленням джерела інформації, відпрацюванням плану дій ваших рідних і співробітників у кризисній ситуації. Кризисний план допоможе максимально зменшити удар, якщо він все-таки буде нанесений.

Одним з найнебезпечніших способів вимагання є захоплення заручників. Викрадення бізнесмена чи його родичів з метою викупу є одним з найпоширеніших кримінальних злочинів.

Водночас захоплення заручника не означає, що він не має можливості боротися за благополучне вирішення ситуації, в якій він опинився. Від його поведінки залежить багато — вибір правильної поведінки потребує наявності відповідних знань, якими мають володіти як сам бізнесмен, так і члени його родини.

Класична схема викрадення виглядає так: планування, підготовка, захват, переховування заручника, проведення переговорів, одержання викупу, звільнення чи вбивство жертви.

На *етапі планування* злочинці визначають об'єкт для викрадення, суму викупу, учасників операції, найбільш підходящі місця для викрадення, ведення переговорів, одержання викупу. Найважливішими моментами цього етапу є дві взаємопов'язані дії: вибір потрібної жертви і визначення суми викупу.

Не завжди в бізнесі викрадення пов'язане з викупом. Не рідко у такий спосіб намагаються одержати важливу інформацію, примусити бізнесмена піти на не вигідне для нього співробітництво, відмовитися від реалізації намічених планів.

Превентивні засоби захисту бізнесмена на цьому етапі зводяться до здійснення комплексу загальних заходів безпеки. Особливе значення серед них має замовчування інформації про добробут, маскування і дезінформація, наявність особистої охорони, проведення оперативної роботи з виявлення потенційних нападників.

На *етапі підготовки* злочинці приділяють більше уваги детальному вивченню наміченої жертви і всіх членів його сім'ї. Вони вивчають розпорядок дня, маршрути переміщення між домівкою, роботою, іншими місцями, де часто буває жертва, визначають розміщення кімнат у квартирі та офісі, сектор огляду з вікон і т. ін.

Вивчають злочинці близьких друзів, ділових партнерів, співробітників бізнесмена. Це робиться для того, щоб визначити осіб, які можуть бути корисними при веденні переговорів. Уточнюють їх імена, прізвища, адреси проживання, квартирні та мобільні телефони, марки і номери особистих автомобілів, прикмети для точного і швидкого впізнання.

Заходи захисту на цьому етапі аналогічні попереднім, з тією різницею, що ще більше значення має оперативна робота служби безпеки. За наявності кваліфікованих співробітників в її штаті вони обов'язково виявлять стеження, надмірну увагу до бізнесмена та його родини.

Захват — центральна частина операції. Аналіз подібних акцій показав, що 90 % усіх викрадень здійснюється в момент, коли жертва в дорозі на роботу чи з роботи, недалеко від квартири чи офіса. Тобто для викрадення вибирають таке місце, де неможливо змінити маршрут, навіть якщо змінити час приїзду і від'їзду.

Судячи з розповідей колишніх жертв і учасників, типова акція по захопленню заручників проходить так: один зі злочинців доповідає по радіо чи телефону про те, що об'єкт виїхав з місця роботи (чи квартири), другий повідомляє, що машина об'єкта наближається до наміченого місця. Вулицю блокують спеціально влаштованою автомобільною аварією або перекривають "раптово зламаним" автофургоном (вантажівкою).

Захват відбувається в той момент, коли автомобіль об'єкта зупиняється перед перешкодою. Тут вступає в дію група захвату, яка може знаходитися в машині, що їхала за об'єктом, маскуватися серед пішоходів, чи знаходитися в автофургоні, що перекрив дорогу. На відкритих дорогах за містом злочинці виступають в ролі працівників Національної поліції, дорожніх робітників тощо. Якщо присутня охорона, її розстрілюють, нейтралізують електрошокерами, виводять з ладу газовою зброєю. Незалежно від того, на якому транспорті вивозять жертву, через кілька кілометрів цей транспорт міняють.

Викрадення з дому — більш складна операція, бо вона пов'язана з необхідністю проникнення у квартиру. Для цього злочинці маскуються під робітників комунальних, побутових, ремонтних служб, співробітників телеграфу, міліціонерів. Ще більш складним є викрадення з офіса, особливо, якщо там є охорона, сигналізація, передбачене блокування дверей.

Як показує практика, захоплення здійснюється тоді, коли об'єкт виходить з під'їзду будинку чи офіса, тримаючи напрям до автомобіля, або навпаки, виходячи з автомобіля направляється додому.

При організації операції по захопленню, злочинці використовують у своїх інтесах стійкі звички об'єкта викрадення.

Крім звичок своїх жертв, злочинці використовують будь-які обставини, що допоможуть їм виграти час і відтягнути момент виявлення факту викрадення. У більшості випадків ретельно сплановані, добре підготовлені операції по викраденню носять миттєвий характер. Головну роль у нейтралізації спроб викрадення бізнесмена грає особиста охорона. Мається на увазі її робота по раніш відпрацьованим типовим схемам, що включають грамотне прикриття клієнта, постійну готовність до несподіваного нападу.

У момент викрадення злочинці діють безцеремонно, навіть жорстоко. Нерідко жертву позбавляють свідомості, вдаривши по голові, або вводять їй швидкодіючі медпрепарати. Робиться це для того, щоб об'єкт не чинив опору, не намагався втекти, не привертав уваги сторонніх людей і не міг зрозуміти, куди його везуть. Для тих людей, які погано володіють своїми емоціями, наркотики в даному випадку можуть стати корисними, оскільки вони знижують ступінь психічного потрясіння, заспокоюють, занурюють у сон.

Частіше жертву просто позбавляють можливості рухатися, використовуючи для цього наручники чи мотузку. Крім того, очі та рот швидше за все заліплять лейкопластиром і транспортувати будуть без особливого комфорту: об'єкт буде лежати на підлозі салону автомобіля під ногами злочинців або в багажнику, може знаходитися в мішку, в ящику чи бочці, навіть у великому чемодані. Деяких людей у подібному стані охоплює приступ клаустрофобії. Необхідно стійко перенести всі незручності, пам'ятаючи, що ситуація ця тимчасова, максимум на кілька годин.

Реальна, в більшості випадків єдина, можливість вирватися з рук злочинців, буває на початковій стадії захоплення, в момент нападу. Несподівані для злочинців, рішучі дії об'єкта нападу, які, особливо в поєднанні з відповідними діями охорони, здатні привести до спасіння. Відомо ряд випадків, коли об'єкти нападу збивали автомобілем кількох злочинців, відкривали вогонь з особистої зброї, проривались через відкритий по ним вогонь і залишалися в живих. Але якщо такі спроби не матимуть успіху, краще не вдаватися до крайнощів, а діяти за обставинами.

З моменту захоплення заручників необхідно контролювати свої дії і фіксувати все, що може допомогти при звільненні. Необхідно запам'ятати всі деталі транспортування з місця захоплення, час і швидкість руху, підйоми і спуски, круті повороти, зупинки біля світлофорів, залізничні переїзди, характерні звуки. За можливості всі ці відомості необхідно передати особам, які ведуть переговори зі злочинцями. Необхідно запам'ятати усе побачене і почуте за час перебування під вартою — розміщення вікон і дверей, сходів, колір стін, специфічні запахи, не кажучи про голоси, вигляд і манери злочинців. Необхідно також стежити за їхньою поведінкою, уважно слухати їх розмови між собою, запам'ятати розподіл ролей. Тобто скласти подумки чіткий психологічний портрет кожного з них.

Відомі випадки, коли викраденим людям вдавалося залишати в місцях зупинок умовні позначки, викидати записки, або так чи інакше позначати місце свого знаходження. Але робити це потрібно дуже обережно.

Людина стає жертвою з моменту захоплення і завжди зазнає психічної травми, що викликана різким переходом від фази спокою до фази стресу. Люди реагують на

такий перехід по-різному: одні вмить паралізуються страхом, інші пробують дати відсіч. Тому життєво-необхідно якомога швидше впоратися з емоціями, щоб вести себе раціонально, збільшуючи шанс на порятунок.

У випадку викрадення поведінка жертви ні в якому разі не повинна спровокувати злочинців на жорстокі дії. Якщо перша особа комерційної структури (банку, фірми), або інші співробітники опинилися в руках злочинців як заручники, вони повинні дотримуватися таких, відпрацьованих багаторічною практикою правил поведінки:

- не виконувати дій, що здатні викликати у злочинців роздратованість, обурення, підвищену емоційну напругу, підозрілість, гнів;
- не чинити опір, не реагувати на провокаційні дії злочинців, які ті можуть застосувати щодо заручників і навіть до своїх співучасників;
- зберігати спокій, витримку, терпіння, контролювати себе і дії злочинців;
- не вступати зі злочинцями в дискусії на морально-етичні та інші теми;
- не вживати спроб якимсь чином повідомити про себе, або передати на волю дані про своє самопочуття, за винятком рідких випадків повної втрати злочинцями контролю за ситуацією, наприклад, у результаті алкогольного сп'яніння або наркотичного стану, пожежі та ін.;
- у випадку провалу подібних спроб злочинці можуть розцінити це як опір, що призведе до погіршення умов утримання заручників;
- потрібно виказувати в розмовах зі злочинцями повну лояльність щодо режиму утримання, що може призвести іноді до його пом'якшення та деякому послабленню заходів контролю та спостереження з боку охорони;
- перебуваючи у заручниках, представники комерційних структур повинні розуміти, що їхнє незаконне затримання може продовжуватися досить довго, тому основне завдання осіб, що потрапили в заручники, — це збереження свого життя і підтримка свого фізичного здоров'я і морального стану в надії на визволення;
- при контакті зі злочинцями заручникам рекомендується давати різні обіцянки, в тому числі фінансового характеру, але вони повинні пам'ятати, що злочинці добре обізнані з їх фінансовими справами, тому треба давати тільки реальні обіцянки.

Злочинці “працюють” із заручником так, щоб максимально використати його в своїх інтересах. Вони всіляко демонструють свою зверхність чи владу над жертвою, якщо навіть та не чинить опору. Вони прагнуть придушити волю свого полоненого і залякати його. Тому заручник повинен визначити для себе позицію у відносинах зі злочинцями. Як свідчить практика, безвольна поведінка, благання про помилування, зверх поступливість реальної користі не принесе. Злочинці завжди діють за своїми планами і обставинами, що склалися.

Тому зовнішня готовність до контакту зі злочинцями та обговорення питань, що їх цікавлять, повинна поєднуватися з головним правилом: допомагати не злочинцям, а собі. Одержана від заручника інформація використовується на шкоду йому ж самому, його близьким, співробітникам, робітникам правоохоронних органів. Обмірковано треба підходити до питань щодо реакції і дії свого оточення на викрадення, про суму викупу і т. ін.

Завдання полягає в тому, щоб своїми відповідями допомогти людям, які намагаються визволити заручника, а не нашкодити їм. Треба пом'якшити ворожість бандитів стосовно себе, шукати індивідуальних контактів з деякими з них. Це не-

обхідно хоча б для того, щоб уникнути фізичних страждань чи покращити умови утримання.

Ще одна істина повинна принести користь заручнику: розділяючи — володарюю. Спробуй внести розкол у групу злочинців, схилити кого-небудь з них на свій бік, обіцяючи йому все, що реально можете дати.

Допит. Практично всіх викрадених людей допитують. Це може виглядати як дружня розмова чи може супроводжуватися звірчачими тортурами. Досвідчені злочинці намагаються ставитися дружньо, але обіцяють у разі непоступливості передати жертву іншому — людині жорстокій і тупій.

Щоб зломити викраденого психологічно, використовують такі заходи тиску:

- обмежують рухливість, зір, слух;
- погано харчують, морять голодом та спрагою, не дають цигарок;
- створюють погані умови утримання (тіснота, бруд, гомін, холод, криси і т. ін).

Для осіб, слабких духом, цього всього достатньо, щоб виконати будь-які вимоги викрадачів. У злочинців є такий дієвий засіб, як тортури. За свою історію людство винайшло велику кількість тортур. Загалом тортури можна розділити на дві групи. До першої групи належать ті, що зумовлюють фізичний біль: побиття, шмагання, надавлювання на болеві точки, викручування рук і ніг, втикання голок, використання розрядів електричного струму і т. ін.

До другої групи належать ті, що наводять страх: погрози задушення, потоплення, скидання з великої висоти, погроза згвалтування і т. ін.

Практика показала, що тортури першої групи витримати легше, ніж погрози. Дуже ефективним є той “допит з тортурами”, коли при одній особі катують іншу, може навіть близьку йому людину, і таким чином зловмисники примушують говорити. Тому потрібно діяти за такими правилами:

- перед кожною відповіддю на чергове запитання потрібно витримувати довгу паузу, щоб зрозуміти, що хоче злочинець, а також для того, щоб не розкривати слабкі місця, а паузи пояснювати тим, що думаєте, як ліпше сказати;
- говорити, максимально використовуючи професійні терміни та інший специфічний жаргон, для меншої зрозумілості;
- намагатися висловлюватися неясно, багатозначно;
- зупинятися на незначних деталях, на різних дрібницях, що не стосуються даного питання;
- повторювати, що не володієте потрібною інформацією тому, що це не входило у вашу компетенцію;
- зробити вигляд, що через біль і страх не можете зібратися з думками, логічно міркувати, послідовно викладати;
- у деяких випадках робити вигляд, буцімто не розумієте питань через акцент злочинця, використаний ним жаргон, неясну вимову;
- говорити монотонно, без емоцій, без жестикуляції, щоб складніше було зрозуміти, де правда, а де брехня. Не дивитися в очі злочинцям;
- бути ввічливим, не ображати бандитів, не говорити з ними про те, чого вони не хочуть чути, не сперечатися, не критикувати. Тримати свою лінію не запереченнями, а уявною згодою.

Збереження психологічної стійкості під час перебування у заручниках — одне з найважливіших умов врятування заручника. Потрібно засвоїти правила, що дадуть змогу зберегти ясність розуму, адекватну оцінку ситуації:

- намагатися, наскільки це можливо, виконувати правила особистої гігієни;

- робити можливі в даних умовах фізичні вправи, як мінімум по черзі напружувати м'язи всього тіла, якщо немає змоги виконувати звичайний фізичний комплекс;
- дуже корисно в усіх відношеннях практикувати аутотренінг та медитацію, це допомагає тримати психіку під контролем;
- згадувати подумки прочитані книжки, пісні, вірші, обмірковувати різні абстрактні проблеми. Розум повинен працювати;
- якщо є така можливість, читати все, що є навіть, коли текст не подобається. Можна також писати. Важливий процес, що допомагає зберегти розум;
- важливо також стежити за часом, вести календар, відмічаючи зміну дня і ночі, тим більше, що викрадачі взагалі відбирають годинники, відмовляються відповідати, котра година, який день, ізолюють від зовнішнього світу;
- намагатися ставитися до того, що відбувається, ніби з боку, не перейматися тим, що трапилося, до кінця бути впевненим у щасливому закінченні цієї події;
- не викидати свої речі, які можуть ще знадобитися (ліки, окуляри, олівці, хустинки і т. ін.), створювати мінімальний запас води і харчів на випадок, що не будуть годувати.

Викуп. Злочинці розуміють, що найбільша небезпека чекає на них під час одержання викупу. Тому вони розробляють складні, багаторівневі системи передачі грошей для того, щоб виключити напад із засади, фіксацію факту передачі грошей, встановлення особи злочинця. Для цього бандити самі призначають місце, маршрут і час зустрічі з людиною, яка принесе гроші, і ведуть приховане спостереження за цим місцем і за особою з грішми.

Особі можуть запропонувати сісти в раніше підготовлений автомобіль і проїхати в ньому разом з співучасниками бандитів, потім його висаджують у потрібному для них місці. Можуть відвести до багатоквартирного будинку й отримати гроші в під'їзді, що має інший вихід.

Оскільки ініціатива за злочинцями, вони намагаються створити такі умови, які не дозволили б співробітникам поліції наблизитися на відстань, з якої можна встановити особу злочинців, або затримати їх. З цієї ж причини вони вибирають кур'єрами осіб наближених до заручника, якого вони добре знали ще на етапі підготовки операції.

Отримання викупу — це не обов'язково звільнення заручника. З ним можуть звести рахунки, щоб звільнитися від потенційного свідка. Крім того його можуть затримувати, доки не реалізують отримані гроші. Частіше за все гроші витрачаються на скупку коштовностей, різних товарів нерухомого та рухомого майна в регіонах, що знаходяться далеко від місця скоєння злочину. Інколи гроші вивозять за кордон, або кладуть у банк на ім'я осіб, зв'язки з якими злочинці не розголошують.

Звільнення. У випадку, коли злочинці самі відпускають на волю заручника, вони вивозять його в безлюдне місце і там залишають одного. Ще один варіант — його залишають в закритому приміщенні, вийти з якого дуже складно, або висаджують людину на поживаленій вулиці і зникають. Після цього машину кидають чи міняють на ній номери.

Може статися, що звільняти буде поліція, тоді треба спробувати переконати злочинців здатися, тоді вони можуть розраховувати на більш м'який вирок. Якщо це не вдається, потрібно спробувати переконати їх, що їхня доля цілком залежить від долі заручника. Коли злочинці і заручники виходять з приміщення, їм наказують тримати руки за головою. Не потрібно цим обурюватися, робити різких рухів. Поки

не відбудеться процедура впізнання, ці заходи перестороги потрібні. Під час штурму краще за все лягти на підлогу подалі від вікон і дверей, лицем вниз, не на прямій лінії від вікон і дверей. У момент штурму не можна брати зброю злочинців, інакше бійці штурмової групи можуть прийняти вас за злочинця і вистрілити на ураження. Злочинці під час штурму пробують сховатися серед заручників, тому про це треба повідомити про них бійцям.

І останнє. Коли місце утримання заручника і знаходження злочинців встановлене, спецпідрозділи використовують технічні засоби для підслуховування розмов, які точаться у приміщенні. Отже, в розмовах зі злочинцями можна повідомити інформацію, яка може бути використана для підготовки штурму. Дуже важливі відомості про яскраві предмети, за якими можна відрізнити заручника від злочинців, про озброєння бандитів, про їх кількість, розміщення у приміщенні, їхній моральний стан і наміри.

10.2.4. Технологічні заходи забезпечення безпеки

Попередження злочинів через створення адекватного навколишнього середовища

Конструкція будівель і організація ділянок місцевості, на якій вони розміщуються великою мірою впливає на провокування злочинів. У всьому світі розробляються варіанти попередження злочинів через створення адекватного навколишнього середовища і забезпечення з допомогою сприятливого середовища потрібного рівня безпеки. Було запропоновано багато ідей, що допомагали таким чином організувати охорону, щоб ввести злочинців в оману і перешкодити їм.

Під *навколишнім середовищем* розуміємо матеріальне і соціальне довкілля, з яким люди вступають у певні відносини. Цей термін можна використати до житлового масиву, промислового комплексу, ділянки місцевості, на яких розташована будівля, а також до більш значних індустріальних територій.

При реалізації методики орієнтуються на протидію відповідним злочинам і на створення у потенційних порушників відповідного психологічного стану, який досягається організацією такого навколишнього середовища, яке впливає на поведінку людей.

Методика включає певні аспекти:

- забезпечення відповідного рівня освітлення;
- проріджування густих кущів і дерев, що заважають візуальному контролю за місцевістю і можуть стати укриттям особам, які намагаються незаконно потрапити на об'єкт, що охороняється;
- всебічний аналіз кримінальної обстановки загалом;
- контроль за відвідуваннями об'єкта.

Принципи, що лежать в основі методики, підходять не тільки для дільниць місцевості, але можуть використовуватись і всередині будівлі, наприклад:

- виставочні зразки і полиці з товаром у магазині зараз розміщуються нижче традиційного рівня, що дає можливість здійснювати більш зручно звичайне спостереження за ними як із середини, так і ззовні приміщення;
- в робочі години забезпечується високий рівень освітлення торговельних приміщень, що не тільки працює на підвищення ефективності спостереження, але дає змогу створити більш сприятливе враження від магазину, додатково приваблюючи покупців зайти до нього;

- розміщення робочих місць продавців і касирів дає змогу забезпечити строгий контроль за ними;
- місце для паркування автомобілів проектується так, щоб огляд залишених машин був гарним і щоб загальне враження від нього створило у злочинця почуття ризику, якщо він вирішить здійснити на цій території незаконні дії.

Для видів бізнесу, що працюють у місцях з підвищеним рівнем кримінальної активності, має сенс проконсультуватися зі спеціалістами відділів міліції з метою попередження злочинів.

Ешелонована система забезпечення безпеки

Реалістична мета, яку ставить звичайний бізнесмен — створення такого рівня захисту, який би відлякував більшу частину злочинців від його фірми, або в крайньому випадку максимально затримував би їх під час проникнення.

В основі такого підходу лежить концепція насиченого захисту або *ешелонованої безпеки*.

Перед тим як приймати рішення про те, які засоби забезпечення фізичної безпеки встановити в компанії, необхідно визначити, які об'єкти в будівлі чи в усьому комплексі, що охороняється, швидше привернуть увагу злочинців. До них слід віднести готівкові гроші, комп'ютерне обладнання, твори мистецтва, знеособлені цінні папери — цей набір залежить від виду бізнесу, яким займається компанія.

Наступний етап — продумування місць розміщення цих привабливих для злочинців об'єктів з точки зору максимального утруднення доступу до них. У будь-якому випадку потрібно керуватися здоровим глуздом і шукати розумний компроміс між найбезпечнішим місцем і функціональними зручностями користування такими об'єктами.

Виявивши найбільш прибутковий вид бізнесу, ризик зазіхання на який найбільший, слід проаналізувати весь шлях до нього, починаючи безпосередньо від конкретного об'єкта до виходу з території, на якій розміщена компанія. Саме під час такого дослідження можна краще визначити, де фізичні захисні огорожі не дозволяють повною мірою перешкодити несанкціонованому доступу, оскільки саме цей бік організації безпеки є ключовою і саме їй слід надати пріоритети.

Так, приміщення для видачі готівкових грошей повинно розміщуватися в глибині будівлі, мати міцні двері і відповідного класу замки, а у вікнах має бути спеціальне зміцнене скло. Безпосередньо в цьому приміщенні буде необхідною установка автономної сигналізації, яка працюватиме в парі з іншою системою, що приводиться в дію при спробі несанкціонованого проникнення в загальне приміщення.

Доступ у коридори може контролюватися і оглядатися за допомогою камери замкненої телевізійної системи. І звичайно, зовнішні двері будівлі мають бути міцними. Якщо будівля входить до складу більшої комплексної структури, то має сенс встановити паркан по всьому периметру ділянки, однак заключне рішення з цього питання залежить від ступеня важливості охоронюваних речей та предметів і від того, наскільки бізнес може постраждати в разі виникнення потенційної загрози.

Таким чином, ешелонована система забезпечення безпеки складається з кількох рубежів перешкод, що дають можливість контролювати проникнення на територію небажаних осіб.

Головна загроза зазвичай очікується ззовні. Розглянемо деякі перепони, з якими має зустрітися злодій ззовні, беручи до уваги критичні (відносно до завдання за-

безпечення безпеки) характеристики захисного пристрою: здатність не допустити потенційного порушника чи затримати пересування вперед особи, яка намагається це зробити.

Розглянемо основні типи фізичних бар'єрів, з якими може зустрітися порушник, що намагається проникнути на охоронювану територію.

Захисні пристрої по периметру приміщення

Стіни. Висока цегляна чи бетонна стіна, верхня частина якої закінчується чимось, що перешкоджає її подоланню (торцеве розміщення лезоподібних поверхонь, колючки, вмуроване бите скло, спеціальна фарба чи її складові і т. ін.) і зараз залишається найефективнішим захисним пристроєм, що застосовується по периметру охоронюваної території. Але водночас це одне з найдорожчих пристроїв подібного призначення, а крім того воно часто використовується злочинцями як місце для схованки при підготовці проникнення.

Огорожі. На практиці використовуються кілька видів огорож: огорожа з окремих ланок, огорожа зі зварних секцій, огорожа з металевих конструкцій, секції колючого дроту або дріт типу бритвеного леза, огорожа з набірних металевих елементів, електричні і електрифіковані огорожі тощо.

Ворота. Для санкціонованого проходу чи проїзду всередину всі замкнуті охоронювані об'єкти повинні мати спеціально передбачені пристрої. Головна вимога до цих пристроїв (будемо називати їх видовим терміном "ворота") — наявність *відлякуючих* і *затримуючих* при несанкціонованому проникненні характеристик, що виявляються при їх закритому положенні, і в крайньому випадку не гірших, ніж в огорожах по периметру.

Шарнірні механізми. На воротах, підвішених шарнірно, нерідко можна виявити, що стулки можна легко зняти з механізмів підвіски, в результаті чого виводиться з робочого положення запірний пристрій. Пластини чи бруски, приварені у відповідні місця біля опорних гнізд, можуть значною мірою перешкодити такому способу порушення цілісності захисту.

Замки. Ворота, закриті на ланцюг і навісний замок, навряд чи стануть значною перепоною для рішучого зловмисника, особливо, якщо конструкція воріт складається з двох стулок. У цьому разі перевагу треба надати полосовим запірним пристроям, положення яких фіксується надійним внутрішнім замком.

Жорсткість конструкції. Нерідко ворота під поривами вітру гримлять, що призводить до помилкового спрацювання охоронної сигналізації при встановленні в системі деяких видів сенсорних датчиків, тому конструкція воріт повинна бути жорсткою.

Управління воротами. Найчастіше механізм управління закриттям і відкриттям воріт знаходиться ззовні периметру, а іноді ця процедура зводиться до відкриття воріт ключем ззовні. Звичайно таке конструктивне рішення навряд чи стане серйозною перепоною для більш-менш досвідченого порушника, який вирішив проникнути всередину території.

Турнікети. Турнікети повинні бути відповідної висоти і за своїми відлякуючими і затримуючими незаконний прохід характеристиками не поступатися іншій частині периметру, складовою якого вони є.

Двері. Наступний компонент, на який одразу ж зверне увагу порушник, — матеріал, з якого виготовлена зовнішня поверхня об'єкта, що охороняється. Стіни і покрівля зазвичай мають задовільний стан, що не завжди можна стверджувати про

двері і вікна. Тут насамперед треба звернути увагу на наступні елементи системи забезпечення безпеки.

Двері для відвідувачів. За можливості потрібно уникати використання дверей, в огорожі по периметру, зроблених зі скла. При встановленні дверей там, де ризик проникнення *малий* чи *середній*, достатньо надійною буде міцна конструкція із зовнішньою шарнірною підвіскою. Для більш небезпечних ділянок переважно використовуються металеві чи дерев'яні двері з металевим армуванням. В усіх випадках дверні рами повинні міцно закріплюватися до стіни.

Двері транспортного призначення. Конструкції, які використовуються для дверей, що призначаються для пропуску транспорту, можуть бути різними, але вони мають відповідати своєму призначенню.

Дверні замки. Для більш надійного захисту використовуються різні типи замків: з клямкою, накладні, механічні комбіновані, електричні, багатоточкові, навісні, що контролюються, шарнірні пальці, електронні та ін.

Вікна. Злочинці дуже часто використовують для проникнення вікна і цьому є кілька причин:

- їх часто залишають відкритими;
- іноді одне скло чи кілька можуть бути зняті ззовні, що знизить рівень ризику для порушника;
- засуви на вікнах ненадійні, зазвичай встановлені так, що легко відкриваються або виймаються;
- через вікно злочинець може побачити предмети, що привернуть його увагу, і шлях до цих предметів через вікно і назад зазвичай найкоротший;
- часто можна виявити вікна на перших поверхах приміщень, розташовані у віддалених чи затемнених місцях.

Типи вікон повинні обиратися з метою більш ефективного забезпечення фізичної безпеки.

Дахи. Дахи будівель особливо уразливі для проникнення злочинців:

- про них часто забувають при проведенні дослідження загальної безпеки;
- плитки, листи черепиці і планки можна легко витягти, не вчиняючи при цьому значного шуму;
- світові отвори на даху рідко закриваються і практично не контролюються;
- потрапити на дах можна, використовуючи для цього сусідні забудови, притуливши до стіни будь-які зручні предмети та ін.;
- системи забезпечення безпеки рідко будуються так, щоб подавати сигнал тривоги при спробі проникнути у приміщення через дах.

Доступ у будівлю. Проблеми організації контролю доступу у приміщення чи на територію обмеженого використання особливо актуальні у тих випадках, коли відвідувачі можуть вільно користуватися іншими приміщеннями будівлі. У цьому випадку немає необхідності формувати ту саму систему забезпечення безпеки, яка використовується при периметричному захисті, тобто зводити огорожу, стіни, встановлювати спеціальні двері і вікна тощо. У доступах до приміщень загального користування доцільно застосовувати механічні комбінаційні або електричні замки чи картки контролю при проходженні через стандартні двері.

Але є винятки з такого правила, пов'язані з випадками, коли відвідувачі взаємодіють з персоналом (наприклад, справи з великими сумами готівкою чи іншими коштовностями, з банківськими службовцями чи з касирами у поштових відділеннях). У такому разі з'являється додатковий ризик, в результаті якого співробітник

чи відвідувач може потрапити в нестандартну ситуацію. Існує кілька підходів до організації забезпечення безпеки в подібних випадках:

1. Зведення міцного, але прозорого бар'єра, через який співробітники і відвідувачі можуть бачити і чути один одного, але такого, що запобігає безпосередньому фізичному впливу відвідувача на співробітника, а іноді і захищаючого останнього від вогнепальної зброї.
2. Використання принципу відкритого доступу, під час якого між персоналом і відвідувачами не існує фізичних бар'єрів, але забезпечується, щоб службовець міг оперувати з грошима чи коштовностями, вартість яких не перевищує встановленої величини і робиться все можливе, щоб всі про це знали.
3. Спорудження бар'єра або прилавку висотою до грудей, в якому монтується екран, що піднімається.

Скло безпеки. Щоб перешкодити проникненню злочинця чи захистити персонал від озброєних вогнепальною зброєю грабіжників, слід використовувати більш міцні матеріали: захисне скло безпеки і куленепробивне скло. Використовуються також ламіноване скло, різні пластики, композити та ін.

Сейфи і сховища. Сейфи, сховища і підвали, якщо вони відповідають заданим стандартам або технічним характеристикам, поставлять майже кожного потенційного порушника перед нерозв'язним завданням. Хоча наявність таких пристроїв неминуче призводить до відлякування майже всіх злочинців (крім самих одержимих), їхня головна мета полягає у створенні затримки дій злочинців при спробі проникнення до їх вмісту.

Сейфи бувають різних розмірів і форм, від невеликих, вмурованих в стіну або закладених у підвальне приміщення, до величезних двостулчатих конструкцій, куди практично можна навіть заходити. Розмір і вага сейфів є важливими характеристиками: від цих пристроїв буде мало сенсу, якщо злочинець зможе їх просто вивезти в зручне місце і там, маючи вдосталь часу, використовуючи різні інструменти і пристрої, рано чи пізно відкриє практично будь-який сейф. Тому в більшості випадків (особливо, якщо вага сейфа менше 500 кг) він повинен бути надійно закріплений до підлоги чи до стінки, зацементований або зафіксований якимось інакше.

Ще одним фактором, на який треба звернути увагу при виборі сейфа, є його **облаштування**. Критерієм якості сейфа є час, за який спеціаліст, використовуючи відповідний набір інструментів і пристроїв, зможе добратися до його вмісту. Міцність сейфів визначається за трьома категоріями:

- витримують дію ручних механічних і електричних інструментів, полум'я киснево-ацетиленового пальника впродовж 30 хв;
- теж саме, що і в попередньому випадку, тільки час "опору" проникненню до вмісту становить 60 хв;
- те саме, що і для другої категорії, але в цьому разі до впливових факторів додаються вибухові речовини.

У корпусах, дверцятах та інших елементах сейфів одночасно використовуються матеріали з теплозахисними властивостями, що перешкоджають проникненню іншим способом.

Багато підприємців користуються сейфами, придбаними багато років тому, що не можуть чинити опір сучасним інструментам і пристроям, на які перейшли злочинці.

Сховища фактично є великими сейфами і тому повинні відповідати практично тим самим нормам забезпечення безпеки, що і сейфи.

10.3. Окремі напрями забезпечення фінансової та економічної безпеки підприємств

10.3.1. Поняття та суть економічної та фінансової безпеки підприємств

Однією з найважливіших складових економічної безпеки є фінансова безпека. Але для формування дієвого механізму забезпечення фінансової безпеки насамперед необхідно з'ясувати фактори, що впливають на її дотримання, як взаємопов'язані окремі складові цієї категорії, які повинні координуватися дії всіх ланок, покликаних стояти на сторожі безпеки інтересів різних суб'єктів? Розмаїття аспектів фінансової безпеки, складність вибору оптимального варіанта її гарантування викликають потребу застосування комплексного підходу до цієї сфери життєдіяльності комерційної структури.

Поняття фінансової безпеки таке ж широке, як і тлумачення фінансів як системи економічних відносин, що виникають у процесі створення та використання грошових коштів фірми.

Враховуючи багатоаспектність фінансової безпеки, складність взаємозв'язків і взаємозалежності різних її елементів, не можна одразу з'ясувати усі критичні точки і запропонувати однозначний рецепт їх ліквідації. Стратегія фінансової безпеки повинна чітко визначати об'єкти, сили, заходи і способи забезпечення безпеки. Фінансова безпека не є прерогативою будь-якої структурної служби фірми, і на її систему впливає конкретна ситуація, що складається на певному етапі економічного розвитку фірми.

На жаль, чіткого визначення категорій “фінансова безпека” та “економічна безпека” офіційно не існує. Деякі автори вважають, що фінансова та економічна безпека — це стан економіки та фінансової системи фірми, який дає змогу:

- гарантувати розвиток фірми на базі досягнень науково-технічного прогресу;
- зберігати або швидко відновлювати функціонування фірми в умовах припинення зовнішніх поставок ресурсів або надзвичайних ситуацій внутрішнього характеру;
- забезпечувати стійке функціонування своєї фінансово-кредитної системи фірми та задоволення потреб її працівників за несприятливих внутрішніх та зовнішніх економічних умов.

Під фінансовою безпекою розуміється такий стан фінансової, грошово-кредитної, валютної систем, що характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю забезпечити ефективне функціонування економічної системи та економічне зростання комерційної структури.

Але всі наведені формулювання поняття “фінансова безпека” відображають лише окремі аспекти цієї всеосяжної категорії і не можуть претендувати на її однозначне трактування.

Фінансова безпека загалом розуміється як:

- рівень забезпечення громадянина, домашнього господарства, населення, підприємства, організації, установи, регіону, галузі, сектору економіки, ринку, держави, суспільства, державних утворень, світового співтовариства фінансовими ресурсами, достатніми для задоволення їх потреб;
- стан фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової, інвестиційної систем, що характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання.

Логічним при розгляді фінансової безпеки є виділення макроекономічного і мікроекономічного аспектів.

В Україні функціонує трирівнева система фінансування: бюджетне фінансування, банківські кредити і прямі інвестиції через механізми ринку капіталів. Безпека усіх цих рівнів потребує особливої уваги. Взагалі Україні потрібна надійна фінансова система, яка б забезпечувала оперативність розрахунків між підприємствами, збереження заощаджень, надходження інвестицій в економіку.

Фінансова безпека охоплює: фінансову безпеку окремого громадянина, домашніх господарств; населення загалом; підприємців, підприємств, організацій, установ; галузей господарського комплексу; регіонів; фінансову безпеку окремих секторів економіки; держави (своєю чергою фінансова безпека держави складається з таких складових, як бюджетна, валютна та інвестиційна безпека) та різноманітних міждержавних утворень, а також світового співтовариства.

Можна розглядати безпеку таких окремих складових внутрішнього та зовнішнього фінансових ринків: грошовий, фондовий, позичкових капіталів, а також окремих фінансових інструментів (банківських депозитів, всіляких кредитів, акцій і облігацій (як корпоративних, так і державних); дисконтних цінних паперів і цінних паперів з купоном, купонних паперів з фіксованим відсотком і ставкою, що плаває, державних казначейських зобов'язань та ставок рефінансування, векселів, валютних опціонів тощо).

Ломбардні операції та встановлення ломбардних ставок є додатковим фінансовим інструментом кредитної політики держави і основним механізмом рефінансування комерційних банків, їх підтримки при короткострокових труднощах з ліквідністю, а також механізмом забезпечення безперервної роботи платіжної системи.

Окремо існує категорія фінансова безпека установ недержавного сектору економіки — комерційних структур.

Формування систем фінансової безпеки підприємств має включати окремі обґрунтовані складові, їх класифікацію за різними ознаками, а також визначати місця і ролі цих елементів у забезпеченні загальної безпеки. Тобто в основі методології створення дієвої системи фінансової безпеки має бути не механічне поєднання її окремих аспектів, а якісна зміна підходів до їх формування на базі вивчення взаємозв'язків між ними. А для цього необхідним є розроблення принципів класифікації елементів системи фінансової безпеки. За допомогою класифікації можливим буде порівнювання окремих блоків та їх взаємозв'язку, а відтак, і створення системи фінансової безпеки. Формування цієї системи має відбутися на основі розроблення відповідної теорії, концепції, стратегії і тактики, проведення адекватної політики, наявності необхідних інститутів, застосування заходів, способів і методів її забезпечення.

Головними елементами системи фінансової безпеки є:

- теорія фінансової безпеки;
- концепція фінансової безпеки;
- політика фінансової безпеки;
- стратегія і тактика забезпечення фінансової безпеки;
- структурні підрозділи фірми, що забезпечують фінансову безпеку;
- індикатори фінансової безпеки;
- інформація про фактичний стан фінансової безпеки.

Концепція фінансової безпеки має містити пріоритетні цілі та завдання забезпечення безпеки, шляхи та методи їх досягнення. Послідовність розроблення та реалізації концепції фінансової безпеки виглядає наступним чином:

- розроблення законодавчої бази у сфері фінансової безпеки на рівні фірми;
- формування концепції фінансової безпеки комерційної структури;
- розроблення стратегії фінансової безпеки фірми;
- розроблення і реалізація тактичних заходів у сфері фінансової безпеки;
- контроль за виконанням визначених завдань і внесення необхідних коригувань.

Створення дієвої системи фінансової безпеки передбачає чітке визначення джерел потенційної загрози у тій чи іншій сфері, а також наявних і необхідних ресурсів для їх нейтралізації. Причому загроза може бути наслідком як непередбачених обставин, випадкових подій, так і усвідомлених провокацій, злочинів усіх видів.

Загроза безпеці підприємства включає в себе сукупність умов і факторів, що створюють небезпеку життєво важливим інтересам особистості, колективу працівників.

На фінансову безпеку впливає дія внутрішніх і зовнішніх ризиків і загроз.

Складність чіткого визначення джерел потенційної загрози фінансовій безпеці зумовлена тим, що один і той самий фактор сприймається далеко не рівнозначно з точки зору окремої особистості, групи осіб, господарюючих суб'єктів.

Природно, виникають розбіжності і при визначенні напрямів гарантування фінансової безпеки. Причому можливими діями в цьому плані можуть бути: недопущення, подолання, витіснення, повна чи часткова нейтралізація, а часом й інтеграція окремих загроз з метою зниження її негативного впливу на фінансову безпеку. Зокрема, лише усвідомивши механізм кризових процесів, що загрожують фінансовій безпеці, можна розробити конкретну технологію запобігання.

Забезпечення фінансової безпеки теоретично можливе лише двома шляхами — або шляхом ліквідації самих загроз, або за допомогою компенсації збитків.

Компенсація збитків немає нічого складного — були б гроші, а от ліквідація самих загроз (а отже, економія фінансів) потребує детальнішого розгляду.

10.3.2. Методика визначення проблем безпеки

Вивчення проблем фінансової безпеки має включати питання щодо визначення, якою мірою потребується безпека і де має місце застосування захисних заходів.

Методика отримання відповіді — це дослідження проблем безпеки, а саме:

- ідентифікація, тобто визначення в комерційній структурі тих активів та видів діяльності, які безпосередньо працюють на прибуток і потенційно підпадають під ризик;
- оцінювання небезпеки реалізації цих ризиків;
- підготовка та впровадження системи заходів, які дадуть змогу керувати ризиками, що були виявлені.

Під категорію “керування ризиками” не підпадають суто економічні збитки активів компанії, причиною яких є, наприклад, загальний рівень ділової активності в державі, зміна курсів іноземних валют, інфляція, технологічні зміни тощо. З іншого боку “керування чистим ризиком” — це забезпечення цілісності активів організації та її здібностей генерувати прибуток в умовах небажаних явищ.

Ідентифікація ризиків

Щоб не пропустити жодного значного джерела ризику необхідно, насамперед, проаналізувати основні компоненти безпеки, в яких можна зазнати збитків:

- *матеріальні активи*, до яких належать нерухомість, обладнання, готова продукція, сировина та напівфабрикати, готівкові засоби та чеки, а також інші по-

дібні складові бізнесу, які підлягають ризику бути викраденими, зіпсованими чи зруйнованими;

- *персонал*. Деякі організації значною мірою залежать від діяльності ключових співробітників. В інших структурах значна частина працівників підлягає ризику при здійсненні своїх функцій. Іноді на стан справ можуть вплинути звільнення, поранення, хвороба чи смерть деяких осіб;
- *інформація*. Про способи збереження конфіденційної інформації і про ризик у випадку її витоку йтиметься в наступних розділах;
- *правова відповідальність*. Компанії в судовому порядку можуть бути визнані винними за збитки, завдані третій особі (включаючи і власних службовців) чи їх власності;
- *припинення діяльності*. Такий розвиток подій часто спричинений діями, шкода від яких значно перевищує розміри прибутків та активів фірми.

Для отримання можливих сценаріїв ризикованих ситуацій необхідно всебічно та ретельно проаналізувати кожен із зазначених компонентів бізнесу. Щоб отримати інформацію, яка дасть можливість ідентифікувати найбільш небезпечні фінансові ризики, корисно обговорити з джерелами, які відповідають за певні сектори роботи, питання наявності небезпечних місць та вчинення ситуацій, які утруднюють досягнення мети та фінансову політику фірми.

Якщо ризики виявлені, потрібно відреагувати за ступенем терміновості реагування на них та важливості загалом.

Оцінювання ризиків можна оцінювати з таких точок зору:

- як вірогідність настання небажаної події;
- як вартісний показник цієї події у випадку її настання.

Отримання інформації, призначеної для прогнозування можливості настання небажаних наслідків, базується на:

- здійсненні аналізу відомостей про події, що відбулися у минулому;
- власному досвіді;
- відомостях із середини фірми;
- статистики злочинів навкруги;
- інших даних, які мають значення для існування і роботи фірми.

Найпростіший, ефективний спосіб вивчення загроз — їх розподіл на зовнішні та внутрішні.

Зовнішні джерела небезпеки — професійні злочинці, корумповані представники владних структур, стихійні лиха, акти вандалізму тощо.

Внутрішні джерела небезпеки — співробітники фірми, погодинні робітники, відвідувачі, клієнти тощо.

Значення мають *ситуаційні можливості* (наявність доступу, професійна підготовка злочинця, час) та *мотивація особи* (необхідність, обґрунтування необхідності для себе, недостяг коштів та ін.).

Вірогідність настання небажаної події багато в чому залежить від загальної організації справ в компанії. Якщо на фірмі контрольні заходи застосовуються постійно та комплексно (причому про це відомо всім співробітникам), то можливостей для вчинення, наприклад, фінансової оборудки значно менше, ніж коли на фірмі царює хаос та анархія.

Наступний крок оцінювання ризиків — встановлення показників вартості реалізації такого ризику. Наслідки залежать від того, які активи компанії підлягають негативному впливу та наскільки сильно. До складових показників вартості таких ризиків належать:

- вартість нерухомості, що підлягає ризику;
- додаткові витрати, що викликані настанням небажаної події;
- недоотримання прибутків від скорочення чи припинення діяльності;
- інші шкоди чи збитки, нанесені третім особам, в результаті яких можливі фінансові санкції.

Із наведеного переліку помітно, що загальні збитки можуть перевищувати всі активи, які підлягають ризику, тобто можуть бути більшими ніж 100 % від номінальної вартості бізнесу.

Встановивши події, що можуть викликати шкоду, дослідивши принципи, що призводять до їх настання, спрогнозувавши вірогідність їх реалізації та оцінивши їх наслідки, необхідно розмістити ризики за важливістю. Співвідношення відомостей, отриманих під час аналізу, може включати конкретні цифри, що з'являються в результаті суб'єктивного оцінювання і інтуїтивного прогнозування. Виконавши ці два етапи дослідження безпеки можна переходити до третього і заключного.

В *управлінні ризиками* необхідно виокремити чотири головні складові:

1. *Уникнення ризику*. На перший погляд ця складова може вирішити всі проблеми, пов'язані із забезпеченням фінансової безпеки. Однак цілком уникнути всіх видів ризику можна тільки припинивши займатися бізнесом взагалі.

2. *Передача ризику*. Якщо реалізується підхід припинення виконання будь-яких функцій, що супроводжуються ризиком, то з економічної точки зору таке рішення не може бути визнане оптимальним через те, що в цьому випадку фірмі необхідно відмовитися від прибутку (від цих видів діяльності). Більш раціональний підхід — передача ризику, як відвід від своєї структури.

Наприклад, страхування від потенційних збитків, тобто при реалізації ризику компанія отримає страхові виплати. Однак таке страхування від усіх видів ризику здійснюється рідко. Більше того, в деяких випадках судові та законодавчі органи забороняють чи відмежовують можливості фізичних чи юридичних осіб взагалі застосовувати такий підхід для зменшення юридичної відповідальності.

3. *Обмеження ризику*. Іноді керівництво фірми приймає рішення відмежувати частково чи повністю деякий ризик. Наприклад, за кордоном — страхування від певних наслідків, в Україні, наприклад, наведення корумпованих зв'язків у правоохоронних органах чи органах влади — це коштує грошей, але зменшує ризик. Звісно такі рішення приймаються тільки після оцінювання можливих ризиків чи їх наслідків. Але на вибір ризику, що обмежується, впливає некомпетентність осіб, які приймають рішення, коли вірогідність наступу окремих ризиків чи їх наслідки оцінюються неточно.

Рішення про обмеження можливого ризику визначається, з одного боку, можливостями фірм знизити вірогідність наступу небажаної дії, з другого — її здатністю обмежити фінансові та інші втрати, якщо подія відбудеться.

4. *Скорочення ризику*. Можна досягти за допомогою використання різних заходів: поліпшенням процедур, що використовуються в роботі; розробленням планів дій у нестандартних ситуаціях.

Окрім того, необхідний, свого роду, аудит предметів, що використовуються, засобів та процедур забезпечення фінансової безпеки на предмет збереження чи дієвості їх ефективного застосування при зміні обставин, коли можлива поява нових видів ризику. Тому такий аудит, що здатний перевірити систему фінансової безпеки на предмет злочинних зазіхань та забезпечити скорочення втрат, стає важливою умовою існування комерційної структури.

10.3.3. Заходи по забезпеченню економічної безпеки

Забезпеченням економічної безпеки в комерційній структурі повинні займатися всі співробітники, керувати в загальному плані цим процесом повинні керівники. Але провідна роль у цій роботі належить службі безпеки. Служба безпеки з метою забезпечення економічної та фінансової безпеки діє за певними напрямками:

1. Виявляє і припиняє намагання конкурентів до здійснення недобросовісної конкуренції. У промислово розвинених країнах термін “недобросовісна” конкуренція вживається давно і за ним криється винахідливість конкурентів, які ставлять за мету досягнення переваги над супротивником протизаконними методами. Недобросовісна конкуренція може виступати у таких формах:

- промисловий шпіонаж;
- використання товарної позначки, фірмової назви чи маркування товару без дозволу особи, на чие ім'я вони зареєстровані;
- порушення прав власника патенту;
- дискредитація репутації підприємства;
- зговір конкурентів з метою нав'язування фірмі завідомо невігідних умов;
- дезорганізація виробничого процесу шляхом підкупу чи зманювання робітників чи службовців, особливо тих, хто має доступ до таємної інформації.

2. Виявляє факти порушення договірних зобов'язань з боку партнерів-споживачів та постачальників продукції чи сировини, застосовує до них штрафні санкції, інші заходи, передбачені чинним законодавством.

3. Приймає заходи щодо недопущення контрактів на невігідних умовах. Візьмо наприклад з організації забезпечення економічної та фінансової безпеки комерційного підприємства, що займається бізнесом у кредитно-фінансовій сфері. Якщо проаналізувати збитки вітчизняних комерційних банків, то махінації з кредитами будуть на першому місці. Саме тому служба економічної безпеки банків в нашій державі може слугувати прикладом організації цієї роботи.

Основні види предметних махінацій:

- надання фальшивих документів недобросовісним позичальником;
- підробка гарантійних зобов'язань чи надання піддробленого балансу;
- обман банку — гаранта при страхуванні кредитів чи наданні застави;
- створення фіктивної фірми (на короткий проміжок часу), яка зникає після отримання кредиту;
- більш складна схема — створення фіктивних фірм, які шляхом перегонки коштів з рахунка на рахунок імітують успішну діяльність з тією ж метою — зникнути після отримання кредиту;
- “прикормка” банку — точне і безперечне дотримання умов ряду послідовних предметних договорів з поступовим збільшенням суми кредиту, а потім зникнення розпорядника зі значним кредитом.

Припинити діяльність злочинців в момент зникнення дуже важко, тому універсальним є ствердження про те, що профілактика значно ефективніша за будь-яке лікування. Це цілком належить до умов економічної безпеки.

Однак, щодо економічної безпеки банку, то тут частіше виникають внутрішні суперечності між службою безпеки підприємства і управлінням кредитування.

Позиція співробітників відділу (управління) кредитування дуже проста — розміщення коштів у вигляді кредитів найбільш вигідне використання вільних ресурсів. Тому прагнення видати кредит на вигідних для банку умовах призводить до ви-

дачі завідомо проблемних кредитів та до їх неодноразової пролонгації (подовження строку повернення).

До служби безпеки звертаються після того, як вийшли всі строки повернення, кошти витрачені і повернення кредиту майже неможливе. Крім того, кредитний відділ вбачає своє завдання тільки в оцінюванні бізнес-плану клієнта та у правильному оформленні всього пакета документів. Це відбувається, коли співробітники не мають уявлення про обмеження та управління ризиками. А тепер поглянемо на цю ситуацію з боку професіоналів.

Найпростішим способом обмеження ризику буде створення кредитного комітету, членом якого виступає співробітник служби безпеки, а кожен кредит, що видається, проходить попередню експертизу в службі безпеки. При цьому вивчається:

- клієнт;
- активи клієнта (розмір установчого капіталу, співвідношення між власними засобами і тими, що знаходяться в управлінні, вкладання коштів у нерухомість тощо);
- склад засновників, наявність інших фірм, які очолюють засновники даного підприємства (кількість фірм, зареєстрованих за цією адресою, тощо);
- форма, в якій створена юридична особа (звісно найменш надійними є товариства з обмеженою відповідальністю);
- час перебування на ринку та на обслуговуванні у певному банку;
- проект, бізнес-план (призначення коштів);
- забезпечення кредиту (гарантія, застава тощо);
- результати обов'язкового виїзду на об'єкти клієнта, огляд застави тощо;
- використання відкритих та нетрадиційних джерел інформації.

При перевірці працівники служби безпеки звертають увагу не тільки на ці параметри, а й на ряд інших ознак при проведенні банківських операцій клієнтом у минулому з метою визначення, чи не займається клієнт протизаконною діяльністю (що може призвести як до неповернення коштів, так і до інших економічних ризиків, коштовних судових процесів, перевірок правоохоронними органами тощо).

При проведенні перевірок інспектори служби безпеки повинні звертати увагу на операції, що мають такі ознаки:

- розмір операцій підпадає під встановлену чинним законодавством норму щодо інформування правоохоронних органів, операції здійснюються за незвично заплутаних умов (незвичність умов визначається з урахуванням характеру операцій, а також їх кінцевих результатів);
- операції є економічно невиправданими, відсутній зв'язок між такими операціями та професійною і економічною діяльністю клієнта, або вони суперечать звичайній практиці такого клієнта.

Оцінивши проект бізнес-плану, служба безпеки може здійснити перевірку партнера (особливо закордонного), оцінити ринок з точки зору його криміналізації, можливості збитків під час реалізації продукції. При цьому співробітникам служби безпеки необхідно:

- визначити, чи підтримував "потерпілий" банк або співробітники безпосередній контакт з отримувачем, чи був одним із посередників;
- визначити шляхи та способи надходження в банк запиту на отримання кредиту;
- вивчити всю документацію, пов'язану з отриманням грошей, приділяючи увагу можливим змінам чи перекручуванням у ній;

- отримати всі відомості про одержувача кредиту або про всі комерційні структури, з якими він співробітничав, їх керівників чи співробітників;
- припинити можливі спроби отримувача кредиту позбавитись від отриманих коштів, витратити їх тощо;
- розглянути всі матеріали, складені співробітником банку, який оформляв видачу кредиту;
- отримати відомості, що характеризують його, включаючи відомості про можливі контакти з отримувачем кредиту;
- ознайомитися з надходженнями на його власний рахунок, реєстраційними номерами транспортних засобів, які належать йому чи членам його сім'ї;
- встановити основні джерела доходів (можливо, звернувшись до правоохоронних органів);
- розпитати вказаного співробітника щодо питань, пов'язаних з видачею кредиту, порівняти його відповіді з відомостями, отриманими при аналізі його телефонних переговорів, власного щоденника тощо.

Залежно від інформації, отриманої службою безпеки, її керівник викладає свої аргументи за чи проти надання кредиту (у вигляді експертного висновку). Звісно, кредитний комітет може проігнорувати думку служби безпеки, або навіть не внести її до протоколу засідання, однак чітке виконання вимог оформлення кредитної справи (відмова керівництва розглядати справу без візи служби безпеки чи юристів) значно утруднює подібні дії.

Окрім того, в положенні про службу безпеки може прямо зазначатися, що “служба не несе відповідальності за кредити, коли вони були видані всупереч її думки чи взагалі без експертизи та не залучається до заходів по їх поверненню”.

Усі ці заходи служби безпеки були наведені як приклад, але подібним чином необхідно організувати заходи з економічної та фінансової безпеки будь-якої комерційної структури з певними змінами залежно від комерційної орієнтації фірми.

10.3.4. Інформація — як складова фінансової та економічної безпеки

Існує ще одна важлива складова фінансової безпеки — це інформація. Служба безпеки повинна допомагати підрозділам фірми в отриманні інформації, необхідної для аналізу кон'юнктури ринку, надійності партнерів, можливостей конкурентів тощо.

На сьогодні український підприємець може використати такі *джерела інформації*: ділова періодика; телевізійні та радіопрोगрами ділового характеру; публікації інформаційних агентств; ряд довідкових видавництв та каталогів; банки інформаційних компаній.

Суттєвими недоліками такої інформації є: відсутність електронних версій більшості друкованих видань; старіння змісту довідників та каталогів, унаслідок змін адрес та видів діяльності фірм; невиправдана інформаційна закритість окремих фірм; утруднений доступ до інформації (яка не є державною або комерційною таємницею), що знаходиться у певних державних установах.

На сьогодні діяльність служби безпеки орієнтована на забезпечення технічної та економічної безпеки. Головна проблема полягає в тому, що отримання інформації (яка є важливою для забезпечення економічної безпеки) справа складна та цінна. Для служб безпеки доступною є лише інформація про власних клієнтів та партнерів.

Наприклад, Міжбанківська служба безпеки “СКІФ”, діяльність якої спрямована на забезпечення інформацією банків, страхових і фінансових компаній, підприємств різного профілю з метою видачі клієнтам бізнес-довідок, накопичує у своїх базах даних відомості наступного характеру:

- загальна інформація (адреса, телефон, факс, історія фірми, прізвища керівників, форма власності, обіг капіталу, філії та відділення);
- перелік банків, клієнтом яких є фірма;
- окремі події, факти, які характеризують фірму (участь її в арбітражних процесах, офіційних заходах, а також відомості, що характеризують ділову репутацію);
- остання фінансова інформація (баланс, звіт про прибутки, збитки);
- рейтинг, який відображає фінансове положення фірми, ступінь ризику при веденні справи з цією фірмою;
- співставлення фінансових показників фірми та галузі загалом, а також зміни порівняно з минулим роком;
- інформація про практику та терміни виконання фірмою платежів за останні два роки.

Останній пункт дуже важливий, оскільки дає можливість прогнозувати терміни виконання платежів та регулювати кредитні відносини з фірмою. Служба накопичує статистику затримок платежів по країнах, що дає змогу (разом з відсотком банкрутств) врахувати страхові ризики.

Збір інформації здійснюється тільки легальними способами — через реєстраційні палати, податкові та ліцензійні служби, арбітражі та суди, торговельно-промислові палати, безпосередньо через контакт з фірмами. Самі фірми подають інформацію про себе, оскільки розуміють, що діє правило — відсутність інформації теж інформація, але негативна. Інформаційна закритість насторожує потенційних партнерів. Оперативність оновлення масиву інформації гарантує відповідність дійсному стану справ на 97 %.

Попит на послуги інформаційних фірм постійно зростає з розвитком міжнародних відносин, але кількість замовлень, що виконує “СКІФ” для закордонних бізнесменів, перевищує запити українських в десятки разів.

Під забезпеченням економічної безпеки розуміється реалізація комплексу заходів з виявлення, попередження та припинення протиправних дій, що могли б негативно вплинути на економічний стан комерційних структур (банки, фірми, акціонерні товариства) їх клієнтів і акціонерів, а в деяких випадках — і партнерів. Такими заходами є:

- інформаційно-аналітична розвідувальна діяльність з виявлення і прогнозування можливих збитків комерційним структурам;
- контррозвідувальні заходи по боротьбі з економічним шпіонажем, запобігання збиранню конфіденційної інформації технічними засобами, а також через персонал в оточенні комерційних структур;
- забезпечення безпеки фінансово-економічної діяльності від економічних злочинів, афер, шахрайства, зловживань з боку власного персоналу, партнерів, акціонерів, сторонніх організацій;
- режимно-адміністративні заходи із забезпечення таємності і конфіденційності внутрішньої та іншої комерційної інформації;
- фізичний, технічний і “електронний” захист будівель і приміщень комерційних структур і їх співробітників, розроблення і забезпечення контрольно-пропускних режимів, виконання охоронно-постових і патрульно-сторожових функцій;

- охорона керівних співробітників комерційних структур, а також осіб, які прибули для зустрічей і переговорів з інших районів, у тому числі і з-за кордону;
- відпрацювання і реалізація антикризових планів діяльності комерційних структур, що передбачають вихід з різних типових надзвичайних ситуацій;
- кадрово-адміністративні, режимно-нормативні і спеціальні заходи при доборі, перевірці, підготовці, перепідготовці, розміщенні, звільненні персоналу.

Усі означені заходи можуть дати гарантію економічної безпеки, забезпечити процес керування ризиками з точки зору фінансової безпеки та незалежності будь-якої комерційної структури.

10.4. Захист від внутрішніх загроз

10.4.1. Проблеми ризику та загрози в середині фірми

Небезпека для бізнесу існує не тільки ззовні, а й із середини комерційної структури, тому важливо звернути увагу на деякі вразливі місця в організації роботи в середині фірми чи комерційної структури. Діяльність персоналу в офісі є основою організації бізнесу, його серцевини і рушійної сили. Отже, розглянемо спектр питань, від правильного вирішення яких залежить виживання фірми, насамперед це стосується бухгалтерії та фінансів, організаційної структури фірми та інформаційного забезпечення роботи.

При розгляді питань безпеки, потрібно починати з аналізу внутрішніх загроз.

У країні бізнес завантажений масштабами обладнання, махінацій, афер і корупцією, з якими доводиться зустрічатися менеджерам комерційних структур. Крім кризи довіри існує протилежність — легковажна довірливість. Дуже часто люди не ставлять найнеобхідніших питань, пояснюючи це тим, що така “цікавість” може здатися неввічливістю з їхнього боку.

Першим пунктом у більшості компаній є бухгалтерські процедури всіх операцій, включаючи купівлю і продаж, виплату зарплат і платню за одержаними рахунками, операції з готівкою, банківські операції тощо. Це все пов'язано з відповідним ризиком, особливо, якщо прийняти до уваги, що основне завдання шахрая — трансформувати свої кримінальні дії у гроші чи в товар.

У випадках вчинення шахрайства, успіх протидії йому багато в чому залежить від того, наскільки довгостроковими є відносини між працедавцем і службовцем-шахраєм. Працівники, інспектори, менеджери, що працюють у відділах бухгалтерії, закупки, продажу, маркетингу мають доступ до грошей чи товарів і тому є первинними джерелами ризику, але це не виключає, що інші працівники, які не мають прямої можливості для незаконних дій, не займаються шахрайством або крадіжками.

На жаль, список шахраїв далеко не обмежується постійними співробітниками. Останнім часом усе частіше в цьому проявляє себе інша група — робітники за контрактом. Відбувається впровадження різних структурних схем, спрямованих на скорочення кількості персоналу. В результаті цього скорочується кількість постійних службовців. Замість них приходять тимчасові співробітники, кількість і кваліфікація яких залежить від завдань, що мають вирішуватися найближчим часом. Такий підхід залучення зовнішніх трудових ресурсів використовується вже давно, але до останнього часу обмежувався машиністками чи клерками, що наймалися на

період відпустки чи хвороби постійних співробітників, на сьогодні ж подібна практика почала поширюватися і на інші професії, і працедавці все частіше запрошують на тимчасову роботу сторонніх осіб, якщо є потреба в спеціалістах виняткової технічної кваліфікації, менеджерах по реалізації окремих приватних проєктів, експертів у різних галузях знань.

До тимчасових працівників належать люди, які з'являються в наших приміщеннях час від часу за своїми професійними справами: будівельники, ремонтники, обслуговуючий персонал та ін. Всі разом вони становлять дуже серйозну загрозу, яку іронічно можна визначити так: "Контрактник — це людина, основним призначенням якої в житті є спалити чи знищити іншим способом вашу власність". Окрім загрози фізичній безпеці, яку вони несуть за собою, такі люди спілкуються і з постійним персоналом, деякі з них мають право користуватися послугами та товарами вашої фірми за заниженими цінами. Також з'являються умови для зговору з метою здійснення злочину, одержання хабара, протекціонізму чи переваги вибору не на ринковій основі.

Загрозою бізнесу є і конкуренти, особливо стосовно корпоративної інформації. Багато відомостей про компанію можна одержати з річних звітів, заяв, що робить служба по зв'язках з громадськістю, дані про реєстрацію патентів чи ліцензій, об'яви про найм робітників, маркетингових досліджень та інших джерел.

У деяких випадках слід чекати "шпигунської" діяльності конкурентів, яка може виявлятися у різних формах: підкупі та переманюванні співробітників, впровадженні свого спеціаліста і т. ін. Іноді необережні балачки співробітників у громадських місцях (особливо під час переїздів, а також в готелях, ресторанах, барах) можуть призвести до втрати конфіденційної інформації (знаючи це, будь-який конкурент буде намагатися вивідати, які заклади громадського харчування частіше за все відвідує директор чи інші особи).

Замовники і постачальники можуть увійти у змову з вашими постійними співробітниками і разом спланувати операцію проти вас. При цьому застосовують такі прийоми, як підкуп клерка (який веде облік), чи інспектора, або якщо говорити про придбання, дача хабара співробітнику, щоб той вибрав товари потрібної фірми.

Журналісти можуть стати серйозною загрозою, особливо коли вони готують репортажі. Вони можуть розголосити про наявність великого замовлення, що може бути небажаним. Інші проблеми, за якими полюють журналісти, а компанії не люблять випускати у світ — це екологічні забруднення, серйозні аварії на виробництві, фінансова скрута, розмір заробітної платні, можливість злиття з іншими структурами, можливе скорочення персоналу, судові розгляди чи розлад серед членів керівництва компанії. Якщо подібна інформація подана певним чином, вона може негативно відобразитися на бізнесі.

Треба обачно спілкуватися і з торговими та технічними представниками, які люблять вести сторонні розмови і запитувати про те, що не стосується їхньої діяльності. Підтримуючи таку розмову, можна легко виказати конфіденційну інформацію, яка може зашкодити компанії.

Схожу загрозу можуть нести і консультанти, хоча природа стосунків між консультантом і клієнтом зовсім інша, у разі, якщо клієнт хоче справді одержати допомогу, він повинен цілком довіряти і бути переконаним у збереженні конфіденційності.

Необхідно дослідити кожну окрему небезпеку більш детально, бо тільки добре розуміючи сутність можливо підготувати відповідні заходи для ефективної протидії їм.

10.4.2. Потенційні загрози

Вивчення деяких деталей і особливостей відомих замахів на українських бізнесменів дає змогу однозначно зробити висновок про активне проникнення злочинців у комерційні структури. Були випадки, коли злочинним угрупованням вдавалося влаштувати своїх людей у банки допоміжним персоналом (кухарі, шофери, прибиральники, бармени) і технічними робітниками (секретарі, машиністки, співробітники групи прийому відвідувачів, перекладачів та ін.).

Через ці джерела злочинцям і вдається заздалегідь одержати цінну інформацію про режим роботи керівників і ведучих експертів, а також про деякі комерційні операції, пов'язані з одержанням (передачею, збереженням, перевезенням) на об'єктах великих грошових сум в українській та іноземній валюті.

У зв'язку з цим, важливим організаційним завданням для служб безпеки стає захист комерційних структур від проникнення осіб, пов'язаних зі злочинними угрупованнями.

Особливої уваги з боку служби безпеки потребує обстановка у кредитних відділах (управліннях) комерційних банків, співробітники яких займаються розвитком кредитно-фінансових відносин і найбільшою мірою інформовані про стан і конкретну ситуацію на своєму об'єкті і його філіях, про наступні переговори і про зустрічі першого керівника, його поїздки чи інші контакти.

Як показує досвід, кримінальні угруповання при вивченні співробітників комерційних структур роблять наголос на виявленні, головним чином, їхніх негативних рис характеру (потяг до користолюбства, підвищений меркантилізм, авантюризм, інтриганство, схильність до чвар та конфліктів), а також намагаються виявляти і документувати участь співробітників (наприклад, комерційних банків) у незаконній комерційній діяльності, не передбаченій статутом банку, у збиткових операціях, результати яких можна буде використати для компрометації окремих співробітників.

Отже, обсяг шахрайства залежить від людей, які наймаються на роботу і від організації їхньої діяльності і контролю за її виконанням. Залежить і від того, наскільки відомо, що хтось із них потрапив у скрутне становище, пов'язане з грошима чи де-чим важливим для цієї людини.

10.4.3. Інформаційні технології

Розвиток комп'ютерів і комунікаційних систем фундаментально змінило принципи, на яких будується діяльність комерційних структур. До того, як ці технології увійшли в життя людства, виходили з ряду передбачень й опиралися на те, що називається "соціальними механізмами" забезпечення безпеки.

Однак з появою комп'ютерів, що використовуються у бізнесі, наслідки можуть виявитися страшними. Більш того, до шахрайства можуть вдаватися тепер люди, які використовують системи здійснення угод, видаючи себе за законних користувачів і одержуючи в результаті цього доступ до конфіденційної інформації; аналогічно в діалоговий режим можуть втручатися хакери, які пробиваються через всі захисні редути. Так, якщо двоє людей спілкуються за допомогою електронної пошти, вони не бачать один одного, і сьогодні не зовсім ясно, як кожний із них може ідентифікувати іншого. Далі, якщо не використовувати спеціальних засобів захисту, будь-який користувач, що має в комп'ютері деяку важливу інформацію, не може надійно контролювати доступ до неї.

Аналогічно, будь-яка людина, яка одержала важливе повідомлення по мережі, повинна поставити кілька запитань:

- чи впевнений я, що точно знаю, хто відправник даного повідомлення;
- чи впевнений я, що повідомлення, яке я одержав, точно відповідає тому, яке було відправлено;
- чи важливо для мене, що людина, яка відправила мені це повідомлення, в подальшому може відмовитися від нього і/чи заявити, що він посилав зовсім інший текст.

Більшість користувачів комп'ютерів мають на своїх столах персональні комп'ютери і більшість із них об'єднані між собою мережами. Творці такого способу переконують, що він різко збільшує комунікаційні можливості користувачів і швидкість доступу до потрібної інформації. За останній час вказана цифра не стала вищою. На жаль, надані вигоди часто супроводжуються проблемами у сфері забезпечення безпеки. У зв'язку з цим, перед керівництвом завжди стоїть дилема, як забезпечити баланс переваг, наданих вільним доступом до інформації, і пов'язаних з цим ризиків, і тільки прийнявши для себе рішення, що стосується загальних підходів, можна визначити, скільки потрібно коштів на забезпечення безпеки в нових умовах.

10.4.4. Засоби контролю і попередження

До плану забезпечення безпеки в середині фірми входить низка певних заходів по забезпеченню: фізичної безпеки, корпоративної культури, безпеки персоналу, інформаційної безпеки, зовнішнього аудиту, комп'ютерної безпеки, управлінського контролю, в тому числі і превентивного фінансового контролю, виявлення шахрайства.

Щоб захиститися від витоку конфіденційної інформації потрібно:

- контролювати доступ співробітників фірми до закритої інформації і до баз даних;
- періодично передивлятися дані і визначати ступінь їх таємності, пам'ятаючи, що інформація швидко стає старою;
- не зловживати наймом тимчасових співробітників, якщо вони по роду своєї діяльності автоматично одержують доступ до конфіденційної інформації;
- обладнати звуконепроникні (екрановані) приміщення для обговорення важливих питань;
- регулярно оглядати ці приміщення, перевіряючи за допомогою спеціальної апаратури наявність в них підслуховуючих пристроїв;
- завести спеціальні конверти (папки), в яких конфіденційна інформація буде циркулювати всередині фірми;
- встановити місця прийому відвідувачів, ніколи не залишати їх одних в офісі чи інших приміщеннях фірми;
- не менше одного разу на тиждень оглянути всі службові і підсобні приміщення фірми (включаючи коридори і туалети) для виявлення підслуховуючих і звукозаписуючих пристроїв;
- упорядкувати використання співробітниками розмножувальної та копіювальної техніки;
- встановити апарат для знищення непотрібних документів;

- неухильно додержуватися правила: таємні документи знищуються особисто співробітниками, які відповідають за безпеку фірми;
- використовувати для ведення службових записів тільки спеціальні зошити і блокноти, попередньо пронумерувавши їх;
- наприкінці робочого дня ховати ці зошити і блокноти в сейф чи в крайньому випадку в ящик столу, що має надійний замок;
- встановити персональну відповідальність співробітників за збереження конфіденційної інформації з чіткою градацією засобів дисциплінарного і матеріального впливу за її виток.

Кожний співробітник незалежно від його посадового стану чи ступеня родинних зв'язків з керівництвом фірми повинен володіти тільки тією інформацією, яка йому необхідна для роботи.

Служба безпеки здійснює заходи для розділення прав володіння, використання і розпорядження таємною інформацією, що належить державі і належить фірмі. Для цього використовуються режими державної і комерційної таємниці. Державні секрети визначаються державними установами. На службу безпеки покладаються обов'язки по узгодженню інтересів трудових колективів з інтересами держави у процесі підготовки, розміщення і виконання державних замовлень на розроблення і виробництво таємної продукції. Службою безпеки приймаються заходи щодо встановлення грифу таємності, у випадку необхідності, комерційних відомостей, наукових досягнень, зразків техніки, технології, організаційно-управлінських рішень, професійних знань та іншої інтелектуальної і промислової власності фірми.

Режим таємності фірми загалом переслідує комерційні цілі і не повинен використовуватися для приховування від трудових колективів і держави провалів в діяльності керівництва, службових зловживань, приписок, порушення законів.

Навіть з простого переліку суті основних напрямів забезпечення інформаційної безпеки видно, що за цим стоїть великий обсяг роботи. Як і в інших випадках, коли трапляється займатися масштабним завданням, краще за все діяти, як підказує практика, послідовно: робити невеликий крок, але своєчасно важливо дотримуватися двох основних правил: передусім провести оцінку вірогідних ризиків і не вводити додаткових заходів забезпечення безпеки, якщо це реально не призведе до підвищення загальних показників бізнесу.

Слід звернути увагу, що в цьому визначенні говориться про комплексну систему контролю, що включає як фізичні, так й організаційні види, а також розроблені процедури.

Якщо перші з них, фізичні, взаємодіють практично з усіма іншими, то щодо організаційних потрібно мати на увазі два важливих аспекти: по-перше, у край обов'язково постійно мати під рукою докладний план організації, в якому розподілені і вказані зони розподілення відповідальності, ланцюжки доповідей і делегування повноважень; по-друге, важко переоцінити важливість загального контролю, що дасть можливість розподілити відповідальність чи обов'язки, які в разі об'єднання можуть забезпечити виконання важливої операції у повному обсязі і її фіксацію в облікових документах. Потрібно розділити між різними особами такі функції:

- затвердження прийнятих рішень, що стосуються бізнесу;
- виконання прийнятих рішень, що стосуються бізнесу;
- охорона активів;
- фіксація фінансово-бухгалтерських операцій.

І нарешті, керівництво повинно забезпечити відповідний контроль за затвердженням і схваленням всіх операцій, ефективні цифрові і бухгалтерські заходи контролю за точністю обліку ведення бізнесу, організацію формально однозначної і адекватної системи нагляду за усіма угодами.

10.4.5. Виявлення шахрайства

У будь-якому випадку, з точки зору фінансового забезпечення, доцільно починати з процедур, які потрібні для запобігання, чи у крайньому випадку, серйозного обмеження можливостей для здійснення шахрайства.

Є деякі загальні ситуації, які можуть стати індикатором того, що в організації можливе шахрайство. До них можна віднести: неетичну поведінку керівників; деякі стилі управління, такі як в'ялий, автократичний чи дистанційний; керівництво у кризовому режимі: висока плінність кадрів, вакантні робочі місця в офісі, відсутність чи невідповідна розробленість повноважних процедур, відсутність перспективного планування; децентралізацію, яка не супроводжена адекватними контрольними заходами; скорочення структури, особливо якщо проходять масові звільнення; комплексні проекти і довгострокові контракти; наявність віддалених ділянок роботи; велику кількість зовнішніх постачальників і підрядчиків; невідповідність у результатах реалізованого проекту; миттєве зростання бізнесу; низькі моральні цінності у робітників бухгалтерського відділу; неповні або неадекватні бухгалтерські обліково-звітні документи; об'ємні бухгалтерські документи з великою кількістю малоцінних угод; облік комісійних і персональних запозичень; низький рівень розкриття шахрайства; невинувато високий рівень життя деяких співробітників.

Факти шахрайства можна виявити під час здійснення контролю з боку керівництва, аудиторських перевірок, а також цілком випадково, наприклад:

- регулярний (щотижневий чи щомісячний) докладний аналіз, що проводить старший менеджер, загальної суми виплат як заробітна плата, що дає змогу виявити робітників-примар і завищені ставки;
- регулярне співставлення бухгалтерських документів і банківських рахунків;
- порівняння між повідомленнями про кількість проданого і складськими запасами;
- ретельні перевірки фактичних витрат у співставленні з запланованими.

Прикладами звичайних аудиторських перевірок можуть бути періодичний облік складських запасів і звірення облікових документів по збереженню, виявленню в бухгалтерських облікових даних відомостей про несподівані угоди чи особисті угоди, проведені по графі матеріали, що повинно примусити уважно придивитися до роботи цього відділу.

Для виявлення шахрайства вдаються до аналітичного дослідження, використовуючи для цього систематичний аналіз і порівняння показників, тенденцій, відношень та іншої подібної інформації в порівняльних сферах чи за порівняльні проміжки часу, що дасть змогу виявити деякі вибрики чи дивацтва у поведінці окремих ділянок роботи, наприклад:

- порівняння показників нинішнього періоду з попереднім, з плановими даними чи з іншим підприємством, загальні показники якого співставлені з порівнюваним;

- дослідження відхилень від норм чи прогнозних показників, перевірка пояснень подібних відхилень і одержання достовірних пояснень того, що сталося;
- вирахування відносних співвідношень як за фінансовими, так і за іншими видами даних. Особливо корисно співставити в цьому відношенні фінансові показники і виробничі дані.

Випадок також може допомогти у виявленні шахрайської практики. Інформаторами щодо шахрайства виступають нерідко співробітники, які займають нижчі шаблі ієрархічної драбини і мріють скинути зверху своїх старших колег, іноді це замовники чи постачальники.

Деякі фірми вдаються до установки так званих “телефонів довіри”, подзвонивши за номером якого можна анонімно розповісти про всі підозрілі випадки, що відбуваються на роботі.

Нині з’явилися розробки, що дають змогу обробляти за допомогою комп’ютера такі обсяги інформації і з такою швидкістю проводити порівняння величезних масивів даних, про яке не можна було б і мріяти за ручної обробки. Якщо такі прийоми використовувати хоча б для контролю за зарплатами і платежами, можна оперативно виявити:

- достовірність ідентифікаційних номерів службовців;
- двійники ідентифікаційних номерів службовців;
- однаковість імен робітників для запобігання повторного одержання зарплати;
- однаковість вказаних службовцями банківських рахунків для переведення зарплати з метою виявлення можливих двійників, однакові домашні адреси у різних людей;
- однаковість вказаних службовцями банківських рахунків для переведення зарплати і номери банківських рахунків, на які перераховуються платежі за зроблені в компанії закупки;
- однаковість вказаних службовцями банківських рахунків для перерахування зарплати і номерів банківських рахунків постачальників чи замовників, з якими працює компанія;
- достовірність відомостей про виплачені прибуткові податки.

Навіть з простого переліку видно, що є багато можливостей для перехресної перевірки різних даних і проведення аналізу відомостей, що можуть виявити події, щодо яких потрібно провести більш докладне розслідування. Подібні ж перевірочні операції можуть проводитися і щодо продажу і закупівлі, використання сировини і напівфабрикатів, а також наявності готових товарів на складах.

10.5. Окремі питання захисту інформації в комп’ютерних мережах

10.5.1. Аналіз правового забезпечення захисту інформації в Україні

Аналіз правового забезпечення захисту комп’ютерної інформації в Україні свідчить про його невисокий загальний рівень, який виявляється в наявності, поряд з позитивними, певних негативних моментів.

Як позитивне, слід насамперед зазначити визнання державою права власності на інформацію. Тому, відповідно до ст. 41 Конституції України [1], інформація є предметом державної охорони, яка забезпечується Законами України “Про інформацію” від 2 жовтня 1992 р., “Про захист інформації в автоматизованих системах” та ст. 231, 361, 362, 363 Кримінального кодексу України.

Закон України “Про інформацію” закріплює право громадян України на інформацію, закладає правові основи інформаційної діяльності. Серед найважливіших досягнень, що закріплюються Законом, є: визначення поняття інформації (ст. 1) та права власності на інформацію (ст. 38), встановлення основних принципів інформаційних відносин (ст. 5) та визначення державної інформаційної політики (ст. 6), одним з головних напрямків якої є створення загальної системи охорони інформації. До принципів визначень, що безпосередньо стосуються безпеки інформації, належить також визначення режиму доступу до інформації (ст. 28) та його видів (ст. 30). Стаття 47 встановлює відповідальність за порушення законодавства про інформацію та містить перелік випадків, коли вона настає.

Закон України “Про захист інформації в автоматизованих системах” встановлює основи регулювання правових відносин щодо захисту інформації в автоматизованих системах за умови дотримання права власності громадян України і юридичних осіб на інформацію та права доступу до неї, права власника інформації на її захист, а також встановленого чинним законодавством обмеження на доступ до інформації.

Дія Закону поширюється на будь-яку інформацію, що обробляється в автоматизованих системах. Цим Законом встановлюються об’єкти правового захисту — інформація, що обробляється в АС, права власників цієї інформації та власників АС, права користувача (ч. 1 ст. 2). Зазначено, що захисту підлягає будь-яка інформація в АС, необхідність захисту якої визначається її власником або чинним законодавством (ч. 2 ст. 2).

Безпосередньо встановлюються загальні вимоги щодо захисту інформації (ст. 11) та обов’язкова дисциплінарна, адміністративна, кримінальна чи матеріальна відповідальність осіб за порушення вимог Закону (ст. 17).

10.5.2. Способи вчинення злочинів у сфері комп’ютерної інформації

Різні країни мають неоднакові національні законодавчі системи. Деякі з країн вже мають спеціальні норми у кримінальному законодавстві, які передбачають відповідальність за вчинення комп’ютерних злочинів, інші тільки у процесі прийняття відповідних законів. У багатьох країнах відповідальність за вчинення комп’ютерних злочинів настає за традиційними статтями кримінального законодавства (крадіжка, шахрайство, підробка та ін.). У рекомендаціях Комітету з питань законодавства Ради Європи 1990 р. [6] міститься стисла характеристика злочинів, які вчиняються у сфері комп’ютерних мереж. Для зручності користування та статистичної обробки даних кожному виду злочинів наданий відповідний код. Для кожного типу злочинів є група з позначкою “Z” — що означає інші можливі форми цього типу, оскільки бурхливий розвиток комп’ютерних технологій не виключає можливість появи нових видів комп’ютерних злочинів.

На сьогодні основні способи здійснення злочинів у сфері комп’ютерної інформації в Україні можна умовно розподілити на такі основні групи:

- перехоплення інформації;
- несанкціонований доступ до інформації;
- маніпуляції з інформацією;
- отримання і використання інформації зі злочинною метою.

10.5.3. Захист особи, індивідуальної, колективної і державної власності від злочинних комп'ютерних посягань

З першими успіхами і невдачами в пізнанні комп'ютера і бізнесу рано чи пізно приходиться розуміння необхідності захисту своїх прав та інтересів від комп'ютерних посягань.

Нині в Україні склалася унікальна ситуація, яка не має аналогів у світовій практиці. У зарубіжних країнах цей процес проходив інакше. Спочатку розвивались ринкові відносини, підприємництво, потім йшла комп'ютеризація суспільства. В Україні ці два складні процеси проходять одночасно. Головний парадокс полягає в тому, що розвиток комп'ютеризації і ринкових відносин здійснюється при недостатніх передумовах для нормального їх функціонування, відсутності відповідної матеріальної бази, спеціалістів, досвіду, а нерідко і в умовах прямої їм протидії. Тому звичайний у цивілізованих умовах досвід захисту індивідуальної, колективної і державної власності, честі і свободи громадян від комп'ютерних посягань для держави малоприматний.

У зв'язку з цим підприємцям важливо, по-перше, володіти інформацією, яка б дала змогу уникати небезпечних ситуацій. Попереджати конфліктні і кризові ситуації їм повинні допомагати кримінологи. У будь-якому випадку рекомендується не діяти наосліп, а мати можливість для відповідного зондування і перевірки інформації, бути готовим до достатньо жорсткої протидії з боку недоброзичливих конкурентів.

Особливості і складності, що зустрічаються під час розкриття латентних комп'ютерних злочинів, можна скласифікувати так:

- найскладнішим є встановлення факту комп'ютерного злочину. Пояснюється це тим, що зовні сам факт здійснення комп'ютерного злочину і його вияв у навколишньому середовищі майже непомітний. Видимого матеріального збитку, здійсненого електронним злодієм, зовні не видно;
- потерпілі, навіть ті, кому нанесені великі збитки, не поспішають звертатися до правоохоронних органів. Пояснюється це тим, що винуватці або вже залишили місце роботи ще до факту виявлення корисливого злочину і їх неможливо притягнути до відповідальності, або ж звільняються при їх виявленні, чи переводяться в інші структурні підрозділи і з них стягується збиток у цивільному порядку;
- посадові особи, які повинні забезпечувати комп'ютерну безпеку, у своїй більшості не зацікавлені у розкритті факту здійснення злочину. Адже це поставить під сумнів їх професійну кваліфікацію і в перспективі може призвести до звільнення з роботи. Крім того, грамотне розслідування може викрити ряд інших махінацій, помилок і промахів в роботі, що для них не бажано;
- що стосується банків, які постраждали, то їх службовці зовсім не зацікавлені в реєстрації таких злочинів, а навпаки, ретельно це приховують. Адже надання гласності факту здійснення злочинних дій проти банку негативно відіб'ється на авторитеті їх установи, може призвести до втрати клієнтів.

Висока латентність злочинів у сфері комп'ютерної інформації пояснюється наступним:

- керівники організацій, в яких здійснюються злочини у сфері комп'ютерної інформації, свідомо приховують їх; механізм здійснення комп'ютерних злочинів реалізується за допомогою автоматизованих систем обробки інформації. Крім того, втрата інформації дуже часто виявляється тоді, коли злочин уже здійснено;

- сучасні злочини у сфері комп'ютерної інформації вимірюються в часі (тривалості) не роками, місяцями, тижнями, добами, як це типово для звичайних комерційних злочинів, а годинами, хвилинами і секундами. У сфері ж використання автоматизованих систем рахунок іде на тисячні і мільйонні долі секунд;
- інформації, яку збирають заявники (потерпілі від комп'ютерних злочинів) про факт посягання, в більшості випадків недостатньо для пред'явлення обґрунтованого звинувачення;
- складність визначення заподіяного збитку;
- розслідування і розкриття комп'ютерних злочинів економічно дуже дорого коштують;
- в багатьох країнах викриті злочинці отримують відносно легке покарання, в більшості випадків — умовні вироки, тому жертви не намагаються реєструвати злочини, здійснені комп'ютерними піратами;
- громадськість не вважає злочини у сфері комп'ютерної інформації небезпечними і такими, що несуть серйозну загрозу країні і конкретним особам. Громадська думка серйозніше ставиться до звичайних типових традиційних злочинів;
- склалась певна думка, що комп'ютерний злодій чи пірат — це висококваліфікована, грамотна, розумна і цікава людина. Що стосується жертви, то публіка ставиться до неї як до нерозумної і скупой особи;
- особа, що розслідує справи по комп'ютерних злочинах, повинна бути прекрасним юристом і програмістом.
- існує дуже вузьке коло осіб, які вміють чи можуть здійснювати злочини у сфері комп'ютерної інформації. Чим складніший і хитріший комп'ютерний злочин, тим складніше його розкрити і розслідувати;
- складність розкриття таких злочинів полягає і в тому, що в ряді відомств функції бухгалтера, програміста і оператора поєднуються в одній особі.

10.5.4. Інформаційна безпека комп'ютерних систем

Під інформаційною безпекою розуміється захищеність інформації і підтримуючої інфраструктури від випадкових або навмисних впливів природного або штучного характеру, здатних викликати нанесення шкоди власникам або користувачам інформації і підтримуючої інфраструктури.

Таким чином, правильний з методологічної точки зору підхід до проблем інформаційної безпеки починається з виявлення суб'єктів і інтересів суб'єктів, пов'язаних з використанням інформаційних систем. Отже, можна вивести два важливих висновки:

1. Трагування проблем, пов'язаних з інформаційною безпекою, для різних комп'ютерних систем може істотно розрізнятися. Для ілюстрації досить порівняти режимні військові організації і комерційні структури.

2. Інформаційна безпека не зводиться виключно до захисту інформації. Суб'єкт інформаційних відносин може постраждати не тільки від несанкціонованого доступу, а й від поломки системи, що викликала перерву в обслуговуванні клієнтів. Більш того для багатьох відкритих організацій власне захист інформації стоїть за важливістю аж ніяк не на першому місці.

На практиці найважливішими є такі аспекти інформаційної безпеки:

- доступність (можливість за розумний час отримати необхідну інформацію);

- цілісність (актуальність і несуперечність інформації, її захищеність від руйнування і несанкціонованих змін);
- конфіденційність (захист від несанкціонованого доступу).

Використовуються технічні, організаційні та правові заходи попередження комп'ютерних злочинів. Так, до технічних належать:

- захист від несанкціонованого доступу до системи;
- резервування особливо важливих комп'ютерних підсистем;
- організація обчислювальних мереж з можливістю перерозподілу ресурсів у разі порушення працездатності окремих ланок;
- встановлення устаткування для виявлення і гасіння пожежі;
- встановлення устаткування, що виявляє воду і вибухові речовини;
- вжиття конструктивних заходів захисту від крадіжок, саботажу, диверсій, вибухів;
- встановлення резервних систем електроживлення;
- обладнання приміщень замками;
- встановлення сигналізації.

Серед організаційних заходів передбачаються:

- охорона обчислювальних центрів;
- ретельний добір персоналу;
- виключення випадків проведення особливо важливих робіт лише однією людиною;
- наявність плану відновлення працездатності обчислювального центру після виходу його з ладу;
- організація обслуговування обчислювального центру сторонньою організацією або особами, які не зацікавлені у приховуванні фактів порушень засобів центру;
- універсальність засобів захисту від усіх користувачів (у тому числі вищих посадових осіб);
- вибір місця розташування обчислювального центру.

І нарешті, **правовими** заходами повинні бути:

- розроблення нормативних актів, які передбачали б відповідальність за злочини у сфері комп'ютерної інформації;
- захист авторських прав програмістів;
- удосконалення адміністративного, цивільного, трудового і кримінального законодавств в галузі комп'ютерного права;
- контроль за розробниками комп'ютерних систем (військові, економічні і соціальні аспекти). Звісно на рівні комерційної структури деякі правові заходи здійснити неможливо.

Розглянемо деякі особливості захисту інформації в персональних комп'ютерах.

Особливості захисту персональних комп'ютерів. Системи захисту персонального комп'ютера повинні надавати можливість користувачу при відповідному контролі мати доступ до обчислювальної техніки та інформації, що зберігається в ній. Для попередження несанкціонованого доступу порушника треба передбачити заходи безпосереднього захисту обчислювальних пристроїв та інформації. Для цього засоби захисту повинні виконувати такі функції: ідентифікація суб'єктів і об'єктів; розмежування (інколи повна ізоляція) доступу до обчислювальних ресурсів та інформації; реєстрація дій в системі.

Процедура ідентифікації передбачає перевірку, чи є суб'єкт, який здійснює доступ, тим, за кого себе видає.

Після виконання процедур ідентифікації і встановлення автентичності користувач отримує доступ до обчислювальної системи, і захист інформації здійснюється на трьох рівнях: апаратури; програмного забезпечення; даних.

Для захисту персональних комп'ютерів використовуються різні програмні методи, що значно розширюють можливості забезпечення безпеки інформації.

10.6. Кадрова безпека підприємств

10.6.1. Забезпечення безпеки підприємницької діяльності при прийомі на роботу персоналу

При всьому розмаїтті існуючих способів отримання інформації щодо діяльності комерційних структур ефективним способом є використання співробітників комерційних структур як джерела внутрішньої інформації. Крім добування власне конфіденційної інформації з різних питань таке внутрішнє джерело з числа співробітників комерційних організацій може бути одночасно використано для одержання уточнювальної інформації, яка доповнює дані, здобуті іншими методами.

Крім цього, працівники комерційної структури як джерела конфіденційної інформації на сьогодні більш активно і наполегливо використовуються для здійснення вигідного кримінальним структурам, а також конкурентам впливу на стратегію і тактику діяльності керівників відповідних комерційних підприємств, а також для впливу на позицію осіб, що приймають відповідальні рішення у сфері оподаткування, митної політики, експортно-імпорتنних квот тощо.

Як показує практика останнього часу, різні за масштабами, наслідками і значущістю види злочинів і правопорушень так чи інакше пов'язані з конкретними діями співробітників комерційних структур. У зв'язку з цим доцільно і необхідно з метою підвищення безпеки цих об'єктів приділяти увагу добору і вивченню кадрів, перевірці будь-якої інформації, що вказує на їх сумнівну поведінку та компрометуючі зв'язки. При цьому необхідно також в обов'язковому порядку проводити значну роз'яснювально-виховну роботу, систематичні інструктажі і навчання за правилами та заходами безпеки, регулярні, але несподівані тестування різних категорій співробітників за постійно оновлюваними програмами.

Слід у контрактах чітко окреслювати персональні функціональні обов'язки всіх категорій співробітників комерційних підприємств і на основі існуючого українського законодавства у внутрішніх наказах і розпорядженнях визначати їх відповідальність за будь-які види порушень, пов'язаних з розголошенням чи витоком інформації, що складає комерційну таємницю.

Українські комерційні банки усе ширше вводять у своїх службових документах гриф "конфіденційно" і поширюють різного роду надбавки до окладів для відповідних категорій свого персоналу.

10.6.2. Організація професійного відбору персоналу в комерційні підприємства

Якщо об'єктивно оцінювати існуючі процедури добору кадрів, то виявиться, що в багатьох банках і фірмах акцент, на жаль, робиться насамперед на з'ясуванні лише рівня професійної підготовки кандидатів на роботу, що визначається найчас-

тіше за традиційно-формальними ознаками: освіта; розряд; стаж роботи за спеціальністю.

При такому підході очевидно, що кадрові підрозділи виходять з усе більш застарілої концепції обмеженої матеріально-фінансової відповідальності окремих працівників за кінцеві результати своєї діяльності і схоронність конфіденційної інформації.

У сучасних умовах при дуже обмеженій чисельності співробітників, сумісництві рядовими виконавцями різних ділянок роботи і значних потоках інформації та управлінських команд кожен співробітник стає носієм конфіденційної інформації, яка може становити інтерес як для конкурентів, так і кримінальних структур.

У таких умовах істотно підвищуються і змінюються вимоги до особистих та ділових якостей співробітників і, отже, до кандидатів на роботу. Така обставина спонукає керівників комерційних структур усе частіше звертатися до методів і процедур наукової психології, за допомогою яких можна досить швидко, надійно і всебічно оцінювати можливого кандидата і скласти його психологічний портрет.

Звичайно, помилково думати, що психологічний добір цілком заміняє колишні, досить надійні кадрові процедури. Тільки при вмілому сполученні психологічних і традиційних кадрових підходів можна з високим ступенем вірогідності прогнозувати поведінку співробітників у різних, у тому числі екстремальних, ситуаціях.

З точки зору безпеки психологічний відбір переслідує такі основні цілі:

- виявлення осіб, що раніше мали судимість, злочинні зв'язки;
- визначення характеру злочинних нахилів, схильності кандидата до здійснення протиправних дій, зухвалих і необдуманих вчинків у випадку формування в його оточенні певних обставин;
- встановлення фактів, що свідчать про морально-психологічну ненадійність, нестійкість, ущербність і уразливість кандидата на роботу.

Провідні комерційні структури мають, зазвичай, розроблені і затверджені керівником організаційну структуру і функціональні обов'язки для кожного підрозділу. Найбільшою популярністю користуються методики складання організаційних схем, на яких графічно зображується кожне робоче місце, прописуються посадові обов'язки і визначаються інформаційні потоки для окремого виконавця.

При такій схемі керування і контролю гранично ясно, на якій ділянці (відділ, служба, керівник) потрібен фахівець відповідної кваліфікації і якою інформацією він повинен володіти для виконання функцій на своєму робочому місці. Внутрішніми розпорядженнями також визначаються вимоги до ділових і особистих якостей співробітників і обумовлюються режими обігу та збереження комерційної таємниці.

Крім того, для більшої конкретизації цих процедур на кожне робоче місце рекомендується скласти професіограму, тобто перелік особистих якостей, які в ідеалі повинен мати потенційний співробітник. Змістовна сторона і глибина пророблення професіограм можуть бути різними. Це залежить, насамперед, від того, на яке робоче місце вони складаються.

Однак обов'язковими атрибутами подібних документів є розділи, що відбивають професійно значущі якості, а також протипоказання, тобто особистісні якості, що унеможливають зарахування кандидата на конкретну посаду.

У деяких випадках необхідно не тільки вказувати професійні якості, а й оцінювати ступінь їх виразності, тобто сформованості. Після розроблення схем керування і складання професіограм можна приступати до співбесід і застосовувати різноманітні процедури добору кандидатів на роботу. Зазвичай проблема добору кадрів постає перед керівниками комерційних підприємств у двох основних випадках:

- створення нових підрозділів;
- заміщення вакантних посад.

Для першого випадку характерно вивчення значної кількості кандидатур, для яких з набору наявних вакансій підбирається відповідна посада. У другому випадку з обмеженої кількості кандидатів відбирається той, який за своїми особистими та професійними якостями найбільш відповідає вимогам професіограми конкретного робочого місця. Процес психологічного профвідбору має кілька етапів.

Перший етап — попередня співбесіда. У цій фазі здійснюється попередня бесіда, що реалізується в кількох варіантах і може мати як відносно поверхневий, так і дуже поглиблений характер. У першому випадку в основному обмежуються уточненням окремих, найбільш значущих даних і постановкою кількох, конкретних питань. Така співбесіда проводиться у випадках масового відбору кандидатів.

При поглибленій співбесіді з'ясується більш широке коло питань, у першу чергу уточнюються деякі особистісні характеристики, мотивація переходу кандидата на роботу саме в дану комерційну структуру, її професійна орієнтація і деякі ін. Необхідно особливо підкреслити те, що первинний контакт із кандидатом варто максимально використовувати у виховно-профілактичних цілях, для чого рекомендується:

- звертати увагу майбутнього працівника на характерні риси і режим майбутньої діяльності;
- привертати увагу до умов роботи з конфіденційною інформацією, до якої він буде допущений;
- наводити приклади з практики захисту комерційної таємниці у фірмі й уважно оцінювати реакцію кандидата на допущені недоліки у забезпеченні безпеки підприємницької діяльності.

Першу ознайомлювальну бесіду бажано проводити за стандартною формалізованою формою, що надасть можливість надалі здійснювати комп'ютерну обробку відповідей кандидата і достатньо швидко одержувати узагальнені результати.

У підприємницькій практиці виявлена також тенденція до використання ознайомлювальних бесід з особами, прийнятими на роботу, для отримання через них додаткової інформації про відповідний ринок, конкурентів, їхніх керівників, організаційні структури і фінансові можливості. Таким чином, у наявності прагнення співробітників деяких кадрових підрозділів надавати подібним бесідам розвідувальний характер, за результатами яких у ряді випадків оформлюються навіть окремі інформаційні довідки на ті організації, у яких раніше працював чи продовжує працювати кандидат.

Другий етап — збір і оцінка інформації про кандидата. На цій стадії формується первинне, але ретельніше оцінювання особистих і ділових якостей кандидата на роботу. При цьому для служб безпеки найбільш важливими є дані установчо-біографічного характеру не тільки на конкретну особу, що перевіряється, але і його родичів, а також виявлення дружніх і особливо конфіденційних службових та родинних зв'язків, що іноді приховуються кандидатом.

У ході цього етапу на основі аналізу документів, наданих самим кандидатом, а також даних, отриманих через відділ кадрів і службу безпеки (документи про освіту і кваліфікацію, анкета, автобіографія, заява про прийом на роботу, листки по обліку кадрів, рекомендаційні листи, дані про місце проживання та ін.), і результатів попередньої співбесіди з'являється певна можливість відсіяти кандидатури, які за формальними ознаками не відповідають вимогам, висунутим до майбутніх співробітників.

За інформацією комерційних служб та кадрових агентств, що здійснюють відбір персоналу, уже на цьому етапі відсіюються від 10 до 30 % претендентів.

Третій етап — тестові процедури та інші методики перевірки кандидатів. Цей етап характеризується комплексними психологічними тестуваннями. Останнім часом значну популярність отримали численні методи і процедури персонального тестування, оскільки вони характеризуються швидкістю реалізації і високою ефективністю. Кожний із цих методів має, звичайно, свої обмеження, порушення, що здатні серйозно змінити отримані результати. Але багато з тестів, що рекомендуються навіть відомими науковими центрами, складені кустарно і не витримують критики. Крім того, далеко не всі методики можуть бути рекомендовані до використання особами, які не мають спеціальної психологічної, а в деяких випадках і математичної підготовки. Тестові методики діляються на шість великих груп.

1. *Особистісні опитувальні аркуші.* Тести цього класу являють собою переліки питань, які передбачають однозначну відповідь. Після тестування відповіді аналізуються за спеціальним алгоритмом оператором-психоаналітиком. На основі отриманих даних формуються психологічні характеристики випробуваних претендентів.

До типових питань, що зазвичай застосовуються при опитуваннях, належать:

- чи готові Ви надати допомогу іншим співробітникам фірми (банку) у випадку появи в них термінової роботи?
- чи пригнічує Вас рутинна, кропітка, повсякденна діяльність з документами та іншими носіями інформації?
- чи здатні Ви працювати у вихідні та святкові дні на випадок виникнення кризової ситуації у Вашій організації?
- чи захочете Ви перервати свої деякі соціальні контакти і зв'язки, якщо цьому зажадає адміністрація Вашої організації?

2. *Бланкові методики.* Ці процедури являють собою набір завдань різного ступеня складності, що пред'являються особі на картках або бланках. Кандидат повинен знайти правильну відповідь, вибравши її із запропонованих йому варіантів, чи запропонувати свій індивідуальний варіант вирішення завдання. Подібні тести використовуються переважно для оцінки так званого "індексу інтелекту", або ступеня сформованості окремих психофізіологічних функцій.

3. *Проективні методики.* Ці процедури являють собою ще більш ускладнений тип тестів. Отримані за їх допомогою результати можуть бути вірогідно інтерпретовані лише за рідкісним винятком тільки фахівцями, які мають великий досвід роботи з цими методиками.

4. *Методики із застосуванням приладів.* Такі методики — це комплексні процедури з використанням складних технічних пристроїв, що призначені для всебічного оцінювання психофізіологічних характеристик осіб.

Найбільш розповсюдженим приладом, що використовується, є поліграф.

5. *Методика перевірки готовності персоналу до дій у надзвичайних ситуаціях.* Необхідно відзначити, що в умовах різкого загострення криміногенної обстановки деякі українські комерційні структури вже вводять спеціальні тести, спрямовані на виявлення здібностей кандидата активно і продуктивно діяти в складних, кризових умовах і надзвичайних обставинах, наприклад, при виникненні пожежі, погрозах нападу, чи вчиненні інших злочинів.

Фактично на сьогодні можна констатувати наявність обов'язкового багаторівневого психологічного тестування з метою виявлення справжніх здібностей кандидатів діяти чітко, впевнено і без паніки в неординарних, екстремальних умовах. Для цього застосовуються дуже складні технічні системи і комплекси, за допомогою яких виявляються характер і масштаби стресового психофізичного стану особистості.

6. *Формування груп психологічної підтримки.* Одним з найбільш ефективних варіантів рішення даної проблеми, імовірно, було б залучення до штату комерційних структур психологів-професіоналів, що поряд з питаннями формування сприятливого психологічного клімату, вирішення конфліктних ситуацій у колективах, відпрацьовування підходів психологічного менеджменту також займалися б питаннями професійного відбору кандидатів на роботу.

Четвертий етап — дослідження результатів тестування. У цій фазі здійснюється аналітична обробка, інтерпретація і комплексний аналіз результатів тестувань. У роботі кадрових підрозділів і служб безпеки комерційних структур цей етап є найбільш відповідальним, оскільки саме від нього багато в чому залежить успіх усієї попередньої роботи.

У провідних комерційних структурах обробка подібних матеріалів здійснюється в основному на ЕОМ, що значно прискорює цей процес і допомагає уникати помилок і неточностей, знижує імовірність суб'єктивних оцінок.

Об'єктивно і всебічно оцінюючи існуючі тестові методики, необхідно підкреслити, що їх специфіка на сьогодні така, що одержати однозначну відповідь про надійність майбутнього співробітника поки ще неможливо. За допомогою тестувань досягається лише можливість сформулювати доволі повний набір характеристик на досліджуваного кандидата. При цьому їх точність значною мірою залежить від використовуваного пакета методик, а також від старанності дотримання операторами інструкцій з тестування і, звісно, їхньої кваліфікації, досвіду, знання характерних рис контингенту співробітників.

П'ятий етап — заключна співбесіда. Підсумкова співбесіда є основним змістом заключної фази роботи з кандидатом. Як показує досвід, саме на цьому етапі, як це не дивно, співробітники кадрових апаратів і навіть керівників комерційних підприємств допускають найбільшу кількість помилок. Їх головна причина криється в тому, що до самого факту співбесіди відносяться, звичайно, формально. Мається на увазі та обставина, що до цього моменту рішення або уже в цілому прийняте, або сформовано приблизно на 90–95 %. Саме тому заключна бесіда з кандидатом зводиться найчастіше до уточнення лише деяких питань або до остаточного узгодження окремих пунктів трудового договору (контракту).

Беручи до уваги рекомендації сучасної психології і процедур комплексного вивчення персоналу доцільно підходити до повторної співбесіди з кандидатом більш ретельно і прагнути максимально використовувати цю зустріч для одержання будь-якої додаткової інформації, що здатна вплинути на остаточне рішення. Таким чином, співробітникам кадрових підрозділів рекомендується виходити на підсумкову бесіду з кандидатом, не будучи ангажованими заздалегідь на позитивне рішення, оцінювати об'єктивно співрозмовника, прагнути до уточнення і повторного огляду раніше отриманої про нього інформації.

Перед початком заключної співбесіди рекомендується скласти план бесіди, що може містити такі пункти:

- виділення питань, що вимагають обов'язкового додаткового уточнення і роз'яснення, підсумки яких здатні вплинути на остаточне рішення про прийом кандидата на роботу;
- визначення вузлових, принципових моментів у структурі і динаміці бесіди, у тому числі послідовність і ступінь відвертості питань, що ставляться, характер і тривалість їх обговорення, різні варіанти завершення співбесіди;

- прогнозування і моделювання ймовірної поведінки представника кадрового апарату, якщо в ході співбесіди розкриються нові і несподівані обставини, що ставлять під сумнів можливість зарахування кандидата на роботу;
- вибір оптимального часу, тривалості, місця проведення співбесіди, що повинні бути зручними і прийнятними для обох сторін;
- формулювання психологічних підходів до проведення заключної фази співбесіди, що, зазвичай, носить офіційний характер, але має бути довірчою.

На початковому етапі співбесіди доцільно прагнути до встановлення з партнером надійного психологічного контакту, що дає можливість співрозмовнику перебороти почуття своєї залежності. Крім того, явно виражені довірчість і дружелюбність стосовно кандидата дають змогу знімати його хвилювання, знижувати рівень сторожкості і скутості.

Варто мати на увазі і те, що об'єкт співбесіди усвідомлює свій більш низький рівень інформованості про ту комерційну структуру, що проводить з ним співбесіду та тестування. Це також породжує природну скутість, сповільненість реакції у відповідях навіть на банальні питання, загальмованість при обміні думками по добре знайомих професійних проблемах, помітне збіднення лексики.

Заключну співбесіду рекомендується починати з обговорення нейтральних тем і вести її не на офіційному робочому місці, наприклад у кабінеті начальника кадрової служби, а в кімнаті для переговорів у кріслах, виявляючи максимальну увагу до співрозмовника, розглядаючи його як імовірного кандидата на роботу.

10.6.3. Основні рекомендації при організації перевірки кандидата

До перевірки кандидата необхідно залучити працівників служби безпеки з метою вирішення основних питань:

- визначення ступеня ймовірності формування у кандидата злочинних нахилів у випадках виникнення в його оточенні певних сприятливих обставин (персональне розпорядження кредитно-фінансовими ресурсами, можливість контролю за рухом наявних коштів і цінних паперів, доступ до матеріально-технічних цінностей, робота з конфіденційною інформацією та ін.);
- виявлення злочинних нахилів, судимостей, що раніше мали місце, зв'язків із кримінальним середовищем.

Для здобування подібної інформації використовуються можливості різних підрозділів комерційних структур, насамперед, служби безпеки, відділу кадрів, юридичного відділу, підрозділів медичного забезпечення, а також деяких сторонніх організацій, наприклад, правоохоронних органів, бюро по зайнятості населення, диспансерів тощо.

Представники комерційних структур повинні бути абсолютно впевненими в тому, що проводять тести, співбесіди і зустрічі саме з тими особами, що є кандидатами на роботу: ретельно перевіряти паспортні дані, інші документи, а також фотографії кандидатів без окулярів, контактних лінз, перуки, макіяжу; необхідно вимагати надання комплексу фотографій кількох розмірів.

Рекомендується наполягати на одержанні набору кольорових фотографій кандидата, що можуть бути використані в разі потреби для пред'явлення мешканцям за місцем його проживання чи колегам по роботі. Використання у кадровій роботі кольорових фотографій, що відповідають паспортним даним, переважніше також у зв'язку з тим, що вони чітко і без перекручувань передають колір волосся, очей, шкіри, вік і характерні прикмети кандидата.

На практиці вже відомі випадки, коли для додаткового аналізу анкети кандидата та його фотографій керівники комерційних структур запрошували високопрофесійних юристів, графологів, відомих психоаналітиків і навіть екстрасенсів з метою забезпечення максимальної повноти формулювань остаточного висновку і виявлення можливих прихованих протиріч у характері особи.

У випадку, якщо результати зазначених перевірок, тестів та психологічного вивчення не суперечать один одному і не містять даних, які б перешкоджали прийому на роботу кандидата, з ним укладається трудова угода, яка в більшості випадків передбачає певний іспитовий термін (1–3 місяці).

10.6.4. Звільнення кадрів з комерційних структур

Сучасні психологічні підходи до процесу звільнення надають можливості виробити таку принципову рекомендацію: які б не були причини звільнення співробітника, він повинен залишати комерційну організацію без почуття образи, роздратування і помсти.

Тільки в цьому випадку можна сподіватися на те, що співробітник, який звільняється, не зробить необдуманих кроків і не проінформує правоохоронні органи, податкову інспекцію, конкурентів, кримінальні структури про відомі йому справжні, а найчастіше надумані, недоліки в діяльності його колишніх керівників.

Таким чином, представники кадрових підрозділів і служб безпеки повинні бути чітко орієнтовані на з'ясування щирих мотивів звільнення всіх категорій співробітників. Найчастіше причини, на які посилається співробітник при звільненні, і справжні мотиви, що спонукали його до такого кроку, істотно відрізняються один від одного. Звичайно надуманий захисний мотив використовується тому, що співробітник у силу колишніх звичок і традицій побоюється неправильної інтерпретації своїх дій з боку керівників і колег по роботі.

Поряд з цим часто мають місце випадки, коли співробітник внутрішньо сам впевнений у тому, що звільняється за вказаною ним причиною, хоча його рішення сформоване і прийняте під впливом зовсім інших, нерідко прихованих від нього обставин. Так, у практиці уже відомі випадки дуже тонких і таємних комбінацій здійснення впливу на висококваліфікованих фахівців з метою їхнього переманювання на інше місце роботи.

У цьому зв'язку принципове завдання полягає в тому, щоб визначити справжню причину звільнення співробітника, спробувати правильно її оцінити і вирішити, чи доцільно в даній ситуації починати спроби до штучного утримання даної особи в колективі або відпрацювати і реалізувати процедуру його спокійного і безконфліктного звільнення. Рішення рекомендується приймати на основі строго об'єктивних даних стосовно кожного конкретного співробітника.

При надходженні усної чи письмової заяви про звільнення рекомендується в усіх без винятку випадках провести зі співробітником бесіду за участю представника кадрового підрозділу і кого-небудь з керівників комерційної структури. Однак до бесіди доцільно вжити заходів щодо збору наступної інформації про співробітника, що звільняється:

- характер його взаємин з колегами в колективі;
- відношення до роботи;
- рівень професійної підготовки;
- наявність конфліктів особистого чи службового характеру;

- висловлювані побажання перейти на інше місце роботи;
- доступ до інформації, у тому числі тієї, що складає комерційну таємницю;
- ймовірний період старіння даних, що складають комерційну таємницю для підприємства;
- передбачуване в майбутньому місце роботи особи, яка звільняється.

Бесіда при звільненні проводиться лише тільки після того, коли зібрані всі необхідні дані. Звичайно, попередньо керівник комерційної структури відпрацьовує принциповий підхід до питання про те, чи доцільно починати спроби схилити співробітника змінити його первісне рішення або санкціонувати оформлення його звільнення. У будь-якому випадку рекомендується дати співрозмовнику висловитися й у розгорнутій формі пояснити мотиви свого рішення. При виборі місця проведення бесіди перевага віддається, зазвичай, службовим приміщенням.

Залежно від передбачуваного результату бесіда може проводитися в офіційному тоні або мати форму довірчої бесіди, душевної розмови, обміну думками. Однак, які б не були плани і відношення до співробітника, розмова з ним має бути побудована таким чином, щоб останній не відчував приниженості, образи. Для цього варто зберігати тон бесіди гранично коректним, тактовним і доброзичливим, навіть незважаючи на будь-які критичні і несправедливі зауваження, що можуть бути висловлені співробітником на адресу комерційної структури та її керівників.

Якщо керівництвом, відділом кадрів і службою безпеки все-таки прийнято рішення не перешкоджати звільненню співробітника, а відповідно до свого службового становища він мав доступ до конфіденційної інформації, то в цьому випадку відпрацьовується кілька варіантів збереження в таємниці комерційних даних. До них належить: оформлення офіційної підписки про нерозголошення даних, що складають комерційну таємницю, або усна “джентльменська” домовленість про збереження співробітником лояльності.

У цьому зв'язку необхідно наголосити, що особисте звертання до почуття честі і гідності осіб, що звільняються, найбільш ефективно відносно тих індивідуумів, що мають темперамент сангвініка і флегматика, які високо цінують, зазвичай, довіру і доброзичливість.

Стосовно осіб з темпераментом холерика, то з цією категорією співробітників рекомендується завершувати бесіду на офіційній ноті. У ряді випадків оголошення їм прийнятого рішення про звільнення викликає бурхливу негативну реакцію, пов'язану зі спробами спекулювати на своїх дійсних, а часом і мнимих професійних якостях. Тому зі співробітниками такого темпераменту і складу характеру доцільно ретельно обмовляти й обумовлювати в документах можливості настання для них юридичних наслідків розкриття таємниці.

Трохи інакше рекомендується діяти в тих випадках, коли звільнення співробітників відбуваються з ініціативи самих комерційних структур. За таких обставин не слід поспішно реалізовувати прийняте рішення. Якщо особа, що звільняється, має у своєму розпорядженні які-небудь дані, що складають комерційну таємницю, то доцільно попередньо і під відповідним приводом перевести її на іншу ділянку роботи, наприклад, у такий підрозділ, в якому відсутня подібна інформація.

Крім того, таких осіб традиційно прагнуть зберегти в структурі фірми (їхніх дочірніх підприємствах, філіях) доти, доки не будуть прийняті заходи до зниження можливого збитку від розголошення ними даних, що складають комерційну таємницю, або знайдено адекватні засоби захисту конфіденційних даних (технічні, адміністративні, патентні, юридичні, фінансові тощо).

Тільки лише після реалізації цих заходів рекомендується запрошувати на співбесіду підлягаючого звільненню співробітника і повідомляти конкретні причини, за якими комерційна організація відмовляється від його послуг. Бажано при цьому, щоб ці причини містили елементи об'єктивності, вірогідності і можливості перевірки. При мотивації звільнення необхідно утримуватися від посилянь на негативні ділові й особисті якості даного співробітника.

Після оголошення про звільнення рекомендується уважно вислухувати аргументи і зауваження співробітника щодо характеру роботи, стилю керівника компанії тощо. Персонал, що звільняється, дуже критично, гостро і правдиво висвітлює ситуацію в комерційних структурах, розкриваючи уразливі місця, серйозні недоробки, кадрові прорахунки, фінансове безладдя тощо.

Якщо підходити об'єктивно до подібної критики, то ця інформація може бути використана надалі ефективно в інтересах фірми. У ряді випадків співробітнику, який звільняється, цілком серйозно пропонують навіть викласти письмово свої рекомендації, звичайно, за відповідну винагороду.

Крім того, така бесіда дає можливість прийняти рішення про доцільність надання особі, яка звільняється, рекомендаційних документів для наступного працевлаштування на новому місці роботи. Варто категорично уникати будь-яких натяків про зведення особистих рахунків з кандидатом, що звільняється, за його колишні недоліки в роботі і поведінку.

Добір кадрів, їх вивчення, розміщення і кваліфікована робота при звільненні значною мірою підвищує стійкість комерційних підприємств до можливого стороннього негативного впливу й проникнення протиправних елементів.

Регулярне вивчення всіх категорій персоналу, розуміння об'єктивних потреб співробітників, їх основних інтересів, справжніх мотивів поведінки і вибір відповідних методів об'єднання окремих індивідуумів у працездатний колектив — все це дозволяє керівникам у підсумку вирішувати складні виробничі і комерційно-фінансові завдання, у тому числі пов'язані із забезпеченням безпеки.

Використана література

1. Конституція України: [прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р.] // Відом. Верховної Ради України № 30.
2. Закон України "Про приватну детективну діяльність" // Відом. Верховної Ради України. 2021. № 3276. 17 лют.
3. Кримінальний кодекс України. Ст. 206.
4. Про інформацію: Закон України від 23.06.2005 р. №2707-IV. Ст. 5, 6, 28, 38, 47.
5. Про захист інформації в автоматизованих системах: Закон України від 05.07.1994 р. № 81/94-ВР, зі змін від 31.05.2005 р. Ст. 2, 17.
6. Рекомендації Комітету з питань законодавства Ради Європи 1990 р. № R (92) 16.
7. Про затвердження Порядку організації та забезпечення режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях та визнання такими, що втратили чинність деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.12.2013 р. № 99.

Розглянуто теоретико-прикладні проблеми й питання: управління сферою національної безпеки України; державної безпеки; воєнної безпеки; економічної безпеки; гуманітарної та екологічної безпеки; захисту державної таємниці; забезпечення безпеки суб'єктів підприємницької діяльності; інформаційної сфери і права на інформацію; інноваційної діяльності та її правових аспектів; інтелектуальної власності та права на її об'єкти. Наведено й проаналізовано теорію та практику їх "життєздатності" і захисту в умовах сьогодення України.

Для студентів, аспірантів, докторантів, наукових і науково-педагогічних працівників та практиків зазначених сфер життєдіяльності суспільства.

Навчальне видання

**Омельчук Василь Андрійович
Стрельбицький Микола Павлович
Стрельбицька Лілія Миколаївна
Погребицький Микола Леонідович
Гордієнко Сергій Георгійович
Чеховська Марія Миколаївна
Лісовська Олена Леонідівна
Медвідь Федір Михайлович
Чорна Марія Федорівна
Омаров Азад Енвер огли
Твердохліб Анатолій Іванович
Заросило Володимир Олексійович
Семенюк Олександр Георгійович**

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ЗА ОСНОВНИМИ НАПРЯМАМИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ

*За загальною редакцією
А. М. Кислого і М. П. Стрельбицького*

Частина I

Навчальний посібник

Редактор *Т. М. Коліна, А. А. Тютюнник*
Коректор *Т. К. Валицька*
Комп'ютерне верстання *А. П. Нечипорук*

Підп. до друку 14.05.21. Формат 70×100/16.
Ум. друк. арк. 24,51. Обл.-вид. арк. 23,24. Наклад 300 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 7066 від 04.06.2020*

Віддруковано в друкарні "Видавництво Ліра-К"
03142, м. Київ, вул. В. Стуса, 22/1